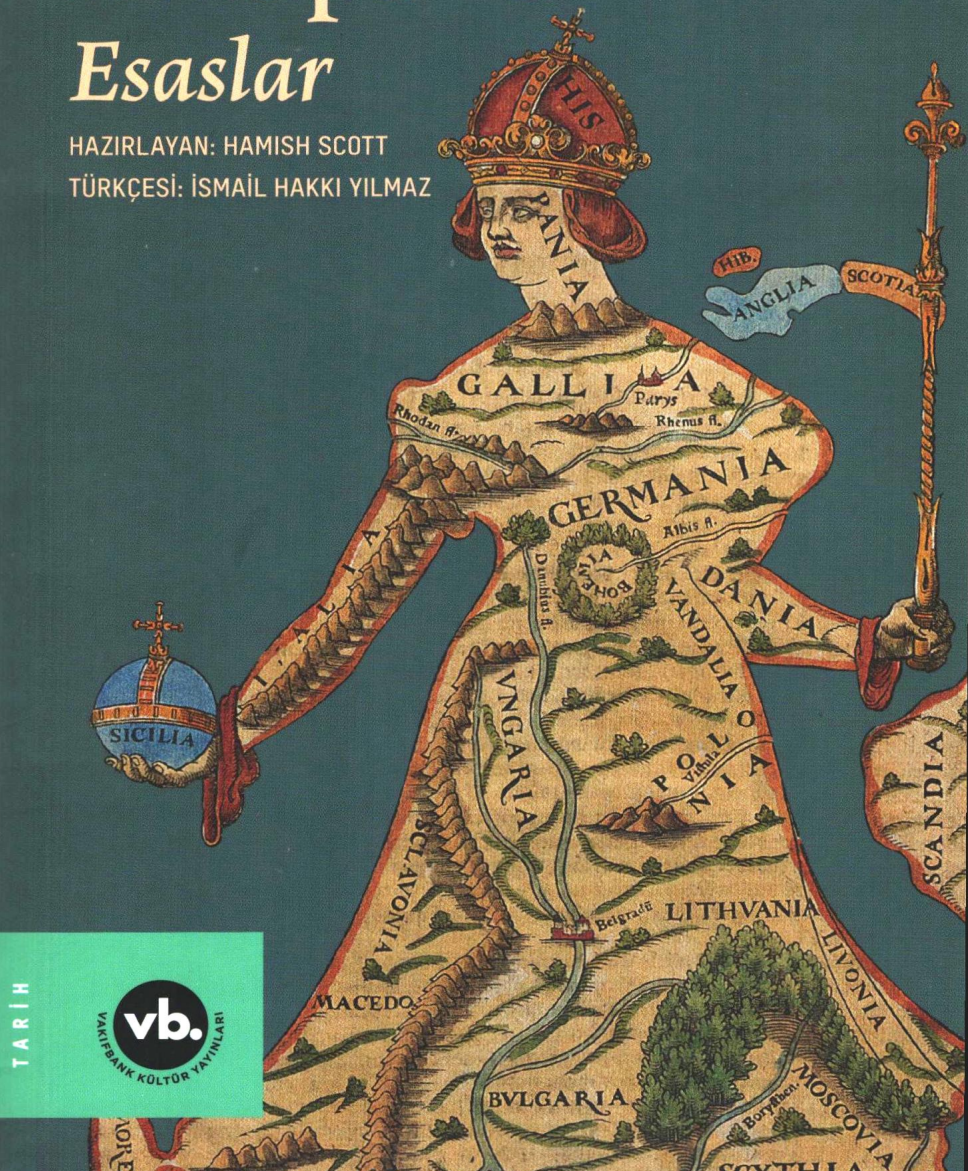
Erken Modern Avrupa Tarihi

Esaslar

HAZIRLAYAN: HAMISH SCOTT
TÜRKÇESİ: İSMAİL HAKKI YILMAZ

TARİH

vb.
VAKIFBANK KÜLTÜR YAYINLARI

VakıfBank Kültür Yayınları: 0171
Tarih: 047

ERKEN MODERN AVRUPA TARİHİ
ESASLAR
1. KİTAP
HAZIRLAYAN
HAMISH SCOTT

Özgün adı
Early Modern European History, 1350–1750
Volume I, Peoples and Place, Part 1
Fundamentals

Türkçesi
İsmail Hakkı Yılmaz

Proje Editörü ve Kitap Editörü
Dr. Mehmet Yılmaz Akbulut

Kapak ve Sayfa Uygulama
Faruk Özcan

Son Okuma
Elif Uzunağaç

VakıfBank Kültür Yayınları
Büyükdere Caddesi
No: 97 – Kat 4
Şişli 34394 İstanbul
Telefon: 0 212 354 5730
www.vbky.com.tr – info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

© Vakıf Pazarlama San. ve Tic. A.Ş., 2022
© Oxford University Press, 2015

ISBN 978-625-7447-81-2

Baskı
Turkuvaz Haberleşme ve Yay. A. Ş.
Güzeltepe Mahallesi Mareşal Fevzi
Çakmak Caddesi B Blok No: 29/1/1
Eyüpsultan İstanbul
Telefon: 0212 354 3000
Sertifika No: 46403

1. Baskı: Ekim 2022

ERKEN MODERN AVRUPA TARİHİ

ESASLAR

1. KİTAP

HAZIRLAYAN
HAMISH SCOTT

TÜRKÇESİ
İSMAİL HAKKI YILMAZ

HAMISH SCOTT

Oxford'daki Jesus Koleji'nde Kıdemli Araştırmacı olup, St. Andrews Üniversitesi Uluslararası Tarih bölümünde Emeritus Profesördür. Britanya Akademisi ve Kraliyet Edinburgh Topluluğu üyesi olan Scott, 18. yüzyılda uluslararası ilişkiler üzerine çok sayıda yazı kaleme almıştır. Son olarak *The Birth of a Great Power System, 1740-1815* (Harlow, 2007) adlı kitabı kaleme alan yazar, aydınlanmacı mutlakiyet, soyluluk ve siyasal kültür üzerine kaleme alınmış bazı kitapların editörlüğünü yapmıştır. hâlen Oxford Üniversitesi Yayınevi tarafından yayımlanacak olan *Forming Aristocracy: The Reconfiguration of Europe's Nobilities, c. 1300-1750* adlı kitap üzerinde çalışmaktadır.

İSMAİL HAKKI YILMAZ

1961'de Ordu'da doğdu. Askeri okul ve üniversitenin ardından, başta *Güneş, Aktüel, Nokta, Radikal, NTV* ve *Milliyet* olmak üzere, çeşitli dergi, gazete ve televizyon kanallarında muhabir, editör ve yazar olarak çalıştı. Uzun zamandır Yaprak, Haziran, Alfa, Boyut, Pinhan, İş Bankası Kültür Yayınları ve VakıfBank Kültür Yayınları gibi yayınevlerine kitap çevirileri yapmaktadır. Yılmaz'ın VakıfBank Kültür Yayınları'ndan yayımlanan çevirileri şunlardır: *Gazâli: İslam'ın Dirilişi* (2019) ve *Sâdi: Hayatın, Aşkın ve Tutkunun Şairi* (2020).

İÇİNDEKİLER

Editör'ün Önsözü 9

GİRİŞ

HAMISH SCOTT

"Erken Modern" Avrupa ve Erken Modernite Fikri 15
Ana Temalar 18
Terminoloji Olarak Erken Modern 22
Almanca Akademide Erken Modern 36
Annales'ın Katkıları 42
Dönemlendirme 52
Bu Kitabın Ciltlerinin Yapısı 64

1. BÖLÜM

VALERIE A. KIVELSON

Avrupa'nın Kartografik Doğuşundan Bahsedilebilir mi? 69
Avrupa'nın Antik ve Ortaçağ Öncülleri 73
Europa Nova Tabula: Yeni Kartografyalar 85
Europa: Vücut Bulan Kıta 92
Kim Avrupa'nın İçinde, Kim Dışında? Bulanık Sınırlardan Görünen Manzara 103
Ötekiler Olarak Avrupalılar: Dışarıdan Bakışlar 116
Sonuç 126
Konu Hakkında Tavsiye Edilen Eserler 128

2. BÖLÜM

CHRISTIAN PFISTER

Hava, İklim ve Çevre 131
Çevresel Tarih Nedir? 133
Tarım Toplumları ve Bulundukları Çevreler 135

İklim ve Hava Durumunun Tarihsel İncelemesi:
Bilim İnsanı ve Tarihçinin Rolü 145
Hava Durumu Tarihi – Binlerce Parçalık Kompozit Bir Bulmaca 148
İklimsel Eğilimler ve Hava Koşullarındaki Olağanüstü Durumlar 156
Hava Durumu ve İklimin Tarih Açısından Önemi 162
Kaynakça 171

3. BÖLÜM
MARY LINDEMANN

Hastalıklar ve Tıp 173
Giriş 175
Hastalık ve Hastalıklar 176
Tıp Bilgisi 187
Tıbbi Uygulama 198
Tıbbi Tedavi Kurumları 202
Halkın Sağlığı 210
Sonuç 217
Kaynakça 218

4. BÖLÜM
ANNE MCCANTS

Tarihsel Demografi 221
Demografik Geçiş 226
Erken Modern Avrupa'nın Nüfus Yapısının Çerçevesi 232
Nüfus Değişimi Hakkında Teoriler 238
17. Yüzyıl Krizi 241
Malthusçu Paradigmanın Çelişkileri 253
Nüfusun Doğal Kontrolü Fikrinin İkame Edilmesi 256
Avrupa Evlilik Örüntüsü 259
Sonuçlar 264
Konu Hakkında Tavsiye Edilen Eserler 266

5. BÖLÜM

GERHARD DOHRN-VAN ROSSUM

Zaman 269

Mekanik Saatlerin Gelişimi 273

Modern Saatler – Zamanı Düzenlemek 281

Emek Zamanı 285

Zamanın Faniliği ve Tasvir Edilmesi 289

Horolojik Devrim 290

Zaman ve Para 294

İletişim ve Hızlanma 296

Fabrika Zamanı 298

Takvim Zamanları 301

Konu Hakkında Tavsiye Edilen Eserler 303

6. BÖLÜM

HAMISH SCOTT

Ulaşım ve İletişim 305

Ulaşımın Altyapısı 310

Seyahat Deneyimi 317

Posta Ağlarının Ortaya Çıkışı 321

Gazetelerden Önce Haberler 330

Gazetenin İlk Ortaya Çıkışı 332

Altyapıdaki Gelişmeler 341

Konu Hakkında Görüşler 347

Konu Hakkında Tavsiye Edilen Eserler 350

7. BÖLÜM

FANIA OZ-SALZBERGER

Diller ve Okuryazarlık 351

Giriş 353

Diller 355

Latince 357
Yerel Diller (Vernakularlar) 361
Bölgesel Diller ve Lehçeler 368
"Ulusal Dillerin" Doğuşuna Doğru 370
Okuryazarlığı Yeniden Değerlendirmek 373
Okuryazarlığın Çeşitlerinden Bahsedilebilir mi? 381
Dil ve Edebiyatın Kesiştiği Noktalar 385
Sonuç 387
Konu Hakkında Tavsiye Edilen Eserler 390

8. BÖLÜM

JAMES RAVEN

Matbaa ve Matbuat 393
Matbaaya Tarihsel Bakışlar 397
Genel Çerçeve ve Devamlılıklar 401
Matbuatın Hacmi ve Dağıtımı 406
Kitap Üretiminin Neticeleri 419
Okuma ve Matbaanın Etkisi 426
Sonuç İçin Bazı Mülahazalar 441
Konu Hakkında Tavsiye Edilen Eserler 448

9. BÖLÜM

ANN BLAIR VE DEVIN FITZGERALD

Bir Bilgi Devrimi Oldu mu? 451
Öğrenim Alanlarında Bilgi 456
Yönetimde, Ticarette ve İmparatorlukta Bilgi 465
Haberler 475
Konu Hakkında Tavsiye Edilen Eserler 490

Konu Dizini 493
Yer Adları Dizini 499

EDİTÖR'ÜN ÖNSÖZÜ

Christopher Wheeler'ın bu kitabın editörlüğü için yaptığı beklenmedik davet, benim Britanya üniversitelerinde büyük ölçüde erken modern Avrupa tarihi üzerine verilen derslerle geçirdiğim kariyerimin sonlarına denk geldi. Ayrıca bu davet Amerika Birleşik Devletleri'nde geçirdiğim ve Atlas Okyanusu'nun öte yakasındaki çok farklı "erken modern" tarih biçimleri hakkında ilk kez gerçekten bilgi sahibi olduğum bir yıllık uzatılmış izin dönemime denk geldi. İlk anda yaşadığım bir tereddütten sonra kitabın erken modern Avrupa tarihinin ne olup olmadığına; neden bu tarih araştırmalarının 1970'lerle 1990'lı yıllar arasına göre üniversite ve eğitim gündemindeki önemini yitirdiği bir zamanda ortaya çıktığına ve nereye gitmekte olduğuna dair bir değerlendirme yapabilmek için iyi bir fırsat bulduğuma karar verdim. Ancak meslek yaşamım boyunca konu o kadar genişlemişti ki, Oxford Üniversitesi Yayınları'nın tanıdığı hayli geniş zaman dilimi içinde bile zorlu elemeler yapılması gerekiyordu.

Genel hedef son kırk-elli yıl içinde ortaya atılan erken modern Avrupa tarihiyle ilgili yaklaşımlar üzerine kapsamlı ve kolay anlaşılır rehber hazırlamaktı. Ancak genel çerçeveyi çizmek ve hatta ele alınacak dönemi belirlemek bile beklediğimden daha fazla sorun yarattı. Planlama ve görevlendirme aşamasında iki yardımcı editörden tavsiye alma şansım oldu: Liam Brockey (Michigan Eyalet Üniversitesi) ve Regina Grafe (Avrupa Üniversitesi Enstitüsü). Her ikisi de kitabın şekillenmesinde önemli katkılarda bulundu.

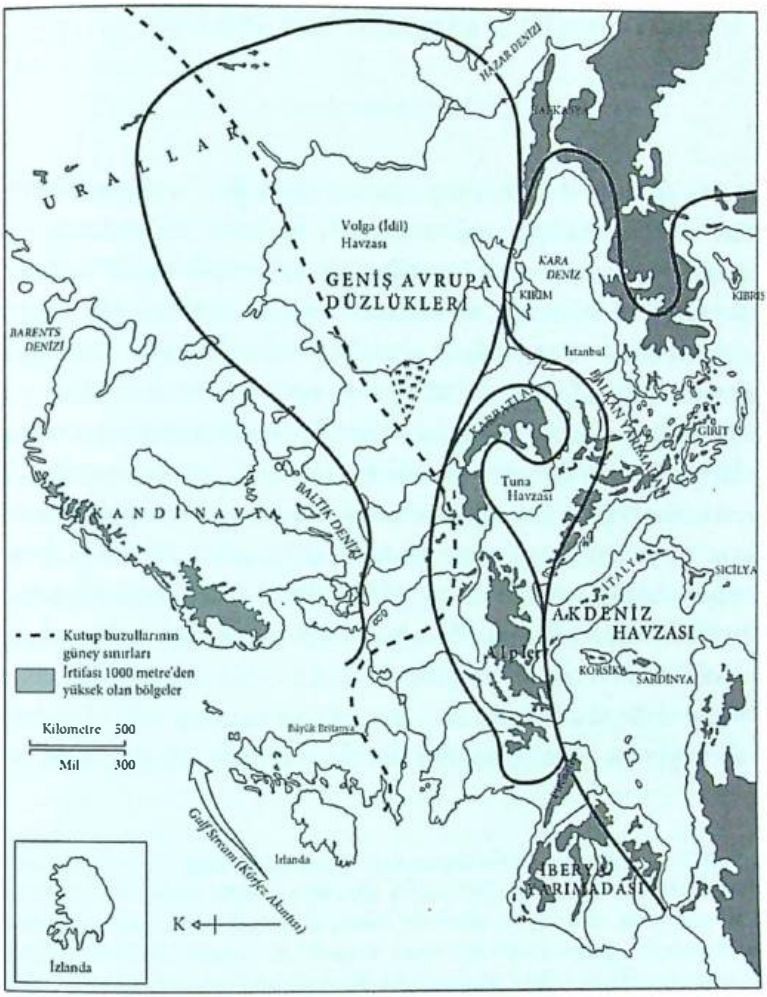
Bu dönemle ilgili birbirine zıt yaklaşımları da göz önünde bulundurarak hazırlanan taslak plan bazı dostların değerlendirmesine sunuldu: Carlo Capra, Stuart Clark, Bill Doyle, John Elliot, David Moon, Martin Powers, Tedd Rabb ve Oxford Üniversitesi Yayınevi'nin adlarını sayamadığım hakemlerine zekice ve yapıcı önerileri için teşekkür ederim. Ayrıca Sheilagh Ogilvie iktisat tarihi konusunda cömert bir danışma kaynağı oldu.

Kitaba yazılarıyla katkıda bulunanlara olan minnettarlığım daha da fazla. İki cilt arasındaki bütünlüğü sağlamayı amaçlayan gözden geçirme önerilerine olumlu biçimde ve hiç yakınmadan yaklaştılar ve bütün yazar ve editörlerin katkılarını tamamlamasını sabırla beklediler. Ellinin üzerinde bilim insanıyla gerçekleştirilen bir çalışmanın bitiş çizgisine varana kadar birtakım engellerle karşılaşması mukadderdir. O yüzden makalelerini bütün aksi mesleki veya kişisel koşullara rağmen tamamlamayı başaran bazı yazarlara özellikle teşekkür borçluyum. "Tarihsel Demografi" başlıklı çok önemli bölümün çıkarılma ihtimali baş gösterince, *Journal of Interdisciplinary History*'nin editör ve yayıncıları incelik göstererek Anne McCants'in, ilk kez o dergide [sayı 40 (2009), sayfa 195-214] ve şimdi de bu kitapta geniş bir şekilde gözden geçirilerek yayımlanan "Tarihsel Demografi ve 17. Yüzyıl Krizi" başlıklı makalesini genişletip güncelleştirmesine izin verdiler. Makalenin yeniden yayımlanmasına izin veren editör ve yayıncılara ve özellikle de bu süreci hızlandırarak kolaylaştıranlara minnet borçluyum. "Seyahat ve İletişim" başlıklı makaleyi kaleme alacak olan müellifin son dakikada çekilmesi başka bir kritik başlığın çıkarılmasını da gündeme getirince, bu şartlarda o kısmı çok kısa bir süre içinde bizzat ben kaleme almak zorunda kaldım.

Böylesine hacimli iki cildin ortaya çıkması beklediğimden daha kolay oldu. Oxford Üniversitesi Yayınevi Tarih ekibinin be-

ceri ve profesyonelliğinin bunda önemli payı vardı: Christopher Wheeler (emekli olmadan önce), halefi Stephanie Ireland, Rachel Naum ve hepsinin üstünde de son aşamalarda verdiği destek ve teşvikleriyle çok önemli katkıda bulunan Cathryn Steel. Elissa Connor becerilerini göstererek makalelerin redaktörlüğünü yaptı. Deepika Mercilee, Tharani Ramachandran ve Michael Dela Cruz elektronik dosyaları herhangi bir aksiliğe meydan vermeden basılı bir kitaba dönüştürdüler: Onlara büyük teşekkür borçluyum. Özellikle de –daha önceki kitaplarımda da olduğu gibi– işin sadece bilgisayara geçirme kısmıyla ilgilenmekle kalmayıp teşvik ve tavsiyeleriyle sürekli destek olan ve hatırlayamayacağım kadar çok hatamı kapatan Nancy Bailey'e çok şey borçluyum! İki yazarın yani Sam Cohn ve Thomas Munck'un Glasgow'da bulunması önemli bir avantajdı. Her ikisi de hem bilgileriyle hem teşvikleriyle destek oldular ve kitabın hazırlanma sürecinde ortaya çıkan sorunlar üzerine sesli düşünürken beni gönülden dinlediler. Alex Shepard da iyi bir rehber ve yardımcı oldu. Julia Smith sağlam tavsiyeleri, ısrarlı teşvikleri, bıkıp usanmadan taşıdığı kahveleri ve hoşgörüsüyle özellikle son aylarda en fazla destek veren isim oldu.

Hamish Scott,
Aralık, 2014

Avrupa—Avrasya'nın batı ucunda bir yarımada: Fizikî coğrafya

GİRİŞ

"ERKEN MODERN" AVRUPA VE ERKEN MODERNİTE FİKRİ

HAMISH SCOTT

"Erken modern" çağ aşağı yukarı 1450/1500'lerle 1800'lerin arasındaki dönemi anlatmak için kullanılan nispeten yeni bir kavramdır.[1] Terim ilk kez 1960'lı yılların sonlarıyla 1970'li yılların başlarında İngiltere, Kuzey Amerika ve Almanya'da üniversite tarihçileri tarafından kullanılmaya başlanmıştır; bundan daha net bir tarih vermek mümkün değildir. Bu yüzyıllar üzerine çalışanlar o yıllardan itibaren kendilerini erken modern çağ uzmanı olarak tanımlamış veya bu şekilde nitelenmişlerdir. Öncelikle, erken modern, *terim* olarak –kendine özgü belli karakteristikleri, kendi içinde bir bütünlüğü ve tutarlılığa sahip, oturmuş bir araştırma dönemi olarak değil, sırf bir terim olarak– aslında sadece İngilizce konuşan bilim dünyasıyla Almanca konuşan ülkelerde kullanılmaktadır. Latince kökenli dillerde "modern tarih" ifadesi kullanılır: Fransızcada *histoire moderne*, İtalyancada *storia moderna*, İspanyolcada *historia moderna*. Yakın çağ tarihi ise –genelde–

1. Bu girişi her aşamada okuyan ve değerli önerilerde bulunan Samuel K. Cohn, Jr., Jeroen Duindam, Thomas Munck, Justus Nipperdey, Sarah Pearsall, Mía Rodriguez-Salgado ve Jochen Schenk'e teşekkür borçluyum. Bu girişin bazı kısımları Profesör Munck'ün Glasgow Üniversitesi'nde verdiği "Devam Eden Erken Modern Çalışmaları" başlıklı seminerinde bildiri olarak sunuldu ve üniversitenin öğretim üyelerinden değerli yorumlar alındı. Londra'daki Alman Tarih Enstitüsü Kütüphanesi'ndeki araştırmalarım sırasında Müdür Yardımcısı Dr. Michael Schaich'ten önemli destek gördüm. Kendisi ayrıca Almanya'dan gelen çok önemli iki makalenin fotokopilerini verdi. Bundan dolayı kendisine çok minnettarım.

Fransız İhtilali'yle veya onun hemen ardından başlatılmaktadır. Ancak bütün bu ülkelerde aşağı yukarı 1450/1500'lerle 1800'lü yılların arasındaki dönem kendi içinde bütünlüğü olan ayrı bir araştırma alanıdır.[2] Bu durum tarihin farklı ülkelerde farklı şekillerde, yani büyük ölçüde yazarın ait olduğu düşünce ve dil topluluğuna göre değişen biçimlerde kavramsallaştırılıp çalışıldığını göstermektedir.

İkinci olarak, tüm tarihsel dönemlendirmelerde olduğu gibi, erken modern devir kavramı da retrospektiftir. Bu çerçevede geçmişte kalmış bir çağa bir dizi farklı bakış açısından yaklaşılır ve bu sırada belli bir bakış açısı öne çıkarılır. Her kuşak geçmişe bakış açısını yeniden şekillendirmek ve hatta tamamen yeni bir bakış açısı inşa etmek zorundadır. "Erken modern" etiketi belli bir zamanın ve yerin ya da daha doğrusu birkaç bölgenin ürünüydü. 16., 17. ve 18. yüzyıllarda yaşayan insanlar içinde yaşadıkları dönemin "modern" çağ olduğunu belki biliyor olabilirlerdi, ama tabii bunun *erken modern* devir olduğunu bilmeleri imkânsızdı, çünkü geleceği görmeleri mümkün değildi. Bu dönem daha sonraki tarihsel gelişmelerle erken modern döneme dönüştürülmüştü.

Bilim adamları 20. yüzyılın ikinci yarısına dek ağırlıklı olarak, insanlık tarihini üç farklı devire bölen bir dönemleştirme şablonu kullanmıştı: Antik, Orta ve Modern. Bu bölümlendirme Antik Dünya'nın ihtişamıyla onu izleyen (ortaçağ) "Karanlık Çağlar"ı birbirinden ayıran 14. yüzyılda yaşamış İtal-

2. Fernand Braudel'in öncülüğündeki bir avuç Fransız araştırmacı "la première modernité"den söz etmektedir, ancak bu terminoloji hiç yerleşmemiştir: Pierre Chaunu ve Richard Gascon, *Histoire Économique et sociale de la France, vol. 1: De 1450 à 1660, premier volume: L'État et la Ville*, (Paris, 1977), 1; her halükârda Braudel sadece "uzun 16. yüzyıl"dan söz etmiş olabilir. Aynı şekilde İtalyancada "prima eta moderna"ya gönderme yapılmaktadır, ama bu atıflar sayıca azdır.

yan hümanist Francesco Petrarca'ya kadar gitmektedir. Ama Petrarca Avrupa'nın "Karanlık Çağlar"dan yükseldiğini düşünüyordu.[3] Petrarca'nın yaptığı bölümlendirme diğer Rönesans yazarları tarafından ayrıntılandırılmış ve Geç Hümanizmin belli başlı klişelerinden biri hâline gelmiştir, aynı zamanda mukaddem dönemle ilgili olumsuz bir yargı oluşmasına yol açmıştır. Tarihin bu doğrusal taksimatı 17. yüzyılın sonlarında Alman profesör ve dilbilimci Christoph Keller'ın ("Cellarius") kaleme aldığı, "Ortaçağ" terimini daha da yaygınlaştıran ünlü tarihle (*Historia Medii Aevi*, 1688) birlikte iyice yerleşmiştir. Bu eserdeki üç parçalı dönemlendirme nihayet 18. yüzyılda iyice oturmuş ve takip eden 200 yıl boyunca büyük ölçüde aynen korunmuştur.[4]

Erken modernite kavramı, bir dönemin başı ve sonu olarak görülen çok önemli olaylara –örneğin, 1453'te İstanbul'un fethi, 1517 sonrasındaki Protestan Reformu, 1789 Fransız İhtilali– göre tanımlanan bir tarihsel dönem anlayışından, o çağı tanımlayan belirgin özelliklere göre belirlenmiş bir anlayışa geçme anlamına gelmekteydi.[5] Yerleşik tarihsel dönemler buraya kadar ya bütün

---

3. Theodor E. Mommsen, "Petrarch's Conception of the 'Dark Ages'", *Speculum*, 17 (1942), 226–242; Paula Findlen, "Historical Thought in the Renaissance", ed. Lloyd Kramer ve Sarah Maza, *A Companion to Western Historical Thought*, (Oxford, 2002), 99–120, daha geniş bir çerçeve için iyi bir kısa rehberdir.

4. Timothy Reuter, "Medieval: Another Tyrannous Construct?", *Medieval Polities and Modern Mentalities*, ed. Janet L. Nelson (Cambridge, 2006), 19–37; Geoffrey Barraclough, "Medium Aevum: Some Reflections on Mediaeval History and on the Term 'The Middle Ages'", *History in a Changing World*, (Oxford, 1954), 54–63; William A. Green, "Periodization in European and World History", *Journal of World History*, 3 (1992), 13–53, özellikle 21–22; Friedrich Jaeger, "Neuzeit", ed. Jaeger, *Enzyklopädie der Neuzeit* (16 cilt; Stuttgart, 2006–12), IX, 159: Keller ayrıca bir *Historia antiqua* (1685) ve bir *Historia nova* (1696) kaleme almıştı.

5. Tarihsel dönemler oluşturan "güneş" tarihleri ve dönemlendirme konusundaki farklı yaklaşımlara dair önemli tartışmalar için bkz. K. N. Chaudhuri, *Asia Before Europe: Economy and Civilisation of the Indian Ocean from the Rise of Islam*

bir çağa damga vuran belli bir karakteristik gelişimi ya da o çağı şekillendirmiş gibi görünen önemli bir figürü yansıtmaktaydı: Rönesans, Reform ya da Mutlakiyet Dönemi, V. Karl ya da XIV. Louis Dönemi. Bu tür dönemselleştirmeler 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren seçkinlerin ve yüksek siyasetin araştırma alanı olmaktan çıkan tarih disiplininin değişen doğasından dolayı gereksiz hâle gelmeye başladı. Çok geçmeden bu tür yerleşmiş kronolojik bölünmelerin karşısına güçlü bir rakip olan *erken modern* çıktı. Müteakiben vurgu, bu yüzyıllarla ilgili İngilizce akademik araştırma ve eğitime kaydı. Araştırma ortamındaki bu değişim, bazen kesintili ve yarım yamalak da olsa, doğal olarak lisans eğitimini de etkiledi. Erken modern terminolojisi, yayımlanan kitapların ağırlıkla anlatıya dayalı üslubu ve siyasi içerikleri nedeniyle geleneksel olarak hâlâ yerleşik tarihlere –örneğin Kolomb'un 1492'deki ilk yolculuğu ya da Luther'in 1517'deki protestosu– önem veren popüler tarih yazıları arasında çok daha az ilgi gördü.

ANA TEMALAR

20. yüzyılın sonlarına doğru erken modernin anlamı üzerinde bir uzlaşı oluştu.[6] Artık 15. yüzyılın sonlarıyla 18. yüzyılın başları arasındaki yüzyıllar açık bir şekilde bütünleşik bir yaklaşımla ele alınıyor, özellikle de sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmelere ağırlık veriliyordu. Önceki anlatılar –Rönesans, Reform, Bilimsel

to 1750, (Cambridge, 1990), böl. 4, özellikle 99–100. Aynı zamanda bkz. Green, "Periodization in European and World History", ve aynı yazarın "Periodizing World History", *History and Theory*, 34 (1995), 99–111 adlı eseri.

6. Bu konuda çok iyi bir rehber de Johannes Burkhardt, "Frühe Neuzeit", *Das Fischer Lexikon: Geschichte*, ed. Richard van Dülmen (1. baskı, 1990; 2. baskı, Frankfurt-am-Main, 2003), 439–465 adlı eserdir.

Devrim, Aydınlanma vb.– önemli gelişmeleri ön plana çıkarırken, yeni terminoloji bunlara daha az önem veriyor ve bu olguları daha geniş bir tarihsel sürecin boyutlarına dönüştürüyordu.

Erken modern tarihte, son yıllarda algılandığı, öğretildiği, araştırıldığı ve yazıldığı şekliyle başlıca temaları ve bu yüzyılların özündeki bütünlük ve uyum açısından dolaylı şekilde oluşan çerçeveyi şöyle özetlemek mümkündür:[7]

1. 14. yüzyılda yaşanan demografik felaketten sonra, yeniden başlayan ve 1750 sonrasındaki nüfus patlamasına kadar istikrarlı bir şekilde devam eden demografik büyüme. Bu büyüme 17. yüzyılda Avrupa'nın büyük bölümünde geçici bir kesintiye uğradı. Buna karşılık kuzeybatıda daha yavaş ama kesintisiz bir büyüme yaşandı.
2. Takriben 1450 ile 1480 yılları arasında yeniden canlanan ve 17. yüzyılda benzer bir kesintiye uğradıktan sonra 1700'den itibaren yeniden başlayan ekonomik genişleme. İmalat büyük birimler hâlinde gerçekleştirilmeye ve ekonominin bütünü içinde artan bir rol oynamaya başladı.
3. Bazen "devlet inşası" ve bazen de "modern devletin yükselişi" şeklinde ifade edilen, merkezî yönetimin otoritesindeki artış. Bu kendini esas olarak merkezî yönetimin temsilciliklerinin çoğalmasında, sorum-

7. Bunlar Luise Schorn-Schütte, *Geschichte Europas in der Frühen Neuzeit: Studienhandbuch 1500–1789*, (Paderborn, 2009), 18 vd., ve Winfried Schulze, "'Von den grossen Anfängen des neuen Welttheaters': Entwicklung, neuere Ansätze und Aufgaben der Frühneuzeitforschung", *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 44 (1993), 3–18, 10 vd.; adlı eserlerde kullanışlı bir şekilde listelenmiştir. İngilizcedeki en son ve en iyi araştırma olan Merry E. Wiesner-Hanks, *Early Modern Europe 1450–1789*, (2006; 2. baskı, Cambridge, 2013)'da bu konular ağır basmaktadır. [Türkçe çeviri: *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, çev. Hamit Çalışkan, İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.]

luluklarının artışında, gelirlerin yükselişinde ve çok büyüyen silahlı kuvvetlerde gösteriyordu. Bunlarla eş zamanlı olarak özellikle kentlerde daha popüler bir siyaset biçimi ortaya çıktı ve bu siyaset geleneksel düzeni ve hiyerarşiyi artan bir şekilde sorgulamaya başladı.

4. Sarsıntı gerçekte olduğundan daha büyük görünse de Protestan Reformları ortaçağ Hristiyanlığının birliğini sarstı. Bunu bütün dini inançlarda bir konsolidasyon çabası dönemi izledi ve kilise hiyerarşileri otoritelerini inananların hayatlarında kuvvetlendirmeye çalıştı.
5. Cemaatlerden oluşan bir toplumdan yavaş yavaş bireylerden oluşan bir topluma geçiş. Bu durum zaman zaman "cemaat tabanlı toplum"dan (*Gemeinschaft*) "birey" temelli topluma (*Gesellschaft*) geçiş şeklinde ifade edilmektedir. Bu olgu Avrupa'nın birçok bölgesinde akraba gruplarına ve geniş hanehalkına dayalı büyük ailelerden, bireyselliğin önünü açan biyolojik kökene dayalı, daha küçük, çekirdek birimlere geçişin bir sonucudur.
6. Kadının statüsünün, göreceli de olsa hem hukukî hem de sosyal olarak açık bir şekilde gerilemesi. Tarihçilerin cinsiyeti merkezî bir analitik kategori ve kendi başına anahtar bir gelişme olarak görmesiyle birlikte bu durum iyice görünür hâle gelmiştir.[8]

---

8. Tartışmalı bir başlıkla ilgili oldukça iyi ve anlaşılır bazı rehberler mevcuttur: Bkz. Merry E. Wiesner-Hanks, *Women and Gender in Early Modern Europe,* (1993; 3. baskı, Cambridge, 2008); Cissie Fairchilds, *Women in Early Modern Europe 1500–1700,* (Harlow, 2007); ve Margaret R. Hunt, *Women in Eighteenth-century Europe,* (Harlow, 2010).

7. Keşif yolculuklarıyla birlikte Avrupa'nın dünyanın geri kalanıyla ilişkilerinin değişmesi; kendini özellikle ticarette açık bir şekilde gösteren "küresel bir çağ"ın başlangıcı.
8. Dönüm noktası oluşturan yeni teknolojilerin gelişmesi: özellikle matbaa ve barut; imalatta yaşanan yeni makineleşme süreçleri.
9. Yenilikçi düşünce tarzlarının gelişmesi: Rönesans, Bilimsel Devrim ve Aydınlanma.

Son yıllardaki bilimsel araştırmalar Avrupa'nın ötesindeki dünyayla yaşanan etkileşimlere ve "erken modernite"nin küresel boyutlarına daha fazla ağırlık vermektedir. Bu araştırmalar ayrıca maddi kültürün potansiyeline dikkat çekmekte ve yakın geçmişte özellikle matbaayla birlikte ulaşılabilir hâle gelen devasa denebilecek bilgi birikiminin altını çizmektedir. Tabii özel ve kamu arşivlerinin ortaya çıkmasıyla bu verileri depolama ve inceleme gibi sorunlar da baş göstermektedir.[9]

Ancak bütün bu temaları farklı şekillerde ifade etmek veya daha açık bir ifadeyle birbiriyle tezat oluşturan yönlerine dikkat çekmek mümkündür. Çoğu zaman hatalı bir biçimde, giderek yaygınlaşan daha bireyci ruhun en açık örneği olarak gösterilen "orta sınıfın yükselişi"ne sosyal değişim açısından zaman zaman hayati önem atfedilmiştir. Kuzeybatı Avrupa'nın bazı bölgelerindeki ticari faaliyetler ve bunların getirdiği para yerleşik sosyal yapıları doğal olarak çözmeye başlasa da kıtanın büyük bir bölümü, temel özelliği itaat ve kurumsallaşmış eşitsizlik olan geleneksel yapısını korumuştur.

---

9. Markus Friedrich, *Die Geburt des Archivs: Eine Wissensgeschichte,* (Münih, 2013) "arşivler"in gelişimi hakkında bilgi vermektedir; "Bilgi devrimi" için bkz. aşağıda, böl. 9.

Terimin Anglosakson bilim dünyasında kabul gördüğü tarih, bilimsel anlamda "kanıtlanması" son derece güç de olsa bu terimin yerleşmesinde önemli bir rol oynayan "Cambridge Erken Modern Tarih Araştırmaları"nın yayımlandığı 1970 yılıdır.[10] Derginin kurucu editörlerinden (Sonradan Sir unvanını alan) John Elliott –diğeri H. G. Koenigsberger'di– bu terimi 1969'da yayımlanan ve on yıldan uzun bir zaman önce *Past & Present*'ta başlayan "17. yüzyılda yaşanan kriz" iddiasıyla ilgili bir tartışmada önemli bir dönüm noktası oluşturan bir makalede kullanmıştı.[11] Tartışma 17. yüzyılı ikiye ayıran bir dizi büyük ayaklanmayla ilgiliydi. Bu ayaklanmalar (yorumun geldiği meşrebe göre) ya feodalizmden kapitalizme geçişte önemli bir dönüm noktasıydı; ya da monarşinin, onun bitmek tükenmek bilmeyen savaşlarının getirdiği maliyetlerin yarattığı rahatsızlıklar ve nevzuhur sarayların kışkırtmaları sonucunda

10. "Erken modern" teriminin kökeni üzerine yol gösterici nitelikte, hızla büyüyen bir literatür mevcuttur: Phil Withington, *Society in Early Modern England: The Vernacular Origins of Some Powerful Ideas*, (Cambridge, 2010), özellikle 1–70; Wolfgang Behringer, "Frühe Neuzeit", Jaeger, ed., *Enzyklopädie der Neuzeit*, IV, özellikle, 80–87; Wolfgang Reinhard, "The Idea of Early Modern History", ed. Michael Bentley, *Companion to Historiography*, (Londra, 1997), 281–292; Randolph Starn, "The Early Modern Muddle", *Journal of Early Modern History*, 6 (2003), 296–307; Merry E. Wiesner-Hanks, "Do Women Need the Renaissance?", *Gender and History*, 20:iii (2008), 539–557; Jerry H. Bentley, "Early Modern Europe and the Early Modern World", ed. Charles H. Parker ve Jerry H. Bentley, *Between the Middle Ages and Modernity: Individual and Community in the Early Modern World*, (Lanham, MD, 2007), 13–31, ve T. K. Rabb, "Herbert H. Rowen and the Tradition of Early Modern History in the U.S."(1985), ed. Craig E. Harline, *The Rhyme and Reason of Politics in Early Modern Europe: Collected Essays of Herbert H. Rowen*, (Dordrecht, 1992), 13–21, bir Kuzey Amerika perspektifi sunmaktadır. Aksi belirtilmedikçe, izleyen tartışma bu anlatılara dayanmaktadır.

11. "Revolution and Continuity in Early Modern Europe", *Past & Present*, 42 (1969), 35–56.

saraya karşı taşra tarafından girişilmiş büyük kitlesel kalkışmalardı.[12] Elliot'un makalesiyle T. K. Rabb'ın önemli kısa çalışması Avrupa'nın geçmişinin dokusunda devamlılıkların kalıcı çatlaklardan daha net olduğunu ve daha ağır bastığını söyleyerek, 1970'li yıllarda gelişen bütüncül bir erken modern dönem anlayışına katkıda bulunuyordu.[13]

Bugün artık "erken modern" başlıklı kitaplar yayımlanmaktadır.[14] Yeni dönem uzun bir bebeklik ve bir süre de hastalıklı bir çocukluk evresi geçirdi. "Cambridge Araştırmaları" dizisinin, 1960'lı yılların başlarında ilk kez önerildiğinde, böyle bir şeyin olmadığı ve dolayısıyla olmayan bir şeye ait bir dizi olamayacağı gerekçesiyle Cambridge Üniversitesi Yayınevi tarafından geri çevrilmesi de bu durumun bir kanıtıdır. Nitekim dizi ancak 1966'da

---

12. Ana makaleler iki düzenli derleme içinde toplanmıştır: Ed. T. H. Aston, *Crisis in Europe 1560–1660: Essays from* Past and Present *1952–1962*, (Londra, 1965) ve ed. Geoffrey Parker ve Lesley M. Smith, *The General Crisis of the Seventeenth Century*, (Londra, 1978; genişletilmiş ikinci baskı, 1997).

13. T. K. Rabb, *The Struggle for Stability in Early Modern Europe*, (New York, 1975); *Festschrift* for Rabb: Ed. Philip Benedict ve Myron P. Gutmann, *Early Modern Europe: From Crisis to Stability*, (Newark, NJ, 2005), özellikle J. H. Elliott, "The General Crisis in Retrospect: A Debate without End", 31–51, ve Francesco Benigno'nun tarihyazımsal değerlendirmesi, *Mirrors of Revolution: Conflict and political identity in early modern Europe*, (1999; İngilizce çeviri, Turnhout, 2010), 89–136 değerli bakış açıları sunmaktadır. Günümüzde küresel bir hâl alan ve ağırlıkla iklimsel faktörlere bağlanan 17. yüzyıldaki kriz konusu Geoffrey Parker'ın anıtsal eseri *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*, (New Haven, CT, 2013)'de ele alınmıştır; bu kavrama yeni bir nefes veren ikinci ayrıntılı çalışma, Jan de Vries, "The Economic Crisis of the Seventeenth Century after Fifty Years", *Journal of Interdisciplinary History*, 40 (2009), 151–194.

14. Peter Burke, ed., *Economy and Society in Early Modern Europe: Essays from 'Annales'*, (Londra, 1972); Natalie Zemon Davis, *Society and Culture in Early Modern France: Eight Essays*, (Stanford, CA, 1975); Robin Briggs, *Early Modern France 1560–1715*, (Oxford, 1977); Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe* ,(Londra, 1978).

ikinci kez önerildikten sonra kabul edilmiştir.[15] (Sonradan Sir unvanını alan) Keith Thomas 1976 yılında İngiliz Akademisi'nde "Erken modern İngiltere'de Çağ ve Otorite" üzerine "Raleigh Konferansı" vermek üzere kürsüye geldiğinde, Başkan –bu kişi saygın düşünce tarihçisi Sir Isaiah Berlin'den başkası değildi– konuşmacıyı tanıtırken bu terimle ilk kez karşılaştığını söylemişti.[16] Bu tip öyküler yeni terminolojinin ne kadar yavaş, tereddütle ve güçlükle yerleştiğini göstermektedir. Terim 1980'lerden itibaren daha yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandı ve 1990'larda en azından Britanya'da tamamen oturdu.

Geniş anlamda benzer bir kronoloji Amerika Birleşik Devletleri'nde de görülmekte ve terimin burada da aşağı yukarı aynı zamanlarda oturduğu gözlenmektedir. Ancak terimin buradaki erken tarihi biraz daha kapsamlı ve önemlidir. Tarihçiler "erken modern" terimini 1930'lardan beri epey yaygın bir şekilde kullanmaktaydı, dolayısıyla bu da terimin 1970'lerden itibaren yaygınlaşmasını kolaylaştırdı.[17]Amerikalı akademik tarihçiler on yıl gibi bir süre içinde terminolojiye iyice hâkim oldular.[18] Termi-

---

15. Sir John Elliott, *History in the Making,* (New Haven, CT, 2012), 59.

16. Withington, *Society in Early Modern England,* 2; K. V. Thomas, *The Ends of Life: Roads to Fulfillment in Early Modern England,* (Oxford, 2009), 4 ve not; konferans şu başlıkla basılmıştır: *Proceedings of the British Academy,* 62 (1976), 205–248. Thomas'ın beş yıl sonra yayımlanan ufuk açıcı nitelikteki *Religion and the Decline of Magic* adlı eserinde bu dönemi ele almasına ve (ix–x)'de "özde bütünlük"ten söz etmesine rağmen "erken modern"i kullanmamış olması önemlidir.

17. Ed. Theodore K. Rabb ve Jerrold E. Seigel, *Action and Conviction in Early Modern Europe: Essays in Memory of E. H. Harbison,* (Princeton, NJ, 1969); Eugene F. Rice, Jr., *The Foundations of Early Modern Europe, 1460–1559,* (1. baskı, 1970; 2. baskı, Anthony Grafton'la birlikte, New York, 1994), xiv (terim her iki baskıda da kullanılmaktadır); ed. Robert Forster ve Jack P. Greene, *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe,* (Baltimore, MD, 1970).

18. Ed. Orest Ranum, *National Consciousness, History and Political Culture in Early Modern Europe,* (Baltimore, MD, 1975); William J. Bouwsma, "Early

noloji buradan bütün Anglofon bilim dünyasına yayıldı ve bu bir bilim adamının "erken modern akademik makine"den söz ettiği 1990'ların ortasına kadar sürdü.[19]

Atlas Okyanusu'nun iki kıyısındaki üniversitelerde erken modern dönemleştirme üzerine dersler verilmeye başlandı ve terim modern dönemin bir alt kısmı olarak kabul edildi. Erken modern tarih çalışmalarını yayımlamak üzere yeni diziler oluşturulurken, akademik dergiler de terimi başlıklarına eklediler ve bazı örneklerde görüldüğü gibi sırf bu alanda uzmanlaştılar.[20] Biraz gecikerek, tereddütle ve yarım yamalak da olsa yakın bilimsel disiplinler de –Sanat Tarihi ve Edebiyat– bu terminoloji ve dönemleştirmeyi sahiplenirken, terim üzerine –bir tür bilimsel barometre işlevi gören– akademik konferanslar düzenledi.[21]

Modern Europe", ed. Michael Kammen, *The Past Before US: Contemporary Historical Writing in the United States,* (Ithaca, NY, 1980), 78–94, terminolojiyi ve dönemlendirmeyi olduğu gibi kullanan tam bir bibliyografik araştırma.

19. Aktaran Wiesner-Hanks, "Do Women need", 542.

20. Örneğin 1987'de tamamen ayrı bir "Cambridge Studies in Eary Modern British History" kurulması; aynı on yıllık dönemin başlarında Londralı yayıncı Allen&Unwin tarafından yayımlanan ve 1980-1983 arasında altı sayı çıkan kısa ömürlü "Early Modern Europe Today": Starn, 'Early Modern Muddle', 298, n. 6. *The Sixteenth-Century Journal* "A Journal for Renaissance and Reformation Students and Scholars" şeklindeki alt başlığını 1992'de "The Journal of Early Modern Studies" diye değiştirdi (sayı 23:ii), ancak bunun gerekçesini açıklamadı; *Journal of Medieval and Renaissance Studies* de 1996'da başlığını sessizce *Journal of Medieval and Early Modern Studies* şeklinde değiştirdi. Ayrıca yeni dergiler çıktı: *Journal of Early Modern History* (1997); *Journal for Early Modern Cultural Studies* (2000); *Early Modern Women* (2006).

21. Örneğin, 1995'te çevrimiçi yayıncılığa geçen *Early Modern Literary Studies.* Edebi çalışmalardaki ilk kullanımlardan biri, ed. Margaret Ferguson, Maureen Quilligan ve Nancy Vickers, *Rewriting the Renaissance: The Discourses of Sexual Difference in Early Modern Europe,* (Chicago, IL, 1986); aynı zamanda bkz. Leah S. Marcus, "Renaissance/Early Modern Studies", ed. Stephen Greenblatt ve Giles Gunn, *Redrawing the Boundaries: The Transformation of English and American Literary Studies,* (New York, 1992), 41–63 ve Starn, "Early Modern Muddle", 301, n. 15.

Ancak Atlas Okyanusu'nun her iki kıyısında da "erken modern"in bir terim ve bir kategori olarak yerleşmesinde birtakım belirsizlikler ve muğlaklıklar söz konusudur. Bu noktada hemen hemen aynı zamanlarda kendine özgü bir terminolojiye sahip başka bir yeni tarihsel dönemin oluşturulduğu, ancak bunun oluşma şeklinin diğerlerinden tamamen farklı olduğu görülmektedir. 5. yüzyılın başlarından itibaren Batı'da Barbar Krallıklarının kurulması, yani son Batılı İmparator'un MS 476'da devrilmesi hep Antik Dünya'nın sonu ve Ortaçağ'ın başlangıcı olarak görülegelmiştir. Ancak Peter Brown 1971'de yayımladığı *Geç Antik Dönem Dünyası* başlıklı kısa bir resimli çalışmada, 3. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar uzanan bütünleşik bir dönem resmi çiziliyordu. Kitabın elde ettiği çarpıcı başarı "Geç Antik Çağ" kavramını bir anda meşhur etti. Kitap Marcus Aurelius'tan başlayarak dört asır süren bütünleşik bir dönemden söz ediyor, ama ardından bu tarihi önce 2. yüzyıla kadar geriye ve sonra da 9. yüzyıla kadar ileriye doğru genişletiyordu.[22] Geleneksel olarak Roma'nın çöküşüne atfedilen önemi –tamamen yok etmese bile– zayıflatıyordu; ama aynı zamanda diğer büyük bölünmeyi İslam'ın 630'lu yıllardan itibaren yükseliş ve yayılışına dayandırıyordu.

---

22. *The World of Late Antiquity: from Marcus Aurelius to Muhammad*, (Londra, 1971); yeni baskıda başlık *The World of Late Antiquity, A.D. 150–750* (Londra, 1993) olmuştur. Peter Brown'ın kavramın kökeniyle ilgili daha sonraki değerlendirmesi, "The World of Late Antiquity Revisited", *Symbolae Osloenses*, 72 (1997), 5-90, 5-30'daki tartışmanın bir parçası olan "Report"ta yer almaktadır. Her ikisi de *Journal of Late Antiquity*, 1 (2008), 4-19'da ve 20-30'da yayımlanan Arnaldo Marcone, "A Long Late Antiquity?: Considerations on a Controversial Periodization" ve Edward James, "The Rise and Function of the Concept "Late Antiquity" adlı eserlerde yerinde girişler bulunmaktadır. Averil Cameron, "The "Long" Late Antiquity: A Late Twentieth-Century Model", ed. T. P. Wiseman, *Classics in Progress: Essays on Ancient Greece and Rome*, (Oxford, 2002), 165–191 daha isabetli tespitlerde bulunurken; Ian Wood, *The Modern Origins of the Early Middle Ages*, (Oxford, 2013), 287–309 daha geniş bir çerçeve sunmaktadır.

Tıpatıp "erken modern"de olduğu gibi genişletilmiş bir erken tarih ve hazırlık dönemi vardı: Geç Antik Çağ (*Spätantike*) terimi, 20. yüzyılın başlarından itibaren Alois Riegl'ın öncülüğündeki Alman sanat tarihçileri tarafından bu yüzyılların sanat üslubunun devamlılığını anlatmak için kullanılmıştır. 1945'ten sonra terimi bir avuç tarihçi kullanırken, erken dönem Kilise yazılarını inceleyen önemli Fransız tarihçi Henri-Iréneé Marrau, Brown'dan önceki kuşak döneminde "antiquité tardive" (Geç Antik Çağ) şeklinde bir dönemlendirme yapmıştı. Ancak Brown'ın kitabı terimi akademik jargona taşıdı ve Geç Antik Çağ kavramı küçük çaplı bir bilim endüstrisine dönüşüverdi. 1960'lı ve 1970'li yıllar aslında yerleşik tarihsel dönemlere yeni terimler üretme ve yeni dönemlendirmeler açısından olağanüstü denecek kadar verimli yıllardı: Bu yıllar "Barbar Avrupa"nın veya "Karanlık Çağlar"ın yerini "Erken Ortaçağ Avrupası"nın almasına tanıklık etti.[23]

Erken modernite için bu türden bir isimlendirme ânı yoktur. Kuşkusuz sözcük arkeolojisi ve soy kütüğü oldukça zorlu bir alandır. Bu terimin kullanıldığını gösteren örnekler 1970'in çok öncelerine kadar uzanmaktadır. Phil Withington'ın yaptığı dijitalleştirilmiş sözcük aramaları erken modern teriminin takriben yüzyıl öncesine dayanan uzun bir geçmişi olduğunu ortaya çıkarmıştır.[24] Mevcut bilgiler ışığında terimi ilk kullanan isim Eton'ın eski müdürlerinden ve Cambridge'teki King's College'ın hocalarından (19. yüzyılda bu iki görevi aynı anda yürütmek mümkün-

23. *Frühmittelalterliche Studien* dergisinin ilk sayısı 1967'de yayımlanırken, başyazı "*Frühmittelalter*"in ("Erken Ortaçağ") artık kullanılmaya başlandığını gösteriyordu. J. M. Wallace-Hadrill, *Early Medieval History*, (Londra, 1975), özellikle 1974'te aynı başlıkla verilen ilk ders, 1–18 ve kavramın kökeninin nereden kaynaklandığını anlatan kısa bir tartışma, 14 vd.

24. *Society in Early Modern England*, 7 vd. benimsenen metodolojiyi ve getirdiği kısıtları anlatmaktadır.

dü) William Johnson'dur. Johnson bu terimi ilk kez 1869 yılında 16. yüzyıl Avrupa'sı hakkında verdiği bir derste kullanmış ve sonra da bunu yayımlamıştı.[25] Terim ekonomi tarihçileri tarafından arada sırada münhasıran değilse bile öncelikli olarak kullanıldığı 1910'lara kadar rafa kaldırılmıştı.[26] Aslında "erken modern tarih", *Journal of Modern History*'nin 1929'da yayımlanan ilk cildinin güncel yayınlar kaynakçasında bölüm başlığı olarak kullanılmıştı.[27] 1954'te, Sir George Clark bir araştırmada "erken modern Avrupa" tanımını 1450-1720 dönemi için kullanmıştı. Bu yüzyıllardaki devamlılığa dikkat çeken araştırma ilk kez *The European Inheritance* adlı üç ciltlik eserde yer almıştı.[28] Sir Clark'ın lisans öğrencilere

---

25. *Early Modern Europe: An Introduction to a Course of Lectures on the Sixteenth Century*, (Cambridge, 1869). Johnson daha çok Eton Koleji'nin gayriresmi marşı olan "Eton Boating Song" (1864) adlı eseriyle tanınmaktadır. Daha sonraki kariyerinin muğlaklığı sonraki yüzyıla armağan ettiği terimin geleceğinin âdeta bir metaforu gibiydi. Öğrencilerle yaşadığı gayrimeşru ilişkiler yüzünden üç yıl sonra okul müdürlüğünden istifası istenmiş görünmektedir; daha sonra King's'teki görevinden de ayrıldı, mirasını devredebilmek için Viktorya döneminde adet olduğu üzere adını değiştirdi, evlendi ve Madeira'da yaşamaya başladı. Arkasında pek az iz bıraktı: Withington, *Society in Early Modern England*, 43 ve daha genel olarak, 19–44.

26. Bunlar arka planları ve ilgi alanları farklı olan Sir John Clapham, John Nef, Sir George Clark ve Herbert Heaton; bilim ve büyü uzmanı Lynn Thorndike, iklim uzmanı Gustaf Utterström; siyasi tarihçi olan Herbert H. Rowen, John B. Wolf gibi tarihçiler tarafından çeşitli dergilerde, makalelerde ve hatta Utterström, "Climatic Fluctuations and Population Problems in Early Modern History", *Scandinavian Economic History Review*, 3 (1955), 1–47 gibi kitap başlıklarında gündeme getirilmiştir. Daha erken kullanımların bulunabileceğine ve bulunduğuna da kuşku yoktur.

27. *Journal of Modern History*, 1 (1929), 144. Bu durum 1944'e kadar devam etti. Dr. Justus Nipperdey hâlen terimin Kuzey Amerika ve Almanya'daki geçmişini araştırmaktadır. Bu noktadaki tavsiyelerinden dolayı kendisine teşekkür ederim.

28. Ed. Sir Ernest Barker, Sir George Clark ve Paul Vaucher, *The European Inheritance*, (3 cilt.; Oxford, 1954), Kısım IV: ii.3–181. Bu arada Clark'ın, terimi 1913 yılında kullanan Clapham'ın dostu ve takipçisi olduğunu hatırlatmak gerekir: Withington, *Society in Early Modern England*, 46, 49. Clark'ın *The European Inheritance*'ta 18. yüzyılı çıkararak yaptığı dönemlendirmede, o bölümü kaleme

verdiği derslere dayanan eser ayrı bir çalışma olarak iki kez basılmış ve hayli tutulmuştu: Bir İngiliz tarih dergisinin 1957'de kitabiyat bölümünde "Erken Modern" terimini kullanma kararı almasıyla, iki yıl sonra bir bilim tarihçisinin bir kitap başlığında aynı terimi kullanmasının ardında muhtemelen bu çalışma bulunmaktadır.[29]

Terim bu yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nde hem tarihçiler tarafından hem de tarihsel dilbilimciler tarafından daha yaygın biçimde kullanılmaya başlandı. İngiliz dilinin gelişimi üzerine çalışan uzmanlar 1930'lu ve 1940'lı yıllarda konularını "Orta İngilizce", "Erken Modern İngilizce" ve "Modern İngilizce"ye ayırmıştı.[30] Ancak terminoloji henüz tarihçiler arasında programlı bir zemine oturmamıştı. William Johnson örneğinde de görüldüğü gibi sadece modern tarihin ilk yani "erken" kısmını tanımlamak için kullanılıyordu. Diğer bir deyişle, farklı bir tarihsel karakteristiği olan ayrı bir bütün olmaktan çok, modern dönemin ilk bölümünü tanımlamak için kullanılan bir sıfattı. Terim 1960'lı yıllarda daha da yaygınlaştı.[31] 1967'de *Historians of Early Europe Newsletter* çıkmaya başladı. Bülten başlangıçta sadece 16.

---

alan saygın 18. yüzyıl tarihçisi Paul Vaucher'ın editörlerinin de etkisi vardır.

29. *Early Modern Europe from 1450 to 1720* (Oxford, 1957; 2. Baskı, 1965). Kitabın etkisi konusunda bkz. Elliott, *History in the Making*, 58–59; yazarı için bkz. Geoffrey Parker, "George Norman Clark, 1890–1979", *Proceedings of the British Academy*, 66 (1980), 407–425; *History*, 42 (1957), 53: ilk sayının editörlüğünü Alfred Cobban yapmıştı; A. C. Crombie, *Augustine to Galileo, vol. 2: Science in the Later Middle Ages and Early Modern Times 13th–17th century* (2. baskı; Londra, 1959). (1952'de tek bir cilt hâlinde yayımlanan ilk baskının alt başlığı "The History of Science, A. D. 400–1650" idi) 1955'te C. F. Strong'un kaleme aldığı bir ders kitabı yayımlandı, başlığı *The Early Modern World*, (Londra, 1955 idi): Terence Cave, "Locating the Early Modern", *Paragraph*, 29 (2006), 12–26, 12.

30. Withington, *Society in Early Modern England*, 46, 58.

31. Herbert H. Rowen, *History of Early Modern Europe, 1500–1815*, (New York, 1960).

ve 17. yüzyılları kapsıyordu; daha sonra 18. yüzyıl da dâhil edildi ve 1991'de bültenin adı *Scholars of Early Modern Europe* olarak değiştirildi. Bu tarihten itibaren beş kıtada en az yirmi beş ülkeden tarihçileri bir araya getirdi.[32]

Bir dizi başka gelişmeler terminolojinin evrimine birkaç önemli açıdan katkıda bulundu. En genel anlamıyla 1960'lı yıllar ya da daha doğru bir tarihlendirmeyle 1958'den 1973'e kadarki yıllar, birçok yerleşik varsayımın sorgulandığı ve bazılarının yıkılıp gittiği yıllar oldu. En azından Batı dünyasında kültürel, fikri, sosyal, ekonomik ve siyasi tektonik tabakalar kaymaya başladı. Bu gelişmeler erken modern terminolojinin bağlamını genişletirken, bu dönemin daha somut sonuçları da tespit edilebilmeye başladı.

Aynı dönemde Sosyal Bilimler'de de çok önemli bir gelişme yaşandı. 1950'li ve 1960'lı yıllar modernleşme kuramlarının özellikle de Amerika Birleşik Devletleri'nde hayli yaygınlaştığı yıllardı ve bu kuramlar eninde sonunda tarihçileri de etkiledi.[33] Bu fikirler uzun bir geçmişe dayanmakla ve hatta Karl Marx,

---

32. Ilja Mieck, "Die Frühe Neuzeit: Definitionsprobleme, Methodendiskussion, Forschungstendenzen", ed. Nada Boskovska Leimgruber, *Die Frühe Neuzeit in der Geschichtswissenschaft*, (Paderborn, 1997), 17–38, 24.

33. Reinhard Bendix'ın "Tradition and Modernity Reconsidered", *Comparative Studies in Society and History*, 9 (1966–67), 292–346 başlıklı yol gösterici bir makalesi; ve Garthine Walker'ın "Modernization", ed. Walker, *Writing Early Modern History*, (Londra, 2005), 25–48 başlıklı yararlı bir kısa tartışması mevcuttur; modernizasyon teorilerine gösterilen ilgiye, terimin yükseliş ve düşüşüne dair farklı makaleleri *International Encyclopedia of the Social Sciences*, ed. David L. Sills (18 cilt; New York, 1968–79), x.386–409 (baskı yılı, modernizasyon teorisinin zirvesinde bulunduğu); ve halefi ed. Neil J. Smelser ve Paul B. Baltes, *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, (26 cilt; Amsterdam, 2001), xv.9939–9971 (kavramın gözden düştüğü tarih) adlı çalışmalarda bulmak mümkündür. *Daedulus* adlı dergi "Erken Modernite"ye (127:iii (1998) özel bir sayı ayırmıştır. Bu sayının temel ilkesinin çıkış noktası Jürgen Habermas'ın moderniteyi tanımlarken kullandığı "kamusal alan" terimiyle küresel ölçekte birçok formunun kullanılması gerektiğine olan inançtı.

Emile Durkheim ve Max Weber'in yazılarına kadar uzanmakla beraber, bu dönemde tekrardan ele alınmaları daha ziyade çok spesifik siyasi ve entelektüel kaynaklardan ileri geliyordu. Bu teorilere olan ilgi, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki akademi ile yönetici seçkinlerin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan yeni uluslararası düzene gösterdiği endişeli tepkilerin bir ürünüydü.[34] Son çatışmalardan sonra etkisi ciddi biçimde artan Sovyetler Birliği ile başlayan Soğuk Savaş rekabeti ve Avrupalı sömürgeci güçlerin emperyal rollerinden geri çekilmesi ve yeni yeni ortaya çıkmakta olan bir "Üçüncü Dünya" ile birlikte, ilk kez Afrika, Asya ve Latin Amerika'ya büyük bir ilgi duyulmaya başlandı. Kuzey Amerikalı sosyal bilimcilerle lisansüstü öğrencilerinin dikkatleri 1960'ların ortalarından itibaren giderek Üçüncü Dünya'daki sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel gelişmeler üzerinde yoğunlaştı ve bu araştırmalar hükümet kurumları tarafından da önemli ölçüde desteklendi.

Ortaya atılan çeşitli modernleşme teorileri özgün yanlar barındırsa da tamamı belli varsayımlardan yola çıkmaktaydı. Ünlü Amerikalı sosyolog Talcott Parsons (1902-79) temel düşüncelere dayanan hayli etkileyici bir teori geliştirmişti.[35] Bu teoriler Batı düşüncesindeki birçok geleneksel yaklaşımı, özellikle de evrim teorisi ve işlevselcilik inancını içeriyordu. Ayrıca modernleşmenin bir benzeşmeye sebep olacağı düşünülüyordu. Eski sömürgelerin ve diğer gelişmekte olan toplumların yavaş yavaş üç kazanmasıyla birlikte Batı tarzı ekonomilerin, toplumların ve katılımcı siyasetin

34. Bkz. Nils Gilman, *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*, (Baltimore, MD, 2003); Geoff Eley, "German History and the Contradictions of Modernity: The Bourgeoisie, the State, and the Mastery of Reform", ed. Eley, *Society, Culture and the State in Germany, 1870–1930*, (Ann Arbor, MI, 1996), 67–103; buralarda isabetli tespitler bulunmaktadır: bkz. özellikle 67–80.

35. Etkisi konusunda bkz. Gilman, *Mandarins*, 74–96.

hüküm sürdüğü bütünleşik ve türdeş bir dünya yaratılacaktı: savaş sonrası Batı dünyasında pek de rahatlatıcı bir kanaat. Ancak bu modernleşme teorilerinin altın çağı nispeten kısa sürdü ve siyasi yelpazenin her tarafından eleştiri oklarına hedef oldu. Çok geçmeden bunların biçim olarak doğrusal, yapı olarak teleolojik ve Batı merkezli varsayımlara dayandığı görüldü, zira Üçüncü Dünya'daki gelişmeler bu teorik paradigmayla inadına çelişmekteydi. Nitekim modernleşme teorisi 1970'li yılların başlarında gerilemeye başladı.[36] Ancak bu teorinin dayandığı geleneksel-modernite ikilemi ve birinci aşamadan ikinciye kaçınılmaz geçiş anlayışı, erken modernin farklı bir tarihsel dönem olarak ortaya çıkışında önemli bir rol oynadı.

Modernleşme teorileri gelişen toplumlarda gelenekselden moderniteye giden doğrusal sürecin kaçınılmaz olmasından başka şeyleri de varsayıyordu. Bunlar, aynı zamanda moderniteyi tamamen Batılı özelliklere doğru bir ilerleme, yani sanayileşme, kentleşme, bürokratikleşme, sekülerleşme ve bireycilik olarak tanımlıyordu; bir de siyasetin katılımcı biçimleri vardı. Dolayısıyla eski dönemlere bu prizmadan bakmak fazlasıyla kolaylaşıyordu. Bu varsayımlar 20. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan daha netleşmiş erken modernite anlayışına da katkıda bulundu. Aslında erken modern devir anlayışı –tam modernliğe katkıda bulunan hatta yol açan unsurların ilk netleşmeye başladığı sırada bir geçiş dönemi gerektiren– modernleşme teorilerinin ardın-

36. Dean C. Tipps, "Modernization Theory and the Comparative Study of Societies: A Critical Perspective", *Comparative Studies in Society and History*, 15 (1973), 199–226 ve Anthony D. Smith, *The Concept of Social Change: A Critique of the Functionalist Theory of Social Change*, (Londra, 1973) ilk önemli eleştirilerdir; John G. Taylor, *From Modernization to Modes of Production: A Critique of the Sociologies of Development and Underdevelopment*, (Londra, 1979) daha teorik bir reddiyedir.

daki varsayımlarla da örtüşmekteydi.[37] Tarihçiler kaçınılmaz bir gecikmeyle de olsa perspektiflerine eskisine göre çok daha fazla sosyal bilimsel düşünce katmaya başladı ve tam moderniteye doğru kaçınılmaz ilerleme duygusu etkin hâle geldi. Bu teoriler özellikle de bu yüzyılların 1800'den sonra bir noktada gerçekleşecek olan tam modernliğe bir hazırlık olarak tanımlanmasına katkıda bulundu ve kalıcı olduğunu kanıtlayan erken moderniteye bir teleoloji havası verdi.

İkinci bir önemli gelişme 1945 ile 1970 yılları arasında Batı dünyasında üniversitelerin hızla yaygınlaşmasıydı; var olan üniversiteler hızla büyürken bir yandan da yenileri kuruluyordu. Bu gelişmeden en kârlı çıkan alanlardan biri tarih disiplini oldu. Çok sayıda yeni personel atandı; giderek artan sayıda öğrenci alındı ve eğitildi; Birleşik Krallık'ta ve biraz daha az da olsa Birleşik Devletler'de yüksek öğretimin yaygınlaşması için ciddi kamu fonları ayrıldı. Üniversitelerin yaşadığı yirmi-otuz yıllık mali sorunların akabinde bugün bakıldığında o zamanki artış şaşırtıcı boyutlara ulaşmıştı. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki rakamlar yüksek öğretimin ulaştığı muazzam boyutları göstermektedir.[38] 1970'ten önceki kuşakta tarih eğitimi veren personel sayısı beşe katlandı, 1940'lı ve 1950'li yıllarda yüzde 60'lık artışlar yaşandı ve bu artış 1960'larda yüzde 90'ların üzerine çıktı. Doktora öğrencisi sayısı on beş yıl gibi bir zaman içinde aşağı yukarı üçe katlandı ve 1950'lerde 350 civarındayken 1970'te 1000'e kadar yükseldi. Birleşik Krallık istatistikleri de bu rakamlardan aşağı kalır değildi.[39] Toplam öğrenci sayısı 1950'lerde takriben dörtte bir oranın-

37. Ed. Smelser ve Baltes, *International Encyclopedia*, xv. 9950.

38. Peter Novick, *That Noble Dream: The 'Objectivity Question' and the American Historical Profession*, (Cambridge ve New York, 1988), 362. Bu isimler Amerikan Tarih Derneği üyeleridir.

39. Brian Harrison, *Seeking a Role: The United Kingdom 1951–1970*, (Oxford,

da artarken, 1961 ile 1968 yılları arasında dörtte üç artış gösterdi. Bunun önemli sonuçlarından biri büyük üniversite kürsülerinin yarı özerk uzmanlık alanlarına ayrılması oldu ve erken modern tarih de bu alanlardan biri hâline geldi.

Bu gelişmeler ciddi sayıda erken modern çağ uzmanının alınmasını ve hem alanın hem de buna yönelik eğitimin yerleşmesini sağladı. Ayrıca yeni üniversitelerde yeni imkânlar doğdu. Ancak bu dönemde İngiltere'de de Birleşik Devletler'de de kurumsal bir büyüme süreci yaşanmadığı gibi, bu alanın önümüzdeki yıllarda da devamlılığını sağlayacak sağlam ve kalıcı bir altyapı oluşturulamadı. Federal Almanya Cumhuriyeti'ndeyse aksine, aynı dönemde sağlam bir temel inşa edildi.[40] Erken modern tarih Anglofon (İngilizce konuşan) bilim dünyasında 1980'li ve 1990'lı yıllarda yerleşti, ama bu düzensiz ve dağınık bir süreç oldu.

1945 sonrası dünyada tarih disiplininin kendisi de değişmekteydi. Yüksek kültürü, dini ve siyasi olayları –Rönesans, Reformlar ve hepsinden önemlisi 1789 Fransız İhtilali'ni– merkeze alan eski, büyük anlatılar artık gerçeklikten daha kopuk görülüyordu.[41] 1960'lı yıllardaki yaygın sekülerleşme ve hatta Hristiyanlıktan uzaklaşma süreci dini gelişmelere atfedilen geleneksel merkezî önemi zayıflatıyordu. Bu tür konulardan ve daha genel olarak siyasi tarihten uzaklaşılırken, diğer yandan, özellikle kısa vadeli olgulardan çok uzun vadeli süreçlerle ilgilenen sosyal ve ekonomik tarihe uygun yeni bir terminoloji

---

2009), 357–70; 358'den isimler. Daha genel olarak bkz. W. A. C. Stewart, *Higher Education in Postwar Britain*, (Londra, 1989), özellikle Tablo 15:1, 268 ve tam zamanlı öğrencilerin artışına dair yıllık rakamlar.

40. Bu bölümde "Almanca Akademide Erken Modern" başlığına bakınız.

41. Jonathan Dewald, "Crisis, Chronology and the Shape of European Social History", *American Historical Review*, 113 (2008), 1031–1052, 1050.

oluşuyordu. Bu çerçevede –tıpkı Geç Antik Çağ gibi– sürekliliklere ve uzun vadeye önem veren erken modernite 20. yüzyılın sonlarına çok uygundu.

1945 sonrasında, yani sömürgelerden çekilme sürecinin bütün hızıyla devam ettiği, savaş ertesindeki dönüşmüş dünyada bizzat bir erken modern terminolojisi oluşturmak bile anlamlıydı. Özellikle Üçüncü Dünya'daki modernite meselesini sorunsallaştırmak suretiyle erken modern dönem uzmanları inceledikleri konuların, eski siyasi ve kültürel perspektifli tarihçilerin asla yapamayacakları şekilde, güncel konulara bir yol gösterici olabileceğini ileri sürdüler. Bütün bunlar sosyal ve ekonomik eğilimleri merkeze oturtan bir tarih yazımının önünü açtı. Bu gelişme de bilim adamlarını uygun yöntemler için sosyal bilimlere ve giderek daha fazla durumda antropolojiye bakmaya teşvik etmiştir. Nitekim bu bakışın, erken modern Avrupa araştırmalarının zirvede olduğu yıllarda bu araştırmalar için pek önemli olduğu görülmüştür.

Erken modern tarihin, sadece sanat, edebiyat, kilise ve siyaset seçkinlerinin hâkim olduğu bir insanlık tarihi anlayışından uzaklaşmayı temsil ettiği hemen göze çarpar. Bu tarih önce sosyal ve ekonomik temalara, sonra da antropolojiden çok etkilenen farklı bir kültür tarihi anlayışına ağırlık vermiştir ve bunların hepsine toplumun alt tabakalarından yukarı tabakalarına doğru bakılmıştır. Burada terminolojinin geliştiği kronoloji de önemlidir. 1960'lı ve 1970'li yıllarda toplum ve ekonomi araştırmaları tarihçilerin gözünde çok daha büyük bir önem kazanmaya başlamıştı.[42] Sosyal bilimlerin yöntem ve bakış açıları

42. Geoff Eley, *A Crooked Line: From Cultural History to the History of Society*, (Ann Arbor, MI, 2005) ve William H. Sewell, Jr., *Logics of History: Social Theory and Social Transformation*, (Chicago, IL, 2005) özellikle ilginç olup, 20. yüzyılın sonundaki dönüşümler açısından oldukça kişisel bir rehber oluşturmaktadır;

özellikle sosyal tarihte konu başlıklarının kapsamını genişletiyor ve tarih anlayışını derinleştiriyordu. Erken modern tarihte fırsatlar hayli boldu, çünkü günümüze ulaşan –araştırmacıların temel dayanağı olan– yazılı belgelerin niteliği ve sayısı daha önceki çağlara göre daha fazlaydı, ama yine de 1800'den sonra olduğu kadar da devasa boyutlarda değildi. Bunun bir sonucu, sosyal tarihin dikkate şayan başarısının erken modern dönemin tamamı olmasa da birçok yaklaşımını kapsayacak şekilde yaygınlaşmasıdır.

ALMANCA AKADEMİDE ERKEN MODERN

Erken modern, Almanca tarih yazımında da çok benzer bir yerleşme sürecinden geçmiştir. Bu ülkede araştırmacılığın kendi kendini değerlendiren yapısı, kavramlara (*Begriffe*) hayati önem atfedilmesi ve Alman üniversitelerinin kendine özgü yapısı nedeniyle bu süreç çok daha aşikar olmuştur.[43] Örneğin Tudor uzmanı C. H. William's bir yorumunda Alman tarihçilerin dönemlendirmelerinin bir "bilim", İngilizce konuşan meslektaşlarının yaptığı dönemlendirmelerin ise sadece bir "eğlence" olduğunu söylemektedir.[44] Bu dönemde gelişim Federal Almanya Cumhuriyeti'yle sınırlıydı; Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde (DDR)

---

aynı zamanda bkz. ed. Bentley, *Companion to Historiography*.

43. Özellikle önemli iki giriş, Winfried Schulze, "'Von den grossen Anfängen des neuen Welttheaters': Entwicklung, neuere Ansätze und Aufgaben der Frühneuzeitforschung", *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 44 (1993), 3–18 ve aynı yazara ait "Die Frühe Neuzeit zwischen individueller Erfahrung und strukturgeschichtlichen Zugriff: Erfahrungen, Defizite, Konzepte", ed. Helmut Neuhaus ve Barbara Stollberg-Rilinger, *Menschen und Strukturen in der Geschichte Alteuropas: Festschrift für Johannes Kunisch*, (Berlin, 2002), 71–90.

44. Aktaran Reinhard, "Idea of Early Modern History", 281.

ortodoks Marksizm ve onunla birlikte sanayi öncesi tüm tarihi "feodal", yani kaçınılmaz olan kapitalizme hazırlık olarak niteleyen varsayım hâkimdi.[45] Kuşkusuz 1970'li yılların DDR'deki bilim adamları da erken modern yüzyılların bir bütün oluşturduğunu kabul ediyordu, fakat gerçek terminoloji ancak sonraki on yılın sonunda, yani 1989-90'dan sonra Almanya'nın siyasi olarak yeniden birleşmesinin ardından kullanılabildi.[46]

Ama tam olarak aynı sıralarda, yani 1960'ların sonlarıyla 1970'lerin başlarında Batı Alman bilim adamları erken modernle eş anlamlı terimler– "frühe Neuzeit", Frühneuzeit", "Frühe Moderne," ve "Frühmoderne"– kullanmaya başladılar. 16. ve 18. yüzyıl arasındaki dönemin bir bütün oluşturduğu Fransız İhtilali döneminden beri bilinmekteydi. H. M. Köster 1787'de "Avrupa'nın neredeyse tamamının o tarihten [1500] beri tamamen farklı bir şekle büründüğünü ... ve dünyanın bu tarafında fiilen yeni bir insan türünün ortaya çıktığını" söylemişti.[47] 19. yüzyılın sonlarında profesyonel tarihçiler takriben 1500-1789 dönemini bir bütün olarak görüyordu; bu yüzyıllar 1970'lerde "erken modern" etiketini aldı.

Ancak Federal Cumhuriyet'teki gelişmelerin kendine özgü bir bağlamı vardı.[48] Nazi diktatörlüğü, İkinci Dünya Savaşı ve onların ardından ulus devletin bölünmesi ünlü Alman tarihselcilik

45. Andreas Dorpalen, *German History in Marxist Perspective: The East German Approach*, (Londra, 1985), böl. 1–4.

46. Ed. Anette Völker-Rasor, *Frühe Neuzeit* (Münih, 2000), 402, 404 vd.

47. Aktaran Reinhart Koselleck, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* (1979; İng. çev. Cambridge, MA, 1985), 243; Schulze, "Einladung in die Frühe Neuzeit", Völker-Rasor, ed., *Frühe Neuzeit*, 9–10 adlı eserde dönemle ilgili benzer görüşler dile getirmiştir.

48. Georg G. Iggers, *The German Conception of History: The National Tradition of Historical thought from Herder to the Present*, (1968; gözden geçirilmiş 2. baskı, Middletown, CT, 1983), 245–293.

[*historicism*] anlayışının altındaki temel varsayımların sorgulanmasına ve geçmişe dair araştırmalara katı bir siyasi yaklaşımın egemen olmasına yol açtı. Eğitimlerini İkinci Dünya Savaşı'ndan önce tamamlayıp meslek kariyerlerine savaştan önce başlayan eski kuşak 1960'larda sahneden çekilmekteydi. Bunların yerini geleneksel yaklaşımı eleştiren, uluslararası bilim adamlığının daha bilincinde ve sosyal bilimlerin tarih yazımına olan potansiyel katkısını kabul etmeye daha hazır olan yeni bir bilim adamları topluluğu aldı. Almanya'daki gelişmelerin farklı bir yanı da 1800 yılı civarında dönemsel bir kopuş yaşandığı fikrinin ortaya çıkmasıydı. Bu düşünce Anglofon bilim adamları arasında daha az yaygındı. Savaştan sonra ortaya çıkan ve Bielefeld Üniversitesi'ndeki bilim adamlarının katkısıyla 1970'li yıllardan itibaren yön değiştirip hızla gelişen sosyal tarih, Fransız İhtilali'nden önceki döneme daha az ilgi gösterme eğilimindeydi. İşte bu gelişme erken modern tarihçilerini, modernitenin yükselişine temel oluşturan kendi dönemlerini yakından incelemeye teşvik etti.

Moderniteye geçişin şekli ve zamanlaması Alman akademik çevrelerinde bu dönemde tartışılmaya başladı ve bu tartışmalar ilk baştaki spesifik terminolojiye katkılarda bulundu. Burada en önemli figür de Reinhart Koselleck (1923-2006) idi.[49] Dönemi ancak 18. yüzyılda genel kabul gören Ortaçağ'dan ayırmak için kullanılan "neue Zeit" ("yeni zaman" veya "Yeni Çağ") terimi 16. yüzyıldan beri bilinmekteydi. Ancak bir çağdaş dönem ("neueste Zeit"– daha yeni dönem) anlayışının yaygınlaşmaya başladığı 1800'den kısa bir süre öncesine kadar bu sözcükte her-

49. İngilizce çeviride bazı önemli konular ele alınmaktadır: "'Neuzeit': Remarks on the Semantics of the Modern concept of Movement" ve "Modernity and the Planes of Historicity", her ikisi de Koselleck, *Futures Past*, 231–266, 3–20; "The Eighteenth Century as the Beginning of Modernity", Reinhart Koselleck, *The Practice of Conceptual History* (İng. çev. Stanford, CA, 2002), 154–169.

hangi bir değişim vuku bulmamıştı. Koselleck bu geçişe "tarihin sekülerleştirilmesi" adını vermişti, çünkü geçiş "neue Zeit"ın sonunda moderniteye doğru ilerleme varsayımına dayanmaktaydı; oysa daha önce kesin olan tek şey Kıyamet Günü'ydü. Koselleck'in ifadesiyle bu,[50] "frühen Neuzeit adı verilen dönemin" bir geçiş çağı, yani "modernitenin teşekkül ettiği dönem" olduğu anlamına geliyordu. Bu iddia söz konusu terminolojinin Federal Cumhuriyet'te kabul görmesine önemli şekilde katkı sağladı.

Aslında bu terminolojinin Alman bilim dünyasında kabul görmesinin daha uzun bir geçmişi vardı.[51] Burada modernleşme teorilerinin ve terimin ekonomi tarihçileri tarafından kullanımının açık bir katkısı olduğu bir kez daha görülmektedir.[52] İkonik bir figür olan Weber "beginnenden Neuzeit"ten (yani "modern çağın başlayışı"ndan) söz ederken, Werner Sombart "erken kapitalizm (*Frühkapitalismus*)" ifadesini kullanmıştı; nitekim bu isimler kendilerinden sonraki bilim dünyası üzerinde büyük bir etki bıraktılar. 1940'ların ikinci yarısıyla 1950'lerin ilk yıllarında İsviçreli idare tarihçisi Werner Naf "modern Devlet"in erken formlarını [*Frühformen*] tanımladı, ama bu tanımlamayı yaparken kafasında esas olarak 14. ve 15. yüzyıllar vardı. Berlin'de yeni kurulan Özgür Üniversite'de 1951'de erken modern tarih kürsüsü kuruldu ve başına kadim Prusya devleti üzerine çalışan önemli tarihçi Carl Hinrichs (1900-62) getirildi. Alman tarihçiler de 1950'lerin sonlarına doğru kürsülerin sorumluluk alanlarını ve üniversite öğretimi örgütlenmesini belirlerken "erken" ve "geç" modernitenin varlığını da tanıdı.[53]

---

50. Koselleck, *Futures Past*, 5.

51. Behringer, "Frühe Neuzeit" takip eden dönem açısından önemlidir.

52. Hans-Ulrich Wehler'in modernizasyon teorisinin potansiyeliyle kısa ve ilginç yazısı etkili olmuştu: *Modernisierungstheorie und Geschichte*, (Göttingen, 1975).

53. Schulze, "Einladung in die Frühe Neuzeit", 9; Ilja Mieck, "Periodisierung

1957'de başka bir erken modern dönem için ilk kez teorik bir tartışma başlatıldı. Terimin en önemli savunucusu saygın Alman felsefeci Wilhelm Kamlah'tı (1905-1976). Kamlah programlı ünlü bir makalede "Frühneuzeit"in (Erken-yeni-zaman) geçerliliğini savundu.[54] Dönemselleştirmenin her zaman geriye dönük olduğunu ve Rene Descartes (1596-1650) felsefesinin, bireyin kendi kendini tanımlaması olarak gördüğü modernitenin gelişiminde önemli bir rol oynadığını düşünen Kamlah, Rönesans Hümanistlerinden Descartes dönemine kadar uzanan uzun bir 16. yüzyıl tanımlaması yaptı ve buna "erken modern" çağ adını verdi. Kamlah on iki yıl sonra bu fikrinden vazgeçip, bunun teleolojik bir tartışma olduğunu savunarak "Frühneuzeit"ı reddetse de terminolojisi tarihçiler tarafından sahiplenildi.[55] *Fischer Lexikon Geschichte* 1961'de "frühe Moderne"den söz ediyordu; terim sonraki baskılarda "Frühmoderne"ye dönüştü.[56]

Yedi yıl sonra, Berlin'de yaşayan ekonomi tarihçisi Ilja Mieck (1932-2010) 1500'den 1789'a kadar uzanan erken modern dönem araştırmaları üzerine bir inceleme yaptı ve İngilizce akademiye olan hâkimiyetiyle dikkat çeken bir makaleyle yol gösterici bir terminoloji rehberi hazırladı.[57] Çok geçmeden başlıklarında

---

und Terminologie der Frühen Neuzeit: Zur Diskussion der letzten beiden Jahrzehnte", *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 19 (1968), 357–373, 360, 364; Behringer, "Frühe Neuzeit", özelliklé, 83.

54. "'Zeitalter' überhaupt 'Neuzeit' und "Frühneuzeit'", *Saeculum*, 8 (1957), 313–332.

55. Wilhelm Kamlah, "Vom teleologischen Selbstverständnis zum historischen Verständnis der Neuzeit als Zeitalter", *Utopie, Eschatologie, Geschichtstheologie*, (Mannheim, 1969), 89–106.

56. Behringer, "Frühe Neuzeit", özellikle, 83.

57. İlja Mieck, "Periodisierung und Terminologie der Frühen Neuzeit", *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 19 (1968), 357–373. İki sene sonra Mieck şunu yayımladı: *Europäische Geschichte der Frühen Neuzeit: Eine Einführung*, (1970; 2. baskı., Stuttgart, 1977), Bu erken modern dönemi 1500'den 1789'a kadar uzatan bir lisans öğrencisi ders kitabıydı. Mieck'in sonraki fikirleri şurada verilmişti: 'Die Frühe Neuzeit'.

"erken modern" terimini kullanan kitaplar ve makaleler çıkmaya başladı.[58] En azından Anglofon bilim dünyasındaki gelişmelerle kıyaslandığında terminoloji hızla benimsendi. Federal Cumhuriyet'ten gelen tarihçilerin (*Historikertag*) 1973 yılında düzenlenen bienal toplantısında açık bir dille "erken modern tarih"ten söz etmesinin ardından bir alt disiplin hâline geldi.[59]

Federal Cumhuriyet'te kurumlaşma İngilizce konuşan ülkelere göre daha hızlı oldu. Ayrıca Alman kürsü sisteminin daha hiyerarşik yapısı nedeniyle nispeten daha eksiksiz bir kurumsallaşma gerçekleşti. Özellikle tarihsel alanda öğretim ve araştırmadan sorumlu (*Ordinarius*) bir profesörün yönetimine dayanan "*Lehrstühle*" ("yerleşik kürsüler") sistemi çerçevesinde, 1970'lerin başlarından itibaren kısa zamanda çok sayıda erken modern tarih kürsüsü kuruldu ve böylece terim daha da oturdu.[60] Yükseköğretimde yaşanan Anglofon dünyadakine benzer genişleme ve kurulan yeni üniversiteler (sayı iki katına çıkmıştı) bu geçişi daha da kolaylaştırdı.[61]

İngiliz ve Alman akademik kültürlerindeki kronoloji benzerliği akıllara, bunların birbirlerini etkileyip etkilemediği ve gelişmelerin bağımsız mı yoksa paralel bir çizgi mi izlediği soru-

58. Örneğin Ernst W. Zeeden, *Deutsche Kultur in der frühen Neuzeit*, (Frankfurt-am-Main, 1968). Ancak bu sanat tarihi araştırması terimin sadece 17. yüzyılın başlarına ve özellikle de Otuz Yıl Savaşları'nın (1618-48) patlak vermesine kadar uygulanması konusunda Kamlah'ı izlemişti. *Zeitschrift für Historische Forschung* 1974 yılında kurulduğunda "geç ortaçağla erken modern tarihi" kapsayacağını duyurmuştu: "Vorwart", cilt 1. Ertesi yıl editörlerden Johannes Kunisch tarafından yayımlanan "Über den Epochencharakter der frühen Neuzeit", ed. Eberhard Jäckel ve Ernst Weymar, *Die Funktion der Geschichte in unserer Zeit*, (Stuttgart, 1975), 150–161 başlıklı makale yeni dergi için bir kullanım kılavuzu niteliğindeydi.

59. Behringer, "Frühe Neuzeit", özellikle, 83; Reinhart Koselleck, "Geschichte, Historie", ed. Otto Brunner, Werner Conze, ve Reinhart Koselleck, *Geschichtliche Grundbegriffe*, (8. cilt, 9 cilt; Stuttgart, 1972–97), c. ii. 593–717, 625.

60. Kurumsallaşma süreci için Völker-Rasor, *Frühe Neuzeit*, 401–414. İlk kürsüler Trier (1971), Bielefeld (1972), Aachen (1973) Oldenburg'te (1974) kurulmuştu.

61. Iggers, *German Conception*, 292.

larını getirmektedir. Bu soruya şimdilik kesin bir cevap vermek mümkün olmamakla birlikte, Federal Cumhuriyet'teki gelişmeler nispeten daha önce başlamış ve Alman tarihçiler Anglofon dünyadan biraz daha fazla haberdarmış gibi görünmektedir. Burada daha geniş ele alınması gereken bir husus vardır: İzlenimlere göre Alman dilindeki araştırmalardan haberdar olan İngiliz tarihçilerin sayısı nispeten düşüktü; Amerikalı sayısı biraz daha fazlaydı. Buna karşılık Almanya'daki tarihçiler İngiliz dilindeki araştırmaların tamamından haberdardı. Önemli Alman tarihçi Gerhard Oestreich'in (1910-78) 1969'da yayımlanan toplu makaleleri bunun güzel bir örneğidir. *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates* başlığını taşıyan önsöz "erken modern devlet" teriminin kullanılmasını savunuyor ve bunu desteklemek için de İngilizcedeki "erken modern tarih" terimine özel bir gönderme yapılıyordu.[62]

ANNALES'IN KATKILARI

Erken modern, Anglofon ve Alman akademisine mahsus kökenleri nedeniyle en azından Avrupa tarih yazımlarında coğrafi açıdan sınırlı kalmıştır. Diğer ülkelerin tarihçileri terimi değişen miktarlarda benimserken, özellikle Fransa örneğinde görüldüğü gibi, bazıları bu terimden uzak durmuştur.[63] Ama ironik biçimde terimin yerleşmesinde Fransız bilim adamlarının önemli katkısı oldu. Anglofonların 1960'lı yıllarda ve özellikle de 1970'lerde *Annales* okulunu keşfetmesi terimin benimsenmesi sürecini dolaylı şekilde güçlendirdi. Hatta önemli bir Amerikalı tarihçi "1970'li ve

62. Gerhard Oestreich, *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates*, (Berlin, 1969), 6; diğer bir örnek Mieck'in makalesidir, n. 57.

63. "Forum: Divides and Ends—Periodizing the Early Modern in Russian history", *Slavic Review*, 69 (2010), 398–447, iyi bir örnek olacaktır

1980'li yılların bilimsel yazılarında 'erken modern' teriminin kullanılmaya başlamasının sosyal bilimlerden, özellikle de *Annales* okulundan alınan teoriye olan ilgiye işaret ettiğini" söylüyordu.[64]

Bu Okul daha önceki bilimsel normlara, yani siyasetin ve yüksek kültürün hegemonyasına, etkili birey ve olaylar üzerinde odaklanılmasına ve daha genel olarak 19. yüzyıl pozitivizminin varsayımlarına karşı çıkan bir grup yenilikçi Fransız tarihçiden oluşmaktaydı ve bugün de öyledir. Annales insanlık tarihinin bütün boyutlarıyla –toplum, ekonomi, (terimin antropolojik şekliyle) kültür, zihniyetleri– ele alınması gerektiğini savunuyor ve kısa dönemli olaylardan ziyade uzun dönemli eğilimlerin (*longue durée*) ağır bastığı daha geniş tabanlı bir disiplinler arası araştırma için sosyal bilimlerin teknik ve yöntemlerine açık olunmasını talep ediyordu. Hareket 1929'da yaklaşık yüz elli yıl süren Alman işgalinden sonra Versailles Barışı'yla (1919) yeniden Fransız hâkimiyetine giren Alsace'taki yeni Strasburg Üniversitesi'nde kurulan *Annales* dergisi etrafında bir araya geliyor ve onun öncülüğünde faaliyet gösteriyordu. Derginin kurucuları Üniversite'deki Fakülte'de ders veren Marc Bloch (1886-1944) ve Lucien Febvre (1878-1956) idi; bu isimler ayrıca uzun bir zaman hareketin esin kaynağı da oldu.[65]

Her iki isim de 1930'lu yıllarda Strasburg'dan –başkent ve Fransa'nın hayli merkezîleşmiş akademik yaşamının merkezi– Paris'e taşınmış olsa da bıkmak usanmak bilmeden savundukları yaklaşım ilk başlarda pek ilgi görmedi. *Annales* Fransa'daki akademik tarihe ancak Bloch'un Alman karşıtı direnişe katılıp esir düşerek Naziler tarafından infaz edildiği İkinci Dünya Savaşı'ndan

64. Wiesner-Hanks, "Do Women Need", 541–542.

65. André Burguière, *The Annales School: An Intellectual History*, (2006; İngilizce çeviri, Ithaca, NY, 2009); Peter Burke, *The French Historical Revolution: The* Annales *School, 1929–1989*, (Cambridge, 1990); ve François Dosse, *New History in France: The Triumph of the* Annales, (1987; İngilizce çeviri, Urbana, IL, 1994) iyi rehberlerdir.

(1939-45) sonra damgasını vurdu. Hareket önce Febvre'in ve onun ölümünün ardından Fernand Braudel'in (1902-85) öncülüğünde, "Ecole Pratique des Hautes Etudes"ün ünlü "VIe Section"ında (kuruluş tarihi 1947) ve 1963'ten sonra da disiplinler arası araştırmaları desteklemek üzere kurulan "Maison des Sciences de l'Homme"da kendine güvenli bir kurumsal üs edindi.[66] Braudel'in VIe Section'ın başkanlığını yaptığı dönemde (1956-72) ciddi şekilde büyüdü ve "Ecole Pratique"in diğer bölümlerinin tamamından fazla bilim adamını bünyesine aldı. VIe Section 1975'te bağımsız bir enstitüye dönüştü: Ecole des Hautes Etudes en Bciences Sociales (EHESS). Akademisyen bir siyasetçi olan Braudel'in becerisi ve kararlılığı sayesinde *Annales* önemli araştırma fonlarının dağıtımında ve akademik yayınlar üzerinde söz sahibi oldu– ve bundan yararlandı.

Sosyal bilimler de takriben aynı zamanlarda Fransız üniversite sistemi içinde kayda değer bir yükseliş gösterdi: Araştırma merkezlerinin sayısı 1950'lerin ortalarıyla 1960'ların ortaları arasında 20'lerden 300'lere kadar yükseldi.[67] Tarih, disiplinler arasındaki geleneksel ağırlığını bir kez daha göstermiş ve savaş sonrası dünyanın değişen önceliklerinin de katkısıyla *Annalist* yeni araştırma yaklaşımını hem güncel hem de cazip hâle getirmişti. Üniversite tarihi 1950'li 1960'lı yıllarda başarıdan başarıya koştu. Nitekim Braudel'in asıl –ama tam olarak hayata geçiremediği– amacı sosyal bilimlere daha tarihsel bir boyut kazandırmak ve tarihi merkezî bir disipline dönüştürmekti.[68]

---

66. Patricia Parkhurst Ferguson, "Braudel's Empire in Paris", ilk baskısı 1988, yeniden baskı ed. Stuart Clark, *The Annales School: Critical Assessments*, (4 cilt.; Londra, 1999), i.86–95; bkz. Dosse, *New History in France*, 97–103.

67. Dosse, *New History*, 83.

68. Jan de Vries, "Great Expectations: Early Modern History and the Social Sciences", ed. John A. Marino, *Early Modern History and the Social Sciences: Testing the Limits of Braudel's Mediterranean*, (Kirksville, MO, 2002), 71–99, 72–73.

Fakat *Annales* hareketi 1945'ten sonraki bir kuşak boyunca esas olarak Fransa içinde etkisini sürdürdü. İlk başta Britanya ve Alman tarih kürsülerinde çok az taraftar bulabildi ve çok sayıda eleştirilere hedef oldu. Amerika Birleşik Devletleri'nde nispeten biraz daha erken ilgi gördü, ama bu konuda kesin bir tespitte bulunmak kolay değildir.[69] Ancak Anglofon tarihçiler 1960'ların sonlarından itibaren giderek daha fazla ilgi göstermeye başladılar ve hareketin öncüleri tarafından kaleme alınan bir dizi önemli makale ve ufuk açıcı kitabı kendi dillerine çevirdiler.[70] 1975 ile 1982 yılları arasında yayımlanan makalelerden derlenen temalı yıllık ciltler özellikle Amerika

69. Gündeme getiren George Huppert, "The *Annales* Experiment", ed. Bentley, *Companion to Historiography*, 873.

70. "Reflections on the Historical Revolution in France: The *Annales* School and British Social History", *Review: The Journal of the Fernand Braudel Center*, 1:3/4 (1977–78), 147–156'de destekleyici yorumlar bulunmaktadır. (Kronolojik yayın sırasına göre) Başlıca çeviriler: Marc Bloch, *French Rural History: An Essay on its Basic Characteristics*, (Londra, 1966); Marc Bloch, *The İle-de-France: The Country around Paris*, (Londra, 1971); Marc Ferro, ed., *Social Historians in Contemporary France: Essays from* Annales, (New York, 1972); ed. Peter Burke, *Economy and Society in Early Modern Europe: Essays from 'Annales'*, (Londra, 1972); Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, (2. baskı, 1966; İngilizce çeviri, 2 cilt.; Londra, 1972), bu eser *Journal of Modern History*, 44 (1972), 448–539 adlı etkili dergide "Özel Sayı" konusu olmuştu; ed. Peter Burke, *A New Kind of History from the Writings of Lucien Febvre* (Londra, 1973); Marc Bloch, *The Royal Touch: Sacred Monarchy and Scrofula in England and France*, (Londra, 1973); *Fernand Braudel, Capitalism and Material Life 1400–1800* (Londra, 1973): küçük değişikliklerle Braudel'in *Civilization and Capitalism* (3 cilt.; Londra, 1981–84) adlı eserinin ilk cildi olarak yayımlandı; Pierre Goubert, *The Ancien Régime: French society 1600–1750*, (Londra, 1973); Robert Mandrou, *Introduction to Modern France 1500–1640: An Essay in Historical Psychology*, (Londra, 1975); Lucien Febvre ve Henri-Jean Martin, *The Coming of the Book: The Impact of Printing, 1450–1800*, (Londra, 1976). Ed. Peter Earle, *Essays in European Economic History 1500–1850*, (Oxford, 1974) adlı eserde makalelerden sadece biri *Annales*'ten alınmış ve çevrilmiş olmakla birlikte, katkıda bulunanların çoğu *Annales* hareketindendi veya ona sempatiyle bakıyordu.

Birleşik Devletleri'nde büyük ilgi gördü.[71] *Annales*'nin kabul görmesinde üç İngilizce versiyon özellikle önemli rol oynadı. Fransız araştırmacılığının en iyi örneklerini içeren geniş çaplı bölgesel tezler, sahanın uzmanları dışında da okunduğu gibi hayranlıkla karşılandı ve birkaç istisna haricinde hepsi İngilizceye çevrildi.[72] Fakat bu makale derlemeleriyle kısa çalışmalar Anglofon okurun önüne yeni bir konular yelpazesi ve potansiyel yaklaşımlar koydu.[73]

Annales'ın keşfi erken modern tarihe duyulan ilginin giderek artmasına yol açtı; giderek artan bu ilgi de *Annales*'a duyulan ilgiyi tetikledi: Ancak burada hangisinin daha ağır bastığını söylemek mümkün değildir. *Annales*'ın geniş anlamda önemini kavrayabilmek için, öncelikle Annales tarihinin 20. yüzyılın üçüncü çeyreğinde nasıl bir çerçevede algılandığını anlamak gerekmektedir. Fransız tarih araştırmacılığı dönemlendirme konusunda uzun zamandır üçlü bir bölünmeyi kullanıyordu: Antik, Ortaçağ ve Modern. Ancak bu devirlerden üçüncüsünün büyük ölçüde 1789'da sona erdiği düşünülüyordu. Fransız İhtilali'nin ülkenin dönüşüm sürecindeki merkezî

---

71. Robert Forster ve Orest Ranum gibi önemli tarihçinin editörlüğünü yaptığı eser daha sonra Johns Hopkins Üniversitesi'nde ders olarak okukutuldu ve aynı üniversite tarafından yedi cilt hâlinde yayımlandı: *Biology of Man in History*, (Baltimore, MD, 1975); *Family and Society*, (1976); *Rural Society in France*, (1977); *Deviants and the Abandoned*, (1978); *Food and Drink in History*, (1979); *Medicine and Society in France*, (1980); ve *Ritual, Religion and the Sacred*, (1982).

72. Emmanuel Le Roy Ladurie, *The Peasants of Languedoc*, (Urbana, IL, 1974), Guy Bois, *The Crisis of Feudalism: Economy and Society in Eastern Normandy, c. 1300–1550* (Cambridge, 1984) ve Yves-Marie Bercé, *History of Peasant Revolts*, (Cambridge, 1990) adlı eserlerin kısaltılmış baskıları yayımlanmıştır.

73. Annales'in İtalyanca çevirisinin önemi üzerine yapılan benzer bir vurgu için bkz. Maurice Aymard, "The Impact of the Annales School in Mediterranean Countries", *Review: The Journal of the Fernand Braudel Center*, 1:3/4 (1977–78), 53–64, 55, 57.

önemi nedeniyle Fransız tarihi bu noktadan itibaren "[Çağdaş] Yakın Çağ" olarak adlandırılıyordu.

Annales'nin sayfaları 1930'lu yıllarda en eski uygarlıklardan günümüze kadar değişen makalelere yer veriyordu: Dergi bu noktada tarihe olan ilgiyi artırmayı ve çağdaş olayların ancak geçmişin ayrıntılı bir şekilde incelenmesiyle tam olarak anlaşılabileceğini göstermeyi amaçlıyordu. Bloch'un kendi araştırmaları ortaçağı ve modern dönemin tamamını kapsıyordu. Aslında Bloch benimsenen kronolojik çerçevenin, incelenen özgül sorun ile tespit edilmesi gerektiğine inanıyordu. 1945'ten sonra işler tamamen değişti. Hareketin Febvre ve Braudel gibi öncüleri erken modern uzmanlarıydı, dolayısıyla doğal olarak bu dönemle ilgili araştırmaları destekliyorlardı; nitekim araştırmalar ciddi şekilde artmıştı.[7-1] Antik dünya, ortaçağ dönemi ve 1800 sonrası yüzyıllar üzerinde de çok önemli araştırmalar yapılmakla birlikte, 1945'ten sonraki *Annales*'ın bilimsel çekim merkezi erken modern tarih olacak ve bu da geniş çaplı sonuçlara yol açacaktı.

İkinci Dünya Savaşı sonrası Fransa'sında ağırlık kazanan diğer bir konu da ekonomik ve özellikle de nicel tarih oldu. Erken modern yüzyıllar bu araştırmaların doğal odak noktası hâline geldi, çünkü bolca kaynak vardı ve bu kaynaklar araştırmayı kolaylaştıracak kadar ayrıntılıydı, ama yine 19. yüzyıldaki kadar da fazla ve kapsamlı değildi. Nicel iktisat tarihine yönelişin başlıca nedenlerinden biri, 1945'te Fransa'nın en önemli üniversitesi olan Sorbonne'da İktisat Tarihi kürsüsü başkanlığına getirilen Charles-Ernest Labrousse'un (1895-1986) kurumsal ve düşünsel ağırlığıydı. Labrousse araştırma öğrencilerine (o günkü deyişle) katı bir dizi yaklaşım dayattı ve nicel bulgu araştırmalarında ıs-

74. Yves-Marie Bercé, "L'époque moderne", ed François Bédarida, *L'histoire et le métier d'historien en France, 1945–1995* (Paris, 1995), 241–246.

rarcı oldu. Tarihsel araştırmalar artık sadece nicel verilere dayanacaktı.[75] Labrousse kendi araştırmalarına uzun zaman önce yani 1920'lerin ortalarında başlamış, 18. yüzyıl Fransa'sındaki tahıl fiyatları ve ücretler üzerine çalışmalar yapmıştı.[76] Görünüşe göre Weimar Almanya'sının hiperenflasyon deneyimiyle 1929'daki küresel Büyük Buhran da bu istatistiksel yaklaşımı doğrular gibiydi.

Bu olaylar *Annales*'ın gelişiminde son derece önemli bir rol oynayan diğer bir bilim adamını, yani tarihsel sosyal bilimci François Simiand'ı da (1873-1935) epey etkiledi. Simiand 16. yüzyılla 18. yüzyıl arasındaki fiyat hareketleri üzerine verdiği konferansları 1932'de –yani üç yıl önce yaşanan küresel Buhran'ın gölgesinde– yayımlamıştı.[77] Febvre bu eseri bütün tarihçilerin zorunlu başucu kitabı ilan etmişti.[78] Simiand çok büyük ölçüde fiyat araştırmalarına dayanan ekonomide döngüsel eğilimler belirlemek üzere yola çıkmıştı.[79] Erken modern tarih perspektifinden yaptığı en önemli katkı, Ortaçağ'ın bitişinden itibaren A ve B şeklinde birbirini takip eden bir ekonomik evreler anlayışı oluşturmasıydı. Bu anlayış *Annales* araştırmacıları için önemli bir temel oluşturdu. A evresi bir genişleme dönemiydi; 1450 ile 1480 yılları arasında başlayıp 17. yüzyıldaki bir noktaya kadar devam ediyordu: Tam kronoloji bölgeden bölgeye değişiyordu.

---

75. Jean-Yves Grenier ve Bernard Lepetit, "L'expérience historique: À propos de C.-E. Labrousse", *Annales E.S.C.*, 44 (1989), 1337–1360.

76. İlk yayını *Esquisse du mouvement des prix et des revenues en France au XVIIIe siècle*, (Paris, 1933) idi.

77. *Recherches anciennes et nouvelles sur le mouvement général des prix du XVIe au XIXe siècle* (Paris, 1932); Simiand ayrıca tezlerinin Belçika'da verdiği konferanslara dayanan basitleştirilmiş bir versiyonunu yayımladı: *Les fluctuations économiques à longue période et la crise mondiale*, (Paris, 1932).

78. Dosse, *New History*, 51.

79. Maurice Aymard, "Économique (Histoire)", ed. Jacques Le Goff, Roger Chartier ve Jacques Revel, *La nouvelle histoire*, (Paris, 1978), 151–156.

Bu evre yerini, daha önceki tarihlerde yaşanan ve bazı ülkelerde küçülmeye kadar varan gelişmeler nedeniyle bir durgunluk dönemi olan B evresine bırakmıştı. Kronoloji burada da ülkeden ülkeye ve bölgeden bölgeye değişiklikler gösteriyordu, ancak 18. yüzyılın ilk yarısında bir noktada yayılmanın tekrar canlanmasıyla birlikte yerini A evresinin yenilenmiş hâline bırakmıştı. Simiand bu türden döngüsel evrelerin, araştırmasının son noktası olan 1929'daki küresel Buhran'a kadar devam ettiğini düşünüyordu.

Tam kabul görmese de Simiand'ın yaklaşımı Labrousse'un araştırmaları açısından önemli bir kaynaktı. Labrousse 1944'te kendisine akademi çevrelerinde saygınlık kazandıran eserini yayımladı. Eser Fransız ekonomisinin 18. yüzyılın sonlarına doğru girdiği "kriz"i ve bu krizin yaklaşmakta olan Fransız İhtilali'ndeki merkezî rolünü ele almaktaydı.[80] Labrousse'u eleştirenler anlaşılır bir şekilde bu yaklaşımın gerisinde Marx'ın gölgesini ve tarihsel determinizmi gördüler. Ancak Labrousse'un savaş sonrası bilim dünyası üzerindeki etkisi büyüktü. Nitekim 1960'lı yıllarda Annales araştırmacılığının ayırt edici özelliği hâline gelen büyük bölgesel tezlerin çoğuna o nezaret etti veya o şekillendirdi. Pierre Goubert'in 17. yüzyıl Beouvais'i incelemesiyle Emmanuel Le Roy Ladurie'nin Languedoc köylüleri ve bunların 16. ve 17. yüzyıldaki dünyaları üzerine yaptığı araştırma bu bölgesel araştırmaların-

80. *La crise de l'économie française à la fin de l'ancien régime et au début de la Révolution*, (Paris, 1944); bu eser "Cilt 1" olarak adlandırılsa da yayımlanan tek ciltti. Labrousse'un tezi uzun bir süre el üstünde tutuldu, zira ekonomik eğilimlerde 1789 Devrimi arasında ilişkisel bağlantılar kuruyordu, ancak bu tez ciddi biçimde de eleştirilmişti: Bkz. Jean-Pierre Poussou, "How, and How Not, to Use the Concept of Crisis in the Reign of Louis XVI", ed. Julian Swannve Joel Félix, *The Crisis of the Absolute Monarchy: France from Old Regime to Revolution*, (Oxford, 2013), 29–44.

dandı.[81] Katı bir istatistiksel yaklaşım sergileyen ve odak noktası daha çok toplumsal olan bu ve benzeri çalışmalar esas itibarıyla demografik bir yaklaşıma sahipti ve daha dar biçimde anlaşılan iktisat tarihi bu yaklaşımın gölgesinde kalıyordu.[82]

Erken modern terimi muhtemelen bilim dünyasındaki katı milliyetçi damar nedeniyle Fransa'da hiçbir zaman yerleşme şansı bulamasa bile, *Annales* tarihi bu terimin Anglofon bilim dünyasında yerini sağlamlaştırmasına önemli katkılarda bulundu. İlk olarak, Simiand'ın iktisadi evreler teorisi 15. yüzyılın ikinci yarısından başlayıp 18. yüzyılın ortalarına kadar süren dönemin bir bütün oluşturduğunu doğrular gibidir. Nitekim Labrousse'un ve Fernand Braudel gibi öğrencilerinin araştırmaları da bu doğrultudadır. Braudel'in *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* adlı önemli çalışmasının ikinci baskısı içerdiği sayısız tablo ve grafikle ilk baskıdan daha nicel bir yaklaşım sergilemekte olup, bunun tamamen Labrousse'un etkisinden kaynaklandığı düşünülmektedir.[83]

1960'lı ve 1970'li yıllarda ağır basmaya başlayan demografik temelli sosyal tarih anlayışı, ilkinin doğal sonucu olan ikinci bir bütünlük kaynağı oluşturuyordu. 14. yüzyılın başlarında yaşanan Avrupa çapındaki açlık ve Kara Ölüm felaketinden (1357-51) 18. yüzyılın ortalarına kadar süren ve her kuşakta yaşanan bir dizi Malthusçu krizle devam eden bir demografik *ancien régime* kavramı öne sürüyordu. Terim ilk kez Cambridge'e bağlı Jesus

---

81. *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*, (Paris, 1960); *Les paysans de Languedoc*, (2 cilt.; Paris, 1966). A notably sympathetic and incisive assessment is provided by Robert Harding, "Pierre Goubert's *Beauvais et le beauvaisis:* An Historian 'parmi les hommes'", (1983), tekrar baskı, ed. Clark, *Annales School*, c. iv, 295–317 dikkat çekecek kadar olumlu ve isabetli bir yorum yapmıştı.

82. Labrousse'un büyük etkisi için bkz. Burguière, *The* Annales *School*, 103–132.

83. Burke, *French Historical Revolution*, 55.

College'da öğretim üyesi olan İngiliz din adamı Robert Thomas Malthus'un (1766-1834) yazılarında boy göstermişti. Malthus ilk olarak 1798'de yayımlanan ve ardından genişletilmiş biçimde en az altı baskı daha yapan *Nüfus İlkesi* adlı kitabın yazarıydı.[84] Toprağın sınırlı olduğunu düşünen Malthus gıda üretiminin ancak aritmetik olarak artırılabileceğini ve dolayısıyla geometrik artış gösterme potansiyeli taşıyan demografik büyümenin gerisinde kalacağını savunuyordu. Onun deyişiyle nüfus artışı –esas olarak açlık, savaş ve salgın hastalıklar gibi– "pozitif engeller" ve "önleyici nitelikteki" azaltılmış evlilik mekanizmasıyla sınırlanıyordu. Dolayısıyla Malthus'a göre demografik büyüme her zaman artan nüfusu destekleyen doğal kaynakların kapasitesiyle sınırlı olacaktı. Denge periyodik krizlerle sağlanacaktı ve son kriz de 17. yüzyılda yaşanmıştı.

Bu yaklaşımı savunan bir dizi tarihçi arasında en etkilisi yeni-Mahthusçuluk akımını başlatan Emmanuel Le Roy Ladurie idi.[85] Erken modern dönemde Avrupa'da nüfusu artışı durmuş ya da en iyi ihtimalle yavaşlamıştı. Bu durum 1750'den sonra tekrarlanacak olan 13. yüzyıldaki artışın tam tersiydi. Bunun başlıca

---

84. Donald Winch, *Malthus*, (Oxford, 1987) uygun bir kısa giriş niteliğindedir. Robert J. Mayhew, *Malthus: The Life and Legacies of an Untimely Prophet*, (Cambridge, MA, 2014) adlı eseriyse önemli bir yeni çalışmadır.

85. Bkz. Wilhelm Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunkturen in Mittelalter vom 13. bis zum 19. Jahrhundert*, (Berlin, 1935; yeniden gözden geçirilmiş 2. baskı, 1966; yeniden gözden geçirilmiş 2. baskı, 1978); çevirisi *Agricultural Fluctuations in Europe from the Thirteenth to the Twentieth Centuries*, (New York, 1980); Wilhelm Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa*, (Hamburg, 1974); B. H. Slicher van Bath, *An Agrarian History of Western Europe A.D. 500–1850*, (1960; İng. çeviri, Londra, 1963); Carlo M. Cipolla, *The Economic History of World Population*, (Harmondsworth, 1962). 20. yüzyılın üçüncü çeyreğinde gerçekleştirilen araştırmalar Michael Flinn, *The European Demographic System, 1500–1820*, (Brighton, 1981) adlı eserde özetlenmiştir; ed. Jacques Dupâquier, *Histoire de la population française*, (4 cilt.; Paris, 1988), II: *De la Renaissance à 1789* ise önemli bir ulusal çalışmadır.

nedeni, 18. yüzyıl öncesi Avrupa tarımının kesintisiz bir nüfus genişlemesini destekleyecek miktarda gıda üretememesi ve bunun da büyümeyi engelleyen düzenli krizlere yol açmasıydı. Le Roy Ladurie'nin *Peasants of Languedoc* [Languedoc Köylüleri] adlı kitabında dile getirdiği etkileyici tezin temelinde bu yaklaşım vardı. Bu yaklaşım "History that Stands Still" ("*L'histoire immobile*") [Durağan Tarih] adlı ünlü makalede çok daha geniş olarak uygulanmıştı.[86] Daha önemlisi, Le Roy Ladurie bu yaklaşımı 1973 yılında Braudel'in halefi olarak seçilmesi vesilesiyle College de France'ta düzenlenen bir açılış konferansında da dile getirmişti. Bugünden bakıldığında bu durum daha ziyade determinist ve tek nedenli görünmekle birlikte, etkili olduğu ve Kara Ölüm'den sonraki yüzyıldan İngiliz Sanayi Devrimi'nin arifesine kadar uzanan bütüncül bir dönem fikrinin pekişmesine katkıda bulunduğu açıktır. Daha genel bir anlamda bakıldığında, erken modern yüzyıllar üstüne çalışan Anglofon bilim dünyası hem her iki yaklaşımdan hem de *Annales* tarihçilerinin değerlendirmelerinden epey etkilenmişti. Fransız tarihçilerinin araştırmalarının Anglofon bilim dünyasına aktarılmasında önemli bir kanal işlevi gören önemli İngiliz dergisi *Past & Present* da bu süreçte aracı rolü oynamıştı.

DÖNEMLENDİRME

Erken modern kavramı, geç Ortaçağ'ın kesintisiz bir gerileme ve karanlıklar çağı olduğu tespitine dayanıyordu. Bunun çeşitli nedenleri vardı. En genel anlamıyla, tarihçiler çoğu zaman neredey-

86. Makale ilk kez *Annales E.S.C.*, 29 (1974), 673–692'de yayımlanmıştı; İngilizce çevirisinin bulunabileceği yer E. Le Roy Ladurie, *The Mind and Method of the Historian*, (Brighton, 1981), 1–27. Neo-Malthusçu dönemlendirme konusunda bkz. Green, "Periodization", 32–35.

se Hegelci bir biçimde herhangi bir dönemin ancak bir krizle veya kesintisiz bir zorluklar evresiyle son bulabileceğini varsaymaktadır: Yoksa dönemin kapanması için bir neden yoktur. Ortaçağ'ın Rönesans'la birlikte bittiği konusunda yaygın bir fikir birliği olduğu için, geç ortaçağda yaşanan gerilemenin, 1450/1500'lerde yerini yeni bir büyüme dönemine bıraktığı varsayımı kolayca kabul görmüştü.[87]

Biri tarihsel ve öteki tarih yazımsal iki özgül etmen bu varsayımı güçlendiriyordu. İlki 14. yüzyılda yaşanan demografik felaketle onun yarattığı belirleyici ve kalıcı etkilerdi. Erken modern tarihin ortaya çıkışını gören kuşak –20. yüzyılın üçüncü çeyreği– aynı zamanda geç ortaçağ tarihinde yaşandığı varsayılan "kriz"le ilgili tartışmaları da gördü. Bunlar köylü krizi, Kara Ölüm-sonrası iktisadi kriz, hanedan iktidarları krizi, derebeylik otoritesinin ve soyluların yaşadığı krizler vb. idi.[88] Tarihçiler 1970'li yıllardan beri daha nüanslı ve daha az karanlık bir 14. ve 15. yüzyıl değerlendirmesi yapma eğilimi göstermekte ve Kara Ölüm'ün mirasıyla yan yana olan birtakım olumlu işaretler de bulmakta ve erken modern çağın asıl olarak bu dönemde şekillendiğini düşünmektedir.[89] İkinci olarak, özellikle bir kitap muazzam bir etki yarat-

---

87. 20. yüzyıl araştırmacılığının Ortaçağ ile modern çağ arasındaki bölünme arasında bir köprü oluşturmak için "kriz tasavvur ettiği" şeklindeki argüman için, bkz. Peter Schuster, "Die Krise des spatmittelalters: Zur Evidenz eines sozial-und wirtschafts-geschichtlichen Paradigm in der Geschichtsschreibung des 20. Jahrhunderts", *Historische Zeitschrift*, 269 (1999), 19-55.

88. Howard Kaminsky, "From Lateness to Waning to Crisis: The Burden of the Later Middle Ages", *Journal of Early Modern History*, 4 (2000), 85-125: 89 vd; ve Eric Meuthen, "Gab es ein spätes Mittelalter?", ed. Johannes Kunisch, *Spatzeit: Studien zu den Problemen eines historischen Epochenbegriffs*, (Berlin, 1990), 91-135 gibi eserlerde değerli ve belgelerle desteklenmiş değerlendirmeler yer almaktadır.

89. Sayısız örnekten biri şudur: David Herlihy, *Medieval and Renaissance Pistoio: The Social History of an Italian town 1200-1430*, (New Haven, CT, 1967); David Herlihy, *The Black Death and the Transformation of the West*, ed. Samuel K. Cohn,

mıştır: Hollandalı ünlü tarihçi Johann Huzinga'nın ünlü *The Waning of the Middle Ages* adlı eseri. Yazar kitabın İngilizcedeki birinci baskısının başlığını bizzat atmıştı.[90] 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarının iyimserlik ortamında ve yazarın genç eşinin ölümünden sonra yazılıp Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde yayımlanan –Hollandaca ilk baskı 1919'da yapılmıştı– kitap beş yıl sonra İngilizceye çevrildi. Görüleceği üzere kitap daha sonra epey farklı bir başlıkla tekrar çevrilecekti.

Huizinga bazı yönlerden sorunlu olsa da dikkate değer ve etkileyici olan bu çalışmada, Kara Ölüm-sonrası Avrupa'yı tanımlamak için genelleştirilen kötümser, marazi kültürel manzarayı anlatmak için güney Hollanda ve Kuzey Fransa sanatından ve özellikle de Hubert (yakl. 1385/90-1426) ve van Eyck kardeşlerin tablolarından yararlanmıştı. Yazar otobiyografisinde, (muhtemelen 1907 civarında) kanal boyunda yaptığı bir pazar gezintisi sırasında bir anda "Geç Orta Çağ'ın yeni bir çağın başlangıcı değil, normalden uzun süren şeylerin ölüp gitmesi olduğunu" düşündüğünü

Jr. (Cambridge, MA, 1997); Martha C. Howell, *Commerce before Capitalism in Europe, 1300-1600,* (Cambridge, 2010); Tom Scott, *Society and Economy in Germany 1300-1600,* (Basingstoke, 2002); John Watts, *The Making of Polities 1300-1500,* (Cambridge, 2009); Philippe Wolff, *Automne du moyen age ou printemps des temps nouveaux?: L'economie europeenne aux XIVe et XVe siécles,* (Paris, 1986). Harry Kitsikopoulos'un editörlüğünü yaptığı *Agrarian Change and Crisis in Europe, 1200-1500,* (Londra, 2012) adlı kitapta konu tarımsal bir bakış açısıyla yeniden ele alınmıştır.

90. Wesser Krul, "In the Mirror of van Eyck: Johan Huizinga's *Autumn of the Middle Ages*", *Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 27 (1997), 353-384, ve Edward Peters ve Walter P. Simon, "The New Huizinga and the Old Middle Ages", *Speculum*, 74 (1999), 587-620, İngilizce çevirisi Rodney J. Payton ve Ulrich Mammitzsch tarafından yapılan ve 1996'da Chicago Üniversitesi Yayınevi tarafından yayımlanan kitaba verilmiş bilgilendirici cevaplar niteliğindedir. *Herfsttij der Middeleeuwen* şeklindeki özgün başlıktaki Hollandaca "Herfsttij" için birkaç potansiyel çeviri önerisi getirilmiş ve görünüşe göre en çok "Sonbahar" ya da "Hasat" üzerinde durulmuştur.

anlatıyordu.[91] 1996'da gözden geçirilmiş bir İngilizce çeviri yayımlandı, bu kez başlık da ciddi şekilde değişmişti. *The Autumn of the Middle Ages* (Orta Çağ'ın Sonbaharı) olmuştu; "sonbahar" pozitif gelişmelerin önünde engel değildi; ne de olsa hasat bu mevsimde yapılıyordu. Fakat bu asıl noktayı değiştirmemektedir. Huizinga'nın melankolik resmi (başlık sayfasından öte gitmemiş olsalar da!) sadece 16. ve 17. yüzyıl çalışan tarihçiler arasında büyük etki yaratmakla kalmamış, erken modernitenin dayandığı gerileme-canlanma ikilemine de önemli katkılarda bulunmuştu.

Şekillenmekte olan erken modernite kavramıyla ilgili son ve birçok açıdan en önemli husus da önemli süreklilikleri ve ciddi değişimleri olan ve en azından kaçınılmaz bir müstakbel moderniteye işaret eden bir geçişin olduğu varsayımıydı. Özet niteliğindeki alt başlıkta da görüldüğü gibi, "Cambridge Studies in Early Modern [European] History"nin kurucu ilkelerinden biri şuydu:

> *Avrupa tarihinde 15. yüzyıldan 18. yüzyılın sonlarına kadar devam eden bir "erken modern" dönem fikri bugün tarihçiler arasında geniş kabul görmektedir ... Bu kavram içindeki baskın [bir] tema, ortaçağ fikirlerinin, siyasi ve sosyal örgütlenmesinin sürekliliğiyle ve yeni fikirlerin, yeni yöntemlerin ve geleneksel kaynaklar üzerindeki yeni taleplerin etkisiyle kendini gösteren süreklilik ve değişim arasındaki karşılıklı etkileşimdir.*

1970 ile 2001 yılları arasında yayımlanan elliden fazla sayı boyunca bu ifade hemen hiç değişmemiştir. Erken modern tarihi tanımlamaya çalışan birkaç bilim adamından biri de benzer bir yaklaşımı savunuyordu: Alman tarihçi Johannes Burkhardt. Burkhardt ilk kez 1990'da yayımlanan ve dolayısıyla önceki yirmi yılın bilim anlayışını yansıtan bir makalede, erken modernitenin

91. Aktaran ve çeviren Krul, "On the Mirror of van Eyck", 357.

"ortaçağ yaşam biçimine ait yapıların henüz ayakta olduğu, ama aynı sırada bugünkü koşulları yaratacak gelişmelerin yaşandığı bir geçiş çağı olduğunu" söylüyordu.[92] Modernleşme teorisinin buradaki etkisi açıkça görülmekteydi. Bu etki özellikle de eski ve geleneksel olanla yeni ve yenilikçi olanın yan yana yaşamasının merkezî tema hâline gelme biçiminde görülmektedir. Tarihçinin önündeki görev etkileşimi araştırmak ve özellikle de sürekliliklerin yeni koşullar karşısındaki nispî önemini tespit etmekti(r).

Bu yaklaşım bir anda iki özgül sorun yaratmaktadır. İlki erken modernite kavramının bütüncül bir açıklama çerçevesi sağlamaya çalışmasıdır, ama tarihsel değişim bazı bölgelerde belirgin biçimde daha hızlıydı. Dönem Kuzeybatı Avrupa'da ve en başta da İngiltere, [Birleşik] Hollanda Cumhuriyeti ve Fransa'yla Rheineland'in bazı kısımlarında daha kısaydı, çünkü buralarda daha erken sona ermişti. Örneğin Hollanda ekonomisi "ilk modern ekonomi" olarak tanımlanıyordu, dolayısıyla özellikle rakiplerine kıyasla buradaki modernitenin boyutları kesinlikle dikkat çekicidir.[93] Kıta Avrupa'sından Hannover Hanedanlığı İngiltere'sine gelen ziyaretçiler 18. yüzyılın sonlarındaki İngiliz sanayileşmesinin başlangıcından önce bile çok farklı bir toplumla karşı karşıya oldukları duygusuna kapılıyorlardı. Farklı bölgelerde farklı kronolojiler yaşandığı gerçeğinden yola çıkarak, erken modern dönemin örneğin Rusya'da en azından serfliğin kaldırıldığı 1860'lara kadar devam etmiş olduğunu söylemek mümkündür. Daha geniş

---

92. *Fischer Lexikon Geschichte*'den (1990) çevirerek aktaran Wolgang Reinherd, "Idea of Early Modern Histroy", 286; Hans Eric Bödeker ve Ernst Hinrichs'in tartışmaları, "Alteuropa-Frühe Neuzeit-Moderne Welt?: Perspektiven der Forschung", ed. Bödeker ve Hinrichs, *Alteuropa-Ancien Regime-Frühe Neuzeit: Probleme und Methoden der Forschung*, (Stuttgart, 1991), 11-50, ve Wiesner-Hans, "Do Women Need" bu açıdan özellikle ilginçtir.

93. Jan de Vries ve Ad van der Woude, *The First Modern Economy: Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500-1815* ,(Cambridge, 1995).

bir Avrupa bakış açısından bakıldığında, kuzeybatıdaki ülkeler ve bölgelerin deneyimleri gerçekte farklıydı, çünkü moderniteye geçiş oralarda çok daha önce gerçekleşmiş ve erken modern çağa bakışı da şekillendirmişti. İber ve İtalya yarımadaları, Habsburg Orta Avrupa'sı, İskandinavya, Rusya, Lehistan-Litvanya ve Almanya'nın doğu bölgelerine (başka bir deyişle kıtanın büyük bir bölümüne) gelince, fiilen 19. yüzyılın ortalarına kadar süren bir erken modern dönemden söz etmek mümkündür.[94]

Avrupa'nın farklı bölgeleri için farklı kronolojilere ihtiyaç olduğunu kabul etmek suretiyle bu farklılığı kolayca çözüme kavuşturmak mümkündür. Nitekim çok önemli olduğu hâlde şu ana kadar hâlâ dönemlendirme konusuna girmemiş olmamızın nedeni budur. Her türlü dönemlendirme zorunlu olarak belli bir bakış açısına öncelik vermeyi gerektirir. Yerleşik çerçeve erken modern dönemin –çok genel olarak– 1500'den 1800'e kadar devam ettiğini varsaymaktadır. Başlangıç tarihi zaman zaman 15. yüzyılın ikinci yarısına, yani uzun 16. yüzyıldaki ekonomik ve demografik büyümenin temellerinin atıldığı 1480 yılına ve hatta 1450'lere kadar çekilmekteydi. Osmanlı'nın İstanbul'u fethi siyasi tarih açısından önemli bir an olmakla birlikte, yüzyılın ortalarına doğru matbaa ve barut gibi hayati teknolojiler de boy göstermeye başlamıştı. Fransız ve Sanayi Devrimleri ise yaygın biçimde bu dönemin sonu olarak görülmektedir. Bu ayrım iki yerleşik varsayıma dayanmaktaydı: Ortaçağdan modern çağa geçişin 15. yüzyılın sonlarında veya 16. yüzyılın başlarında gerçekleştiği varsayımı; ve tıpkı İngiltere'de fabrika temelli imalat sistemine geçilmesinin modern sanayi toplumunun başlangıcı olması gibi, Fransa'da 1789'dan sonra meydana gelen isyanların da modern

94. Jeroen Duindam, "Early Modern Europe: Beyond the Strictures of Modernization and National Historiography", *European History Quarterly*, 40 (2010), 606-623, 616.

katılımcı siyasetin temellerini attığı varsayımı. Her iki varsayım da açık bir şekilde modernleşme teorisinden etkilenmişti.

Ancak terimin ima ettiği bütünlük son dönemlerde parçalanmış ve hem kullanışlılığı ve hatta geçerliliği hem de kapsadığı tarihsel dönemlendirme eleştirilmeye başlamıştır. Eleştiriler özellikle terimin barındırdığı potansiyel teleoloji üzerinde odaklanmıştır, çünkü ekonomik, sosyal ve siyasi moderniteye doğru kaçınılmaz bir ilerleme olduğunu varsaymaktadır.[95] Bu önemli bir sorundur ve tatmin edici bir şekilde çözülmesi çok da kolay değildir. Köylülüğün tarihi üzerine çalışan Govind Sreenivan önemli bir cümlesinde, erken modern Avrupa'yla ilgili araştırmaların üzerine "geçiş hayaleti"nin çöktüğünü söylüyordu.[96] Sreenivan bununla, söz konusu dönem üzerine çalışan ya da yazan herkesin karşı karşıya kaldığı, görünüşte önceden belirlenmiş bir modernleşme olgusuyla baş etmenin güçlüğünü kastetmekteydi. Tarihçi olmak, bir dedektiflik öyküsünü, kâtilin kâhya olduğunu daha son sayfaya gelmeden önce bilerek okumak gibi bir şeydir. İşte şu ezelden beri var olan önsezi meselesi. Bütün erken modern Avrupa tarihçileri bu dönemi modernitenin izlediğini bilmektedir: Peki, bu bilginin yaklaşımlarını şekillendirmesini ve hatta saptırmasını nasıl engelleyebilirler?

Ya da engelleyebilirler mi? Modernite gerçekten kaçınılmaz mı? Erken modern Avrupa tarihçileri bu noktada, Doğu Asya tarihi uzmanlarıyla özellikle Sinologlar arasında son yirmi yıldır yaşanan tartışmalardan bir şeyler öğrenebilirler. 15. yüzyıldan itibaren

---

95. Margareta de Grazia, "The Modern Divide: From Either Side", *Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 37: c. iii (2007), 453-467, özellikle 458, 462. Kuşkusuz postmodernistler indirgemeci olduğu gerekçesiyle her türlü dönemlendirmeyi reddedecektir: Bkz. makaleler, ed. Lawrence Besserman, *The Challenges of Periodization: Old Paradigms and New Perspectives*, (New York, 1996).

96. *The Peasants of Ottobeuren, 1487-1726*, (Cambridge, 2004), 1; bkz. Dewald, "Crisis, Chronology and the Shape of European History Social History", 1050.

giderek artan Avrupa'yla diğer kıtalar arasındaki karşılıklı bağlantılar ve eş zamanlı olarak her bir coğrafyada yaşanan gözle görülür gelişmeler, –ister Tokugawa Japonya'sı, ister Hindistan, isterse ve en önemlisi ve etkilisi olan Çin olsun– çalışılan ülke veya bölgedeki benzer dönemi tanımlarken "erken modern" terimini kullanmayı teşvik ediyordu.[97] Ming ve erken Çing dönemi üstüne yapılan araştırmalar oldukça çarpıcı benzerlikler ortaya koymaktadır: Demografik ve ekonomik büyüme, teknolojik ilerleme, etkileyici maddi ve sanatsal kültür, merkezî otoritenin sağlamlaşması, su götürmez sosyal ve fikrî dönüşüm. Şayet moderniteyi (alışılageldiği gibi) sanayileşmeyle ve daha katılımcı siyasi yaşamla ölçersek, 19. yüzyılda bir geçişten söz etmekten mümkün değildir.[98] Aksine, bunların birincisini yaratmak ve ikinciyi oluşturmaya başlamak için 20. yüzyılda iki devrim yaşanması gerekecekti. Her halükârda, Doğu Asya'da bir erken modern çağ kavramı, Batılı bilimsel emperyalizmin bir biçimi olarak nitelenerek, ikincil ve sömürgecilik sonrası araştırmaların perspektifinden ağır eleştirilere hedef oldu. Nitekim bugün birçok Sinolog daha az değer yüklü olan "Geç İmparatorluk Çağı" terminolojisine çekilmiş görünmektedir.

---

97. Ed. Anthony Reid, *Southeast Asia in the Early Modern Era: Trade, Power and Belief*, (Ithaca, NY, 1993), xi, 1-19; John F. Richards, "Early Modern India and World History" *Journal of World History*, 8 (1997), 197-209; Jack A. Goldstone, "The Problem of the 'Early Modern' World", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 41 (1998), 249-284; ed. Lynn A. Struve, *The Qing Formation in World Historical Time* ,(Cambridge, MA, 2004), özellikle önemli bir derleme; ve ed. David Porter, *Comparative Early Modernities 1100-1800*, (New York, 2012).

98. Şu dört çalışma önemlidir: R. Bin Wong, *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience* (Ithaca, NY, 1997); Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy*, (Princeton, NJ, 2000). Bu kitap özellikle de *Economic History Review* 64'ün (2011) Ek'inde ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır; Walter Lieberman, *Strange Parallels: Southeast Asia in Global Context, yakl. 800-1830* (2 cilt: Cambridge, 2003-09); ve Jean-Laurent Rosenthal ve R. Bin Wong, *Before and Beyond Divergence: The Politics of Economic Change in China and Europe*, (Cambridge, MA, 2011).

Çin'in 1800'den sonra moderniteye geçememesi Avrupalı uzmanları erken modernite terminolojisini kullanmaya devam etmeye itti. Tarihçiler hikâyenin devamında ne geleceğini bilmekten kaçamazlar: Tarih disiplininin doğasının bir parçasıdır bu. Teleolojinin ve önceden bilmenin tehlikelerinin farkında olduğumuz ve tarihi geriye doğru yazmaya çalışmaktan kaçındığımız sürece sorun yoktur. Çin, birçok ön koşulun mevcut olmasına rağmen sanayi toplumunun ve ekonomisinin her yerde ortaya çıkmadığına önemli bir örnektir. Dolayısıyla, bu tür gelişmelere 1850'lere ve hatta sonralarına kadar sahne olmayan Avrupa'nın büyük bir bölümündeki erken modern zaman sürecine dâhil edilmesi kolaylaşmaktadır. Ancak bunun tartışmalı bir biçimde –tıpkı erken modernite kavramı gibi oluşturulan, ama eleştirel biçimde yeniden gözden geçirilmesi gereken– ekonomik ve sosyal gelişmeleri geleneksel olarak merkeze oturtan ana anlatıyı zayıflatması da mümkündür.

Aslında yerleşmiş olan dönemlendirme de her zaman eleştirilerden payını alıyor ve ilginç alternatifler gündeme geliyordu. En parlak alternatiflerden biri, daha önce değilse bile 12. yüzyıldan başlayıp yaklaşık 1800'e kadar süren "Eski Avrupa Çağı" (*Alteuropa*) kavramıydı. Bu kavram geleneksel ortaçağ-modern çağ ayrımı arasında bir köprü kuruyor ve gerçek sürekliliklere, özellikle de Avrupa toplumunun ve siyasi yapılarının kurumsal ve hiyerarşik temellerine odaklanıyordu. Kavramın kökenleri 19. yüzyılda yaşamış ünlü Rönesans tarihçisi Jacob Burckhardt'a (1818-97) ve ondan önce de Alexis de Tocqueville'e (1805-59) dayanıyordu, ama en çok da Avustralyalı tarihçi Otto Brunner (1898-1982) tarafından işlenmişti.[99] Ancak Brunner'ın açık Nazi sempatisi İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra görüşlerini

99. Bkz. özellikle, Brunner'in *Neue Wege der Verfassung-und Sozialgeschichte*, (2. baskı; Göttingen, 1968), 103-127 adlı kitabında gözden geçirilerek yeniden yayımlanan "Das 'Ganz Haus' und die alteuropaische 'Ökonomik'" başlıklı makalesi.

kirli hâle getirmişti. O yüzdendir ki, ülkeden göçmek zorunda kalan Alman tarihçi Dietrich Gerhard (1896-1985) 1950'lerde "Eski Avrupa" fikrini yeniden canlandırırken kavramın lekeli kökenini özenle gizlemişti.[100] Terim 1970'lerin ortasında *Zeitschrift für Historische Forschung* tarafından açık bir şekilde benimsendi ve özellikle sonraki on yılda Alman bilim adamları arasında ciddi destek buldu.[101] Terimin gerçek değeri tartışma götürmez devamlılıklara verdiği ağırlıkta ve sosyal ve siyasi yaşamın kurumsal temellerine yaptığı vurguda yatmaktadır; başlıca eksikliği ise, durağan bir Eski Avrupa çağı ve gelişen bir sanayi toplumu şeklinde bir ikili ayrıma gitmesi ve dinamik bir tarihsel değişim modeli oluşturmakta zorlanmasıdır.[102]

Son kertede Brunner'in tezleri ana hatlarıyla tamamen ikna edici olmamakla beraber, bu yaklaşıma temel oluşturan dönemlendirme kuşkusuz önemliydi. Bu dönemlendirmeyle saygın Fransız tarihçi Jacques Le Goff'un (1924-2014) yaşamının son otuz yılında yavaş yavaş ayrıntılandırdığı "uzun bir Ortaçağ" anlayışı arasında çarpıcı benzerlikler vardır.[103] Le Goff'a göre Röne-

---

100. Bkz. Dietrich Gerhard, "Periodization in European History", *American Historical Review*, 61 (1955-56), 900-913 ve aynı yazarın *Old Europe: A Study of Continuity, 1000-1800*, (New York, 1981) tarihli kitabı. İlk çalışma Brunner'den söz etmezken, ikincisinde üstünkörü bir gönderme yapılıyordu (5).

101. Bkz. özellikle, Peter Blicke, *Das Alte Europa: Vom Hochmittelalter bis zur Moderne*, (Münih, 2008). Bu kitapta "Eski Avrupa"yı yazarın çok iyi bilinen komünalizm vurgusuna bağlama çabası vardır, ancak bu girişim pek ikna edici bulunmamıştır. Ayrıca ed. Christian Jaser, Ute Lotz-Huemann ve Matthias Pohlig, *Alteuropa, Vormoderne, Neue Zeit: Epochen und Dynamiken der europaischen Geschichte (1200-1800)*, (Berlin, 2012) adlı kitapta yer alan ve daha ikna edici olan makaleler.

102. Bödeker ve Hinrichs, *Alteuropa-Ancien Regime-Frühe Neuzeit*, 24-30.

103. Terim ilk kez Jacques Le Goff, "Pour un Long Moyen Age" (1983) (Jacques Le Goff, *Un autre Moyen Age*, (Paris, 1989), 447-452 adıyla tekrar basıldı) adlı kitapta gündeme gelmiş ve Le Goff'un *Faut-il vraiment decouper l'histoire en tranches?*, (Paris, 2014), 137-186 adlı eserinde nihai şeklini almıştı. Kuzey Amerikalı araştırmacı

sans hem "Ortaçağ'ı" yaratmış hem de bu döneme daima olumsuz bir gözle bakılmasına yol açmıştı. Kendisiyse hem sosyal ve ekonomik yapılar hem de Hristiyan dininin hâkimiyeti açısından sanayi öncesi Avrupa'da gerçek bir bütünlük olduğunu ve bunların ancak 19. yüzyılda zayıflamaya başladığını düşünüyordu. Almanca bilim çevreleri ayrıca yerleşik kronolojileri de sorguluyor ve ilginç alternatifler öneriyordu. 1959 yılında yayımlanan "The coming of modern Europe" [Modern Avrupa'nın Yükselişi] başlıklı bir inceleme 1300-1600 döneminin kendi içindeki uyum ve önemini gösteren ilk ve önemli yazılardan biriydi. Bir süre sonra da Heinz Schilling güçlü bir dille 1250'li yıllardan 18. yüzyılın ortalarına kadar uzanan dönemin bir bütün olarak ele alınması gerektiğini savunmuştu.[104]

Anglofon bilim çevreleri ayrıca geleneksel erken modern kronolojisinin geriye doğru uzatılması ihtiyacına dikkat çekmişti.[105] Rönesans'ın Batı'daki modernitenin başlangıcında önemli

---

Elizabeth A. R. Brown de 1500 tarihine ve hatta herhangi bir dönemlendirmeye soğuk bakmaktadır: Bkz. "On 1550" başlıklı güçlü makale, ed. aktaran Peter Linehan ve Janet L. Nelson, *The Medieval World*, (Londra, 2001), 691-710.

104. Erich Hassinger, *Das Werden des neuzeitlichen Europa, 1300-1600* (Brunswick, 1959), özellikle xi-xii; Heinz Schilling, *Die neue Zeit: Vom Christenheitseuropa zum Europa der Staaten, 1250 bis 1750* (Berlin, 1990). Özellikle 9-15 (Schilling'in "Eski Avrupa" kavramına uzun zamandır sıcak baktığını ve *Zeitschrift für Historische Forschung*'un ilk sayısında bu sıfatı kullandığını belirtmek gerekir). Daha yeni dönemlerdeyse Constantin Fasolt "Hegel's Ghost: Europe, the Reformation and the Middle Ages", Viator, 39 (2008), 345-386 başlığıyla önemli bir makale yayımlamış ve benzer bir dönemlendirme yaparak, ana engelin kesintisiz bir Reform tarih yazımı olduğunu söylemişti; aynı zamanda bkz. yazarın "Religious Authority and Ecclesiastical Government" başlıklı makalesi, ed. John J. Martin, *The Renaissance World*, (Londra, 2007), 364-380. Bu iki makale Constantin Fasolt, *Past Sense: Studies in Medieval and Early Modern European History*, (Leiden, 2014), 545-596 ve 525-544 adlı kitabında, bazı önemli dönemlendirme değerlendirmeleriyle birlikte "Introduction: A Program of Research", 62-106, tekrar yayımlanmıştır.

105. Örneğin, Anthony Grafton'ın yakl. 1350'leri savunan değerlendirmeleri, *Fühneuzeit-Info*, 7 (1996), 263 ve yeni kurulan *Journal of Early Modern History*,

bir yer tuttuğunu düşünen İtalyan uzmanlara göre 1450-1500-1800 şeklindeki dönemlendirme kronolojik açıdan fazla sınırlıydı. Bu dönemlendirme, özellikle kentlerde yaşanan ciddi sosyal ve ekonomik değişimler ışığında, 14. ve 15. yüzyılın Benelüks ülkeleri açısından da sorunluydu.[106] Toplumsal cinsiyet tarihi araştırmacıları geleneksel ortaçağ-modern çağ ayrımının ve birçok yerleşik kronolojik ayrımın yetersiz kaldığının özellikle farkındaydı ve bunun kadın deneyimini kararttığını düşünüyorlardı.[107]

Daha genel bir çerçeveden bakıldığında, 15. ve hatta 14. yüzyıl Avrupa'sı hakkındaki giderek artan farkındalık, yerleşik erken modern dönemlendirmenin ne kadar doğru olduğu konusunda soru işaretleri yaratmaktadır. Bu dönemlendirme esas olarak geç ortaçağın başlangıcında öne çıkan ülkelerle ilgili olumsuz bakış açısına dayanmaktaydı. Ancak bugün 1500 sonrası Avrupa'sıyla ilgili –devlet oluşumu, yüksek kültür ve keşif yolculukları gibi birbirinden farklı– başat temaların çoğunun kökeninin ve hatta benzerinin geleneksel olarak "Geç Ortaçağ" olarak adlandırılan döneme uzandığı görülmektedir. Bu noktada daha pozitif

---

(1997), 1'in küresel ölçekteki erken modern çağın başlangıcını Moğol İmparatorluğu'nun dağıldığı 1300 civarlarına tarihlendirme kararı; 14. ve 15. yüzyılların 1500 sonrası dönem açısından önemiyle ilgili benzer bir yaklaşım için karş. George Huppert, *After the Black Death: A Social History of Early Modern Europe.* (Bloomington, IN, 1986; 2. baskı, 1998).

106. Martha Howell ve Marc Boone, "Becoming Early Modern in the Late Medieval Low Countries" *Urban History*, 23 (1996), 300-324.

107. Joan Kelly, "Did Women Have a Renaissance?" [1977], Kelly, *Women, History and Theory: The Essays of Joan Kelly*, (Chicago, IL, 1984), 19-50; Judith M. Bennett, "Medieval Women, Modern Women: Across the Great Divide", ed. David Aers, *Culture and History 1350-1600: Essays on English Communities, Identities and Writing*, (Londra, 1992), 147-175; ve özellikle *Gender and History* özel sayısı 20: iii (2008). Wiesner-Hans tarafında kaleme alınan "Do Women Need", 539-557 başlıklı makale toplumsal cinsiyet perspektifinden erken modern dönem uyumuna çok daha sıcak bakmakta ve 15. yüzyılla 18. yüzyıl arasında dönemde kadınların konumunda gerçek değişimler meydana geldiğini ileri sürmektedir.

bir 14. ve 15. yüzyıl algılamasının gelişmesi erken modern çağın geriye doğru uzatılmasını kolaylaştırmıştır. Özellikle ekonomik ve demografik gelişmeler 1300'lerin başlarından itibaren baş gösteren eğilimlerin ayrıntılı bir şekilde incelenmesini gerektirmekteydi. Nitekim yazılı kaynaklar da bunu doğrulamaktadır. 14. ve özellikle de 15. yüzyıllarda yaşayanlarla ve din dışı konularla ilgili anadildeki kayıtlar ve en çok da idari belgeler ve özel yazışmalar ciddi bir artış gösterdi. Böylece Avrupa'nın geçmişini yeniden inşa etmek için ağırlıklı olarak dini ve Latince kaynaklara dayanma zorunluluğu ortadan kalktı.

BU KİTABIN CİLTLERİNİN YAPISI

Bu kitabın kronolojik içeriğini ve coğrafi perspektifini işte bu mülahazalar belirledi. Katkıda bulunan isimlerden, bölümlerine konuları açısından en doğrusu olan 14. veya 15. yüzyıldan başlamaları istendi. Buna karşılık bazı bölümler gerekli görülen yerlerde 18. yüzyılın ortalarının ötesine geçti.[108] Her halükârda erken modern çağın son noktasını tam olarak belirlemek kolay değildir, zira bu tarih sadece Avrupa'nın bölgeleri arasında değil, aynı zamanda tek tek ülkelere göre de değişiklik göstermektedir. Fakat 18. yüzyılın ortalarına doğru erken modernitenin birçok bileşeni –Aydınlanmacı fikirlerin giderek yayılması, bazı bölgelerde yeni üretim süreçlerinin ortaya çıkışı, iletişim olanaklarının henüz başlangıç düzeyinde de olsa gelişmeye başlaması ve hepsinden önemlisi ciddi nüfus artışı– boy göstermeye başladı. Dolayısıyla birçok bölüm bu nokta etrafında yoğunlaştı.

---

108. Bu *Kitap*'ın bitiş tarihi olarak yaklaşık 1750'lerin seçilmesinin pragmatik nedenlerinden biri, öyküyü 18. yüzyılın ortalarına kadar getiren ed. Will Doyle, *The Oxford Handbook of the Ancien Régime*, (Oxford, 2013) adlı kitabın varlığıdır.

Başlangıç noktası olarak yaklaşık 1350 tarihinin alınmasının nedeni, 14. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Batı Hristiyanlığının birçok belirleyici özelliğini kaybetmesi, sosyal ve ekonomik altüst oluşlar ve bunu önemli yapısal değişimlerin izlemesidir. Nitekim birçok bölümden de açık bir şekilde anlaşılacağı üzere, erken modern Avrupa araştırmasında 1450/1500 civarı gibi geleneksel tarihsel yerine bu tarihin başlangıç alınması giderek daha makul gibi görünmektedir. 14. ve 15. yüzyıllar bir yandan Batı Hristiyanlığının çözülmesine, diğer yandan Almanya'da taşınabilir baskı makinesinin icadına ve önemli kültürel ve sanatsal değişikliklere tanık oldu. Aynı zamanda mevcut monaşi yönetim sistemlerinin üzerindeki baskıyı artırıp idari yenilikleri teşvik eden yeni tarz bir savaşın uzamış bir evresine ve Batı Avrupa'da yeni monarşi rejimlerin ortaya çıkmasına sahne oldu; Fransa yeniden canlandı, Burgundiya Düklüğü'nün büyük bir bölümünü kendine kattı ve *Reconquista*'nın tamamlanmasıyla birlikte Hristiyan İber krallıkları ortaya çıktı. Doğu Avrupa'da, Kiev Rus'unu ezip geçen Moğol istilası 1300 civarında çekildi ve 14. yüzyıldaki Lehistan-Litvanya birliğinin yükselişinin önünü açarak geniş bölgelerin Latin Hristiyanlığına dâhil olmasına yol açtı. Bu dönemlendirme aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nu bir Avrupa devleti hâline getiren Güneydoğu Avrupa'daki ilk Osmanlı fetihlerini de kapsamaktadır.

Çok önemli bir nokta da şudur: Bu Kitap, böyle bir yaklaşımın içinde barındırdığı tüm sınırlamalara rağmen, birleştirilmiş bir milli tarihler dizisi olmaktan çok daha fazlası olmayı amaçlamaktadır. Aksine, bir bütün olarak Avrupa tarihine bütünleşik ve tematik bir perspektifle bakmaya ve batıda Britanya takımadalarından doğuda (18. yüzyılda bir tek Urallar'ın "sınır" oluşturduğu) Avrupa Rusya'sına, Baltık bölgesinin güneyinden Akdeniz'in kuzey kıyılarına kadar uzanan bütün bir coğrafi ala-

nı kapsamaya çalışmıştır. Ayrıca, detaylı erken modern dönem araştırmalarının yaygınlaşmasıyla birlikte Avrupa tarihinin bu dört veya beş yüzyılı arasındaki bütünlük ve uyumun bozulma eğilimi göstermeye başladığı tespitinden yola çıkılarak, bütünleşik bir kronolojik bakış açısı oluşturmaya çabalamıştır. İzleyen bölümler, en azından 18. yüzyıla kadar Avrupa'nın önemli bir bölümünde yaşanan sürekliliklerin ve –kıtanın farklı bölgelerinde farklı zaman skalalarında meydana gelse de– geleneksel faaliyet tarzlarını baskı altına alıp nihayet ortadan kaldıran önemli gelişmelerin erken modern tarih fikrini doğruladığını göstermektedir. Daha dinamik olan kuzeybatının (Fransa/Hollanda/Ren bölgesi/İngiltere) normatif bir örnek olarak görülmesine yol açmamak için bu bölgeye çok fazla ağırlık vermekten kaçınılmıştır. Ama tarımsal ve ekonomik yeniliklerin bu bölgede daha erken yaşandığı da bir gerçektir. Bunun tek istisnası, dönüştürücü bir rol oynamış olması muhtemel olan İtalyan yarımadasının kuzey yarısıdır.

Kitap bir arada kullanılabilecek şekilde iki cilde ayrılmıştır.[109] Son kuşak araştırmacılar tarafından oluşturulan ve toplu hâlde erken modern tarihin içindeki güçlü ve önemli sürekliliklerin, bu yapılar çerçevesinde ortaya çıkan daha dinamik unsurların ve farklı değişim kronoloji ve coğrafyalarının altını çizen 7 genel tema etrafında düzenlenmiştir. İlk tema [ve kitap] [1] kolayca gözden kaçabilecek olan uzun dönemli ve bazen de fark edilmesi güç yapısal değişimleri konu almaktadır. Birinci cildin diğer iki kitabı ise sosyal ve ekonomik süreklilikleri ve kesintileri [2], dinin bireysel yaşamların ve kolektif kimliklerin şekillenmesindeki ağırlıklı rolünü [3] ele almaktadır. İkinci cilt kültürel ve düşünsel

109. VakıfBank Kültür Yayınları bu iki ciltlik eserin her bir kısmını bir kitap olarak hazırlamıştır.

gelişmelerin ele alındığı oldukça zengin bir kitapla başlamaktadır [4]. Bunu Avrupa'nın dünyadaki konumunun dönüşümüyle ve diğer kıta ve toplumlarla ilişkileriyle ilgili bir değerlendirmenin yapıldığı kitap takip eder [5]. Son olarak, güçlü monarşik yönetim sistemleri, bunların kadro yapısı, artan otoritesi ve buna karşılık sınırlılıkları; savaş yöntemlerindeki ve uluslararası ilişkilerdeki önemli değişiklikler incelenmektedir [6 ve 7. kitaplar]. Okuyacağınız tüm bölümler, son yarım yüzyıldaki tarihsel araştırmaların merkezinde yer alan ve günümüzde en geniş ve heyecan verici başlıklardan biri olmaya devam eden alanlara dair yetkin ve güncel çalışmalardır.

1. BÖLÜM

AVRUPA'NIN KARTOGRAFİK DOĞUŞUNDAN BAHSEDİLEBİLİR Mİ?

VALERIE A. KIVELSON*

* Ann Arbor'daki Michigan Üniversitesi'nde Thomas N. Tentler Kürsüsü Profesörü ve Arthur F. Thurnau Kürsüsü Profesörü olarak görev yapmaktadır. Kartografi, görsellik, din ve büyücülük tarihi de dâhil olmak üzere erken modern Rus tarihinin çeşitli yönleri üzerine birçok çalışması bulunmaktadır. Kitaplarından bazıları: *Desperate Magic: The Moral Economy of Witchcraft in Seventeenth-Century Russia*, (Ithaca, NY, 2013) ve çeşitli ödüller alan *Cartographies of Tsardom: The Land and Its Meanings in Seventeenth-Century Russia*, (Ithaca, NY, 2006). hâlen Ronad G. Suny ile birlikte Rus imparatorlukları üzerine bir kitap hazırlamakta ve ayrıca Moskova Knezliği'nin resimli kroniklerinde görsel malzeme kullanımı üzerine araştırmalarını yürütmektedir.

Bu *Kitap*'ın konusu olan "Avrupa" tıpkı bir kaya veya bir elma gibi kesin bir olgu, muayyen bir hakikat değildir.[1] Avrupa, doğal olarak sınırsız bir coğrafi oluşum ya da Avustralya gibi tamamen sularla kuşatılmış yahut Kuzey ve Güney Amerika gibi yalnızca dar bir coğrafi oluşumlarla çevrelenmiş yekpare coğrafi bir bütün de değildir. Avrupa, daha ziyade Atlas Okyanusu'ndan Pasifik'e kadar uzanan uçsuz bucaksız, geniş ve Afrika'dan Akdeniz'le sadece kavramsal olarak ayrılmış bir kara parçasının ufak bir uzantısıdır. Her insan icadı tanımda olduğu gibi Avrupa'nın da bir fikir olarak oluşup geliştiği tasavvur edilebilir. Hâlâ kesin olmasa da ve sınırları daima değişmeye devam etse de bugünkü şeklini almadan önce onun hakkında tartışılmış, tecrübe edilmiş ve onun tanımı bir alışkanlık hâline gelmişti. Dünyanın esasında her türlü coğrafi birimden farklı olan kıtasal bloklara bölündüğü varsayımı bile kültürel olarak teşekkül etmiş bir varsayımdır, bir mittir.[2]

Aslında erken modern Avrupa'nın doğuşunu aramak karmaşık fakat bir o kadar faydalı bir arayıştır. Yerkürenin bir parçası olarak Avrupa terimi ve kavramı Antik Çağlara kadar uzanıp sonraki yüzyıllarda da kullanılmaya devam etmekle birlikte, bu kavramın anlamı ve sınırları zaman içinde değişiklikler göstermiştir. Avrupa bir fikir, bir yer, bir halk ve bir kültür olarak Antik Yunan metinlerinde ilk kez zuhur etmesinden itibaren tedricen oluştu. Bu metinlerde Avrupa, tahakküm edici ve çoğu zaman kendini vahşice dayatan, kendinden menkul bir "Kıtaların Krali-

---

1. Cömert yardımları ve önerileri için Matthew Kieliszewski, Benjamin Schmidt ve Daniel Lord Smail'e Avrupa'nın ortaya çıkışıyla ilgili kartografik araştırmaların ötesinde yardımları olan Mary Sponberg Pedley'e teşekkür etmek isterim. Bütün hatalar bana aittir.

2. Martin W. Lewis ve Kären E. Wigen, *The Myth of the Continents: A Critique of Metageography*, (Berkeley, 1997).

çesi" lafzıyla kendini sunan, erken modern dönemde ele geçirip sömürgeleştireceği bir dünyanın hâkimini ifade ediyordu.

Avrupa'yı birkaç bin yıl içinde gelişen bir fikir olarak kavramsallaştıran ilk isim başlangıçta Arthur Toynbee'den de bir miktar esinlenmiş tarihçi Deny Hay'in hakkını vermeliyiz. Hay'in *Europe: The Emergence of an Idea* adlı kitabı 1957 yılında yayımlandı ve yeni bir araştırma sahası açtı. Hay'ın araştırması, terimin Antik Yunan'daki kullanım ve anlamlarından başlayarak Avrupa kavramının Ortaçağ'da "Hristiyanlık" kavramının gölgesinde kalmasına, Rönesans ve Erken Modern metinlerde Avrupa kavramının önemini yeniden kazanmaya başlamasına odaklanıyordu. Sonraki araştırmalar büyük ölçüde aynı kronolojiyi tekrarladı ve Hay'in bulgularını nakzetmekten ziyade bu tanıma birtakım küçük farklar ekledi. Geçtiğimiz on yıllık dönemde iki yeni yaklaşım Avrupa fikrini yeni boyutlara taşıdı. İlk olarak Avrupa Birliği'nin kurulup konumunu pekiştirmesi ve Birliğin içine düştüğü yakın zamandaki belirsizliklerle birlikte Avrupa kavramının tarihi yeniden ön plana taşındı. İkinci olarak, çağdaş siyasetin, sömürgecilik sonrası ve maduniyet teorisinin etkisiyle artan Batı-dışı dünya hakkındaki merak, araştırmacıları Avrupa'nın kendi hakkında ürettiği fikirlerle, dünyadaki komşuları, kurbanları, ortakları ve rakiplerinin Avrupa hakkındaki fikirleri arasında bir denge aramaya itti. Bu bölüm Antik, Ortaçağ ve erken modern Avrupa anlayışları üzerine kronolojik bir incelemeyle başlayıp, sonra da Avrupa'nın kendisiyle diğerleri arasına çektiği muğlak sınırların yarattığı güçlüklere eğilmektedir. Okyanuslar Avrupa'nın etrafında net sınırlar oluşturmaktadır, ancak doğu sınırlarını, özellikle de bugün Rusya adını verdiğimiz bölgedeki sınırları çizmek o kadar kolay olmamıştır. Bölümün son kısmında da dışarıdan görüşler, yani Avrupa kulübünün potansiyel üyelerinden oluşan gri bölgelerde yaşayanlarla, kesinlikle

Avrupalı-olmayan şeklinde sınıflandırılan bölgelerin sakinlerinin görüşleri ele alınmaktadır.

AVRUPA'NIN ANTİK VE ORTAÇAĞ ÖNCÜLLERİ

Antik Yunan'da "Avrupa" terimi, Asya ve "Libya" (Afrika) muadilleri gibi kullanımdaydı. Avrupa ile Akdeniz'in kuzeyiyle Anadolu'nun batısındaki topraklar kastedilir ve bazen Karadeniz'in kuzeyindeki "İskitya" da buna eklenirdi. Terimin kökeni muğlaktır. Araştırmacılar belirgin bir tereddütle de olsa Avrupa kelimesinin "geniş yüzlü" [*broad-face*] anlamına gelen bir kelimeden türetilmiş olabileceğine işaret etmektedir. Pek işe yarar ve inandırıcı görünmeyen bu etimolojiden daha kesin olan bir şey varsa o da Avrupa'nın, Zeus'un boğaya dönüştürüp Doğu Akdeniz'deki [Levant] yurdundan kaçırarak denizin öte tarafındaki Girit'e götürdükten sonra evlenip cengâver oğullarının anası yaptığı mitolojik Surlu (Tyre'li) prenses Europa'yı çağrıştırmasıdır. Kaçırma ve tecavüz gibi rahatsız edici temalar barındıran bu efsane sonraki yüzyıllardaki Avrupa fikirlerine yapışıp kalacaktır.

Batlamyus'un (Klaudios Ptolemaios) önemli Yunan ve Romalı seleflerin çalışmalarına dayanan ve her biri enlem ve boylamıyla gösterilen 8.000'den fazla konumu içeren *Coğrafya*, (yakl. MS 150) adlı ünlü eserinden de anlaşılacağı üzere, coğrafya ve haritacılık bilimi daha Antik Çağlarda gelişmişti. Batlamyus'un yer adları listesi Avrupa'da başlayıp Afrika'dan geçiyor ve Asya'da bitiyordu. Kitapta büyük dünya haritasıyla ilgili tanımlamalar ve on tanesi Avrupa'ya ait olmak üzere yirmi altı bölge haritasıyla ilgi ayrıntılar yer almaktaydı. Bu haritalardan hiçbiri antik dönemden günümüze ulaşmamıştır. Ancak *Coğrafya*'nın ortaçağ Arap ve Avrupalı haritacılarının dikkatini çekmesiyle birlikte

bu yazılı tarifler daha sonraki harita tasavvurları için bir temel oluşturmuştur.[3] Batlamyus bilinen dünyanın üç parçasına Asya, Afrika ve Avrupa isimlerini vermişti, ama onun dünya haritası tek bir büyük kara parçasından oluşmaktaydı ve kıtasal ayrımlar fazla belirgin değildi (bkz. Harita 1.1).

Araştırmacılar bu konuda ihtilaf etse de mekânsal ayrımlar muhtemelen antik dönemlerde bile pek de basit bir mesele olarak telakki edilmiyordu. Hay'e göre MÖ 5. yüzyılda doğu (Truva, Pers İmparatorluğu) denince Yunan yazarların aklına "Yunanistan ve Yunan değerlerine aykırı olan hesapsız şatafat, görgüsüzlük, keyfi yönetim" geliyordu.[4] M. E. Yapp antik düşünürlerin kıtalara ahlaki veya siyasal değer atfettiği şeklindeki iddialara karşı çıkarak, onlar için "(Yunanca konuşanlar anlamında manasına gelecek şekilde) Yunanlılar ve Yunanlı-olmayanlar ya da barbarlar" şeklindeki ayrımın daha fazla anlam ifade ettiğini savunmaktadır.[5] Ama yine de Avrupa'nın Yunanlılar arasında, esnek bir şekilde tanımlansa da bazı açılardan belli bir kolektif karakteri simgelediğini söylemek mümkündür.

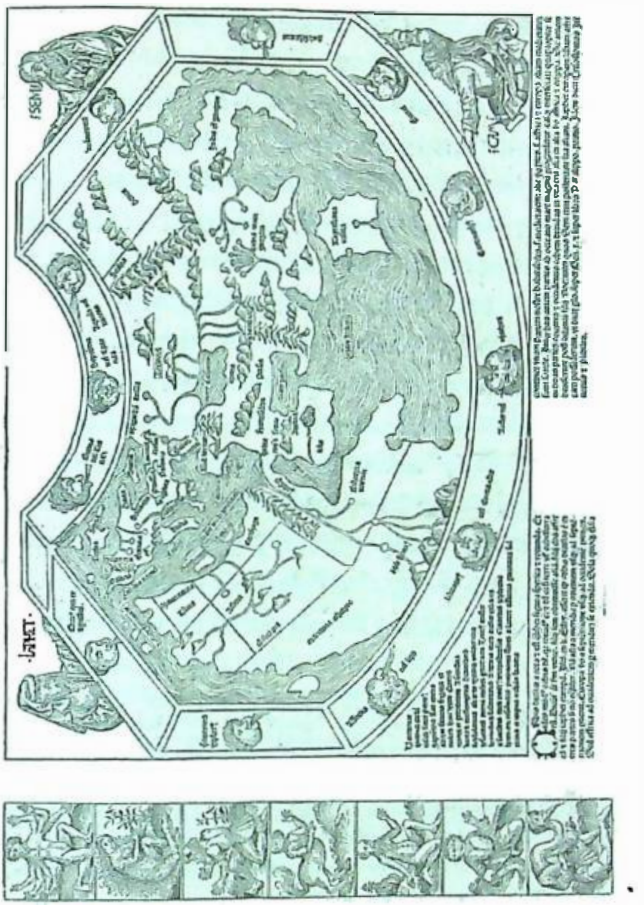
Batlamyus'un dünya haritasının Hartmann Shedel (aynı zamanda Schedel) tarafından kaleme alınan *Nachdruck der Ausgabe Nürnberg (The Nuremberg Chronicle)* adlı dünya tarihinde yayımlanan geç 15. yüzyıl versiyonudur. İslam dünyasında uzun zamandır bilinmekte olan Batlamyus'un haritaları Avrupa'da 15. yüzyılın erken dönemlerinde ortaya çıktı. Sol tarafta Plinius ve

---

3. O. A. W. Dilke, "The Culmination of Greek Cartography in Ptolemy", *The History of Cartography, C. 1, Cartography in Ancient Europe and the Mediterranean*, (Chicago, 1987) 190, 193. Dilke ortaçağdaki haritacıların antik haritaları kopyalamış olabileceğini söylemektedir.

4. Denys Hay, *Europe: The Emergence of an Idea*, (Edinburgh, 1957), 3.

5. M. E. Yapp, "Europe in the Turkish Mirror", *Past & Present*, 137, *The Cultural and Political Construction of Europe*, (Kasım 1992), 136.

Harita 1.1* Batlamyus'un Dünya Haritası

Solinus gibi antik yazarların eserlerinden bilinen korkunç ırklar yaşıyordu. [Hz.] Nuh'un üç oğlu Yafes, Sam ve Ham dünyayı kenarlarından tutmakta ve her taraftan rüzgârlar esmektedir.

Antik coğrafi modeller ortaçağda ya kaybolmuştu ya da gözden düşmüştü; batılı haritacılar ve kâtipler daha çok Sevillalı İsidor'un geliştirdiği dünya vizyonuna istinat ediyordu. Bu vizyon dünyanın kıtasal taksimatına çok daha fazla önem veriyordu.[6] 7. yüzyılda yaşayan İsidor T-O (*orbis terrarium*) adı verilen ve dünyayı okyanusla çevrili bir disk şeklinde tasvir eden şematik bir plandan ibaret olan haritayı geliştirdi. Üç su kütlesi, Nil, Akdeniz ve *Tanais* (Don Nehri) "O" şeklinin içinde bir "T" oluşturarak dünyayı birbirinden kati bir şekilde ayrıştıran üç kısma bölüyordu. Üst yarıyı tamamen Asya kaplıyordu, Avrupa ve Afrika ise alt yarıyı paylaşıyordu. T'nin birleşim noktasında Kudüs yer alıyordu (bkz. Harita 1.2). Yeryüzü pastanın taksimatı, yani aslan payının Asya'ya verilmesi ve ilahiyat açısından doğuya doğru olan temayül ortaçağ haritacılarının Avrupa'nın üstünlüğü fikrine pek ilgi duymadığını gösterir. Ortaçağda sırf Avrupa'ya özgü haritalar ya da Avrupa haritaları pek nadirdir. Saint Omer'li Lambert tarafından çizilen *Europa mundi pars quarta* (yakl. 1120)

---

* Harita 1.1 Batlamyus'un dünya haritasının Hartmann Shedel (aynı zamanda Schedel) tarafından kaleme alınan *Nachdruck der Ausgabe Nürnberg (The Nuremberg Chronicle)* adlı dünya tarihinde yayımlanan geç 15. yüzyıl versiyonu. İslam dünyasında uzun zamandır bilinmekte olan Batlamyus'un haritaları Avrupa'da 15. yüzyılın erken dönemlerinde ortaya çıktı. Sol tarafta Plinius ve Solinus gibi antik yazarların eserlerinden bilinen korkunç ırklar yaşıyordu. [Hz.] Nuh'un üç oğlu Yafes, Sam ve Ham dünyayı kenarlarından tutmakta ve her taraftan rüzgârlar esmektedir.
Kaynak: Hartmann Shedel (1440–1514), *Secunda etas mundi* (Nuremberg: Anton Kroberger, 1493, 31 × 43 cm). Güney Maine Üniversitesi Osher Harita Kütüphanesi'nin izniyle kullanılmıştır.

6. T-O ve diğer ortaçağ haritaları için bkz. David Woodward, "Medieval Mappaemundi", ed. J. B. Harley ve David Woodward, *The History of Cartography, C. 1*, 286–370.

adlı eşsiz yazma harita, 16. yüzyıldaki Avrupa haritası patlamasına kadar eldeki birkaç değerli haritadan biri olup, T-O haritasının Avrupa bölümünü açıkça göstermektedir.

Kıtalar arası coğrafi rekabete karşı bu ilgisizlik ortaçağın erken dönemlerindeki tarih anlatılarıyla da örtüşmektedir. Kolektif bir kimlik olarak "Hristiyanlık" tarifi pek zor olan "Avrupa" veya "Avrupalılık" fikrinden çok daha cazip geliyordu. Robert Bartlett ile R. I. Moore'un ilgi uyandıran çalışmaları, kendi kurumsal güç merkezlerini inşa edip yeni oluşan devletlerle iş birliği yapmak isteyen din adamlarının bilinçli bir şekilde Romalı ve Frank köklerden yola çıkarak Karolenj hanedanlığı sonrası bir Avrupa Hristiyanlığı çıkardığını öne sürmektedir. Bu toplumlar önce Müslüman saldırılarına ve sonra da düşman olarak gördükleri azınlıklara –yani sapkınlara, cüzamlılara ve Yahudilere– karşı savunmaya geçti. Kısmen ortak korkuların etrafında bir araya gelip, giderek homojen bir yapıya bürünen ve ortak temeli Latince metinler olan bir Avrupa Hristiyan kültürü ortaya çıktı. Bu sürece üniversite eğitimli kozmopolit bir alim ve ruhban kadrosuyla, yasama ve toplumsal düzen sağlama yöntemleri getiren bir dizi yaygın kurum ve anlayışlar eşlik etti.[7]

Bu Hristiyanlığın farklı dönemlerde Rum Ortodoks Doğu'yu ne kadar içerdiği pek belli değildir. Tarihçi Christian Raffensperger erken ortaçağ Hristiyanları için doğu-batı ayrımının fazla bir anlam ifade etmediğini ve Ortaçağ Rus'unun (güneydeki Kiev'den kuzeydeki Novgorod'a uzanan Doğu Slav prensllikleri) ilk ortaya çıktığı 9. yüzyıldan 11. yüzyılın ortalarındaki çöküşe kadar tamamen ve aktif bir biçimde, en az diğer devletler kadar

7. Robert Bartlett, *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change, 950–1350*, (Princeton, NJ, 1993); R. I. Moore, *The Formation of a Persecuting Society: Power and Deviance in Western Europe, 950–1250*, (New York, 1987); ve *The War on Heresy*, (Cambridge, MA, 2012).

"Avrupa" Hristiyanlığının bir parçası olduğunu söylemektedir. Rus hanedanlar dini veya coğrafi bölünmelere bakmaksızın batılı hanedanlarla evlilikler yapmışlardı. Raffensperger imparatorluk Roma'sının mirasının yeniden ele alınması gerektiğini belirterek, Rus'dan İngiltere'ye kadar bütün Avrupa'daki ihtiraslı hükümdarların özel olarak *Bizans* Roma zihniyetinin varisi olma iddiasında bulunduklarını savunmaktadır. Raffensperger ayrıca bu dönemde Avrupa kavramının "Bizans İdeali"ne duyulan ortak bağlılık temelinde anlaşılması ve bu ideale olan müşterek saygı bağlamında tanımlanması gerektiğini söylemektedir.[8]

Roma ve Ortodoks kiliseleri arasındaki çatlak 1054'teki resmî "skizma"nın (ayrılık) ardından büyüdü ve Ortodoks dünyası o tarihten itibaren yükselen Avrupa'nın diğer birçok harici düşmanından biri hâline geldi. Kutsal Topraklar'daki Haçlılar Müslümanlara karşı savaşırken kendilerini Hristiyan olarak tanımlayadursun, hedefinden sapan 1204'teki IV. Haçlı Seferi Latin kuvvetleriyle Bizans Hristiyanlarını karşı karşıya getirdi. Manastır şövalyesi tarikatları İskandinavya, Baltık ve nihayet 1386'da Litvanya'da paganları boyunduruk altına alıp sömürgeleştirdi, iş birliğine zorladı ve Hristiyanlaştırdı. Bu sömürgeci akınlarla birlikte "Hristiyan" teriminin anlamı değişime uğradı ve daha kesin coğrafi ve mezhepsel çağrışımlarla şekillendi.

Latince ortaçağ metinlerinde ve bazı durumlarda da sanatsal nesnelerinde aşikar coğrafi ve kültürel bir ayrışma duygusu hissediliyordu. 12 ve 13. yüzyıllara ait zengin ve ayrıntılı "T-O" haritalarının –özellikle de Ebstorf ve Hereford haritalarının– kenarları acayip ırk ve hayvan imgeleriyle süslüydü. Bu tuhaf yaratıklar ağırlıkla Avrupalı olmayan bölgelerde yer alıyordu. Bu

8. Christian Raffensperger, *Reimagining Europe: Kievan Rus' in the Medieval World*, (Cambridge, MA, 2012).

haritalar bir yandan bütün bir dünyayı kapsıyordu ([Hz.] İsa canavarlara bile kucak açıyordu), ama diğer yandan Avrupa'yı daha garip bir şekilde tasavvur edilen karşıtlarından tefrik ediyordu. Bir ortaçağ *mappa mundi*'sinin daimi sakinlerinden biri Büyük İskender'in Şark'ta bir dağ zincirinin altına sonsuza dek hapsettiği Yecüc ve Mecüc adlı canavarlardı. 13. yüzyılda Moğolların bir anda Avrupa ufkunda görünmesiyle birlikte Avrupa'yı Asya'dan koruyan koruyucu engeller yanılsaması yerle bir oluverdi. Yorumcular istilacıların Kıyamet'in Şark'tan yaklaşmasının bir işareti olup olmadığına kafa yormaya başladı. Kıtasal taksimatla ilgili zımni varsayımlar kıtaların birbirine yakın olduğunun hatırlanmasıyla bitti ve coğrafi belirsizlikten kaynaklanan bir gerilim baş gösterdi.

12, 13 ve 14. yüzyılların Avrupalı yazarları, Latin Hristiyanlığına aidiyetin sınırlarını daha iyi anlayabilmek için hem kolektif kimliklerini hem de diğer özelliklerini değiştirmeye başladılar. Latin Hristiyan aidiyeti, uygulamada çok geçerli olmasa da ilke olarak hukukun ve çeşitli özgürlüklerin hâkim olduğu, keyfi veya zorba bir yönetimden ari bir dünyada yaşamak demekti. "Evrensel kilise"nin yere göğe sığdırılamayan, ama özellikle de 14. yüzyılda papalığın Avignon ve Roma arasında bölünmesinde olduğu gibi sık sık çöken birliği ilkesel bir hayırlı ameller listesiyle uyumlu ve homojen bir Hristiyanlık hayalinin çerçevesini oluşturuyordu.

Çoğu "Avrupalı" bu özenle oluşturulmuş kültürel birlik anlayışını neredeyse hiç umursamıyor, büyük kültürel parametrelerden ziyade kendi dar, yerel çevresiyle meşgul oluyordu. Ama iş mürekkep yalamış seçkinlere gelince, bu kendinden menkul hasletler, Hristiyan erdeminin merkezi olan bir Avrupa düşüncesine öncülük ederek gittikçe ona dönüşen bir Hristiyanlık anlayışının temelini atıyordu. Ortaçağ kimliğinin oluşumuna dair son

araştırmalar, bir erken modern "Avrupa yükselişi" düşüncesini bir ölçüde görmezden gelmekte ve tarih araştırmacılığında artık bir klişe hâline gelen, Avrupa'nın kendisini ancak büyük denizaşırı yayılma döneminde, "öteki" yabancılarla karşılaştıktan sonra tanıdığı şeklindeki iddiaları sarsmaktadır. Aksine, ortaçağ düşünürleri kendi Avrupa anlayışlarını geliştirmiş ve bu ilk tekrarlar erken modern "Avrupa" fikrinin şekillenmesine katkıda bulunmuştu. Robert Bartlett'in deyişiyle, "15 ve 16. yüzyıllarda gemilerle Amerika, Asya ve Afrika kıyılarına kadar giden Avrupalı Hristiyanların geldikleri toplumlar zaten çoktandır sömürgeci toplumlardı. Dünyanın en büyük fetih, sömürgeleştirme ve kültürel dönüşüm süreçlerinden birinin başlatıcısı olan Avrupa'nın kendisi de bizatihi bu sömürgeleştirmenin bir ürünüydü."[9]

Coğrafi konumla ahlakın birleşmesi üç kıtada yerleşen [Hz.] Nuh'un oğullarının kıssasında ifadesini bulmuştu. Kıssa 14 ve 15. yüzyılda epeyce ilgi görmüştü. Yaratılış Kitabı tufan sonrasındaki üzüm hasadından yaptığı şarapla sarhoş olan [Hz.] Nuh'un çadırında çıplak hâlde yere yığıldığını söylemektedir. Çadıra girip babasını uygunsuz bir şekilde gören oğlu Ham durumu kardeşleri Sam ve Yasef'e anlatmıştı. Onlar da saygıdan çadıra geri geri girip gözlerini başka tarafa çevirerek babalarının üstünü örtmüşlerdi. Nuh uyanınca talihsiz Ham'a değil Kenan'a lanetler yağdırmıştı:

> *25 Ve şöyle dedi: Kenan'a lanet olsun; köleler kölesi olsun kardeşlerine.*
>
> *26 Ve şöyle dedi: Övgüler olsun Sam'ın Tanrısı Rab'be; ve Kenan Sam'a kul olsun.*
>
> *27 Tanrı Yafes'e bolluk versin ve Sam'ın çadırlarında yaşasın; ve Kenan Yafes'e kul olsun.*

9. Bartlett, *Making of Europe*, 314.

Bu gizemli (ve adil olmadığı aşikâr olan) lanetten [Hz.] Nuh'un dünyayı üç oğlu arasında paylaştırdığı düşüncesi doğdu. Kardeşler yavaş yavaş ve zaman zaman yer değiştirerek belli kıtalarla özdeşleştirilmeye başladı. Benjamin Braude, Ham'ın 14. yüzyılda genelde Asya'yla özdeşleştirildiğini, ancak 15. yüzyılın başında Afrika'ya geçtiğini belirtmektedir. Buna göre Sam ve Yafes de Asya'yla Avrupa'yı paylaşmıştı (ancak kimin hangi parçayı aldığı tam olarak belli değildir). 15. yüzyılın görsel ve yazılı sembollerindeyse Ham Afrika'da görülüyor ve burayı temsil ediyordu. Sam artık sadece Asya'yla özdeşleştirilirken, Yasef de Avrupa'nın sembolü olmuştu. "T-O" haritaları kardeşlerin adlarıyla veya figürleriyle süslü olup, her bir kardeş dünyada kendisine tahsis edilmiş parçada durmaktadır (bkz. Harita 1.2)[10]

Kıtaların bu kişi simgeleri Avrupa'nın farklı olduğu duygusunu güçlendirirken, gözleme dayalı haritacılıktaki gelişmelerle Batlamyus'un harita sisteminin 15. yüzyılda yeniden doğuşu bu bütünlük duygusuna gölge düşürerek daha dikkatle inceleme arzularını tetikledi. Batlamyusçu haritacılık biliminin yeniden ortaya çıkışı Karanlık Çağlar'ın karanlığına ve Rönesans'ın görkemine dair güçlü mitlerle kuşatılmıştır. Patrick Gautier Dalche'nin, Batlamyus'un *Coğrafya*'sının Rönesans döneminde yeniden keşfedilmesi ve benimsenmesiyle ilgili araştırmaları efsanenin gerçekle neredeyse hiçbir ilişkisi olmadığını göstermektedir. Yani *Coğrafya* hiç unutulmamıştı: Latin yazarlar 6. yüzyıldan beri ondan bahsetmekteydiler ve Arapça me-

10. Braude Afrika'daki köleliği Ham'la bağlantılı lanetin bir parçası olarak gören söylemin çok sonradan geliştiğini ve ancak 17. yüzyılda kabul gördüğünü belirtmektedir. Yazar ayrıca coğrafyaya ve ırklara uyarlanan Üç Magi imgesini incelemektedir. Benjamin Braude, "The Sons of Noah and the Construction of Ethnic and Geographical Identities in the Medieval and Early Modern Periods", *The William and Mary Quarterly*, 3. ser. 54 (Ocak 1997), 103–142.

Harita 1.2* T-O haritası ve Nuh'un oğulları

tinlerden yapılan tercümeler Avrupalı okuyucunun 12. yüzyıldan itibaren Batlamyusçu gelenekle ilgili astronomik ve coğrafi tartışmalardan haberdar olduğunu gösteriyordu. *Coğrafya*'nın önemli bir bölümü –yer adlarından ve bunların koordinatlarından oluşan uzun listeler– ortaçağlarda Batı dünyasında da bilinmekteydi. Ortaçağ'da Latin Hristiyan Batı'ya aktarılmayan tek bilgi, bu büyük coğrafyacının dünya küresini düz bir yüzeye aktarmak için nasıl bir sistem kullanmış olduğuydu." 12. yüzyılın ortalarında Faslı coğrafyacı İdrîsî, hamisi olan Sicilya Kralı II. Roger için Batlamyus'a dayanan bir dünya haritası da dâhil olmak üzere bir dizi harita çizdi, fakat o dönemde çıkardığı kopyayı çoğaltan olmadı. Batlamyus haritaları ancak külliyatın kayıp parçasının, yani Batlamyus'un grafik projeksiyonunu anlattığı metnin Floransa'ya ulaşmasından sonra Avrupa'da yeniden üretilmeye başladı. Kayıp parçayı el yazması *Coğrafya*'nın tamamıyla birlikte eksiksiz olarak getiren kişi muhtemelen 1397 yılında bir grup coşkun hümanist tarafından Floransa'ya davet edilen Manuel Chrysoloras adlı bir Rum'du. Chrysoloras 1400'de eseri tercüme etti ve eser sadece Floransa'da değil Avrupa'nın her yerinde müthiş ilgi gördü.

Araştırmacılar, Batlamyus'un yeniden keşfinin İncil'e ve mitolojiye dayanan geri kalmış, ortaçağ yaklaşımını kökten

---

* **Harita 1.2** Ortaçağ'da çizilmiş bir T-O haritasının Sevilla Piskoposu İsidor'un 599'dan 636'da ölümüne kadar yaptığı çalışmalara dayanan basılı versiyonu. Burada Don ve Nil Nehirleri "Mare magnum sivi" diye adlandırılan T'nin kolları olarak görülmektedir. Kıtaların üzerinde Nuh'un oğullarının adları yer almaktadır.
Kaynak: Isidorus, Etymologie (Augsburg: Güntherus Zainer, 1472). Stanford Üniversitesi Kütüphanesi, Özel Koleksiyonlar Departmanı'nın izniyle kullanılmıştır.
11. Patrick Gautier Dalché, "The Reception of Ptolemy's Geography (End of the Fourteenth to Beginning of the Sixteenth Century)", ed. David Woodward, *History of Cartography, C. 3, Cartography in the European Renaissance, b.* 1 (Chicago, 2007), 287.

değiştirdiğini söyleyenler ve bu keşfin aksine, erken modern haritacıları sınırlı ve antik bir bilime hapsederek onların yerkürenin boyutlarının anlamasını engellediğini savunanlar olarak ikiyi bölündü. Dalché her iki uç yoruma da karşı çıkarak, Batlamyusçu haritacılık anlayışının bir anda ortaya çıkmadığı gibi, yetkin bilgeliğiyle ilerlemeyi de engellemediğini söylüyordu. Yerkürenin anlaşılması konusunda geri kalındığı iddiasına karşı, ortaçağ döneminde bir dizi gözleme dayalı kartografik form geliştirilmişti. Bunlardan en dikkat çekeni de gemi seyrine elverişli kıyı hatlarını şaşırtıcı bir doğrulukla gösteren *portolan* haritasıydı.

Batlamyus'a verilen itibarın gelişmeyi engellediği iddiasına gelince, 15. yüzyılın sonlarıyla 16. yüzyılda ortaya çıkan alternatif deneysel projeksiyonların bolluğu –üçgen parçalar (küreyi tam kaplayacak şekilde yapıştırılan sivri uçlu oval kâğıtlar), çift yarımküreler ya da kalp, koni ve oval gibi geometrik şekillerdeki projeksiyonlar– bu savı çürütmektedir. Yine, Yeni Dünya'nın keşfiyle ve eski mekân koordinatlarında yapılan düzeltmelerle hızlanan dünyanın çevresiyle ilgili ölçümler de bu geri kalma savını çürütmektedir. Batlamyusçu haritalama sisteminin coğrafi bilgiyi dondurmuş olması söz konusu değildi. Aksine, ızgara şeklinde bölünmüş bir kâğıdın üzerindeki enlem ve boylamlar dünyanın uzak ve yakın kısımlarına yolculuk yapanlardan gelen yeni bilgilerin de işlenmesine imkân veriyordu. Aslında Batlamyus'la ilgili yayınlar daha 15. yüzyılda genel olarak ikiye bölünmüştü. Birinci kısım antik coğrafyacının haritalarından, ikinci kısım da bu haritaların yeni bulguları ve gelişmeleri içeren güncellenmiş versiyonu olan bir dizi "yeni" veya "modern" *tabulae*'den (levhalar) oluşmaktadır.

Erken modern çağda dünyanın çeşitli yerlerine yolculuklar yapan kaşifler, maceracılar, tacirler, diplomatlar ve ordular sayesinde Avrupa'daki merkezlere yeni coğrafi bilgiler aktı. Yeni haritacılık teknikleri ve giderek küreselleşen dünya ekonomisiyle birlikte matbaanın icadı ve matbuat piyasasının gelişimi haritacılığın ve pazarlamanın gelişimini hızlandırdı. Özellikle Hollandalılar günün zevklerine göre gelişen haritacılık ve baskı yöntemlerine kolayca uyum sağladı. Haritalar ev dekorasyonunun ayrılmaz bir parçası hâline geldi ve Holbein, Vermeer ve diğer birçok ressamın tablolarında zenginlik ve statü sembolü olarak yer almaya başladı. Abraham Ortelius meslektaşı Gerardus Mercator'un teşvikiyle 1570'te ilk atlası üretti, daha sonra Mercator 1578'de kendi atlasını da yayımladı.

Dünyanın çeşitli yerlerine ait haritaların derlenmesinden oluşan bu yeni tür, yani atlas Avrupa'nın dünya üzerindeki yeriyle ilgili tartışmaları tetikledi. Batlamyus haritası, Avrupa'yı sınırları kesin bir şekilde belirlenmiş bir coğrafi oluşum olarak tasavvur etmeyi zorlaştırdı. Harita 1.1'den de görüleceği üzere Batlamyusçu projeksiyon Avrupa'yı Asya'nın batı yakasına bağlı basit bir parça olarak göstermekteydi. Koca Akdeniz dünyası olduğundan çok daha küçük görünüyor ve ağırlık merkezi bir hayli doğuda yer alıyordu. Avrupa'nın dünya üzerindeki yerini büyüten projeksiyonuyla tanınan Mercator, yaşadığı kıtanın dünya üzerindeki yerine kafa yorarken Avrupa'nın "en azından" "Yerkürenin başlıca merkezlerinden biri" olduğu sonucuna vardı.[12]

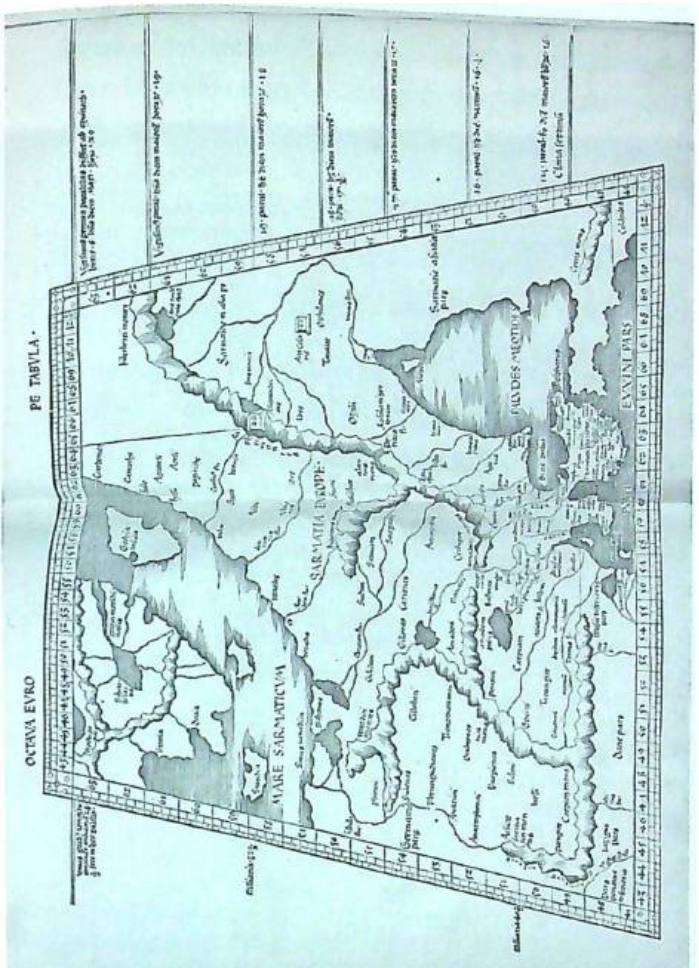
12. Gerard Mercator ve Jodocus Hondius, *Historia Mundi: or Mercator's Atlas. Containing his Cosmographicall Description of the Fabricke and Figure of the World. Lately rectified in divers places, as also beautified and enlarged with new Mappes and Tables; by the studious industry of Iudocus Hondy*, İng. çev. W. S., (Londra, 1635), 8.

Mercator ve meslektaşlarının Avrupa'nın coğrafi ve kültürel bir varlık olarak mevcut olduğu konusunda hiçbir kuşkuları olmadığı gibi, buranın dünyanın öteki kısımlarından daha üstün olduğuna da epey eminlerdi. Haritacılar 16. yüzyılın ortalarından itibaren kendi içinde bütünlük oluşturan sarih bir Avrupa coğrafyası tasavvur etmeye ve eski kuşakların daha sıcak baktığı dünya ve bölge haritalarından veya numaralandırılmış Batlamyusçu *tabulae*'de resmedilen parçalı dilimlerinden başka türde Avrupa haritaları çizmeye başladı. H. A. M. van der Heijden ayrı ve farklı bir oluşum olarak çizilmiş en eski Avrupa haritalarının 1511 gibi bir tarihte Roma'ya ya da Santiago de Campostella'daki büyük tapınağa giden hacılar için çizildiğini belirtmektedir. 1515-1518 civarında Sebastian Münster tarafından elle çizilen ve 1536'da yayımladığı *Mappae Europae*'de "Tabula Europe" adıyla basılan ilk Avrupa haritalarından birinden de görüldüğü üzere, bu yol haritalarında güneye giden yollar yer almaktaydı. Yer kürenin kuzey kısmının üst tarafa resmedilmesi ancak bu yüzyılın sonuna doğru standart hâle gelecekti. Van der Heijden ilk gravür Avrupa haritasının Martin Waldseemüller tarafından basılan bir ahşap levha olduğunu söylemektedir: *Carta Itinerania Europae*, 1520. (Haritalar 1.2 ve 1.4).[13]

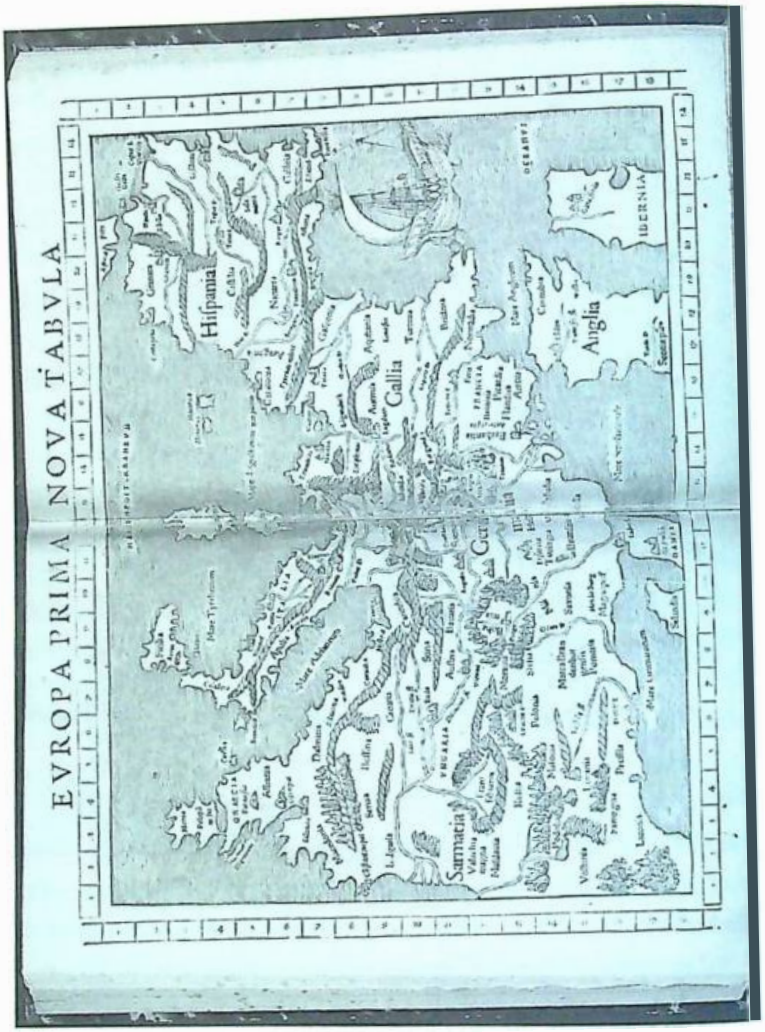
Erken modern atlaslar (ki bunlar zamanında şaşılacak derecede popüler bir türdü) tipik bir biçimde kıtalara bölünmüştü ve bol bol Avrupa'nın erdemlerini sıralayan Avrupa tartışmalarıyla başlıyordu. Mercator, Avrupa'yı anlamlı (ve erdemli) bir oluşum olarak gösteren tasvirinde bir dizi kültürel, siyasal ve ahlaki başarıya yer vermektedir.

---

13. H. A. M. van der Heijden, "Gedrukte kaarten van Europa vóór Ortelius. Een toevoegsel'", *Belgeo* [Online], 3–4 (2008), 22 Mayıs 2013'ten beri online, Erişim tarihi 11 Aralık 2013. <http://belgeo.revues.org/8825>. Burada Ortelius'tan öncesine kadar giden yüksek çözünürlüklü görüntüler ve Avrupa haritaları bulunmaktadır.

Harita 1.3* Haritacılar 16. yüzyıldan önce dünya haritalarında Avrupa'yı ya tek bir bölüm olarak tasvir ediyor; ya da Ptolemaios'u takip ederek, Martin Waldsemüller ve Mathias Ringmann tarafından yayımlanan Avrupa'nın sekizinci parçasının yani "*Octava Evrope Tabvla*"nın 1513 baskısında olduğu gibi dilimlere bölüyordu. *Claudii Ptolemei viri Alexandrini mathematice discipline philosophi doctissimi Geographie opus nouissima traductione e Grecorum archetypis castigatissime pressum, ceteris ante lucubratorum multo prestantius ...*

Harita 1.4** Tek parça hâlinde yayımlanmış ilk Avrupa haritalarından biri.

Burada [Avrupa'da] Adalet ve Yasalarımız var: Burada Hristiyan Dini'nin saygınlığı, insanoğlunun tüm hazlarına, Ordu güçlerine, sayısız Senatöre, hem İlme hem Maarife saygı duyulan insanlara sahibiz: Buradaki ünlülerin sayısı üzerinden bir kıyaslama yapacak olursak, Dünyanın başka hiçbir yerinde bu kadar çok Kahraman, bu kadar çok Soylu insan yoktur. Ayrıca Dünyanın bu kısmı Sanat ve Bilimde çokça gayret vardır, bunlar sayesinde birçok şey icat edilmiş ve birçok şey de muhafaza edilmiştir. Bunlara rahatlıkla Bilgeliğin Anası ve Dadısı denebilir. Burada birçok mükemmel ve filizlenen Üniversiteler vardır, oysa diğer Ülkelerde Barbarlıktan başka bir şey yoktur.

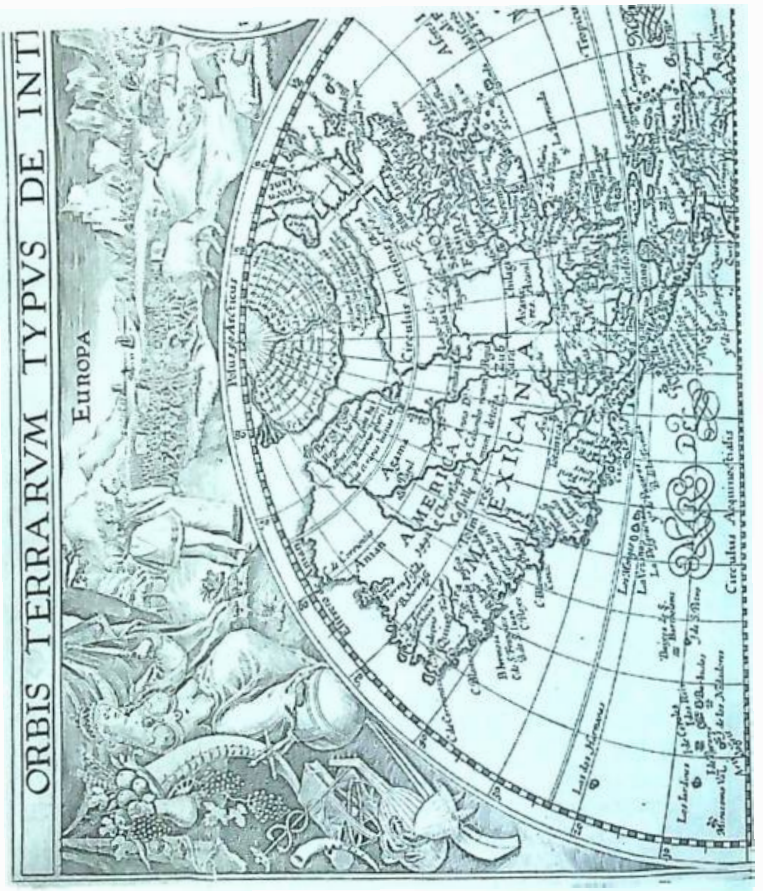
Mercator, "Bizim Avrupa'mız dünyanın güzel yeridir," diye devam etmekte ve topraklarının mükemmelliğiyle övünmektedir. Değerini silah gücüyle ve fetihleriyle kanıtlamış ve "(birçoğunun düşündüğü gibi) Kadimlerin bilmediği Amerika'yı, Asya'nın ve *Africke*'nin iyi ve güçlü kısımlarını Avrupa'ya katan birçok soylu Kahramanlar doğurmuştur."[14]

---

* **Harita 1.3** [Argentine]: Pressus hic Ptolemaeus Argentine vigilantissima castigatione/industraiq[ue] Ioannis Schotti urbis indigene, anno Christi Opt. Max. MDXIII Marcii XII, [12 Mart 1513].
Kongre Kütüphanesi Coğrafya ve Harita Bölümü Washington, D. C. 20540-4650 ABD dök. Nadir Eserler Kütüphanesi ve Özel Koleksiyonlar Bölümü Washington, D. C. 20540-4650 dök. <http://www.loc.gov/resource/g3200m.gct00262/#seq-84> (Erişim tarihi, 1 Mayıs 2014).

** **Harita 1.4** Sebastian Munster'in "Europa Prima Nova Tabula"sı, ilk kez 1536'da basılmıştır. Bu versiyon Geographiae Clavdii Ptolemaei Alexandrini (Basel: Henrichus Petrus, 1552) adlı eserinin sonraki bir baskısından alınmıştır. Harita boyutları 25.3 x 34.3 cm, kağıt boyutları 31.8 x 39.8. William L. Clements Kütüphanesi, Michigan Üniversitesi.

14. Mercator ve Hondius, *Historia*, 8, 11–12. Mercator bazı tasvirleri Aristotales ile Büyük Plinius'tan almıştır.

Harita 1.5 Petrus Plancius, *Orbis terrarium typus de integro multis in locis emendates*, 1594, ayrıntı.

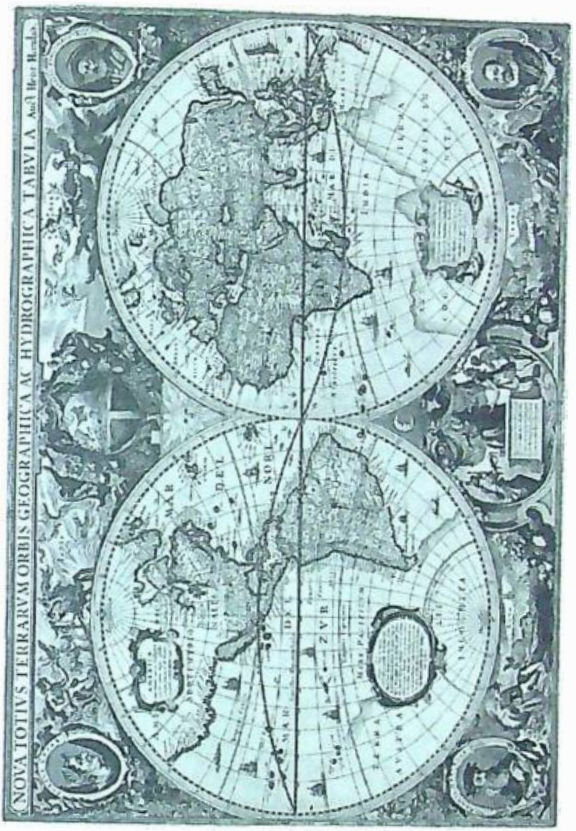
Avrupa sadece silah gücünde değil çalışkanlıkta da mükemmeldi. Erken modern yazarlar ortaçağda yaygınlaşan akıl yürütme şeklini devam ettirerek kıtalarını, kahraman, özgürlük aşkıyla yanan, yasalara uyan insanların yaşadığı, bireylerin özel mülk sahibi olduğu ve bunu çalışarak elde ettiği bir yer olarak tarif etmekteydi. Haritalar da bireysel mülkiyete ve çalışmanın erdemine dair görsel malzemeyle bu resmi güçlendiriyordu. Erken modern gravür haritaları süsleyen ayrıntılı kabartmalar ve bezemelerde mülkiyetin ayrıntılarına ve sınırlarına dair bilgiler veriliyor, çitlerle çevrili tarlaları süren veya hayvanlarını otlatan çalışkan Avrupalılar tasvir ediliyordu. Avrupalı olmayan bölgelerdeyse (her zaman olmasa da) sık sık barbarlık, zorbalık ve köksüzlük sahneleri çiziliyordu. Hollandalı haritacılar Brezilya haritalarını kanlı yamyamlık sahneleriyle süslüyordu. Kuzey Amerika haritalarında Kızılderililer genelde herhangi bir toprakla veya mülkle bağlantısı olmayan, okyanuslarda gemi ve deniz canavarları gibi dekoratif unsurlarla birlikte başıboş yüzen, bağlamından koparılmış ormanlık arazilerde avlarına sinsice yaklaşan avcılar olarak gösteriliyordu. "Tartarya" [Tataristan] haritalarındaki develerle çadırlar da farklı değildir: Kuzey Asyalı göçebelerin herhangi bir mülkü yoktur ve toprakla uğraşmazlar. Yerli nüfusun elde edemediği toprak sahibi olma hakkına meşruiyet kazandıran şey özel mülkiyet ve yoğun emekti. (Harita 1.5 ve Harita 1.10)

---

* **Harita 1.5** Avrupa bilim, savaş, tarım ve bolluk sembolleriyle tasvir edilmektedir. Tam harita boyutları: 41 x 58 cm. Ölçek yakl. 1:100.000.000. Harita Boston Halk Kütüphanesi, Norman B. Leventhal Harita Merkezi'nin izniyle kullanılmıştır.

16 ve 17. yüzyılların haritalarıyla edebi ve sanatsal ürünlerinde giderek artan bir şekilde Avrupa sanayi ve marifetlerinin kişiselleşmiş sembollerine yer verildiği görülmektedir. Önde gelen Avrupalıların düşünsel yeteneklerini vinyetlerle anlatan Martin Waldseemüller'in 1507'de çizdiği on iki levhalık dünya haritası *Universalis Cosmographia*'da (görsel açıdan büyük Avrupa mirasının bir parçası olarak sunulan) Batlamyus ve Amerigo Vespucci sekstant ve pusulayla yön bulmaya çalışırken tasvir edilmektedir. Jan van der Straet (Johannes Stradanus), 1592'de Kolomb'un Amerika'yı keşfedişinin yüzüncü yıldönümü nedeniyle basılan *Retectio America*'da Vespucci'yle Kolomb'u yine seyrüsefer ve harita ölçme aletleriyle göstermekteydi. Van der Straet daha çok tanınan ve Vespucci'nin Amerika'yı keşfini anlatan *Nova Reperta* adlı alegorik gravürde Amerika'yı Yeni Dünya'nın egzotik flora ve faunasının içine uzanmış çıplak bir kadın olarak tasvir etmektedir. Kadın elinde bilimsel malzemeler bulunan, tepeden tırnağa giyinmiş Avrupalı Hristiyan bir bilim adamının yaklaştığını görünce uzandığı yerden kalkarken görülmektedir.

Avrupalı kaşifler, fatihler ve bilim adamları panteonunun erkekleri bu haritalarda kıtalarını ve kültürlerini temsil ederken, alegorik kadın figürleri artan bir şekilde kıtaların kendilerini temsil etmekteydi. Van der Straet'in çıplak Amerika'sı kadın şekline girmiş kıtalardan sadece biridir. Hendrik Hondius 1630'da çizdiği *Nova totius terrarum orbis geographica ac hydrographica tabula* adlı göz alıcı haritasını kıtaları temsil eden kadın ve erkek figürleriyle süslemişti: Erkekler Avrupa'nın temsilcileri, kadınlar insan şekline girmiş kıtalardı. Ayrıca haritanın dört köşesine, başına defne çelengi takmış Jül Sezar'ın, 17. yüzyıl kıyafetleri giymiş Batlamyus'un, Mercator'un ve onun babası, haritacı Jodocus

Harita 1.6• Hendrik Hondius, *Nova totius Terrarum Orbis geographica ac hydrographica tabula.*

Harita 1.7** *Nova totius Terrarum Orbis geographica ac hydrographica tabula*, ayrıntı.

Hondius'un portrelerini yerleştirmişti. İki yarımkürenin kıvrımlarının arasında, başında tacıyla tahtında oturur hâlde öteki kadın kıtalardan armağanlar alan Europa Kraliçe görünüyordu (Harita 1.6 ve Harita 1.7).

Hondius kadın kıtalar fikrini Abraham Ortelius'un *Theatrum Orbis Terrarum*'unun (Anwerp, 1570) iç kapağındaki resimden almıştı. Bu ünlü resimde Avrupa taç giyip dünyaya hâkim bir edayla tahta oturmuş, üzerinde kapalı ama gösterişli bir kıyafet bulunan Asya'ya, gururlu fakat yarı giyinik Afrika'ya ve elinde yamyamlığını hatırlatan bir kafatasıyla boylu boyunca uzanmış, çıplak Amerika'ya hükmederken tasvir edilmektedir. Amerika'nın arkasında duran bir çıplak kadın büstü coşkun Magellanica'yı ya da henüz keşfedilmemiş olan diğer kıtaları temsil etmektedir. Michael Wintle bu iç kapağın, Yeni Dünya'nın keşfini izleyen Avrupa fikrinde kritik bir gelişmeye işaret ettiğini düşünmektedir. Wintle'a göre ortaçağda kıtalara eşitlikçi bir gözle bakılıyordu. "Genel bir ifadeyle birbiriyle eşit bir kıtalar üçlüsü vardı: Avrupa, Asya ve Afrika. Her birinde [Hz.] Nuh'un bir oğlu ve birer Büyücü [Magus] vardı. Bu üç kıtanın arasında belki bazı farklılıklar olabilirdi, ama statüleri üç aşağı beş yukarı aynıydı. Amerika'nın keşfi bu ahenk tasavvurlarını yerle bir ediverdi. Avrupa artık tartışmasız en üstünüydü, hatta eski uygarlıklardan bile daha üstündü (bkz. Harita 1.8)."[15]

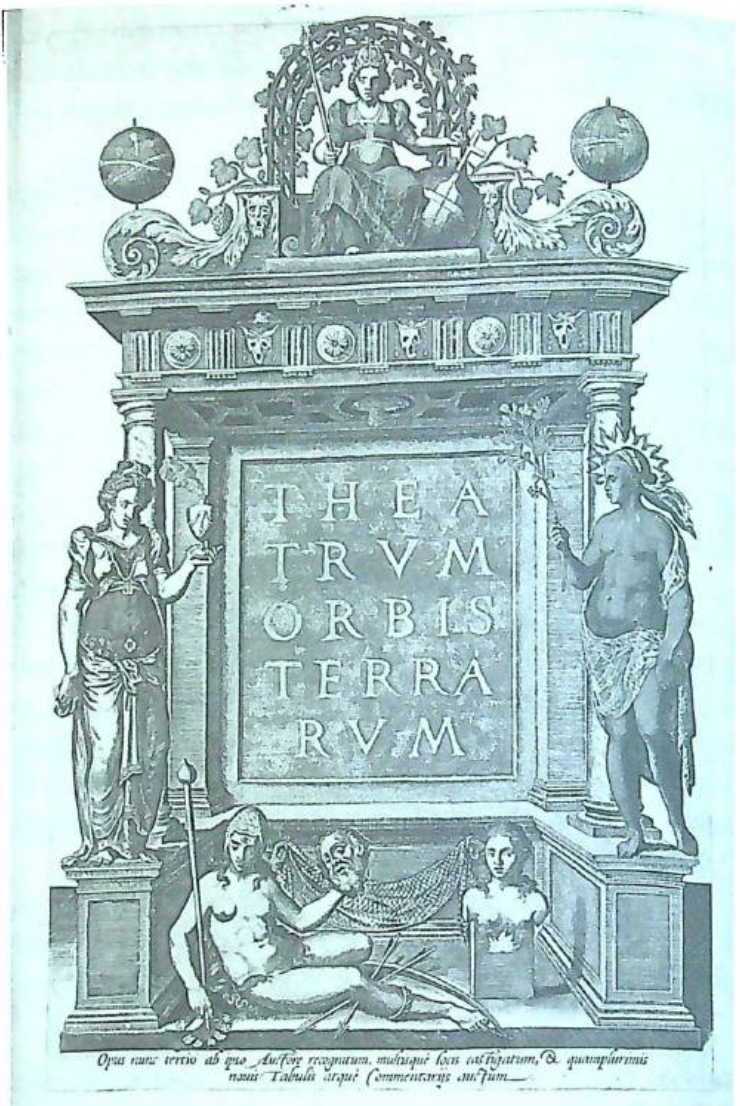
16. yüzyılın sonlarından başlayarak haritalarda, baskılarda ve kitap resimlerinde, fresklerdeki alegorik sembollerde, heykelde ve frizlerde insan şekline bürünmüş kıta tasvirleri çoğalmaya

---

* Harita 1.6: Kaynak: Hendrik Hondius, *Nova totius Terrarum Orbis geographica ac hydrographica tabula*, Jan Jansson tarafından yayımlanmıştır, Amsterdam, 1633, 40 x 56 cm.

** Harita 1.7: Ayrıntı: Avrupa, Asya (solda), Amerika ve Afrika'dan (sağda) armağanlar alırken.

15. Michael Wintle, *The Image of Europe* (Cambridge, 2009), 255–256.

Harita 1.8* Abraham Ortelius'un ilk kez 1570'te Antwerp'te yayımlanan *Theatrum Orbis Terrarum*'unun iç kapak sayfası.

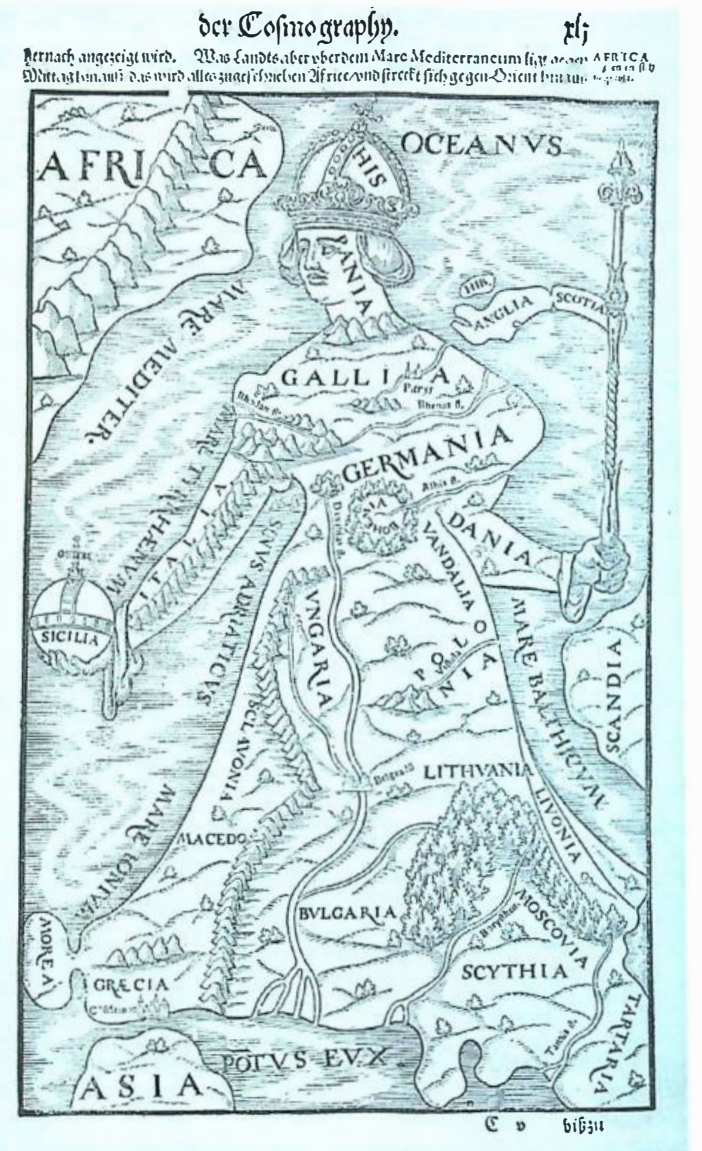
başladı. Kıtaların avatarları olan [Hz.] Nuh'un oğulları yerlerini Prenses Avrupa'ya ve onun diğer kadın kıtalardan oluşan maiyetine bıraktı. Cesare Ripa'nın, içindeki illüstrasyonlarla birlikte ilk kez 1603 yılında yayımlanan ve ondan sonra defalarca basılan *Iconologia*'sı bu tasavvura standart bir içerik kazandırdı. Genelde kendisine eşlik eden boğayla birlikte tasvir edilen Avrupa ara sıra da saçı başı dağınık bir şekilde ve kaçırılmanın paniği içinde, ama apaçık erotik imalarla dolu bir havada görünüyordu. Daha sıklıkla da kraliyet bağını gösteren bir taç veya çemberle, bir kraliyet asasıyla ya da bilgelik ve irfan iddialarına işaret eden Minerva'nın miğferiyle, tam bir itidal içinde poz vermekteydi. Boğa yalnızca sahip olduğu klasik mirası değil, aynı zamanda kudretini ve gücünü simgeliyordu. Bu figür ayrıca Mercator'un kataloğundaki, tarımsal bolluk içinde yüzen, mükemmel toprakları, "birçok korusu ve ormanı ve sığırları için otlakları" ve çalışkan nüfusa sahip Avrupa resmine de uyuyordu.[16]

Haritalardaki bazı kişileştirmeler Avrupa'nın birliği lafını tek bir devlet veya hükümdar iddiasını destekleyecek şekilde eğip büküyordu. Johann "Bucius" Putsch Avrupa'yı bir kraliçe (*Europa in forma virginis*) (yakl. 1537) şeklinde tasvir ediyordu. Batıyı merkeze alan harita dahiyane bir ustalıkla İspanya'yı kraliçenin taçlı başına dönüştürmekte, Bohemya da haritanın kalbinde yer almaktadır. Kraliçenin sağ kolu olan İtalya bazı versiyonlarda ters çevrilmiş bir T-O küre olarak gösterilen Sicilya'ya doğru uzanarak onu kraliyet asası gibi tutmaktadır. Sol kolu Danimarka,

---

* **Harita 1.8** Taç giymiş bir şekilde tahtında oturan Avrupa, diğer kıtalar yani Asya (solda), Afrika (sağda) ile bir Magellanica büstü tarafından temsil edilen dünyaya hükmetmektedir.
Bu versiyon renkleri zenginleştirilen 1584 Antwerp baskısından alınmıştır. Resim boyutları 36.4 x 22.7 cm. Sayfa boyutları 41.3 x 27.9 cm. William L. Clements Kütüphanesi, Michigan Üniversitesi.

16. Mercator ve Hondius, *Historia*, 11.

Harita 1.9* Johann "Bocius" Putsch (1516-42) 1537'de yaptığı hayali bir insan biçimli gravürde *Avrupa'yı bir kraliçe olarak* tasvir etmişti.

Baltık Denizi'ne doğru çıkıntı yapmaktadır. Doğuda Yunanistan, Bulgaristan, İskitya, Moskovya ve hatta Don'un karşı tarafında yer alan Tartarya'nın bir parçası taçyapraklarla süslü eteğini oluşturmaktadır. Tam bir Habsburg propagandası olan harita müthiş bir başarı yakalamış ve Sebastian Münster'in *Cosmographia*'sına alındığı gibi başka sanatçılar tarafından da kopyalanmıştı (Harita 1.9).[17]

Bu siyasileştirilmiş imgeler bu noktaya kadar anlatılan Avrupa bilincinin oluşumuna dair anlatılardaki bir karmaşıklığa işaret etmektedir. Avrupa anlamlı bir kıtasal bütünlük olarak tasavvur edilirken, diğer yanda Avrupa'nın sakinleri alternatif ulus, din ve bölge dayanışmaları tasavvur etmekte, yükselen monarşiler sınırları belirlenmiş topraklar üzerinde tek tip bir egemenlik kurmayı hedeflemekteydi. Avrupa taraftarları kıtasal ölçekteki erdemlerin çığırtkanlığını yaparken, Avrupa'daki ulusların polemikçileri kendi vatandaşlarının olağanüstü meziyetleriyle övünmekteydi. Örneğin İngiliz yazarlar başkalarından daha fazla biftek ve bira tükettikleri iddiasıyla böbürleniyordu, çünkü bu açık bir üstünlük göstergesiydi. Haritacılık Avrupa'yı tek bir bütün olarak tasavvur etme sürecinde olduğu gibi, bölgesel devletler tasavvur ve inşa etme projelerinde de kilit bir rol oynadı. Modern Avrupa'nın ilk monarşileri topraklarını, halklarını

---

* **Harita 1.9** Heinrich Bünting (yakl. 1545-1606) *Itinerarium sacrae scripturae, Das ist: Ein Reisebuch über die gantze heilige Schrift*'in 1578 baskısında, bir dizi bitki ve hayvan şeklindeki haritanın yanında Putsch'un haritasına da yer vermişti. Matthias Quad (1557-1613) 1587'de Köln'de Putsch'un haritasının çok benzer bir kopyasını yayımlamıştı. Yine Sebantian Münster'in ölümünden sonra, 1588 ile 1628 yılları arasında yayımlanan *Cosmographia universalis*'inde haritanın başka bir versiyonu kullanılmıştı. Burada Münster versiyonu yer almaktadır. Michigan Üniversitesi, Stephen S. Clark Kütüphanesi'nin izniyle kullanılmıştır.

17. Putsch haritası için bkz. Peter Meurer, "Europa Regina. 16th century maps of Europe in the form of a queen", *Belgeo*, 3–4 (2008), 355–370.

ve kaynaklarını kâğıt üzerinde görebilmek için iddialı kadastro araştırmalarına soyundular. Ancak bu girişimler her zaman aynı ölçüde başarılı olmadı. Bu içe dönüş, tek tip bir Avrupa duygusu inşa etme sürecinde farklı sonuçlara yol açsa da aslında yeni yeni mekânsallaşan aynı hâkimiyet anlayışını (yani, halk üzerindeki hâkimiyetten toprak hâkimiyetine geçişi) yansıtıyordu. Bu çerçevede bu toprakların sakinlerine de tek bir ahlaki, toplumsal ve kültürel özellikler atfediliyordu. Önceki yüzyıllardaki Hristiyanlık veya Latinlik gibi Avrupa kavramı Kuzeybatı Afrika-Avrasya sakinlerinin kendileriyle ve içinde yaşadıkları dünyayla ilgili sayısız tasavvur biçimlerinden sadece biriydi.

Uluslaşmanın yarattığı ayrılıkçı dinamiklere rağmen, Avrupa'yla ilgili kişileştirmelerin çoğu taraf tutmaktan uzak duruyor, Avrupa'yı farklılaştırıcı kimlik göstergeleri olmayan, tek ve erdemli bir figür olarak tasvir ediyordu. Sanatçılar hükümdarlara özgü özgüven, bilgelik, zenginlik ve atılganlığın ötesinde milliyet veya Hristiyanlık tasavvuruna yol açacak sembollerden uzak duruyordu. Avrupa o sakin yüzeyi bulandıracak iç gerilimleri olmayan, kendi içinde uyumlu bir bütünü temsil eder gibiydi. 16 ve 17. yüzyıllarda Avrupa'yı kasıp kavuran dini şiddeti düşününce bu sevimli figürlerde sergilenen uyum çok daha fazla dikkat çekmektedir. Soğukkanlı, uygar ve tabii ki sorumluluk bilinciyle hareket eden Avrupalılar "Amerika İmparatorluğu'nu ... Asya'nın ve *Africke*'nin iyi ve güçlü bölgelerini fethederken", Mercator'un yorumunda dediği gibi, kendi yekpare çekirdeklerinin dışında bir askeri güç kullanmıştı. Protestan ve Katolik Reform'la, iç savaşlarla ve devletler arası çatışmalarla paramparça olan Avrupa yine de kendisiyle barışık görünmektedir.

Peki, bu kendi içinde ciddi ve kanlı bir savaş hâlinde olan bir Avrupa'nın görsel ve yazılı kaynaklarda ve haritalarda tek ve ortak bir kimlik ısrarını nasıl açıklamak gerekir? Benjamin Sch-

midt bu muammaya önemli bir açıklama getirmektedir. 1560'lı yıllarda ve sonrasında harita ve atlas çizme, basma ve satma işinin merkezi esas olarak Hollanda'ydı. Birbiriyle yarışan erken denizaşırı imparatorluklar dünyasında kendine bir yer edinmeye çalışan Hollandalılar kendilerine bölgesel olmayan ticari bir imparatorluk şeklinde hayli avantajlı bir niş alan açmışlardı. Hollandalıların dünyayı dolaşan ticaret gemileri dünyanın mallarını bir araya topluyor ve üretip güzelce pazarladıkları ürünlerin egzotik yanlarını öne çıkarıyorlardı. Kıtalara kişilikler ve semboller yüklüyor, bunları birbiriyle harmanlıyor ve karşılaştırıyorlardı: Kabartmalı gravür haritalar, Çin temalı porselenler ve Afrika'nın filleriyle Asya'nın güneş şemsiyelerini bir arada gösteren baskılar, duman çıkaran buhurdanlıklar ve timsahlar ve armadillolarla yan yana duran yamyamlar. Hollandalılar bir ticaret imparatorluğu kurmuştu: Diğer ülkeler bir tüketici kitlesi olarak görülürken, Avrupa ince zevki ve dünyaya ilgili sınırsız bilgi birikimiyle ayrı bir kavram oluşturuyordu. Bilinçli bir şekilde, üzerinde etkili, hoş ve haklı bir hâkimiyet kurduğu dünyanın ürünlerini farklı yerlere taşıma yeteneğiyle diğerlerinden ayrılan, güçlü ve bütün bir Avrupa pazarlıyordu.'[18]

Zamir seçiminden de (dişil-*she [Flemenk.: Ze]*) anlaşıldığı üzere *Europa* hep bir kadın olarak tasvir edilmektedir, ama bu da başka soruları beraberinde getirmektedir. Tesadüfi bir terminoloji değildi bu. Avrupa'nın dişi özellikleri kozmografik düşüncelerde

18. Benjamin Schmidt, "Accumulating the World: Collecting and Commodifying 'Globalism' Early Modern Europe", ed. Lissa Roberts, *Centres and Cycles of Accumulation in and Around the Netherlands during the Early Modern Period*, (Berlin, 2011), 129–155; Benjamin Schmidt, *Innocence Abroad: The Dutch Imagination and the New World, 1570–1670*, (New York, 2001). Avrupa'nın ulusal kıyafetlerindeki etnoğrafik figürlerin farklılıkta birliği konusunda bkz. John A. Marino, "The Invention of Europe", ed. John Jeffries Martin, *The Renaissance World*, (Londra, 2007), 162.

ortaya konulan anlayışlar açısından kilit önemdeydi. Mercator Avrupa'nın erdemlerini sayarken cinsiyet ifade etmeyen "*it*-[Flemenk.:het]" zamirini tercih etmişti, ama yine de Avrupa'yı "Bilgeliğin Anası ve Sütanası", "Dünya Fatihlerinin Anası", "Hristiyan Davası İçin Savaşan Kralların ve Prenslerin Tek Anası" ve "bütün Ulusları Fetheden Halkın Sütannesi" olarak tanımlamıştı. Avrupa'nın ısrarla sadece kraliyet sıfatlarıyla değil de özellikle kraliçe ve bazen de anne gibi bir kadın figür olarak tanımlanması çok ilgi çekmiştir. Ancak Avrupa'nın temsil ettiği toprakları yakıp yıkan şiddetli çatışmaların kalbinde yatan ve birbiriyle çatışan cinsiyet ve cinsellik biçimleri üzerine daha az kafa yorulmuştur. Katolik ve Protestan teolojiler cinsiyetlendirilmiş bedene ve bunun kullanımına âdeta takıntı derecesinde kafa yormuş ve cinsiyete dayalı uygulamalar erken modern dönemin kültür savaşlarında büyük yer tutmuştur.[19] Avrupalı sanatçılar ve haritacılar Avrupa'yı emperyal bir kadın olarak tasvir ederken bu çıkmazdan kurtulmanın da bir yolunu bulmuştu. *Europa*'nın propagandacıları alegorik Avrupa'larını güç simgeleriyle bezenmiş, (o çam yarması boğa hariç!) cinsiyet ve evlilik gibi sıkıcı işaretler taşımayan, kapalı ama gösterişli kıyafetler içinde, heybetli ve haşmetli bir kadın olarak tasvir ederken, din savaşlarının rahatsız edici tortularından uzak durmuşlardı. Kraliçe *Europa* potansiyel tüketiciyi aralarındaki farklılıkları bir kenara atıp küresel pazar yerlerinin bol gelirli meyveleriyle meşgul olmaya zorluyordu.

19. Helmut Puff, *Sodomy in Reformation Germany and Switzerland, 1400–1600,* (Chicago, 2003); Lyndal Roper, "Martin Luther's Body: The 'Stout Doctor' and His Biographers", *American Historical Review*, 115 (Nisan 2010), 351–384.

KİM AVRUPA'NIN İÇİNDE, KİM DIŞINDA? BULANIK SINIRLARDAN GÖRÜNEN MANZARA

Kimlik oluşumu üzerine çalışan kuramcılar kendini anlama sürecinde "öteki"lerle karşılaşmanın rolüne dikkat çekmektedir. Avrupalılar en yakın coğrafyada kendilerini "Türk aynasında" veya "Moskova aynasında" tanımlıyorlardı. M. E. Yapp'ın deyişiyle, Avrupalılar için dünyanın her yeri bereketli bir akis tanımlama kaynağıydı, ama "bilinen en yakın, en açık ve en tehdit edici akis, 14. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun yarattığı tehditte somutlaşan Müslüman Ortadoğu'ydu". Türkiye'nin Avrupa düşüncesi üzerinde çeşitli rolleri oldu, ama oldukça sabit bir dizi negatif psikososyal ve siyasal karakteristikle özdeşleştirildi: Avrupa'nın hayal dünyasına göre burada insanlar kaderciydi; kadınlar aşağılanıyor ve istismar ediliyordu; her iki cins de sapkın (ve iç gıcıklayıcı) eşcinsel sefihlik içinde çırpınıyordu; birbirinden farklı toplumsal sınıflar vardı ve sultan despotun biriydi.[20] Avrupalılar bu ters aynada kendilerinin olmak istemedikleri şeyleri görerek, olmak istedikleri şeyi tanımlıyorlardı.

Kimin "içeride", kimin "dışarıda "olduğunu net bir şekilde saptamak bu saygıdeğer Avrupalıların kimler olduğunu belirlemek açısından son derece önemliydi. Özellikle de kaşiflerden gelen raporların Avrupa'yla Asya arasında belirgin bir doğal sınır bulunmadığını göstermesinden sonra, Avrupa konfor alanının kıyılarında yaşanan karşılaşmalar uzak, denizaşırı maceralardan daha külfetli görünmeye başladı. Avrupalılar kendilerini tanıdıkça, kıtalarının doğu ucunda kesin hatlarla belirlenmiş bir kültürel sınır olmadığını fark etmeye başladılar. Balkanlar kesinlikle geleneksel kıtasal bölünmenin Avrupa ta-

20. M. E. Yapp, "Europe in the Turkish Mirror", *Past & Present*, 137 (Kasım, 1992), 135.

rafında kalıyordu, fakat buralar 14. yüzyıldan itibaren Osmanlı hâkimiyetine girdi ve nüfusun önemli bir bölümü Müslüman oldu. Doğu Avrupa genel olarak tam bir bilmeceydi. Larry Wolff "Doğu Avrupa'nın özünde ... tam bir coğrafi sınıflandırmaya ve tarife elverişli olmamasının yattığını" söylemektedir. Doğu Avrupa dediğimiz yer 18. yüzyılın başlarına kadar kavramsal olarak "Kuzey" başlığı altında yer alıyordu. Erken modern haritaları üreten Güney ve Orta Avrupalıların genelde tanımadığı, dünyanın sorunlu bir yeriydi. Münster'in 1544 tarihli *Cosmographia*'sında Avrupa haritasından söz ederken renkli bir şekilde tasvir ettiği üzere: "İngiltere, İskoçya, Danimarka, Gotland, Norveç ve daha uzak bölgeler hariç bütün önemli yerler haritada yer almaktadır. Herkes buraları Avrupa'nın bir parçası olarak görse ve buraların Kutup'a doğru devam ettiğini düşünse de buralar henüz yeterince keşfedilmemiştir. Dahası buralarda insan yaşamamaktadır".[21] Münster cehalet gibi suçlamalarla karşı karşıya kalmasına rağmen, elinde Olaus Magnus'un 1539 tarihinde çizdiği, hayli ilgi gören ve kuzey coğrafyası hakkında ayrıntılı bilgi veren *Carta Marina* adlı İskandinavya haritası vardı. "Kuzey" bir buçuk asır sonra da anlamlı bir coğrafi oluşum olarak kalmaya devam edecekti. Nicholas Sanson'ın 1702'de Rusya'yla İsveç arasında yaşanan Büyük Kuzey Savaşı'nın başında Amsterdam'da bastığı bir haritanın başlığında "Kuzey Hanedanları Arasındaki Savaşın Meydana Geldiği Bölge" yazıyordu. İsveç, Rusya ve Lehistan'ı kapsayan haritanın güneyinde "Ukrayna" yer alıyordu. Savaş bölgesinin dışında kalan Ukrayna ayrı bir kavramsal kategoriydi. Aradaki düşmanlıkların İsveç'i Rusya'dan ayıran bir coğrafya gerektirmesiyle birlikte Ku-

21. Aktaran van der Heijden, "Gedrukte kaarten van Europa vóór Ortelius", çev. Christian de Pee.

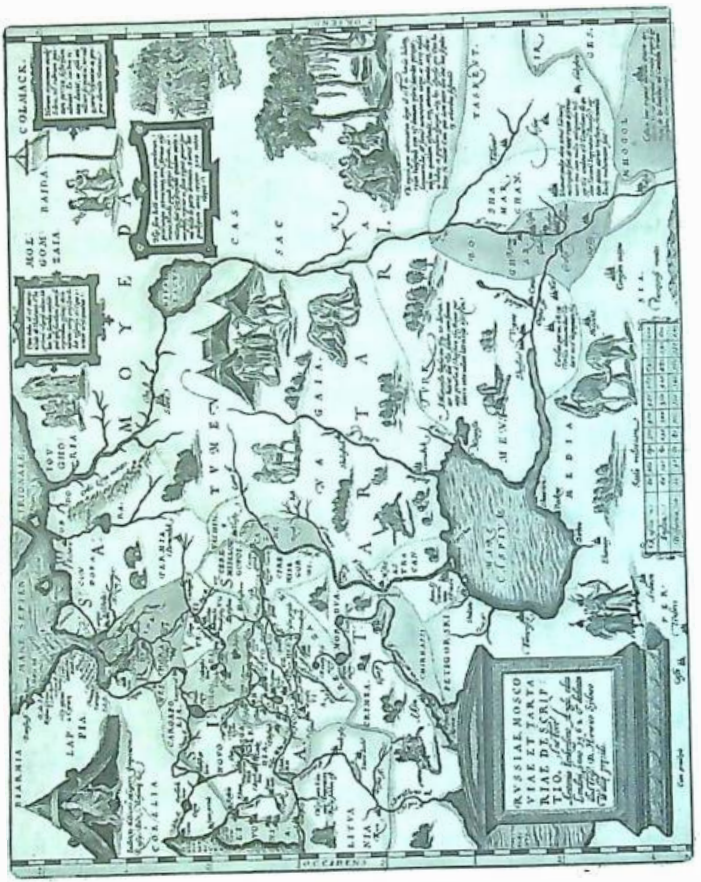
zey fikri ortadan kalktı ve onun yerini Doğu Avrupa aldı. Wolff, 1708'de H. Moll tarafından çizilen "Moskova, Lehistan, Küçük Tataristan ve Karadeniz Haritası"nı haritacılık açısından bir dönüm noktası kabul etmektedir. Haritanın başlığı "geleneksel bir topraklar bütününden çok, [Büyük] Petro ve [XII.] Karl'ın ihtiraslarıyla aralarındaki Kuzey Savaşı'nın gidişatının böyle bir haritayı, yani bir Doğu Avrupa haritasını hem gerekli hem de kullanışlı hâle getirdiğini" akla getiriyordu.[22]

Rusya dediğimiz yerin coğrafi bakımdan kendine has kavramsal meseleleri vardı. İlk mesele, bu isimle hangi toprakların kastedildiğini belirlemekti. Kalena Uhryn'in yaptığı bir çalışma, erken modern Avrupa harita ve coğrafyalarında "Rusya" adının genellikle "Küçük", "Beyaz", "Kızıl" ya da "Yeni" gibi sıfatlarla birlikte kullanıldığını; bugün Doğu ve Batı Ukrayna, Litvanya ve Belarus ve daha küçük ölçekte de olsa Moskova" veya "çarlık bölgesi" adı verdiğimiz Doğu Slav topraklarından söz edilirken bu etiketlerin kullanıldığını göstermektedir. Ukraynalı ünlü tarihçi Mihaylo Hruşevski "Rusların" Ukrayna halkının adını bile çaldığından şikayet etmekteydi.[23]

İkinci sorun bu farklı Ruslardan hangisinin Avrupa'ya mensubiyet iddiasında bulunabileceğini belirlemekti. Moskova Çarlığı, Büyük Petro dönemine (1682-1725) kadar birçok yönden Avrupa'yı Avrupa yapan her şeyin tersini temsil ediyordu. Coğrafyaların hemen hemen tamamı çarlığın sadece batı kısmını Avrupa yörüngesinde görüyor ve burayı "Avrupa Tataristanı" olarak

22. Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, (Stanford, 1994), 148, 156, 157, 166. Doğu Avrupa için bkz. aynı zamanda Katarzyna Murawska-Muthesius, "Mapping Eastern Europe: Cartography and Art History", *Artl@s Bulletin*, 3(3) (2013), ayrıca <http://docs.lib.purdue.edu/artlas/vol2/iss2/3/> (Erişim Tarihi, 26 Mart 2014) adresinde bulunabilir.

23. Kaléna Uhryn, *La notion de "Russie" dans la cartographie occidentale (XVIe–XVIIIe siècles)*, (Paris, 1975), 94.

Harita 1.10 *Russiae Moscoviae et Tartariae descriptio.*

adlandırıyordu. Çarlık yönetimi siyasal olarak despotik, zorba ve hukuksuz bir yönetim olarak görülüyor, dolayısıyla Avrupa'nın olduğunu iddia ettiği şeyin tam tersini temsil ediyordu. İngiliz tacir-diplomat Giles Fletcher 1591'de yayımladığı kitabında Rusya'nın eksikliklerini anlatırken tipik bir terminoloji kullanıyordu: "Devlet ve yönetim biçimi kesinlikle tiranlığa dayanmakta ve her şey hükümdarın çıkarlarına göre düzenlenmektedir." Fletcher, Moskovalıların özel mülkiyet hakkı olmadığını, hatta soyluların bile hükümdarın insafına tâbi olduğunu ve bu ülkede hukukun üstünlüğü diye bir şey bulunmadığını söylüyordu. "Baskı ve kölelik o kadar açık ve o kadar yaygın ki, insan Soylularla sıradan halkın böyle bir şeye nasıl boyun eğebildiğini merak ediyor." Yazar bu can sıkıcı durumla, eserini adadığı kendi merhametli hükümdarı I. Elizabeth'in aydınlanmış yönetimi arasında mukayese bile yapılamayacağını söylüyordu.[24] Fletcher, kasvetli Moskova aynasında İngiltere'ye veya Avrupa'ya farklı kimliğini veren özellikleri görüyordu. Abraham Ortelius'un defalarca yayımladığı, Anthony Jenkinson'a ait, 1562 tarihli Moskova ve Tataristan haritasında, Moskova'nın bulunduğu kuzey, sakallı ve egzotik giyimli bir barbar çar figürüyle tasvir ediliyordu. "Ioannis Basileus Magnus Imperator Russis Dux Moscouie &c" sıfatıyla anılan Çar IV. İvan despotik yönetimini dışa vuran ciddi bir edayla çadırının önünde çömelmektedir (bkz. Harita 1.10, sol üste).

Moskova'nın egzotik, dehşet verici ve kesinlikle Avrupalı-olmayan bir yer olduğu açıktı. Ayrıca coğrafi mantık Rusya'nın

---

* **Harita 1.10** Anthony Jenkinson, 1562; yayımlandığı yer Abraham Ortelius, Theatrum Orbis Terrarum, 1570; 1603'te tekrar basılmıştır. Çar "Ioannis Basileus Magnus Imperator Russis Dux Moscouie & c" IV. İvan sol üst köşede, Lappia ile Corelia arasında yer almaktadır. 35.5 x 44.8 cm. Özel koleksiyon.

24. Giles Fletcher, *The History of Russia, or, The Government of the Emperour of Muscovia with the Manners & Fashions of the People of that Country*, (Londra, 1643), 47, 49, 79–80.

ya da en azından bir parçasının, dünyanın Avrupa kısmında kaldığını söylemektedir. 16. yüzyılın en ünlü Moskova seyahatnamesinin yazarı olan Sigmund von Herberstein'ın, Moskova'nın "Asya'da değilse bile her halükârda Avrupa'nın en uç sınırında, Asya'yla birleştiği noktada yer aldığı" şeklindeki defalarca tekrar etmesinden dolayı dikkat çeken sözleri bu konuda onun da kafasının karışık olduğunu göstermektedir.[25] Rusya'nın konumuyla ilgili kafa karışıklığı Avrupa sınırının nereye çekileceği konusundaki müzmin bir tereddüdü de yansıtıyordu. Mercator'un Avrupa haritasıyla Ortelius ve diğer birçok çağdaşının haritaları ulusal ve kıtasal sınırları çizmekten kaçınmaktadır. Yer adları ülkelerin ve kıtaların yerlerini göstermektedir. Mercator'un Avrupa haritalarından birinde "EV-RO-PA" şeklinde üç hece hâlinde yazılan serlevha Fransa'dan başlayıp Almanya üzerinden Lehistan'a kadar uzanmaktadır, ama hiçbir yerde bir sınır bulunmaz.[26]

Erken modern haritalarla coğrafi metinlerden oluşan bir alt küme sorunu açıkça yazılı kıta sınırlarıyla geçiştirilmektedir. Birçoğu Antik Çağ'daki seleflerinin izinden giderek, Avrupa'yla Asya arasındaki sınırın, güneyde Çanakkale Boğazı'ndan başlayıp, Karadeniz'den Azak Denizi'ne ve oradan *Tanais* (Don Nehri) boyunca yukarı doğru devam ettiğini ve çoğu zaman Karadeniz'in kuzeyindeki bilinmeyen topraklarda doğu-batı yönünde uzanan kuzeydeki efsanevî Repha'im Dağları'na kadar uzandığını söylemektedir. Antik Yunanlılar Avrupa'nın kuzeyi hakkında fazla bir bilgi sahibi olmadığı için, bugün Rusya olarak bilinen topraklar

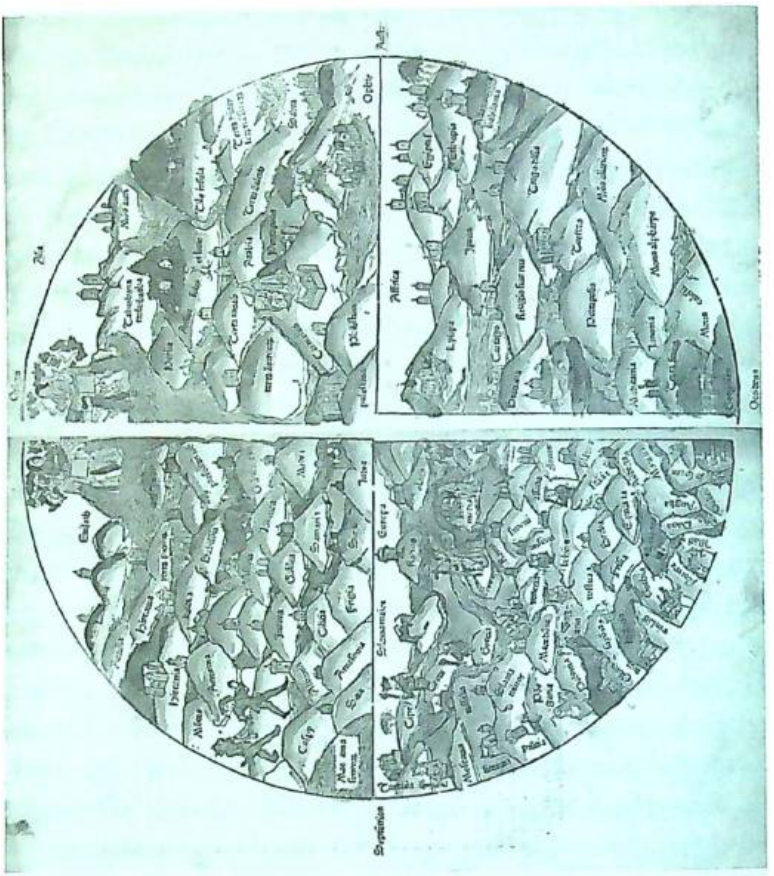
25. Sigmund Freiherr von Herberstein, *Notes upon Russia, being a Translation of the Earliest Account of that Country, Entitled Rerum Moscoviticarum Commentarii*, çev. ve ed. R. H. Major (New York, 1963?), 4.

26. Mercator, "Europae universalis", ed. Marcel Watelet, *The Mercator Atlas of Europe: Facsimile of the Maps by Gerardus Mercator contained in the Atlas of Europe, circa 1570–1572*, (Pleasant Hill, OR, 1997), tarih yok, adlı eserde yeniden basılmıştır.

onların zihinsel coğrafyasında Karadeniz kıyılarıyla bir kuzey okyanusu arasında bir yerlerde sona ermekteydi. Zaman içinde, 16. yüzyılda başlayan diplomatik ve ticari ilişkilerle birlikte bölge giderek tanındı ve bölgenin ana hatları bilgi sahiplerinden gelen raporlar doğrultusunda yeniden çizildi. Efsanevî Repha'im dağ zinciri Urallar'a paralel olarak kuzey-güney doğrultusunda yön değiştirdi. Karadeniz'in kuzeyindeki kara parçası yeniden hesaplandı. Bu kara parçasının yeni boyutları klasik hayal gücündeki dar şeridin kat kat ötelerine uzanmaktaydı. Ayrıca Don Nehri'nin kıtayı baştan başa bölmek yerine Moskova'nın epeyce güneyinde doğduğu ve kısa ve bataklık bir rota boyunca uzandığı ortaya çıktı. Haritacılar Don'un sınır rolünü devam ettirmek için Azak Denizi'ni uzatarak nehrin kısa rotasını daha da kuzeye çekiştirmeye çalıştılar. Ancak seyyahların getirdiği daha somut gözlemler nedeniyle bu formül de işe yaramadı. Herberstein, *Tanais*'in döküldüğü ağızdan kaynağına kadar karadan doğruca yüründüğü takdirde "Moskova'nın Avrupa'da değil Asya'da olduğu görülür" dedi.[27] Herberstein'ın gözlemleri tam bir Batlamyusçu duyarlılığa işaret etmekte, yani bir sınırın ille de düz bir meridyen boyunca uzanması gerektiğini var saymaktadır.

Belirsizliğin bazı parametreleri Avrupa'yla Asya arasındaki sınırın tam olarak nereden geçtiğine dair tartışmaları yeniden tetikledi. Birçok haritacı köklü geleneği devam ettirerek Rusya'yı Avrupa'ya konumlandırdı. Örneğin T-O haritasının belki de ilk basılmış dünya haritası olan 1475 tarihli geç dönem bir versiyonu diğer ülkeleri haritanın çeyreklik kısımlarına gelişigüzel bir coğrafi mantıkla yerleştirirken, Rusya Avrupa çeyrek dairesinin kuzey ucunda görülmektedir. İki kısım hâlinde tasvir edilen Moskova ve Tataristan'ın güneydeki komşuları Kıbrıs ve Girit'tir

27. Herberstein, *Notes upon Russia*, 13.

Harita 1.11* *Rudimentum Novitiorum sive Chronicarum et historiarum epitome* (Lübeck: Lucas Bandis, 1475).

(Harita 1.11).[28] Bir asır sonra, Mercator ve Ortelius tamamen farklı coğrafi ön kabullere dayanan kendi dönüm noktası niteliğindeki haritalarını ürettiler, ama aynı kıta anlayışları Rusya'yı yine Avrupa'nın sınırları içinde tuttu.

Ancak kıtanın doğu sınırlarıyla ilgili soru işaretleri ortadan kalkmadı ve haritacılar tekrar tekrar aynı noktaya döndü. Mark Bassin'in ifadesiyle, "Asya'yla Avrupa'yı ayrı kıtalar olarak gören Klasik ayrımın tam da uygun ideolojik boyutun ortaya çıkmasıyla güçlendirildiği bir zamanda, coğrafya bilgisinin artmasıyla ayrımın bu temeli aşınmaya başladı. Azak-*Tanais* sınırının buharlaşmasıyla birlikte ortaya çıkan soruna bulunan çözüm bunun yerine başka bir sınır koymak oldu.[29] Batılı coğrafyacılar kıtasal bölünmeyi en batıda Dinyester'den başlayarak, Volga, Kama, Dvina, Obi, Peçora'ya ve 18. yüzyılda Yenisey Nehri'ne kadar uzanan bir dizi noktaya yerleştirdiler ve dolayısıyla Avrasya uzantısının büyük bir bölümünü de Avrupa'ya dâhil eden alternatif olasılıklar öne sürdüler. Moskova'nın zorba çarlarını ve onların köleleştirilmiş halkını tamamen Avrupa olarak tarif etmek biraz can sıkıcı görünse de 17. yüzyılda Obi Nehri'nin [Tatarca'sı Ümer] sınır kabul edildiği versiyon batılı coğrafyacılar arasında epeyce taraftar buldu.

18. yüzyılda Büyük Petro ve haleflerinin gerçekleştirdiği kültür reformlarıyla birlikte Batılı gözlemciler kendilerini St. Petersburg'un Hollanda tarzı kanallarının, Barok mimarisinin, Bilimler Akademisi'nin yüksek sohbetlerinin ve sarayın seçkin

---

28. Peter Whitfield, *The Image of the World: 20 Centuries of World Maps*, (San Francisco, 1994), 34–35.

• **Harita 1.11** Kaynak: *Rudimentum Novitiorum sive Chronicarum et historiarum epitome* (Lübeck: Lucas Bandis, 1475).

29. Mark Bassin, "Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space", *Slavic Review*, 50 (1991), 3. 8. Avrupa'nın değişen doğu sınırları için bkz. aynı zamanda Wintle, *Image of Europe*, 36–52.

davetlerinin içinde buldular. Rusya'yı yabancılaştıran bütün engeller eriyip gitti ve seçkin kadın ve erkekler Rusya'yla Avrupa başkentleri arasında gidip gelmeye başladı. Rus hanedanları yüzyıllar süren bir tecritten sonra yeniden Avrupa'nın evlilik piyasasına dâhil oldu ve Rus prenslerinin öteki Avrupa hanedanlarıyla serbestçe evlilikler yaptığı ortaçağ dönemindeki irtibat ağı yeniden canlanıverdi. Büyük Petro'nun başarılarının büyük hayranı Voltaire övgüyle "daha önce Avrupa'dan çok Asya'ya yakın olan Rus geleneklerine, mutfağına ve adetlerine", Petro'nun reformlarıyla beraber açık bir Avrupa damgası vurulduğunu söylüyordu. Ruslar Avrupa tarzında peruklar, ipekliler ve külotlar giyer giymez kesinlikle Avrupalı oluverdi. Voltaire'in kafasında o kadar kaypak bir coğrafya anlayışı vardı ki, Petro'nun Çin'i ve hatta bozkırı bile Avrupa'nın yörüngesine çekebileceğini düşünüyordu.

Petro eski "Asyalı" hükümdar yaftasını değiştirmeyi başarsa da Rusya'nın aidiyeti ve kıtasal konumu hâlâ bir muammaydı. Voltaire Rusya'nın doğu ve batı topraklarını tarif etmek için iyiden iyiye karmaşık bir hâl alan terminolojiden medet umarken uzun bir geçmişe dayanan kartografik uygulamalardan yararlandı. "Avrupa Türkiye'si"nden yola çıkarak batı bölgelerine bir yandan "Avrupa Sarmatya'sı" adını verirken, bir yandan da "Avrupa'nın kuzeydoğu kısmı"ndan söz ediyordu. Voltaire, Volga'nın ağzında yer alan Astarhan [Ejderhan] şehrini "Asya ve Avrupa arasındaki sınır" olarak tarif ederken ve "buranın her iki tarafla da rahatça ticaret yapılabilecek bir konumda olduğunu" söylerken daha nettir. Ama birkaç sayfa ileride "Bütün bu uçsuz bucaksız bölgeleri inceledikten sonra yönümüzü doğuya çevirirsek eğer, Avrupa'yla Asya'nın sınırlarının hâlâ belirsiz olduğu görülmektedir" diyecekti.

> *Dünyanın büyükçe bir kısmı için yeni bir isim gerekmektedir. Eski uygarlıklar bilinen dünyayı Avrupa, Asya ve Afrika olarak*

üçe ayırmışlardı: Fakat dünyanın onuncu kısmını görmemişlerdi: Dolayısıyla Palus Maeotis'i (Don'un Azak Deniz'ine açılan bataklık ağzı) geçince Avrupa'nın nerede bittiğini veya Asya'nın nerede başladığını anlayamayız; Toros Dağının ötesinde kalan toprak parçası İskitya adıyla anılmaktadır; ondan sonrası da Tartarya'dır. Baltık Denizi'nden Çin'e kadar uzanan toprakları Terrae Arcticae ya da Kuzey Toprakları olarak adlandırmak belki de doğru olmayabilir.[30]

"Kuzey" tasavvuru Avrupa'nın coğrafi imgelemini şekillendirmeye devam etti. "Yerkürenin önemli bir bölümünü" kapsayan Rusya sınıflandırmalara bir türlü uymadı ve "yeni bir isim" gerektirdi.

Yine de akış tersine döndü. Rus seçkinler yüzyılın ortalarından itibaren batılı muadilleri gibi giyinmeye, okumaya, konuşmaya, flört etmeye, dans etmeye ve taksitle alışveriş yapmaya başladı. II. Katerina'yı 1767'deki ünlü "*Talimat*"ının ilk satırlarında "Rusya bir Avrupa Devletidir" ifadesini kullanmaya iten şey, muhtemelen seçkinler arasındaki bu homojenleşmeyle Rusya'nın Avrupa devletleri siyasi sistemine tam olarak dâhil olmasıdır. Ancak Katerina'nın böyle bir cümleyi kurmak zorunda hissetmesi aslında yaşanan ontolojik belirsizliğe de işaret etmekteydi. Katerina, Volga boyunda yaptığı yolculuk sırasında Kazan'daki Tatar tebaasına gülümserken, yaşadığı şaşkınlıkla sahip olduğu, "Avrupa Devletinin" sınırları içinde kendini Asya'da bulduğunu söylemişti.

İki kıtalı bir çözüm çok şey vaat ediyordu. Nitekim bugün büyük ölçüde kabul gören denklemi ilk önerenler Rus devlet

30. Voltaire, *The History of Peter the Great, Emperor of Russia*, çev. Tobias Smollett (Gutenberg EBook #42540), 17, 21, 23–24, 38, 45, 66, 94.

adamı, tarihçi ve coğrafyacı Vasili N. Tatişçev ile Rusların elinde esir bulunan İsveçli Phillip-Johann von Strahlenberg oldu. Tatişçev 1730'lu yıllarda kaleme aldığı yazılarda şöyle diyordu: "Rus İmparatorluğu sırf Avrupa'da [yer almaz], önemli bir kısmı da Asya'dadır". Ona göre bu takdire şayan bir şey, bir büyüklük ve çeşitlilik kaynağıydı. Mark Bassin, Tatişçev'in Rusya'nın ikili yapısına yaptığı vurgunun çok eskilere dayanan coğrafi aklı pekiştirmekten daha fazlasını yaptığını söylemektedir: Bu vurgu aynı zamanda Rusya'nın, diğer Avrupa güçlerininkine eşdeğer metropolleri ve sömürgeleriyle dört başı mamur bir imparatorluk olduğunu ilan etmekteydi. Ancak "Avrupa'nın tam olarak nerede bittiği, Asya'nın tam olarak nerede başladığı konusunda yaşanan açık belirsizlik nedeniyle, Rus İmparatorluğu'nun Avrupa'daki merkez toprakları ve Asya'daki sömürge toprakları olarak ikiye ayrıldığı şeklindeki iddiaların bir anlamı yoktu. Böylece Avrupa-Asya sınırını kuşatan belirsizlik bir kuşaktan çok az uzun bir zaman içinde uzak bir skolastik ilgi alanı olmaktan tam bir siyasi soruna dönüşüverdi.[31] Tatişçev yeni bir formülle çıkageldi. Selefllerinin nehir temelli bir sınır oluşturmaya yönelik acemice eğip bükmelerinden uzak durarak Ural Dağları'nı ayrım çizgisi kabul etti. Güney çizgisinin ayrıntılarıyla ilgili tartışmalar sonraki on yıllara sarksa da Ural çözümü tuttu ve kıta sınırlarını nehirle çizmeye çalışan eski girişimler kenara atıldı. Bugün iki kıtayı birbirinden ayıran Urallar boyunca güvenli bir şekilde uzanan bir dizi anıt ve bilgilendirme işareti bulunmaktadır, ancak kimin Avrupa Birliği üyesi olup kimin olamayacağıyla ilgili tartışmalar sorunun çözüm noktasından hâlâ çok uzak olduğunu göstermektedir.

Coğrafyacı W. H. Parker Soğuk Savaş'ın en yoğun zamanında, 1960 yılında yayımlanan tarihsel sınır değişikliğiyle ilgili bir

31. Bassin, "Russia", 6.

çalışmada şu soruyu soruyordu: "Avrupa: Nereye Kadar?" Parker araştırma konusu olan ve Yunanlılardan 20. yüzyıla kadar uzanan iki bin beş yüz yıl boyunca coğrafi konsensüsün Rusya'yı Avrupalı ve Asyalı olmak üzere iki parçaya ayırdığını söylüyordu. Ancak 1917 Rus Devrimi sıfırdan bir yeniden ayar süreci başlatmış ve Avrupalı düşman sesler sınır hattının asla Urallar'a yerleştirilmemesi gerektiğini söylemeye başlamıştı. Rusya bir bütün olarak Asya'ya sürgün edilmeliydi (ve sürgün terimi de değere dayalı bir yargıyı yansıtmaktaydı). İsviçreli coğrafyacı Gonzague de Reynolds da şu sonuca varmıştı: "Rusya, Avrupa'nın coğrafi antitezidir. Bu varsayım esastır: Rusya-Avrupa antitezini her düzeyde görmek mümkündür". Coğrafyacıların aradan yüzyıllar geçmesine rağmen tatmin edici bir kıta sınırı belirleyemediği düşünülecek olursa, Reynolds'ın sözleri içi boş bir polemikten öteye gitmemektedir. Parker ortaya atılan coğrafi tezlerin zayıf kalmasından hareketle siyasi bir çözüm önerdi. Bu çözüm Sovyetler Birliği'nin sınırlarıyla örtüşen ve Avrupa'dan net bir şekilde ayrılan yeni bir alt kıta öneriyordu.[32] "Yerkürenin önemli bir bölümü ... için yeni bir isim" arayan Voltaire gibi Parker da yeni bir coğrafi sınıflandırma öneriyordu. Bu çerçevede (tarihsel) Avrupa, SSCB, Çin, Hindistan ve Güneybatı ve Güneydoğu Asya'dan oluşan bir Avrasya tanımı geliştirildi. Eğer *filozoflar* Büyük Petro'nun yeniden konumlandırma çabalarını yeterli bulup Rusya'yı Avrupa kampına dâhil etmesine izin vermişlerse Parker da Sovyet Rusya'yı kıtasal olarak tekrar ayırıp onu tahkim edilmiş bir *gulaga* dönüştürmeyi istiyordu. Sovyetler Birliği'nin sınırlarının "tamamen siyasal" ve "dolayısıyla değişebilir" olduğunu kabul etmekle beraber Parker bu ihtimalin "imkânsız" ve "uzak" olduğu sonucuna varmıştı. Bu değerlendirme 1960'lı yıllar için makul gö-

32. W. H. Parker, "Europe: How Far?", *The Geographical Journal*, 126 (Eylül 1960), 292–293.

rünebilir, ama 1991'den itibaren durum büyük ölçüde değişmişti.[33] Parker'ın tezi ve buna verilen ateşli cevaplar, Avrupa ve Asya arasındaki sınırın belirlenmesiyle ilgili tartışmaların, ahlaki, siyasal ve kültürel iddiaların karşı karşıya geldiği bir muharebe alanı olmaya devam ettiğinin canlı bir göstergesidir. Bu bağlamda, modern ve muhtemelen de erken modern coğrafi tartışmalar, kimlik iddialarıyla dolu birtakım kavramsal değer ve hiyerarşileri tarafsız görünümlü tektonik terimin ardına saklamaktadır.

ÖTEKİLER OLARAK AVRUPALILAR: DIŞARIDAN BAKIŞLAR

Bu bölümün ilk sayfalarında Avrupalıların kendilerini diğerlerine göre ve onlarla karşılaşmaları çerçevesinde tanımlama çabalarına değindik. Bu son kısımda da Avrupa'nın puslu çeperinin dışında kalan sayısız bakış açısından bazılarını ele alacağız. Peki, erken modern dönemde Avrupalı olmayanlar Avrupa'yı nasıl görüyordu? Avrupa, kendi narsistik balonunun dışında kalan insanların gözünde önemli bir kategori oluşturuyor muydu? Şayet oluşturuyorsa, Avrupalı olmayanlar bu kavrama nasıl bir anlam yüklüyordu? Oluşturmuyorsa, hangi alternatif kategoriler kullanılıyordu? Avrupa'nın birkaç komşusunun haritaları ve yazılı kayıtları üzerine yapılan bu zorunlu olarak kısa değerlendirme işte bu soruları ele almaktadır.

Genel olarak konuşmak gerekirse, Avrupalılar kolektif bir egemenlik duygusu geliştirip bunu etraftaki dünyaya zorla dayatana kadar herhangi bir Avrupa fikrinin geliştiğine dair fazla bir bulgu

33. Parker, "Europe: How Far?", 293. Responses: F. Lukermann ve W. H. Parker, "Correspondence: Europe: How Far?", *The Geographical Journal*, 127(2) (Haziran 1961), 270–272; ve D. H. K. Amiran ve W. H. Parker, "Correspondence: Europe: How Far?", *The Geographical Journal*, 127(4) (Aralık 1961), 567–568.

mevcut değildir. Ortaçağ boyunca İslam dünyasında canlı tutulan Batlamyusçu harita uygulamalarında Afrika-Avrasya kompleksinin üç bileşeniyle ilgili etiketlerin aynen korunduğu, ancak bu kıtasal çerçeve bilindiği hâlde geniş İslam dünyasında ve Güney Asya'da kültürel üretimin Avrupa'ya farklı bir yer veya bir insan topluluğu olarak özel bir ilgi göstermediği anlaşılmaktadır. Nabil Matar, İspanya'nın tarihsel bir düşünce ve nostalji mekânı olarak, sürgünden sonra erken modern Arap kaynaklarında "*nasârâ*" yani Hristiyan toprakları şeklinde tasvir edildiğini, ama Avrupalılığa dair herhangi bir ifade kullanılmadığını söylemektedir.[34] Ortaçağ ustalarının çıkardığı şablonların tekrar tekrar çoğaltılması nedeniyle Arap ve İran haritalarında tam bir tarihlendirme yapmak güç olmakla birlikte, 14. yüzyılla 18. yüzyılın başları arasında üretilen dünya haritaları ortak bir şematik yaklaşım sergilemekte ve Avrupa'yı birbiriyle bağlantısı olmayan bir dizi parça olarak tasvir etmektedir. Gerald Tibbett, Avrupa ve Akdeniz'in bulunması gereken yerde boş girintiler bırakan bir İslam haritasından söz etmektedir.[35]

Sanjay Subrahmanyan'a göre Hindistan ve Hint Okyanusu bölgesi, 16. yüzyılda Avrupa hakkında bilgi sahibi olmaya başladı. "Ama bu Avrupa genelde fiziki bir mekân değil, Frankların (*firengîler*) ya da Şapkalı-Adamların (*külah-puşân*) geldiği belli belirsiz bir yerdi. Yüzyılın başlarının Güney Arabistanlı vakanüvisleri Portekizlilerin Hint Okyanusu'yla Kızıldeniz'deki "alçakça faaliyetlerinden" söz etmekte, ancak "bu Frenklerin tam olarak nereden geldiğine ya da nasıl organize olduklarına" dair ciddi bir

34. Nabil Matar, "Spain through Arab Eyes, c. 1573–1691", ed. Kumkum Chatterjee ve Clement Hawes, *Europe Observed: Multiple Gazes in Early Modern Encounters*, (Lewisberg, 2008), 123–142.

35. Gerald R. Tibbetts, "Later Cartographic Developments", ed. J. B. Harley ve David Woodward, *The History of Cartography C. 2, book 1, Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*, (Chicago, 1992), şek. 6.6, 145.

açıklama getirmemektedir. 1504 yılında, Kerala'da bir grup Suriyeli Hristiyan şöyle yazıyordu: "Bizim Frenk dindaşlarımız olan Hristiyanların kralı *Oksident*'ten (Batı) bu Hint memleketlerine güçlü gemiler gönderdi". Sonra da şöyle devam ediyorlardı: "Bu Frenklerin memleketine Portkal (Portekiz) denir, burası Frenk ülkelerinden biridir". Subrahmanyam "Ama bu memleketin neye benzediği, nasıl bir ortamı olduğu [onları] hiç mi hiç ilgilendirmemektedir," demektedir. Coğrafi bir yeri olmayan, hiçbir yerde bulunmayan bu insanlar, Subrahmanyam'ın deyişiyle "Avrupa'sı olmayan Avrupalılardı".[36]

Güney Asya haritaları, genelde kendi bölgelerini aşırı boyutlarda tasvir etmeleriyle İran ve Arap haritalarından ayrılır. 1627 civarında muhtemelen Hindistanlı bir haritacı tarafından çizilen bir Güney Asya haritasında dünya eliptik bir okyanusla çevrili olarak tasvir edilmektedir. Batı bölgesine düşülen bir not Portekiz'i belirgin bir "Karanlık" yazısının yakınlarında göstermektedir. Frenk (*Farang*) ve Rusya (*Rus*) isimleri birkaç kez geçmektedir.[37] Diğer Güney Asya haritalarında Avrupa ülkeleri kuzey okyanuslarında başıboş bir şekilde yüzen adalar olarak görülmektedir.

Çin'de uzun yüzyıllar içinde farklı haritacılık gelenekleri gelişti. En yaygın dünya haritası türü Çin'i Orta Krallık olarak göstermekteydi. Dünyanın geri kalanı da tek merkezli dikdörtgenler ve çemberler hâlinde o güçlü merkezi çevrelemekteydi. Bu dikdörtgen ve çemberler uzaklardaki barbar toprakları ve halkları da kapsamaktaydı. 16 ve 17. yüzyıldaki düzenlemelerde az sayıda Avrupa ülkesi yer almaktadır, ki onlar da çoğu zaman tuhaf

36. Sanjay Subrahmanyam, "On the Hat-Wearers, Their Toilet Practices, and Other Curious Usages", *Europe Observed*, 45–81.

37. Joseph E. Schwartzberg, "Geographical Mapping", *The History of Cartography*, cilt 2, kitap 1, 393.

biçimde bir araya getirilmiş adalar biçiminde gösterilmektedir. Örneğin Rusya ve Hollanda aynı küçük adayı paylaşmaktadır. Adaların grafik olarak birbirinden kopuk bir şekilde dağılımı Avrupa denen kolektif ve kıtasal bir oluşum anlayışının bulunmadığına işaret etmektedir.

16. yüzyılda bölgeye ulaşan daha bilimsel Avrupa haritalarıyla ve özellikle de 1583'te Cizvit misyoner-alim Matteo Ricci'nin getirdiği Ortelius tarzı dünya haritasıyla birlikte Çin haritacılığının dönüşüm geçirdiği düşünülmektedir. Ricci haritalarının Çin kopyalarının daha 1584 gibi erken bir tarihte boy gösterdiği ve Çin'de epeyce rağbet gördüğü doğrudur. Nitekim bir Ming yetkilisi Ricci haritasının 1603 tarihli dördüncü baskısının giriş bölümünde projeye olan ilgisini ifade ederken, kıtaların organizasyonel dizilimindeki görkeme dikkat çekiyordu. Haritanın "Beş Büyük Kıta üzerinden [dünyanın] sınırlarını belirlediğini ve onların yetiştirdiği ürünlerin ve halklarının farklı geleneklerine yer verdiğini" yazıyor ve ekliyordu: "Ne kadar güzel!". Ancak Cordell D. K. Yee batı haritacılığının etkisinin son derece sınırlı olduğunu belirtmektedir. O Cizvitlerin getirdiği Batlamyusçu haritacılık tekniklerinin ilgiyle değil "ilgisizlikle" karşılandığını ve bu ilgisizliğin 20. yüzyılın başlarına kadar devam ettiğini söylemektedir.[38] Kenneth Pomeranz ve Steven Topik de bu izlenimi doğrulayarak, hatasız kabul denebilecek ilk Çin gravür haritasının 1701'de Kanton'da basıldığını ifade etmektedir. "Ülkeler ve okyanuslar" haritası ilginç bir şekilde dünyayı ve halklarını karşı karşıya oldukları okyanusa göre düzenlemekteydi ki bunun altında da küresel ticaret yollarını gösterme kaygısı yatmaktaydı. Pomeranz ve Topik

38. Cordell D. K. Yee, "Traditional Chinese Cartography and the Myth of Westernization", ed. J. B. Harley ve David Woodward, *The History of Cartography*, cilt 2, kitap 2, *Cartography in the Traditional East and Southeast Asian Societies* (Chicago, 1994), 170, 171.

şöyle bir gözlemde bulunuyordu: "Ama işin en ilginç yanı [haritanın] yapmadığı şeydir. Harita dünyayı kıtalara veya halkları "ırklara" göre düzenlememektedir ... İş "büyük batı okyanusunun [Atlas] halklarına" gelince, Afrikalılar, Avrupalılar ve Amerikalılar arasında bir ayrım yapmamaktadır".[39] Bu bilgi eksikliğinden değil, Avrupa coğrafi oluşumuna ve kıtasal bir çerçeveye ilgi duymayan Çinli haritacıların farklı ve daha kullanışlı bir coğrafi sınıflandırmaya gitme arzusundan kaynaklanmaktadır.

Çinliler gibi Ruslar da Avrupa'ya bir bütün olarak ilgi duymuyordu, ama aidiyet konusunda daha ikirciklilerdi. Ancak 16. yüzyılda ve 17. yüzyılın başlarında batılı komşularına karşı katı ve çoğu zaman antipatik bir gözle bakıyorlardı. Moskovalı yazarlar Avrupa'nın coğrafi hatlarını biliyorlardı, ama bu bilgiyi pek kullanma fırsatı bulamamışlardı. Onlar dünyayı ve kendi konumlarını farklı terim ve kavramlarla tanımlıyorlardı. Gerektiği yerlerde belli ulusları (Lehler, İsveçliler) gösteriyorlardı; daha geniş bir ifadeyle anlatacak olursak, daha simgesel kolektif isimler kullanıyorlardı: *Nemstiy* (yabancılar, yani bilinmeyenler), Latinler ya da sapkınlar. Bunlar pek övgü ifade eden terimler değildi.

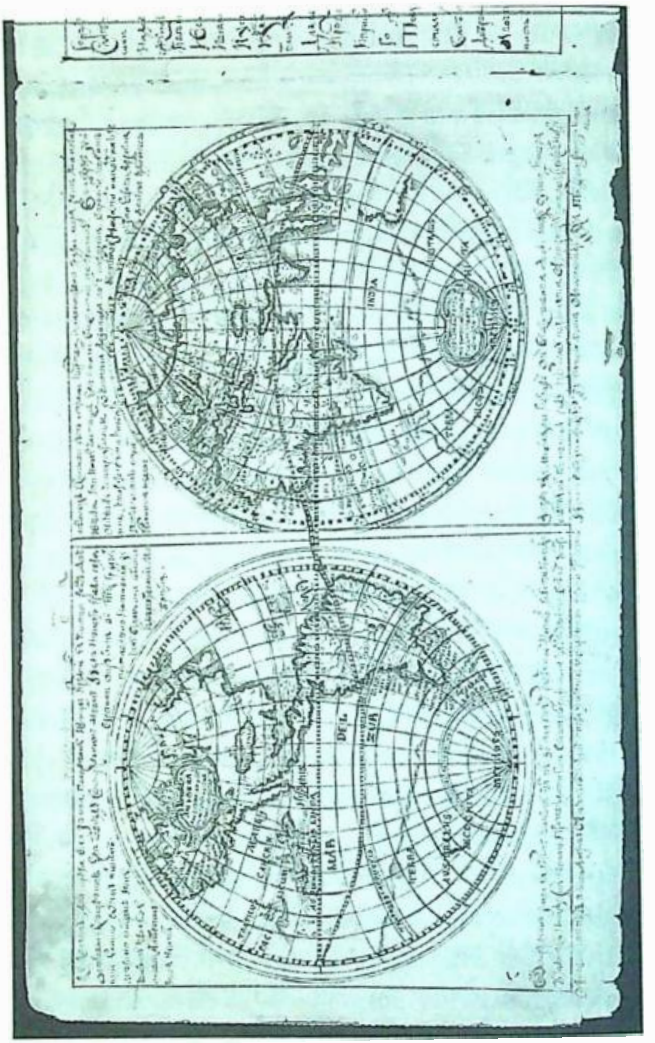
17. yüzyılın ortalarına doğru, Moskovalı seçkinler arasında Hollanda, Alman ve Leh harita ve atlaslarının elle çizilmiş çevirileri dolaşmaya başladı ve Moskova coğrafya dili kıtanın diliyle benzerlikler göstermeye başladı. 1698'de, çarın maiyetinde görev yapan ve kendi kendini yetiştirmiş bir haritacı olan Sibiryalı Semyon Remezov, birkaç ay boyunca Moskova'daki elçiliklerde bulunan "kozmografya"ları inceledi. Bu sırada Ortelius, Blaeu ve diğerlerinin haritalarını gördü. Kıtaları tanıdı, ama Rusya'yı onlardan farklı bir yere oturttu. Remezov elle çizdiği üç atlastan biri

39. Kenneth Pomeranz ve Steven Topik, *The World that Trade Created: Society, Culture, and the World Economy: 1400 to the Present*, (Londra, 1999), 43.

için kaleme aldığı ağdalı giriş yazısında, genç Rusları "denizin öte yakasındaki Avrupa devletlerine her türlü akıl bilimini" öğrenmeye gönderen "büyük dindar hükümdarımız" Çar Petro'ya övgüler düzüyordu. "Denizin karşı kıyısında" yer alan Moskova Avrupalı değildi. Ama Asyalı da olmadığı gibi ve ikisi arasında da bölünmemişti. Remezov orta bir yaklaşımı tercih ediyordu. İki yarımküreden oluşan Avrupa haritasına, Rusya'yı "Avrupa, Asya ve Amerika'nın arasına" yerleştiren bir not eklemişti. Atlaslarını "bütün iç Sibirya'nın ... *özellikle de Asya, Avrupa ve Amerika arasında kalan memleketlerin*" tasviri olarak tarif etmişti. *Kozmografya adı verilen Kitaptan Kısa Seçmeler* adlı geç tarihli bir 17. yüzyıl kozmografyasının Rus müellifi hayranlığını şu sözlerle dile getiriyordu: "[Rusya] toprakları büyük ve geniştir ve *kâinatın bütün kısımları arasındaki* alanı kaplamaktadır" (Harita 1.12).[40]

Bu yazarlar ortadaki yeri yücelterek Rusya'nın uçsuz bucaksızlığından, çeşitliliğinden ve dünyanın bütün kısımlarını birbirine bağlama rolünden kaynaklanan büyüklüğüne göndermede bulunuyorlardı. Her ne kadar Avrupa çok şey vaat etse de ve Çar Petro akıllıca bir hareketle gençleri Avrupa'nın ilmini araştırıp vatana getirmek üzere yurt dışına gönderse de Remezov ve çevresindeki haritacılarla kozmografyacıların Avrupa'ya ait olmak gibi bir iddiada bulunmaya niyetleri yoktu. Aksine, memleketlerinin eşsiz konumuyla, dünyanın bir ucundan öteki ucuna kadar uzanmasıyla ve Ortodoks Hristiyan hâkimiyeti altındaki bu uçsuz bucaksız topraklarda birbirinden farklı birçok halkı bir araya getirmesiyle övünüyorlardı. 17. yüzyılın sonlarındaki bu bakış açısıyla Parker'ın ileri sürdüğü Soğuk Savaş çözümü arasında benzerlikler vardır: Her ikisi de Rusya'yı nevi şahsına münhasır

40. Valerie Kivelson, *Cartographies of Tsardom: The Land and Its Meanings in Seventeenth-century Russia*, (Ithaca, NY, 2006), 171–209 (italikler müellif tarafından eklenmiştir).

Harita 1.12* İki yarım küreli harita, Semyon U. Remezov, *Khorograficheskaia kniga* (Remezov'un Harita Defteri).

bir jeopolitik oluşum, bir Avrasya anomalisi olarak görmektedir. Ancak Remezov'un Rusya'sı Parker'ın tecrit edilmiş parya devletinden farklı olarak, birleştirici bir ortam, canlı ve bereketli bir ara alan işlevi görmektedir.

Çalışmasının büyük bir bölümünü 1690'la 1701 tarihleri arasında tamamlayan Remezov'un Rusya ve Avrupa'ya bakışı, bu dönemde Avrupa kültürüne karşı sergilenen ikircikli yaklaşımı yansıtmaktaydı. Remezov'un 1720'lerde ölümünden sonra durum ciddi şekilde değişti. Büyük Petro ve onun propagandacıları Avrupalı güçlerin Rusya'yı kendilerinden biri olarak kabul etmesi için canla başla çalıştı. Petro ve onun halefleri bulundukları coğrafyanın haritasını çıkarırken özellikle en son jeodezik teknikleri kullandılar. Petro'nun ölümünü izleyen yıllarda Rus haritacı I. K. Kirilov'la Fransız astronom ve haritacı Joseph Nicolas de L'Isle ilk gravür atlasları ve kapsamlı imparatorluk haritaları yayımladılar. İlk versiyonları 1734'te ve daha eksiksiz versiyonları 1745'te basılan haritalarla etnografi ve alegorik kabartmalar bir yandan Rusya'nın Avrupalı uygar uluslar kardeşliğine mensup olduğunun altını çizerken, bir yandan da imparatorluğun Avrupalı çekirdeğini görsel olarak doğu uzantılarından ayrıştırıyordu. Sibirya'nın tasvir edildiği sayfalarda daha az kabartma bulunmaktaydı ve atlasın Urallar'da dolaştığı sayfalarda harita ölçekleri değişmekteydi. On üç Avrupa Rusya'sı haritası 1:1.470.000 ölçekte çizilmişti (1 inç 35 *verst* mesafeyi gösterir); altı Sibirya haritasının ölçeğiyse 1:3.444.000 idi (1 inç 82 *verst* mesafeyi gösterir), yani ayrıntı çok daha azdı ve daha az yer ismi vardı (Harita 1.13).[41]

---

* **Harita 1.12** Bu harita kesinlikle Hollandalı özgün haritadan kopya edilmişti. Harita Remezov'un dünya "memleketleri" yani Asya, Avrupa ve Amerika arasında yer alan Rusya anlayışını yansıtmaktadır. 16 x 18 cm.
Jaynak: Cambridge, MA, Harvard Üniversitesi, Houghton Kütüphanesi, Bagrow Koleksiyonu, MS Russ. 72 (6). (Houghton Kütüphanesi'nin izniyle kullanılmıştır.)

Harita 1.13* *Atlas Rossiiskoi*

Avrupa/Asya ayrımındaki bu sayısal takviye, uçsuz bucaksız bir Sibirya'nın, kendisinden çok daha küçük olan Avrupa Rusya'sıyla aynı büyüklük çözünürlüğündeki harita üzerinde bir arada tasvir edilmesini zorlaştırmaktaydı. Ama aynı zamanda siyasal ve ideolojik bir iddiayı yansıtmaktaydı. Mark Bassin'in ifade ettiği gibi, Petro'nun Moskova'ya özgü geleneksel çar unvanının Latince bir unvan olan "*imparator*"u kullanmasının bir amacı da "Doğu Avrupa ovalarından Pasifik'teki Kuzey Asya'ya kadar yayılan düzensiz ve geniş bir toprak yığınından daha belirgin bir şekilde Avrupalı bir şey çıkartmaktı." Komşuların kolayca anlayabileceği bir imparatorluk statüsü iddiasının kritik bir yanı, uzak sömürgelerle tamamlanmış bir imparatorluk yaratmak ve onu yüceltmekti. Bu noktada "Rus devletinin bir şekilde iki kıtaya yayıldığı gerçeği çok önemliydi. Bu durum "Rusya'nın fiziki yapısının en azından görünüşte batılı imparatorluklarınkine benzediği ve bu durumun da onlarla olan yakınlığın başka bir göstergesi olduğu şeklindeki temel bir ikiliğe işaret ediyordu. İspanya veya İngiltere, Hollanda veya Portekiz gibi Rusya da geniş ölçekte iki ana bileşene ayrılabilirdi: Bir yanda Avrupa uygarlığı içinde yer alan bir anavatan veya *metropolis* [başkent-merkez coğrafya], öte yanda uçsuz bucaksız ama yabancı bir Avrupa-ötesi sömürülen çeper".[42] Bu dolaylı mantığa göre, Rusya'nın Avrupalı olmayan topraklar üzerinde-

41. Ivan Kirilov ve Joseph Nicolas de L'Isle, *Atlas Rossiiskoi*, (St. Petersburg, 1745). Bir verst = 3,500 feet (1066 metre).

* Harita 1.13 Michigan Üniversitesi, Harita Kütüphanesi, Ivan Kirilov ve Joseph Nicolas de L'Isle, "Mappa Generalis Totius Imperii Russici", *Atlas Rossiiskoi*, (St. Petersburg: İmparatorluk Bilimler Akademisi, 1745). Yardımcı araştırma verilerine dayanan bu batı tarzındaki harita Almanca, Latince, Fransızca ve Rusça basılan bir atlas içinde yer almaktaydı. Michigan Üniversitesi, Stephen S. Clark Kütüphanesi'nin izniyle kullanılmıştır. 55 x 97 cm.

42. Bassin, "Russia", 5.

ki hâkimiyeti Avrupa'ya aidiyet iddiasını daha da pekiştirmekteydi.

Rusya kültür reformlarıyla, sonu gelmeyen imaj çalışmalarıyla ve stratejik haritalarla 18. yüzyılda bilinçli bir şekilde Avrupa'ya yöneldi. Rusya'nın Avrupa'yla ilişkisi sorunu sonraki yüzyılda da güncelliğini korudu, fakat oldukça farklı bir değer yüklendi. Rus aydınlar Avrupa'ya kabul edilmek için çırpınmaktan çok, eski geleneklerini bir kenara atıp yabancı ve yepyeni bir kılığa girmenin kendilerine neler kaybettireceğine kafa yormaya başladı. Slavofil hareketin ve romantize edilmiş, daha saf ve daha otantik bir Petro-öncesi çağ özleminin yükselişiyle birlikte Avrupa üyeliği giderek önce yakıcı bir sorun hâline geldi ve şimdi de aynı zamanda taze ve açık bir yaraya dönüştü. Avrupa Rusya'nın "negatif aynası"na dönüşüyordu.

SONUÇ

Erken modern çağda bir Avrupa kavramı oluşup oluşmadığı konusu hâlâ tartışmalı bir önermedir. Ortaçağcılar erken modern üzerindeki odaklanmanın, Avrupa'nın, Ortaçağ'ın sonlarına doğru ne kadar –ihtişam ve tehlikelerle dolu– güçlü bir itici kavram hâline geldiğini belirlemeyi engellediğini düşünmektedir. Avrupa'nın dışından yükselen sesler, Avrupa'nın kendisini özel ve üstün bir jeo-kültürel birim olarak görmesine rağmen herkesin aynı görüşte olmadığına ve hatta kıtasal bölümleri çok da kullanışlı bulmadığına dikkat çekerek, kolay bir yükseliş ve konsolidasyon anlatısını altüst etmektedir. Merkezdeki Batı Avrupa devletlerinin kıyılarında yer alan bölgeler, Avrupa kardeşliğine dâhil olmanın ya da onun dışında kalmanın değişen ölçülerde duygusal boyutlarını da barındıran kendi karşı anlatılarını dile

getirmektedir. Avrupalı olmanın veya ortak bir kıtasal adresi paylaşmanın sınırları, kıstasları, maliyetleri ve getirdiği haklar veya ahlaki ve kültürel önemi konusunda kalıcı bir uzlaşma sağlanamamıştır.

Erken modern dönemde ve hatta kıtanın en popüler olduğu dönemlerde yaşanan şiddetli iç bölünmeler ve rekabetler yüzünden sürekli zarar gören *Europa* her zaman bir serap olarak kalmıştır. Onun, sınırları pek sağlıklı tanımlanmamış topraklarında yaşayan sıradan kadın ve erkekleri, rahipleri, alimleri, bakanları, hanedanları ve ırkları din savaşlarını, bağımsızlık mücadelelerini ya da dingin ve heybetli temsiliyle yaşadıkları toprağı neşeyle kana bulamış yükselmekte olan ulus devletler arasındaki savaşları engellemeyi asla başaramamıştır.

KONU HAKKINDA TAVSİYE EDİLEN ESERLER

Bartlett, Robert. *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change, 950–1350*, (Princeton, NJ, 1993).

Balakrishnan, Gopal, ed. *Mapping the Nation* (New York, 2012).

Bassin, Mark, "Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space", *Slavic Review*, 50 (1991), 1–17.

Braude, Benjamin, "The Sons of Noah and the Construction of Ethnic and Geographical Identities in the Medieval and Early Modern Periods", *The William and Mary Quarterly*, 3'üncü diz. 54 (Ocak 1997), 103–142.

Chatterjee, Kumkum ve Clement Hawes, ed. *Europe Observed: Multiple Gazes in Early Modern Encounters*, (Lewisberg, 2008).

Hale, John R. *The Civilization of Europe in the Renaissance*, (New York, 1994).

Hay, Denys. *Europe: The Emergence of an Idea*, (Edinburgh, 1957).

The History of Cartography, vols. 1–3 (Chicago, 1987–2007).

Karrow, Robert. *Mapmakers of the Sixteenth Century and Their Maps*, (Chicago, 1993).

Lewis, Martin W. ve Kären E. Wigen. *The Myth of the Continents: A Critique of Metageography*, (Berkeley, 1997).

Marino, John A. "The Invention of Europe", John Jeffries Martin, ed. *The Renaissance World*, (Londra, 2007), 140–165.

Moore, R. I. *The Formation of a Persecuting Society: Power and Deviance in Western Europe, 950–1250* (New York, 1987).

Pagden, Anthony, ed. *The Idea of Europe from Antiquity to the European Union*, (Cambridge, 2002).

Parker, W. H. "Europe: How Far?", *The Geographical Journal*, 126 (Eylül 1960), 278–297.

Pomeranz, Kenneth ve Steven Topik, *The World that Trade Created: Society, Culture, and the World Economy: 1400 to the Present*, (Londra, 1999).

Schmidt, Benjamin. "Accumulating the World: Collecting and Commodifying 'Globalism' in Early Modern Europe", Lissa Roberts, ed. *Centres and Cycles of Accumulation in and Around the Netherlands during the Early Modern Period*, (Berlin, 2011), 129–155.

Traub, Valerie. "Mapping the Global Body", Peter Erickson ve Clark Hulse, ed. *Early Modern Visual Culture: Representation, Race and Empire in Renaissance England*, (Philadelphia, 2000), 44–97.

Wintle, Michael. *The Image of Europe*, (Cambridge, 2009).

Wolff, Larry. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, (Stanford, 1994).

Yapp, M. E. "Europe in the Turkish Mirror", *Past & Present, 137, The Cultural and Political Construction of Europe*, (Kasım 1992), 134–155.

2. BÖLÜM

HAVA, İKLİM VE ÇEVRE

CHRISTIAN PFISTER*

* Bern Üniversitesi'nde Ekonomik, Sosyal ve Çevresel Tarih konusunda Emeritus Profesör olup, 1990 ile 2009 yılları arasında dersler vermiştir. Bizzat kaleme aldığı ve editörlüğünü yaptığı bazı kitaplar şunlardır: *Das Klima der Schweiz und seine Bedeutung in der Geschichte von Bevölkerung und Landwirtschaft 1525–1863*, (Bern, 1984); *The Silent Countdown. Essays in European Environmental History*, (Peter Brimblecombe ile birlikte ed.) (Berlin, New York, 1990); *Im Strom der Modernisierung. Bevölkerung, Wirtschaft und Umwelt im Kanton Bern 1700 – 1914* (Bern, 1995); *Das 1950er Syndrom. Der Weg in die Konsumgesellschaft*, (Bern, 1995); *Wetternachhersage. 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen 1496–1995*, (Bern, 1999); *Natural Disasters, Cultural Responses: Case Studies Toward a Global Environmental History*, (Christof Mauch ile birlikte ed.) (Lanham, 2009). Almanca kaleme aldığı birçok makalenin dışında nüfus tarihi, tarım tarihi, iktisat tarihi, iklim tarihi ve felaketler tarihi üzerine çok sayıda İngilizce makalesi bulunmaktadır. Bern Üniversitesi'nden Theodor Kocher Ödülü, İklim Tarihi konusundaki disiplinler arası araştırmalarıyla Eduard Brückner Ödülü ve Lima'daki (Peru) Universitad Ricardo Palma'dan fahri doktora unvanı aldı. Verena Winiwarter ile birlikte Avrupa Çevre Tarihi Derneği'ni kurdu.

Çevresel tarih hâlâ "tarihsel araştırmanın en üretken ve en yenilikçi alanlarından biridir".[1] 1970'lerdeki ekolojik hareketin bir mahdumu olan çevresel tarih toplumsal farkındalığın ve çevresel uygulamaların yaygınlaşmasıyla birlikte büyümüştür. 1985'te bu saha hakkında genel bir bakış edinebilmek için bir yaz sezonu araştırmacılar için yeterli oluyordu, fakat aradan yirmi yıldan uzun bir süre geçtikten sonra bu saha hakkında bilgi edinebilmek için yüzlerce yaz sezonu gerekir.[2] Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Amerikan Çevresel Tarih Derneği'ni (ASEH) model alan bir Avrupa Çevresel Tarih Topluluğu kurmak için atılan 1989'daki ilk adım başarısız olsa da 2001'deki ikinci girişim sonuç verdi. İlerleyen yıllarda bölgesel düzeyde başka şemsiye topluluklar oluşturuldu ve bunlar 2009 yılında küresel düzeyde iletişimi güçlendirmek üzere kurulan Uluslararası Çevresel Tarih Örgütleri Konsorsiyumu altında bir araya geldi.

Genel hatlarıyla çevresel tarih antropojenik (insan faaliyetlerinin yarattığı) kaynaklar temelinde insanın doğal çevresiyle insan toplumları arasındaki karşılıklı etkileşimi inceler. Çevre tarihçileri bu çerçevede, aynı şeyi hedefleyen, ama farklı bulgulardan istifade eden doğa bilimcilerinin çalışmalarını da dikkate almak durumundadır. Sosyal bilimciler ve tarihçiler ancak 1970'li yıllardan sonra doğal olayların insan faaliyetlerinin nedeni veya sonucu olabileceğini fark etmiştir. Bu konudaki temel değişimi Wolfram Siemann'ın 21. yüzyıl perspektifinden dile getirdiği,

1. Uwe Lübken, "Undisziplinierter: Ein Forschungsbericht zur Umweltgeschichte", H. Soz ve Kult (25 Ağustos 2010), <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/2010-07-001> (giriş tarihi 7 Eylül 2010).

2. John McNeill, "Observations on the Nature and Culture of Environmental History", *History and Theory*, 42(4) (2003), 5–43, burada 5.

çevrenin, yönetim, ekonomi ve kültürün yanında insanlık tarihinin dördüncü temel kategorisi olarak kabul edilmesi gerektiği şeklindeki tezinden de görmek mümkündür. Aslında her insan faaliyeti biyolojik ön koşullara bağlıdır, fakat gücün kullanılabilmesi için su, üretime elverişli toprak ve enerji gibi hayati önemdeki doğal kaynakların kontrol altına alınması gerekmektedir. Aynı şekilde çevre, ekonomi ve kültür arasında güçlü bağlantılar bulunmaktadır.[3] Alan henüz net bir tematik ve metodik profilden yoksun olsa da çevre perspektifinden incelenmeyen tek bir konu yok gibidir.[4] Birçok araştırma yerel halkların çevre sorunlarını birkaç yıl gibi bir zaman içinde nasıl ele aldığını incelemektedir. Joachim Radkau'nun *Nature and Power*[5] [*Doğa ve Güç*] adlı eseri gibi bazı araştırmalar konuya küresel açıdan bakmaktadır. Ian Simmons'ın *Environmental History of Great Britain*[6] [*Büyük Britanya'nın Çevresel Tarihi*] adlı kitabı gibi diğer çalışmalarsa zaman içinde 10.000 yıl gerilere kadar gitmektedir. John L. Brooke insanlığın iklim ve dünya tarihiyle bağlantılı maddi tarihinin küresel bir resmini çıkartan ve hatta Paleolitik dönemden günümüze kadarki uzun jeolojik dönemi inceleyen ilk çevre tarihçisidir, ama o, doğa olaylarının tarihsel unsurlar açısından ne ifade ettiğini kavrayabilecek kadar derinleşememiştir.[7] İktisat tarihçisi Reinhold Reith erken modern dönem için Orta Avrupa'nın çevresel

3. Wolfram Siemann, "Umwelt—einegeschichtswissenschaftliche Grundkategorie", ed. Wolfram Siemann, *Umweltgeschichte. Themen und Perspektiven,* (Münih, 2003), 7–20, burada 13.

4. Frank Uekötter, *Umweltgeschichte im 19. und 20. Jahrhundert,* (Münih, 2007), 3.

5. Joachim Radkau, *Nature and Power: A Global History of the Environment* (Cambridge, 2008).

6. Ian G. Simmons, *Environmental History of Great Britain,* (Edinburgh, 2001).

7. John L. Brooke, *Climate Change and the Course of Global History*, (Cambridge, 2014).

tarihini kaleme alan ilk isim olmuştur.[8] Aynı yazarın editörlüğünü yaptığı, makalelerden oluşan küçük bir kitap çevresel tarihin birçok yönü hakkında yararlı bilgiler vermektedir.[9]

Bu bölüm ilk olarak çevresel tarih hakkındaki bilgileri ele almaktadır. Sonra da hava koşulları ve iklimin tarihçiler tarafından nasıl değerlendirildiğini incelemektedir. Son olarak bu araştırmanın sonuçları değerlendirilmektedir.

TARIM TOPLUMLARI VE BULUNDUKLARI ÇEVRELER

Erken modern Avrupa'da –ücra bölgelerdeki ormanlar, bataklıklar ve yüksek dağlık alanlar dışında kalan– birçok çevre değişime uğramış ve insan faaliyetleri nedeniyle, daha önceleri tek tip bir çevresel ortam oluşturan("biyotop" olarak bilinen) doğal habitat veya araziler ortadan kalkarak, yerlerini esas olarak "insan tarafından tekrar tekrar üretilen yapay biyo-dönüştürücüler olan" tahıla dayalı az sayıda ürüne bırakmıştır.[10] İnsanlar ot, meşe palamudu, yaprak gibi şeyler ile beslenen besi hayvanları yetiştirip bunları etleri için kesmişler, et hâlinde olmasa başka türlü sindiremeyecekleri biyokütle (organik madde) tüketme imkânına kavuşmuşlardır. Öte yandan evcilleştirilmiş hayvanlar bakım ve beslenme ve çoğu zaman da korunmaya ihtiyaç duyuyordu.[11] Marina Fischer-Kowalski buradan yola çıkarak, yaşanan süreci ta-

8. Reinhold Reith, *Umweltgeschichte der Frühen Neuzeit*, (Münih, 2011).
9. Martin Knoll ve Reinhold Reith, ed, *An Environmental History of the Early Modern Period: Experiments and Perspectives*, (Viyana/Münster/Berlin/Zürih, 2014).
10. Rolf Peter Sieferle, *The Subterranean Forest. Energy Systems and the Industrial Revolution*, (Cambridge, 2001), 15.
11. Sieferle, *The Subterranean Forest*, 17.

nımlamak için "doğal sistemlerin sömürgeleştirilmesi" terimini ortaya attı. Bu sömürgeleştirme yerel koşullara ve mevcut teknik becerilere bağlı olarak birçok şekilde gerçekleşti.[12] Bu sürece yırtıcı kuşlar, su samurları, kurtlar, ayılar, vaşaklar ve tilkiler gibi zararlı görülen hayvanların sistematik bir şekilde zulüm, eziyet ve imha edilmesi eşlik etti.[13]

Rolf Peter Sieferle ve arkadaşları tarım toplumlarının çevreleriyle etkileşimlerini tanımlayacak sistematik perspektifler geliştirmek için sosyal metabolizma kavramını ortaya attılar. Bir hücreyle çevresi arasındaki değişim süreçlerinin bütünlüğünü ifade eden metabolizma kavramı ilk kez 1860'lı yıllarda biyolojide gündeme gelmişti. Kavramın anlamı son kırk yılda toplum ve doğal çevresi arasındaki değişim süreçlerini de kapsayacak şekilde genişledi ve sosyal metabolizma adını aldı. Toplum ve doğal çevresi esas olarak bir üretim, tüketim, teknoloji ve nüfus gerektirmektedir.[14] Sosyal-metabolik süreçlerin örgütlenmesi zaman içinde değiştiği gibi yerel çevreye ve hâkim kültüre göre de değişiklikler gösterir. Kültürler insanlar arasındaki kendi kendini örgütleyen iletişim sistemleridir. Kültürler, doğal çevrenin dış uyaranlarına uyum sağlayacak şekilde dışarıdan biçimlendirilmekten çok, kendi iç momentumlarının peşinden giderler.[15]

Hem toplum içindeki koşullar hem de bunların çevreyle karşılıklı etkileşimi için erişilebilir olan enerji ve bu enerjinin kay-

---

12. Marina Fischer-Kowalski, Helmut Haberl, vd., *Gesellschaftlicher Stoffwechsel und Kolonisierung von Natur. Ein Versuch in Sozialer Oekologie,* (Amsterdam, 1997), 1–12, burada 7.

13. Reith, *Umweltgeschichte*, 41.

14. Marina Fischer-Kowalski, "Society's Metabolism. The Intellectual History of Materials Flow Analysis, Part I, 1860–1970", *Journal of Industrial Ecology*, 2(1) (1998), 61–78.

15. Rolf Peter Sieferle, Fridolin Krausmann, vd., *Das Ende der Fläche. Zum gesellschaftlichen Stoffwechsel der Industrialisierung,* (Köln, 2006), 7–12.

nakları aslidir.[16] Kuzey yarımkürenin ekonomik-ekolojik tarihini toplumun temel enerji kaynağına göre incelediğimizde, bünyesinde biyokütle üretimine dayalı bir tarım toplumunu barındıran avcı-toplayıcı dönem ve petrole-doğal gaza dayalı tüketici toplum dönemi şeklinde bir ayrıma gitmek mümkündür.[17]

Bu açıdan bakıldığında geleneksel tarım, enerjisini güneş enerjisiyle fotosentezden alan bir ekonomik-ekolojik sistem olarak tanımlanabilir. Fotosentez yeşil bitkiler tarafından güneş enerjisini biyokütleye dönüştürmek için kullanılır, daha sonra bu biyokütle de canlı organizmalara enerji sağlar. Belli bir yüzeye düşen güneş enerjisi sonsuza kadar yenilenebilir olmakla beraber nispeten düşük ve sınırlıdır.[18]

Tarlalar, otlaklar ve ormanlık alanlar erken modern halkların hayatta kalması için gereken bitkisel biyokütlede aslan payını oluşturmaktaydı. Tarlalar ve otlaklar, sığırlar için besin ve ot; tekstil üretimine dayanan ticaret için deri, boynuz ve yün gibi hammaddeler sağlıyordu. İnsanlar gerek varlıklı "tam zamanlı" bir çiftçi olarak ve gerekse ilave gelir kaynaklarına ihtiyaç duyan yoksul bir köylü olarak geçimlerinin yüzde 80 ila 90'ını topraktan kazanıyordu. Toplumsal mantığın odak noktası işlenmiş topraktı: En önemli üretim aracı, bilinen en güvenli yatırım, en üretken vergi kaynağı ve toplumun tek güvenlik kaynağı işlenmiş topraktı. Toprak sahipliği zaman içinde toplumsal statü ve siyasal güç göstergesi hâline geldi. Erken modern tarım emek yoğundu

16. Fridolin Krausmann ve Marina Fischer-Kowalski, "Gesellschaftliche Naturverhältnisse. Energiequellen und die globale Transformation des gesellschaftlichen Stoffwechsels", *Social Ecology Working Paper*, 117 (2010): 1.
17. Christian Pfister, "Das 1950er Syndrom. Die umweltgeschichtliche Epochenschwelle", ed. Christian Pfister, *Das 1950er Syndrom. Der Weg in die Konsumgesellschaft*, (Berne, 1995), 51–95; Simmons, *An Environmental History*, 13.
18. Sieferle, Krausmann, vd., *Das Ende der Fläche*, 19.

ve parasal açıdan modern fosil yakıt temelli endüstriyel tarımla karşılaştırıldığında verimsizdi. En önemli ürünler yılda bir hasat edilen ekinlerdi. Hasat edilen ürün enerji stoku olarak depolanıyor ve büyük ölçüde ertesi yıl boyunca tüketiliyordu. Rüzgâr ve su gücü gibi güneş enerjisinin diğer biçimleri depolanamıyordu. Ulaşılabilir oldukları anda kullanılmaları gerekiyordu.[19]

Tarım toplumlarının en büyük enerji kaynağı ormanlardı. Pişirmek ve ısınmak için gereken enerjinin büyük bir bölümü ormandan karşılanıyordu. Ahşap aynı zamanda ev ve gemi yapımında, her türlü alet, araç ve makine imalatında en temel malzemeydi. Ormanlık araziler aynı zamanda ekin yetiştirme, sığır otlatma, çürümüş yaprak toplama, potas ve odun kömürü üretme gibi farklı amaçlarla da kullanılabiliyordu.[20] Odun kömürü demircilikte de yakıt olarak kullanılmaya başladı. "Eski kuşak bilim adamları demir işlemeciliğinin ormanların yok olmasına yol açtığını ve dolayısıyla ana yakıt olarak kömüre yönelmeye mecbur bıraktığını iddia etme eğilimindeydi. Öte yandan tarihsel ekolojist İngiliz Oliver Rackham tam aksi bir tezi savunuyor ve ormanları yok eden asıl faaliyetin tarım olduğunu ve demirci ustalarının, başlıca kaynağı küçük koruluklar olan sürdürülebilir bir odun kömürü üretimini savunduğunu söylüyordu."[21] Korular genelde rotasyon içinde tedricen kesiliyordu. Genç ağaç gövdeleri defalarca yere yakın bir kısmından kesiliyordu. Sonraki yıllarda yeni filizler çıkıyor ve baltalık ağaç birkaç yılda kesimlik hâle geliyordu; böylece döngü tekrar başlıyordu. Bu düzenli ve sürdürülebilir demir üretimi Alman Siegerland'ında da (Kuzey Ren-Vest-

19. Sieferle, *The Subterranean Forest*, 14.

20. Bernd-Stefan Grewe, "Forest History", ed. F. Uekötter, *The Turning Points of Environmental History*, (Pittsburgh, PA, 2010), 44–54, burada 51.

21. Simmons, *An Environmental History*, 106.

falya) görülmektedir.[22] En büyük yakacak odun tüketicilerinden olan cam ve tuz üretimi orman kaynaklarının azalmasına yol açtı. Lüneburg'taki (Aşağı Saksonya) tuz madeni çevresindeki ormansızlaşmayla birlikte bozkır araziler arttı. Selzkakkergut'ta (Avusturya) onlarca kilometre uzunluktaki kanal sistemleri yüzünden ormanlar tuzlu su altında kaldı, bu durum günümüzde de bu şekilde devam etmektedir.[23]

Bazı fosil yakıtlar sınırlı olarak belli bölgelerde tüketilmekteydi. Ağırlıkla Hollanda'da çıkarılan bataklık kömürü ucuz bir enerji kaynağıydı. İngiltere'de, Almanya'nın bazı bölgelerinde ve Güney Hollanda'da yüzeye yakın yataklardan yüzey madenciliğiyle çıkarılan kömür ağırlıklı olarak kireç yakma, tuğla, cam, tuz, sabun ve şap üretiminde, mayalama ve şekerin rafine edilmesinde kullanılmaktaydı. Londra metropolünün artan enerji ihtiyacını karşılamak için 16. yüzyıldan itibaren Tyne'den (Kuzeydoğu İngiltere) bölgeye kömür getirilmeye başladı.[24]

Sanayi öncesi toplumların karakteristik özelliklerinden biri malzemenin atılmak yerine tekrar kullanılmasıydı. Birçok metal defalarca kullanılıyordu. Hatta İngiltere'de canlı bir ikinci el giyim piyasası vardı. Kırpık kumaşlardan, en başta da ketenden kâğıt üretiliyordu. Üretim tamamen geri dönüşüme bağlıydı, hatta bu yüzden 17. yüzyıl İngiltere'sinde kırpık kumaş ihracatı yasaklanmıştı.[25]

Üretilebilecek biyokütleyle işlenmiş arazi miktarı birbiriyle orantılıydı, dolayısıyla büyük bir işgücü gerektiriyordu. Bitki üretimi genelde köylünün geçimlik ihtiyacından daha faz-

22. Simmons, *An Environmental History*, 94–95; Reith, *Umweltgeschichte*, 121.
23. Reith, *Umweltgeschichte*, 50–51.
24. Reith, *Umweltgeschichte*, 119–123.
25. Simmons, *An Environmental History*, 113–114. Orta Avrupa için bkz. Reith, *Umweltgeschichte*, 57.

la biyokütle şeklinde enerji sağlar. Yönetici seçkinler kendi hayatlarını sürdürmek ve bölgesel yönetimi ayakta tutmak için bu üretim fazlasına el koyuyordu.[26] Tarımsal işgücü yetersiz veya kıtsa Elbe Nehri'nin doğusunda olduğu gibi angaryayla işgücü karşılanıyordu.

"Köy ekonomisinden elde edilen fazlayla varlığını sürdüren yönetim aygıtı genelde üç kesime ayrılıyordu: Ordu; kent yönetimi ve kamu sektörü ve dini alan." Yönetim genelde şehirlerde yoğunlaşıyordu. "Gıda ve hammadde işlenmek üzere bu merkezlere akıyor ve buralarda tüketiliyordu. Kent nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturan bazı hizmet dalları, ücretli işçiler, sanatçılar, hekimler ve tüccarlar bölgesel otoriteyi sürdürebilmek için buralarda tutuluyordu."[27] Kent merkezleri hem taşradan gelen kaynaklara hem de kırsal nüfusun sadakatine dayanıyordu. İdari konsolidasyon ancak gücün merkezîleşmesiyle sağlanabilirdi, ama son tahlilde otorite karar alma gücünün yerelleşmesiyle bağlantılıydı. Yani bir bakıma merkezden taşraya doğru sabit bir meşruiyet geçişi sağlanması gerekiyordu ve bu meşruiyet de vergi ve haraç şeklinde maddi kaynak olarak geri dönüyordu."[28]

En önemli enerji kaynağı olan bitki biyokütlesi geniş bir alandan toplanıyordu. Bu biyokütlenin insanlar tarafından kullanılabilmesi için önce bir araya toplanması gerekiyordu, ki bu da ciddi bir nakliyat enerjisi harcamayı gerektiriyordu. Dolayısıyla taşınan yükün enerji içeriğinin onu taşımak için kullanılan enerjiden her zaman daha fazla olması gerekiyordu. Malzemeyi taşımanın en ucuz yolu denizdi. Kanal taşımacılığı denize göre üç kat daha pahalıydı. Karadan –yani kötü yollardan at arabala-

26. Sieferle, Krausmann, vd., *Das Ende*, 26.
27. Sieferle, *The Subterranean Forest*, 30.
28. Sieferle, *The Subterranean Forest*, 30–31.

rıyla– taşımacılıksa denize göre tam dokuz kat daha maliyetliydi. Bu koşullar denize yakın bölgelere avantaj sağladı, zira halk tahıl ve kereste gibi malları karanın içlerindeki topluluklardan çok daha ucuz fiyatlara alabiliyordu.[29] "Büyük şehirler ancak zengin tarım bölgelerinin kalbinde, taşımacılığın ucuz olduğu nehir ve deniz kıyılarında ortaya çıkabiliyordu. Ilıman iklim kuşaklarındaki şehirler de yakıt için kendi art bölgelerine baskı yapıyordu. Kanadalı coğrafyacı Vaclav Smil'in hesaplarına göre, Avrupa veya Çin'in ılıman enlemlerindeki bir şehrin yakıt için kendi bölgesinden elli kat daha büyük orman alanlarına rahatça ulaşabilmesi gerekmekteydi."[30] Bu nedenle karayla çevrili bölgelerdeki yerleşimlerin boyutları genelde sınırlı oluyordu. Erken modern şehirlerde çöp, insan ve hayvan atıklarıyla ilgili yasa ve düzenlemelere tabiydi. Lağım özel foseptiklere gidiyordu, ama çok geçmeden bu çukurlar diğer konutlarla ortak kullanılmaya başladı. Diğer bir önemli sorun hayvan dışkısıydı: Ahırlardan (özellikle hanların ahırlarından) çıkan hayvan dışkısı ve saman, yarı evcilleşmiş domuz ve köpek leşleri ve kasapların atıkları sorun oluşturuyordu.[31]

Tarım toplumları değişmez değillerdi. Güneşten gelen enerji akışı sabit olsa bile kullanımındaki verimlilik artırılabiliyordu. Sorunun bir yanı atları bir arada kullanmak gibi daha iyi yöntemler kullanmak suretiyle sulama yöntemlerini ve toprağı işleme teknolojisini geliştirmekle ilgiliydi. Diğer yandan, Orta Avrupa'da geleneksel üç tarla sistemi çerçevesinde dönüşümlü olarak ekilen arazi gübre sorunu nedeniyle üç yılda bir nadasa bırakılıyordu. Ortaçağ'dan beni nadasa bırakılan toprak yenilikler için

29. Sieferle, Krausmann, vd., *Das Ende*, 34.
30. John R. McNeill, "The First Hundred Thousand Years", ed. F. Uekötter, *The Turning Points of Environmental History*, (Pittsburgh, PA, 2010), 13–28, burada 20.
31. Reith, *Umweltgeschichte*, 64–65.

deneme alanı olarak kullanılıyordu. Bu çerçevede ilk olarak azot üreten baklagiller ve sonra da 16. yüzyıldan itibaren Amerika'dan getirilen yeni ekinler denenmişti. Avrupa'nın Alpler'in kuzeyinde kalan kısmında üretilen patates ve Akdeniz bölgesinde üretilen mısır gibi yeni ekinlerin besin değeri daha yüksekti. Bu yenilikler Amerika'nın keşfiyle başlayan küreselleşme sürecindeki yeni aşamayla bağlantılıydı. İngiltere'de yaşanan erken tarımsal gelişim sürecinde (1580'lerden itibaren) şalgam ve (1650'lerden itibaren) yonca gibi yem bitkilerinin ekimi arttı. Ancak yoncanın tamamen yaygınlaşması 1700'leri buldu. Bu yolla sığırlar için besin elde ediliyor, sığırlar da dışkılarıyla tarlalara katkıda bulunuyordu. 1700'lere gelindiğinde artık 1400'lere kıyasla aşağı yukarı yüzde otuz daha fazla verim alınıyordu.[32] İletişim ağlarının yetersizliği ve mevcut tarım rejiminin getirdiği sınırlamalar nedeniyle yeniliklerin yayılma süreci genelde yavaş ve düzensiz işliyordu.

Randımanı artırmak veya daha fazla alanı ekebilmek için ilave işgücü gerektiğinden, tarım toplumları sürdürülebilir bir ekonomik büyüme sağlayamıyordu. Daha üretken teknolojilerin yokluğunda marjinal fayda düşüyor ve dolayısıyla her ekonomik yükseliş bir sürede kendini boğuyordu.[33] Büyümenin önündeki bu engel ancak 18. yüzyıldan itibaren fosil yakıt kaynaklarına kolayca ulaşılarak aşılabildi.

Ayrıca bölgesel ve bölgeler arası ticaretin gelişmesiyle birlikte fazlalık ve açık veren bölgeler arasındaki değişim kolaylaştı. Örneğin 16. yüzyılda Baltık bölgesinden Batı Avrupa'ya tahıl ihraç edilmeye başladı. Avrupa'nın Panonya Havzası (merkezi Macaristan olmak üzere Güneybatı Orta Avrupa), Lehistan ve Rusya gibi nüfusun oldukça seyrek olduğu bölgeler göç aldı.

---

32. Simmons, *An Environmental History*, 80.
33. Sieferle, Krausmann, vd., *Das Ende*, 35.

Tarımda yaşanan değişim esas olarak nüfus artışıyla bağlantılıydı. Nüfusun arttığı, ücretlerin düştüğü ve tahıl fiyatlarının yükseldiği dönemlerde kullanılmayan topraklar da ekildi, göç eğilimleri tersine dönünce bu topraklar tekrar terk edildi. 1750 öncesi erken modern Avrupa'nın nüfusuna yönelik güvenilir genel değerlendirmeler hem az hem de dağınıktır. Ancak İngiltere ve Fransa'yla "Almanya" toprakları hakkında daha kesintisiz bilgi mevcuttur.[34] Avrupa'nın nüfusu 1340'lı yıllarda, yani Kara Veba'dan önce muhtemelen 75 milyon civarındaydı, ancak 1750'ye kadar neredeyse ikiye katlanarak 140 milyona ulaştı. 1350 ile 1750 yılları arasındaki dört asır, 1500-1570 ve 1700-1740 olmak üzere klimsel açıdan elverişli, nispeten hızlı iki demografik büyüme evresine ayırmak mümkündür. Bu dönem art arda gelen veba dalgalarıyla ve iklim ve savaş bağlantılı gerilemeyi canlanma sürecinin izlediği "uzun 17. yüzyılla" kesintiye uğramıştı.[35]

Erken modern toplum tarımsal kapasitesiyle dinamik nüfus artışı arasında bir dereceye kadar da olsa denge kurabiliyordu. Nüfusun bir bölümü hiç evlenmezken, ilk evlilik yaşının belirgin bir şekilde ileri kaydığı görülüyordu. Nitekim bu durum Batı Avrupa'da evlilik geleneğinin önemli bir unsuru hâline gelmişti. Kadınlar diğer kültürlere göre nispeten daha geç yaşlarda, yani yirmili yaşların ortalarında evleniyordu ve bu da hem muhtemel doğurganlık dönemini kısaltıyor hem de çocuk sayısını azaltıyordu. Bu geç evlenme geleneğinin ardında bir kuşaktan diğer kuşağa devredecek bir toprağın bulunmaması yatıyordu. Varlıklı

34. İngiltere için: E. A. Wrigley ve Roger S. Schofield, *The Population History of England, 1541–1871,* (Londra, 1981). Fransa için: Jacques Dupâquier, ed., *Histoire de la population française* (Paris, 1988). Almanya için: Christian Pfister, *Bevölkerungsgeschichte und historische Demographie 1500–1800*, 2. Baskı, (Münih, 2007).

35. Massimo Livi Bacci, *The Population of Europe,* (Oxford, 1999).

bir ailenin oğulları ve kızları mülkün ya da en azından mülkün işletmesinin devredilmesine kadar sabırla beklemek zorundaydı. Alt sınıflar ise bir aile kurabilecek kadar birikim yapabilmek için uzun bir süre başkalarına hizmetkârlık yapmak zorundaydı. Avrupa nüfusunun hatırı sayılır bir kısmı hiç evlenmiyordu.[36]

> *Kentli nüfus o kadar sağlıksızdı ki ölümleri dengeleyebilecek kadar çoğalamıyordu; nüfus ancak çevredeki kırsal kesimden gelenlerle varlığını sürdürebiliyordu. Sağlık ve hastalık kontrol yöntemlerinin gelişimine yani henüz 100-120 yıl öncesine kadar şehirler nüfusun kara delikleriydi. 1750'de Londra'da doğal azalma (ölümlerin doğumları geçmesi) o kadar yüksekti ki, bütün İngiltere'deki doğal artışın yarı yarıya düşmesinden bir tek bu şehir sorumluydu.*[37]

Sistem sadece güneş enerjisiyle işliyorsa da tarım toplumları uzun vadede sürdürülebilir değildi. Orman alanlarının azalması dışında, sık sık tekrarlayan aşırı yağmurların yol açtığı erozyon toprağın verimini azaltıyordu. Toprak yönetimindeki gelişmelerin bu sorunları aşıp aşamadığı tartışmalı bir konudur.[38] Rolf Peter Sieferle ve beraberindeki müellifler sistematik analizlerinde tarım toplumlarında hayatın zorlu ve son derece belirsiz olduğu gerçeğini göz ardı etmektedir. Salgın hastalık nedeniyle ani ölüm tehdidi, bu toplumların ayrılmaz bir parçası olan istikrarsızlığın başlıca nedenlerinden biriydi. Çiçek, tifüs, dizanteri ve veba gibi

---

36. Christian Pfister, "The Population of Late Medieval and Early Modern Germany", ed. B. Scribner, *Germany. A New Social and Economic History 1450–1630*, vol. 1 (Londra, 1996), 33–62, burada 41–43.

37. McNeill, "The First Hundred Thousand Years", 20.

38. John R. McNeill ve Verena Winiwarter, "Soils and Societies: Perspectives from Environmental History: Introduction", ed. John R. McNeill ve Verena Winiwarter, *Soils and Societies: Perspectives from Environmental History*, (Cambridge, 2010), 1–6.

sıklıkla tekrarlayan az miktarda salgın nedeniyle her yaşta, her mevkideki kadınları ve erkekleri, bebekleri ve çocukları yakalayan ani ölüm gündelik hayatın bir parçasıydı. Öte yandan bitki biyokütlesi, nehir taşımacılığı, rüzgâr ve su gücü son derece istikrarsızdı ve mevsimlere göre öngörülemeyen değişiklikler gösteriyordu. Sert havalar nedeniyle yaşanan kıtlıklar erken modern toplum için büyük bir tehdit oluşturuyordu. Günümüzdeki büyük doğal felaketler neyse kıtlık da onlar için öyle bir tehditti. Gıda fiyatlarını yükselmesi, reel ücretlerin düşmesi, işsizlik, yoksulluk ve açlık geniş alt sınıfların ekonomik tabanını yok ediyordu. Son on beş yılda çevresel tarihin önemli bir boyutu hâline gelen doğal krizler üzerine yapılan araştırmalar doğanın şefkatli bir anadan ziyade bir yıkım ve felaket kaynağı olduğunu göstermektedir.[39] Nitekim 2002'deki yıkıcı Elbe taşkınıyla 2004'teki korkunç tsunami ve 2005 tarihli Katrina kasırgası felaketi bu tespitle alakalıdır.

İKLİM VE HAVA DURUMUNUN TARİHSEL İNCELEMESİ: BİLİM İNSANI VE TARİHÇİNİN ROLÜ

Paleo-iklim bilimcilerle tarihsel iklim bilimciler hava ve iklimin son bin yılda ciddi bir değişime uğradığını gösteren sağlam bulgulara ulaşmışlardır. Paleo-iklim bilimciler ağaç halkaları ve buz çekirdeği gibi "Doğa Arşivleri" olarak nitelenebilecek verileri analiz eden bilim insanlarıdır. Bu veriler birkaç yüzyıl ve hatta bin yıllık bir süreçteki iklimsel değişimleri ve genellikle de sıcaklık değişimlerini göstermektedir. Belli bir bölgede on yıllar içinde

39. Örneğin Christof Mauch ve Christian Pfister, ed., *Disasters, Cultural Responses: Case Studies Toward a Global Environmental History*, (Lanham, 2009).

yaşanan sıcaklık ve yağış miktarı gibi iklimsel unsurların istatistik özellikleri iklim olarak adlandırılmaktadır. Tarihsel iklim bilimciler, kronikler ve günlük hava durumu kayıtları gibi "Toplumsal Arşivler"de yer alan belgesel kaynakları yorumlayan tarihçiler, coğrafyacılar ve fizikçilerdir. Günlerden mevsimlere kadar değişen kısa zaman aralıkları içinde değerlendirilen atmosfer koşullarının yani hava durumunun aksine, iklimi ve iklimsel değişimi duyularımızla algılayamayız.[40] Dolayısıyla paleo-iklim bilimcilerin bilgi ürettiği ölçekle insanların atmosfer değişimlerini algılayıp tepki verdiği ölçek arasında uçurumlar vardır. Belgesel kaynakların Doğa Arşivleri'ne göre, sıcaklık, yağış miktarı, kar örtüsü, bulut örtüsü ve rüzgâr gibi farklı hava unsurları arasındaki etkileşime ışık tutmak gibi bir avantajı vardır.

Paleo-iklim bilimcilerle tarihsel iklim bilimcilerin amaçları aynıdır. Her ikisi de 19. yüzyılın ortalarında ulusal meteoroloji ağlarının kurulmasından önceki dönemlerin iklim durumlarını tespit etmeye çalışır. "Doğa Arşivi'yle" "Toplumsal Arşiv'den" elde edilen bilgiler bu çerçevede birbirini tamamlar. Belgesel verilerin dağınık olduğu veya hiç olmadığı yerlerde "Doğa Arşivi'ndeki" bulgulardan uzun vadeli sıcaklık veya yağış miktarı eğilimleri çıkartılabilir. Aşırı koşulların yapısını ve şiddetini belirlemenin önemli olduğu koşullarda belgesel veriler daha çeşitli ve daha durum bazlıdır. Tarihsel iklim bilimciler eski toplumların karşı karşıya kaldığı kuvvetli don olayları ve yıkıcı dolu fırtınaları gibi hava etkilerini zaman ölçeğinde incelemek için, iklim tahminlerinin dışında düşen yağmur ve alınan güneş miktarının tarihini de araştırırlar. Ayrıca sıra dışı olaylar, doğal felaketler, hava ve iklim koşullarının toplumsal yansımaları üzerinde durulur. Rudolf

40. Mike Hulme, Suraje Dessai, vd., "Unstable Climates: Exploring the Statistical and Social Constructions of "Normal" Climate", *Geoforum*, 40 (2009), 197–206.

Brazdil ve arkadaşları tarafından kaleme alınan makale belgesel kaynaklar ve bunların değer ve sınırlılıkları üzerine ayrıntılı bir analiz ve değerlendirme sunmaktadır.[41]

1970'li yıllarla 1980'li yılların başlarında yapılan araştırmaların odak noktasında toplum ve hava koşulları arasındaki etkileşim vardı. Bu araştırmaların başını iki kurucu baba çekmekteydi. Emmanuel Le Roy Ladurie hava durumu ve iklim araştırmalarına özel bir ilgi duyan bir tarihçidir. Ladurie'nin *History of Climate since the Year 1000* adlı eseri büyük ilgi görmüş ve geniş çevreleri etkilemişti.[42] Bugün hayatta olmayan Hubert Lamb ise insanlık tarihine tutkulu olan bir iklim bilimciydi.[43] Lamb 1979'da Norwich'te (Birleşik Krallık) "İklim ve Tarih" konulu bir uluslararası konferans düzenledi. Bu toplantı o güne kadar birbirlerinden bağımsız çalışan 250'den fazla tarihçi, coğrafyacı, iklim bilimci ve arkeoloğu bir araya getiren bir şemsiye örgüt işlevi gördü. O sırada yaşanmakta olan küresel gıda kriziyle ilgili tartışmalar iklimin geçmişteki etkisi üzerine düşünmek için bir fırsat oluşturdu. "Yeşil Devrim"in hız kazandığı 1980'li yılların başlarından itibaren açlık konusu başlıklardan düştü. Aynı sıralarda ana akım tarihçiler dikkatlerini maddi yaşamın gerçeklerinden daha çok şey vaat eden kültürel tarih alanına çeviriyordu. Tarihsel iklim bilimcilerse antropojenik iklim değişikliğiyle ilgili yeni tartışmalar ışığında geçmişteki sıcaklık miktarlarını tespit etmeye yönelik araştırma programlarıyla ilgilenmekteydi. Hava ve iklim koşul-

41. Rudolf Brazdil, Christian Pfister, vd., "Historical Climatology in Europe—the State of the Art", *Climatic Change*, 70 (2005), 363–430.

42. Emmanuel Le Roy Ladurie, *Times of Feast, Times of Famine. A History of Climate since the Year 1000*, (Londra, 1972); birinci baskı *L'histoire du Climat depuis l'An Mil* (Paris, 1967).

43. Hubert H. Lamb, *Climate, History and the Modern World*, 2'nci baskı, (Londra, 1995).

larının insan toplumları üzerindeki etkileriyle ilgili araştırmalar son zamanlarda tekrar yoğunlaşmaktadır. Nitekim bu çerçevede 2012 yılında bir Uluslararası Tarihsel İklim Bilim ve İklim Tarihi Derneği kurulmuş bulunmaktadır.

HAVA DURUMU TARİHİ – BİNLERCE PARÇALIK KOMPOZİT BİR BULMACA

İnsanlar doğal alan ve kültürel alan olmak üzere iki farklı varlık ve neden-sonuç ilişkisi alanının parçasıdır. İnsan bedeniyle biyolojik doğa alanının parçasıdırlar. Zihinleriyle sembolik kültür alanının parçasıdırlar.[44] Hava etkisi her ikisinde de önemli bir rol oynamaktadır. Hava etkisi sanayi çağından önce insanın biyolojik yaşamının önemli bir bileşeni olmanın yanı sıra, temel bir günlük deneyim olarak insanların zihninde de önemli bir yer tutmaktaydı. Hava durumu bilgisi ve hava durumunu anlama yetisi yazının icadından beri tarım toplumu kültürünün önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Okuryazar toplumlar geçmiş olaylarla ilgili belleği kalıcı hâle getirmek için hava durumu deneyimlerini ve iklim bilgilerini kayda dökerlerdi, bunlar meteoroloji dönemi öncesi açısından dikkat çekici bilgilerdi.

Kaynakların içeriğine gelince, iklim tarihçileri üç veriyi birbirinden ayrıştırır: Erken aletsel ölçümler, doğrudan anlatıya dayalı veriler ve dolaylı temsili veriler (Tablo 2.1).

İlk meteoroloji aletleri Galileo Galilei ve onun halefleri tarafından İtalya'da geliştirildi. Ağırlıklı olarak İtalyan yarımadasına yerleştirilen ilk meteoroloji istasyonları ağı Toskana Büyük

44. Rolf Peter Sieferle, "Kulturelle Evolution des Natur-Kultur Verhältnisses", ed. M. Fischer-Kowalski ve H. Haberl, *Gesellschaftlicher Stoffwechsel und Kolonisierung von Natur*, (Amsterdam, 1997), 37–53, burada 39.

Veri kategorisi	İçerikleri
Doğrudan veri	*(Erken tarihli) aletli ölçümler* • Hava basıncı, sıcaklık, yağış miktarı, su seviyesi göstergesi (Aletsel günlükler) *Doğrudan veya anlatıya dayalı veri:* • Bazen saat başı olmak üzere günde birkaç kez yapılan ölçümler (Su günlükleri ve seyir defterleri) • Anlık hava raporları, hava durumundaki aşırı oynaklıklar, hava etkisi ve algılar (Kronikler) • Yağmur duası törenleriyle Tövbe Günleri'nin tarihleri ve gerekçeleri (Kilise verileri)
Dolaylı ya da temsili veri	*Biyotik veri:* • Fenolojik bitki gözlemleri • Tarımsal faaliyetlerin zamanlaması *Fiziki veri:* • Nehir ve göllerin donması ve erimesi, kar yağış zamanların ve kar örtüsünün kalış süresi (kriyosferik veri) • Su baskını ve su çekilmesi kayıtları; sel ve kuraklık verileri (hidrolojik veri) • Buzullardaki antik zamandan kalan çizimler; buzulların ilerleme ve geri çekilmeleriyle ilgili raporlar (glasiyolojik veri) *Arkeolojik veri:* • Yerleşimlerin terk edilmesi, insan boyuyla ve beslenmesiyle ilgili istatistiklerdeki değişimler

Tablo 2.1 Toplum Arşivleri'nden veri kategorisine göre hava durumu ve iklim verileri

Dükü II. Ferdinand'ın girişimiyle kuruldu.[45] 18. yüzyılda birçok kişide –rahipler, soylular, bilim adamları ve varlıklı toprak sahipleri– barometre ve termometreler bulunuyordu ve bunlarla aletsel gözlemler yapıyorlardı. Hava durumu günlükleriyle anlatı şeklindeki kayıtlarda, 19. yüzyılın sonlarında kurulan ulusal gözlem ağı döneminden önceki ilk aletli ölçümleri bulmak mümkündür. Eski aletli ölçümlerle modern ölçümleri bir araya getirirken dikkatli bir standartlaştırma gerekir, çünkü eski aletler yetersizdi ve aletlerin nerelere yerleştirileceği konusunda belli bir kural yoktu. Kılavuz verilerse yok denecek kadar azdı.[46]

Doğrudan veriler hava durumu günlüklerindeki sınırlı ifadelerden kroniklerdeki kapsamlı tasvirlere kadar uzanan seri hava durumu anlatılarıdır. Vakanüvisler halkın deneyimlerini anlatır ve sıra dışı hava olaylarını kendi dünya görüşlerine göre yorumlarlar. Hava durumu günlükleri 15. yüzyılın sonlarında geniş ölçekli astronomik takvimlerin, genel meteorolojik gözlemlerin kayda geçirilmesinde uygun bir ortam oluşturmasıyla birlikte tutulmaya başlamıştır. Açık denizlerde rüzgâr ve hava koşullarındaki günlük değişiklikler 17. yüzyılın sonlarından itibaren gemi seyir defterlerine düzenli olarak işleniyordu. Güvertedeki her görevliden bu tür kayıtlar tutması isteniyordu. Zamanla, paskalya törenleriyle kuraklık veya bitmek tükenmek bilmeyen yağmurlar gibi olağan dışı iklimsel olayları yatıştırmak için düzenlenen dini ayinlere (*Pro Pluvia Rogations*) dair kilise verileri de sıra dışı hava olaylarının şiddetinin değerlendirilmesinde önemli bir veri kaynağı hâline gelmiştir.[47]

---

45. H. Howard Frisinger, *The History of Meteorology: to 1800*, (New York, 1977), s. 52.
46. Dario Camuffo ve P. Jones, ed., *Improved Understanding of Past Climate Variability from Early Daily European Instrumental Sources*, (Dordrecht, 2002).
47. Hava durumu günlükleri: Christian Pfister, Anita Bokwa, vd., "16. Yüzyıl Avrupa'sında Günlük Hava Gözlemleri", *Climatic Change*, 43 (1999), 111–150.

Dolaylı verilerle bir noktaya kadar hava koşulları ve iklim tarafından kontrol edilen biyofiziksel bulgular kastedilmektedir. "Biyofiziksel" terimi biyolojik ve fiziksel terimlerinden oluşmaktadır. Biyolojik verilerle ekinlerin ve yabani bitkilerin olgunlaşma zamanları ve hasat gibi tarımsal faaliyet tarihleri anlatılmaktadır. Fiziksel veriler kar örtüsünün yerde kalış süresi; nehir, göl, gölet ve akarsuların donma ve çözülmeleri ve med-cezir olaylarıyla ilgili göstergeleridir. Birçok vakanüvis anlatılarına biyofiziksel gözlemleri de dâhil ederdi, çünkü bu gözlemlerin geçmiş ve gelecekteki benzer olaylarla örtüştüğü bilinirdi. Dolayısıyla iklimsel riskler konusunda insanları bilgilendirme işlevi görürdü. Biyofiziksel göstergelerle sıcaklık ve yağış miktarı gibi iklimsel unsurlar arasındaki ilişki istatistiksel analizle kurulur. Eski tarihlerdeki buzdağlarının tasvir edildiği çizimler ve tablolar sayesinde 17. yüzyıldaki buz kütlelerinin boyut ve hacimleri dahi hesaplanabilmektedir.[48]

Diğer bir önemli dolaylı kaynak arkeolojik bulgulardır. Arkeologlar Doğa Arşivleri'ne gömülü olan insan yapısı kalıntıları ortaya çıkarıp analiz ederek geçmişteki iklim koşullarını ve insan faaliyetlerini araştırırlar. İnsanların boylarıyla, yerleşim birimlerinin kurulmasıyla veya terk edilmesiyle ilgili bulguların iklimsel koşulların ve/veya olağanüstü iklim olaylarının uzun

---

Seyir defterleri: Dennis Wheeler, "Tarihsel İklim Bilgisi Kaynağı Olarak İngiliz Seyir Defterleri", A. Kirchhofer, D. Krämer, vd., ed., *Nachhaltige Geschichte. Festschrift für Christian Pfister*, (Zürih, 2009), 109–126. Kilise verileri: Mariano Barriendos, "İspanya'da İklim ve Kültür. Hispanik Krallıklarda Olağan dışı İklim Olaylarına Verilen Dini Tepkiler (16'ncı–19'uncu Yüzyıllar)", W. Behringer, H. Lehmann, vd., ed., *Cultural Consequences of the Little Ice Age*, (Göttingen, 2005), 379–414.

48. Samuel U. Nussbaumer, Heinz J. Zumbühl, vd., *Fluctuations of the 'Mer de Glace' (Mont Blanc area, France), AD 1500–2050: An Interdisciplinary Approach Using New Historical Data and Neural Network Simulations*, (Innsbruck, 2007).

dönemli sonuçları olduğu varsayılır, ancak bu tür hipotezlere dikkatli yaklaşılması gerekir.[49]

Başka bir önemli belgesel bulgu alanı ayrımı kaynakları üreten veya yönlendiren unsurlarla ilgilidir. Kusur ve noksanlıkların tespiti açısından bu kaynakları kimin ve nasıl ürettiğini bilmek önemlidir (Tablo 2.2).

Veri kategorisi	Kişisel kaynaklar	Kurumsal kaynaklar
Yardımcı kaynaklar	• Yardımcı kaynak niteliğinde günlükler	• Meteorolojik ağ İstasyonlarının protokolleri • Gemi Seyir Defterleri
Doğrudan veya anlatı	• Hava durumu günlükleri • Kronikler • Mektuplar, günlükler • Seyyahların anlatıları • Bilimsel kayıtlar	• Hava olaylarını başka şeylerin yanında zorunlu olarak kaydeden raporlar • Kilise belgeleri • Hava durumuyla bağlantılı faaliyetler ve gelir kaynaklarıyla ilgili idari kayıtlar
Dolaylı veya temsili	• Bütün kişisel kaynaklar	

Tablo 2.2 Kayıt tutan kaynaklara göre Toplumsal Arşiv'den elde edilen hava durumu ve iklim verileri

49. Colin Renfrew ve Paul Bahn, *Archaeology: Theories, Methods and Practice*, 4'üncü baskı, (Londra, 2004), 13.

- Kişisel kaynaklar hava gözlemlerini herhangi bir nedenle kayda geçiren bireyler tarafından üretilir ve şekillendirilir. Bu tür kaynaklarda hem doğrudan hem dolaylı veriler bulunabilir. Bu kayıtların çoğunda biyografik nedenlerden kaynaklanan boşluklar bulunur. Bir yazarın kişisel arka planını bilmek hangi iklimsel unsurları öne çıkardığı veya hangilerini görmezden gelmiş olabileceği konusunda ipuçları verir. Bu olayın tarihi ancak kaynak yazarın sağlığına denk gelmişse doğru kabul edilir. Bunun için de yazarın doğum ve ölüm tarihlerinin bilinmesi gerekir.
- **Kurumsal kaynaklar**, idari yapılar yani manastırlar, hastaneler ve beledi idareler gibi organizasyonlar çerçevesinde üretilip şekillendirilir. Bu kurumların önceliği hava durumunu belgelemek değildir. Onların asıl kaygısı hava koşullarına göre inip çıkan maliyet ve harcamalardır. Yıllık ve bazen birkaç yüzyıllık iklim "ortalamaları" konusunda kayıtlar tutmak düzenli bürokratik faaliyetler arasında yer alırdı. Örneğin Lotta Leijonhufvud ve arkadaşlarının da gösterdiği gibi, liman faaliyetleriyle ilgili kurumsal kaynaklarca tutulan ve her yıl Stockholm'de denize açılma mevsiminin başlangıcını bildiren kayıtlar, 16. yüzyılın başlarıyla en azından 1870'lerin sonları arasındaki Ocak-Nisan dönemi sıcaklıkları için örneklem bir değişken işlevi görmektedir. Diğer bir örnek, Basel Hastanesi ve diğer idari kaynakların 1444'ten 1970 yılına kadar tuttuğu İsviçre ve Güneybatı Almanya'daki kış hasadının başlangıç tarihiyle ilgili kayıtlardır. Bu kayıtlar Mart ve Temmuz ayları arasındaki sıcaklıklar açısından örneklem değeri taşımaktadır. Fransa'da ve

diğer bölgelerdeki üzüm hasadının başlangıcıyla ilgili seri hâlindeki bilgiler 14. yüzyıla kadar geriye gider. Bürokratik rutinler çerçevesinde daha yüksek bir otoriteye raporlar verilmiş olması da muhtemeldir. Örneğin Adriyatik ve Doğu Akdeniz'deki Venedikli yöneticiler, limanlara hasar veren fırtınalar veya hasadı yok eden kuraklıklar gibi topraklarındaki gelir ve giderleri etkileyen olaylar hakkında amirlerine yıllık raporlar verirlerdi. Aynı şekilde, tıpkı günümüzün Çek Cumhuriyeti örneğinde olduğu gibi, binaları veya ekinleri hava koşullarıyla zarar görüp de devletten vergi indirimi talep eden aileler için yetkililer tarafından raporlar hazırlanırdı.[50]

Geriye kişisel ve kurumsal kaynaklardaki çeşitli verilerden kesintisiz bir niteliksel zaman dizisi oluşturma sorunu kalmaktadır. Birbirinden bağımsız binlerce veri parçasını bir araya getirerek geçmişe dönük ayrıntılı bir hava durumu resmi çıkarma ve sonra da bu resmi temsili sıcaklık ve yağış miktarı göstergelerinden oluşan kesintisiz bir seriye dönüştürme görevini tarihsel iklim bi-

50. Stockholm: Lotta Leijonhufvud, Rob Wilson, vd., "Five Centuries of Stockholm Winter/Spring Temperatures Reconstructed from Documentary Evidence and Instrumental Observations", *Climatic Change*, 101/1 (2010), 109–141. İsviçre ve Güneybatı Almanya: Oliver Wetter ve Christian Pfister, "Kuzey İsviçre ve Güneybatı Almanya'da Kış Çavdar Hasadı İçin Çıkartılan İlbahar-Yaz Sıcaklıkları, 1454–1970", *Climate of the Past*, 7 (2011), 1307–1326. France: Valerie Daux, Inaki Garcia de Cortazar-Atauri, vd., "İklim Araştırmaları İçin Açık Üzüm Hasadı Veritabanı: Veri Tanımı ve Kalite Değerlendirmesi", *Climate of the Past*, 8 (2012), 577–588. Venedik: Jean Grove ve Annalisa Conterio, "16. ve 17. yüzyıllarda Girit İklimi", *Climatic Change*, 30/2 (1995), 223–247. Çek Cumhuriyeti: Rudolf Brázdil, Katarina, Chroma, Hubert Valašek ve Lukác Dolak, "Çek Cumhuriyeti'nin Güneybatı Moravia bölgesindeki vergi kayıtlarından çıkarılan olağan dışı Hidrometeorolojik olaylar, MS 1751–1900", *Climate of the Past*, 8 (2012), 467–481.

limciler üstlenmiştir. Başlangıç olarak belli bir zaman aralığı için çıkarılan resmin "meteorolojik" yani atmosfer yasalarına uygun olması gerekir. İkinci olarak her ayın ve her mevsimin verilerinden sıralı bir endeksi çıkartılır. Bu endeks –3 (olağanüstü soğuk), –2 (çok soğuk), –1 (soğuk), 0 ("ortalama"), +1 (sıcak), +2 (çok sıcak) ve +3 (olağanüstü sıcak) olmak üzere yedi basamaktan oluşur. Yağış endeksinde de aynı yöntem kullanılır ve –3 (olağanüstü kurak), –2 (çok kurak), –1 (kurak), 0 ("ortalama"), +1 (yağışlı), +2 (çok yağışlı) ve +3 (olağanüstü yağışlı) şeklinde bir tasnife gidilir. Tabii "Pfister endeksi" adı verilen bu tasnif basamaklarının bir ölçüde öznel olduğu ve araştırmacının deneyimleriyle bulduğu verilere bağlı bulunduğunu akıldan çıkarmamak gerekir. Buna rağmen farklı ülkelerden ayrı ayrı elde edilen endeksler arasında yüksek bir korelasyon olduğu görülmektedir. Almanya, İsviçre ve Çek Cumhuriyeti'nde 1500'lerden 19. yüzyılın başlarına kadar gelen neredeyse kesintisiz denebilecek bir aylık sıcaklık endeksi mevcuttur. Petr Dobrovolny ve arkadaşları bu verilerden yola çıkarak yılın her ayı için kesintisiz bir sıcaklık tahmininde bulunmayı başarmışlardır.[51] Aynı yazarların başını çektiği diğer bir grup 1501 ile 2010 yılları arasındaki Çek toprakları için tahmini bir aylık yağış miktarı tablosu çıkarmışlardır.[52] Jürg Luterbacher ve arkadaşları da Avrupa'nın bütünü için aylık (1659'dan itiba-

51. Petr Dobrovolný, Anders Moberg, Rudolf Brazdil, Christian Pfister, Rüdiger Glaser, Robert Wilson, A. van Engelen, Danuta Limanowka, Andrea Kiss, Monika Halickova, Jarmila Mackova, Dirk Riemann, Jürg Luterbacher ve Reinhard Böhm, "Orta Avrupa için MS 1500'den sonrasını kapsayan belgesel veri ve aletsel kayıtlardan çıkarılan aylık, mevsimsel ve yıllık sıcaklıklar" *Climatic Change*, 101 (2010), 69–107.

52. Peter Dobrovolný, Rudolf Brázdil, Mirek Trnka, Oldrych Kotyza ve Hubert Valášek, " Çek Toprakları İçin Yağış Miktarı Tablosu, MS 1501–2010", *International Journal of Climatology*, (wileyonlinelibrary.com) DOI: 10.1002/joc.3957 2014.

ren) ve mevsimsel (1500'den itibaren) temelde deniz seviyesi basıncı, sıcaklık ve yağış miktarı istatistikleri çıkarmışlardır.[53]

İKLİMSEL EĞİLİMLER VE HAVA KOŞULLARINDAKİ OLAĞANÜSTÜ DURUMLAR

Avrupa'daki belgeye dayalı verilerin coğrafi ve zamansal dağılımı farklılıklar göstermektedir. Kuzey Avrupa (İzlanda hariç), Balkanlar ve Rusya'yla ilgili veriler hâlâ bölük pörçükken, en azından "yaz" ve kış" mevsimleriyle ilgili Batı ve Orta Avrupa veriler 1170'ten itibaren kesintisiz olarak mevcuttur. Pierre Alexandre bu sayede bölgenin 1000 ile 1425 yılları arasındaki kritik verilerini toplamayı başarmıştır.[54] Almanya'nın Ortaçağ'a kadar uzanan son bin yıllık mevsimsel sıcaklık kayıtları elimizdedir.[55] 1550 yılından sonraki dönemde çeşitli ülkelerle ilgili bilgi miktarı ve kalitesi büyük ölçüde artmakta ve elimizde neredeyse kesintisiz denebilecek endeksler bulunmaktadır. İngiltere ve Fransa'yla ilgili aylık sıcaklık kayıtları 1658/59'lardan beri tutulmaktadır.[56]

---

53. Jürg Luterbacher, Daniel Dietrich, vd., "1500'den İtibaren Avrupa'daki Mevsimsel ve Yıllık Sıcaklık Değişkenlikleri, Trendler ve Olağanüstü Olaylar", *Science*, 303 (2004), 1499–1503; Andreas Pauling, Jürg Luterbacher, vd., "Beş Yüz Yıllık Izgaralı-Yüksek Çözünürlüklü Avrupa Yağış ve Geniş Ölçekli Sirkülasyon Bağlantısı Haritası", *Climate Dynamics*, 26 (2006), 387–405.

54. Pierre Alexandre, *Le Climat en Europe au Moyen Age—Contribution à l'histoire des variations climatiques de 1000 à 1425, d'après les sources narratives de l'Europe occidental*, (Paris, 1987).

55. Rüdiger Glaser ve Dirk Riemann, "Almanya ve orta Avrupa'nın Belgesel Verilere Dayalı Bin Yıllık Sıcaklık Kayıtları", *Journal of Quaternary Science*, 24 (2009), 437–449.

56. Phil Jones ve Mike Hulme, "Orta İngiltere'de Değişen Sıcaklıklar" M. Hulme ve E. Barrow, ed., *Climates of the British Isles: Past, Present and Future*, (Londra, 1997), 173–196; Emmanuel Le Roy Ladurie, *Naissance de l'Histoire du Climat*, (Paris, 2013).

Bu bölümün son kısmında ana iklim eğilimleri özetlenmektedir. İzlanda, Fransa, Britanya Adaları, Güney ve Kuzey Hollanda, Almanya, İsviçre, İtalya, Çekya, Macaristan, Lehistan ve Rusya ile ilgili bölgesel hava durumu ve iklim sentezlerinden daha ayrıntılı bilgiler elde etmek mümkündür.[57]

Son bin yıl içindeki başlıca değişim, sıcak ortaçağ döneminin aşağı yukarı 1300'lü yıllarda yerini 1900'lere kadar süren soğuk bir "Küçük Buzul Çağı"na bırakmasıdır. Daha sonra bu çağ da yerini esas olarak insan yapısı olan küresel ısınmayla bağlantılı, daha sıcak bir eğilime bırakmıştır. Önceki sıcak dönem bugün, dünyanın yörüngesinde, ekseninde ve dönme hareketinde meydana gelen değişiklikler nedeniyle kuzey yarımkürede yaşanan yüksek güneş radyasyonuna bağlanmaktadır.[58] "Küçük Buzul Çağı" kavramı aşağı yukarı 5.000 yıl önceki İdeal İklim Koşullarında buzdağlarının çoğunun erimesinden sonra yeniden başla-

---

57. İzlanda: Astrid E. J. Ogilvie, "İzlam'daki İklim Değişiklikleriyle İlgili Belgesel Kanıtlar, M.S. 1500'den 1800'e kadar, R. S. Bradley ve P. D. Jones, ed., *Climate Since A. D. 1500,* (Londra/ New York, 1992), 92–117. Fransa: Emmanuel Le Roy Ladurie ve Daniel Rousseau, *Les fluctuations du climat. De l'an mil à aujourd'hui* (Paris, 2011). Birleşik KrallıkUK: John Kington, *Climate and Weather,* (Londra, 2010). Belçika ve Hollanda: Jan Buisman ve Aryan F. V. van Engelen, *Duizend jaar weer, wind en water in de lage landen. (1300–1750),* (4 cilt; Franeker, 1996–2006). Almanya: Rüdiger Glaser, *Klimageschichte Mitteleuropas,* (Darmstadt, 2008). İsviçre: Christian Pfister, *Wetternachhersage. 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen 1496–1995,* (Bern, 1999). İtalya: Emanuela Guidoboni, Antonio Navarra, vd., *Nella spirale del clima. Culture e società mediterranee di fronte ai mutamenti climatici,* (Bologna, 2010). Çek Cumhuriyeti: Rudolf Brazdil, Petr Dobrovolny, vd., *History of Weather and Climate in the Czech lands,* (6 vols.; Brno, 1995–2004). Macaristan: Lajos Racz, *The Steppe to Europe. An Environmental History of Hungary in the Traditional Age,* (Cambridge, 2013). Polonya: Rajmund Przybylak, ed., *The Polish Climate in the European Context. An Historical Overview* ,(Dordrecht, 2010). Rusya: Yevgenii P. Borisenkov, "SSCB'yle İlgili Belgesel Veriler", Bradley, Jones, ed., *Climate Since A.D. 1500,* (Londra, 1992), 171–183.

58. Heinz Wanner, Jürg Beer, et al. (2008). Aynı zamanda bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Milankovitch_cycles> (Erişim Tarihi, 9 Haziran 2013).

yan hafif buzullaşma evresini ifade etmektedir.[59] Alpler'deki üç büyük buzul gelişimiyle de belgelenen Küçük Buzul Çağı'ndaki soğuma küçük güneş hareketleriyle ve tropik bölgelerde sık sık meydana gelen yanardağ patlamalarıyla ilişkilidir.[60] Küçük Buzul Çağı'nda iklim koşulları her yerde eşit ölçüde soğuk olmaktan çok, sıcaktan aşırı kuraklığa kadar değişen ve çoğu zaman da birbirine zıt sıcaklık ve yağış miktarları görülmektedir. Atmosferik değişimlerin yarattığı farklı sonuçlar nedeniyle Avrupa'nın farklı kısımları arasında da büyük zıtlıklar oluşmuştu. 1350 ile 1750 yılları arasındaki bu sıcaklık ve yağış eğilimleri daha sonra Batı ve Doğu-Orta Avrupa'yla Akdeniz bölgesinde de gözlenmiştir.

BATI AVRUPA

Batı Avrupa'da (Fransa, Britanya Adaları, Benelüks ülkeleri, İsviçre ve Almanya) kış yarı yılı (Ekim-Mart arası) 20. yüzyıla göre daha soğuk ve genelde daha kuruydu. 1351-1370, 1418-1425, 1432-1443, 1477-1483, 1560-1573, 1680-1697 arası ve 1740'lı dönemler özellikle daha soğuk ve kuruydu. 1364, 1435, 1573, 1695, 1709 ve 1740 gibi sert kış yıllarında Avrupa'nın büyük bir bölümü birkaç ay boyunca soğuk ve kuru hava kütlelerinin etkisi altında kalmıştı. 1709 yılının Ocak ayında yaşanan aşırı soğuklarda kutup havası güneyde Akdeniz Havzası'na kadar inmiş ve narenciye zeytin ağaçları gibi alt tropikal bitkilerin çoğunu yok etmişti.[61] 1401 ile 1417 yılları arasında, 1470'li yıllarda, 1520 ile 1545 arasında ve yine 1617'den 1650'ye kadar olan yıllarda kış mevsimleri daha ılıktı.

---

59. François E. Matthes, "Report of Committee on Glaciers", *Transactions of the American Geophysical Union*, 20 (1939), 518–529.

60. Heinz Wanner ve Jürg Beer, "Mid– to Late Holocene Climate Change: An Overview", *Quaternary Science Reviews*, 27 (2008), 1791–1828.

61. Marcel Lachiver. *Les années de misère. La famine au temps du Grand Roi 1680–1720*, (Paris, 1991), 124.

1600 ile 1615 yılları arasında sıcaklıklar sık sık soğuk ve sıcak uçlar arasında gidip gelmişti.

Benzer biçimde, elimizdeki yaz yarı yılıyla (Nisan-Eylül arası) ilgili veriler de daha soğuk (1452-1465 arası, 1490'lı yıllar, 1510'lar, 1560 ile 1598 ve 1684 ile 1705 arası) ve daha sıcak (1380'ler, 1412-1427 arası, 1530 ile 1565 ve 1718-1730 arası) dönemler, ortalama ya da normal hava koşullarının yaşandığı dönemler gibi sınıflandırmalar yapmamıza izin vermektedir. "Sıcak Ortaçağ Dönemi"nden "Küçük Buzul Çağı"na geçiş sürecinde, yani 13. yüzyılın sonlarıyla 15. yüzyılın başları arasında İngiltere'de, Nisan ve Temmuz ayları arasında ortalama sıcaklıkların 13°C'den 12.4°C'ye düştüğü görülmektedir. Bu uzun dönemli eğilimi, birbiri ardına gelen daha soğuk ve daha sıcak büyüme mevsimleri takip etmiştir. 1390'lı ve 1410'lu yıllar biraz daha sıcaktı. 1380'li yıllarla 15. yüzyılın ilk yılları soğuk geçmişti. 1390'larla 1410'lu yılların büyüme mevsimleri (Nisan-Eylül arası) oldukça kuru geçmişti. 1355 ile 1375 yılları arasında, 1380'li yıllarda ve 15. yüzyılın ilk yıllarıyla 1420'lerin başlarında yağış miktarının arttığı görülmektedir.[62] 1473 ile 1540 yılları arasında Avrupa'nın büyük bir bölümünde rekor yüksekliklerde sıcak hava dalgaları ve birden fazla mevsime yayılan kuraklıklar meydana gelmiştir.[63]

1560'ten itibaren birkaç on yıl süren bir soğuma süreci başladı ve bu süreç yavaş yavaş kıştan ilkbahara, yaza ve sonbahara doğru yayıldı. İzlanda'yla Grönland arasındaki geniş Danimarka

62. Kathleen Pribyl, Richard Cornes, vd., "Reconstructing Medieval April–July Mean Temperatures in East Anglia, 1256–1431", *Climatic Change*, 113 (2012), 393–412.
63. Oliver Wetterve Christian Pfister, "Hafifi Alınan Bir Rekor Olayı. 1540 Yazı Neden 2003 Yazından Muhtemelen Daha Sıcaktı", *Climate of the Past*, 9 (2013), 1–16, 1444 ile 2011 yılları arasında İsviçre'de yeni bir dizi üzüm hasadına yer vermektedir. Oliver Wetter, Christian Pfister, vd., "Avrupa'da 1540 yılı boyunca yaşanan beklenmedik sıcaklık ve kuraklık – en kötü vaka", *Climatic Change*, 125 (2014), 349–363, Avrupa'da 1500 yılından beri yaşanan en kötü doğa felaketini anlatmaktadır.

Boğazı 1580'li yıllarda yazın bile sık sık buz kütleleriyle tamamen kapanıyordu.[64] 1560 ile 1600 yılları arasındaki Orta Avrupa'da kış mevsimleri 1531 ile 1560 arasına göre 0,9°C daha soğuktu. Aynı dönemde sıcaklıklar ilkbaharda 0,6°C, yazın 1,0°C ve sonbaharda 0,5°C düşmüştü. En soğuk dönem 1591 ile 1600 yılları arasındaki dönemdi.[65] Kuzey Almanya'yla Alpler arasında yazın genelde düşen yağış miktarı artış gösterirken, yüksek noktalara da daha sık kar düşmüştür. Alp buzulları hızla büyümüş –(Bernese Oberland'taki Aşağı Grindelwald Buzulu yirmi yıl gibi kısa bir sürede bir kilometre genişlemiştir– ve İsviçre'de meydana gelen büyük sellerin sayısı dörde katlanmıştır. Alplerin kuzeyindeki tarım ekonomileri 1585, 1628, 1675 ve 1692'de olduğu gibi sık sık, tropik bölgelerdeki büyük volkanik patlamaların yol açtığı "yazsız geçen yıllar"a sahne olmuştur. 1618-1630, 1640-1650 ve 1687-1695 yılları arasında birçok ülkede sert hava koşulları meydana gelmiştir.[66]

DOĞU AVRUPA (LEHİSTAN VE RUSYA)

Rusya 14. yüzyılın ikinci yarısında ve özellikle de 1360'lı yıllarda ciddi kuraklıklar yaşamış ve bunun sonucunda nehirler kururken, orman ve turbalık yangınları meydana gelmişti. Ülkenin orta bölgeleri 15. yüzyılda, Geç Ortaçağ'dan beri en soğuk yıllarını yaşamıştı. (Özellikle de 1450'li yıllarda) yağmurlu yazlar, (ağırlıkla 1479'li yılların başlarında yaşanan) ciddi kuraklıklar ve (esas olarak 1440 ile 1460 arasındaki) soğuk kışlar aralıklarla kırk yıl süren bir açlık dönemini tetiklemişti. 1480 ile 1520 yılları arası oldukça yağmurlu geçerken, 16. yüzyılın ilk yarısı hayli sı-

64. Lamb, *Climate*, 216.

65. Sıcaklıklar Dobrovolny ve arkadaşlarının elde ettiği verilere göre hesaplanmıştır. (2010).

66. Geoffrey Parker, *Global Crisis. War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*, (New Haven, 2013).

cak geçmişti. Aynı yıllarda Lehistan'da kışlar nispeten yumuşak geçmekle birlikte oldukça değişkenlik gösteriyordu. Kış sıcaklıkları 1550'den itibaren düştü ve 1750'lere kadar iki yüz yıl boyunca düşük kaldı. Lehistan'da 1650'ye kadar yaşanan serin yazlarla ilgili bir veri bulunmazken, Rusya'da özellikle de 1590 ile 1620 yılları arasında hem kışların hem de serin yazların kayıtlarının tutulduğu görülmektedir. 17. yüzyılın ikinci yarısında Kuzeyde sıcaklıkların yükselmesi nedeniyle Rus gemileri Bering Boğazı'ndan geçerek, Kola Yarımadası kıyılarından Kuzeydoğu Rotası aracılığıyla Pasifik'e açılabiliyordu. 1640 ile 1659 yılları arasında her iki yazdan biri kurak geçiyordu. Lehistan 17. yüzyılın ikinci yarısında diğer dönemlere göre daha sıcak yazlar gördü. Rusya'da 17. yüzyılın ikinci yarısı sık sık yağmurlu yazlara, erken başlayan soğuklara ve mevsim sonlarında don olaylarına sahne oldu. 18. yüzyıla soğuk ilkbaharlar, yaz ortasında yaşanan soğuklar ve yaz sonlarında meydana gelen don olayları damga vurdu. Aynı şekilde 18. yüzyılın ilk yarısında, yani 1721 ile 1740 yılları arasında Lehistan'da da soğuk yaz mevsimleri kayda geçti.[67]

AKDENİZ HAVZASI

Özellikle Doğu Akdeniz'de ortalama kış sıcaklıklarının 20. yüzyıl rakamlarına göre daha düşük olduğu görülmektedir.[68] Katalon-

67. Rusya: Yevgenii P. Borisenkov, "SSCB'yle ilgili Belgesel Veriler", R. S. Bradley ve P. D. Jones, ed., *Climate Since A.D. 1500*, (Londra, New York, 1992), 171–183, burada 173–174. Vladimir Klimenko ve Olga Solomina, "Doğu Avrupa Ovası'nda Son Bin Yıldır Meydana Gelen İklimsel Değişiklikler: Son Veriler", Przybylak, *Polish Climate*, 71–102, burada 81. Polonya: Rajmund Przybylak, Piotr Oliúski, Waldemar Chorczewski, Wieslaw Nowosad ve Krzysztof Syta, "Belgesel veriler", Rajmund Przybylak, ed., *The Polish Climate in the European Context. An Historical Overview*, (Dordrecht, 2010), 167–190.

68. Samuel White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, (Cambridge, 2011), 134.

ya'da (Kuzeydoğu İspanya) 16. yüzyılın ortalarında kış yarı yılları bazı dönemlerde kurak geçmişti. 1570'li yıllardan itibaren daha yağmurlu ve daha soğuk hava koşulları ve yüksek yerlerde daha fazla kar yağışı görülmeye başladı. Yağmur mevsimlerinde sık sık akarsu taşkınları yaşanıyordu. Nehirlerin taşması nedeniyle bataklık alanlar genişlemişti.[69] Doğu Akdeniz ise soğuk ve kuraklıkla boğuşuyordu. 1590 ile 1619 yılları arasında iklim, özellikle de Akdeniz'in batı bölgelerinde sık sık yaşanan sel felaketleriyle birlikte iklimsel şartlar tam anlamıyla rayından çıkmıştı. Aynı dönemde Osmanlı toprakları son altı yüzyılın en uzun süreli kuraklıklarına sahne oldu.[70] Durum 17. yüzyılın ortalarında da farklı değildi.[71]

HAVA DURUMU VE İKLİMİN TARİH AÇISINDAN ÖNEMİ

Geçmişteki iklimsel değişikliklerin toplumları nasıl etkilediği konusunda derin görüş ayrılıkları vardır. Doğa bilimleri uzmanları iklimin geçmişte toplumları *kesinlikle* etkilemiş olduğunu düşünmektedir. Toplumsal boyutu da içeren bilimsel simülasyonlar genellikle yüksek bir zaman ve mekân düzeyinde düzleşmiş eğrilerle desteklenen tek nedenli tezler şeklinde dile getirilmektedir. Nico Stehr ve Hans von Storch "günümüz iklimsel etki araştırmalarının büyük bir bölümünün tam bir iklimsel determinizm olduğunu" ileri sürmektedir.[72] İklimsel değişikliklerin toplumsal

69. Faruk Tabak, *The Waning of the Mediterranean, 1550–1870: A Geohistorical Approach*, (Baltimore, 2008), 17.

70. White, *Climate of Rebellion*, 136–137.

71. Parker, *Global Crisis*.

72. Nico Stehr ve H. v. Storch, "Von der Macht des Klimas. Ist der Klimadeterminismus nur noch Ideengeschichte oder relevanter Faktor gegenwärtiger Klimapolitik?", *Gaia*, 9(3) (2000), 187–195, burada 187.

önemiyle ilgili tartışmalara hâlâ coğrafyacı Ellsworth Huntington ve onun takipçileri tarafından en uç noktalara taşınan çevresel determinizmin gölgesi düşmektedir. Birçok tarihçinin hava durumuyla iklimin insanlığın gelişimindeki muhtemel rolünü toptan reddetmesinin altındaki nedenlerden biri bu olmalıdır. Diğer bir neden tarihçilerin geniş genellemelerden kaçınması olabilir, çünkü tarihsel araştırmada olaylar arasındaki farklılıklar temel önemdedir.[73] Her "İki Kültür" de sağlam veriler ve yöntemlerle donanmış olsa bile, tartışmalı konuların yine de ideolojik gözlüklerden bağımsız olarak ele alınması gerekir. "Tarih araştırmasında iklim faktörü", geçmişe determinist bir açıklama getirme çabası olarak değil, [Jan de Vries'in haklı olarak iddia ettiği gibi] "eski toplumlarla ilgili çalışmaların bağlamının genişletilmesi olarak görülmelidir".[74] İklimle insanlık tarihi arasındaki karşılıklı etkileşimi inceleyebilmek için, teknolojinin ve ticaretin gelişmesi, kurumsal yapıdaki değişiklikler, savaşlar ve bölgesel devletlerin ortaya çıkışı gibi insanlık dünyasında meydana gelen birçok değişikliğin kendi iç dinamikleriyle meydana geldiğini de göz önünde bulundurmak gerekir. Biraz daha açıklayıcı olursak, "iklim" ve "tarih" konusunun daha alt analiz düzeylerine indirgenmesi ve örneğin gıda, sağlık, enerji sistemleri veya ulaşım, iletişim, kara ve deniz harekâtları gibi alanlara özel olarak odaklanılması gerekmektedir (bkz. Şekil 2.1).

Bu modele göre hava durumu ve iklim su miktarını ve onunla doğrudan bağlantılı olan sulama, güç üretimi ve nehir

73. T. M. L. Wigley, N. J. Huckstep, vd., "Historical Climate Impact Assessments", Robert W. Kates, J. H. Ausubel ve Mimi Berberian, ed., *Climate Impact Assessment. Studies of the Interaction of Climate and Society*, SCOPE 27 (Chichester, 1985), 529–564, burada 558.

74. Jan de Vries, "Analysis of Historical Climate–Society Interaction", Kates, Ausubel ve Berberian, ed., *Climate Impact Assessment*, 27, 273–292, burada 274.

taşımacılığı gibi alanları etkilemektedir. Bunlar da yiyecek üretimini ve yakıta ve sağlık sistemine olan talebi etkilemektedir. Hepsinden önemlisi, bireylerin iklimsel değişimlerin pasif kurbanları olmadığı gerçeğidir. Aksine, insanlar da kendilerini olağanüstü hava koşullarına ve iklimsel değişikliklere karşı korumak için stratejiler geliştirmiştir. Robert W. Kates ve meslektaşları tarafından düzenlenen hacimli kitap iklim ve toplum arasındaki karşılıklı etkileşimin incelenmesi açısından geniş ve ayrıntılı bir çerçeve sunmaktadır. Kitap yüzden fazla yazar ve editörün iş birliğiyle hazırlanmış olup, tarım, balıkçılık, su ve enerji kaynakları, sıra dışı olay analizi, risk algısı ve sayısal modelleme gibi hemen tüm önemli alanları kapsamaktadır.[75]

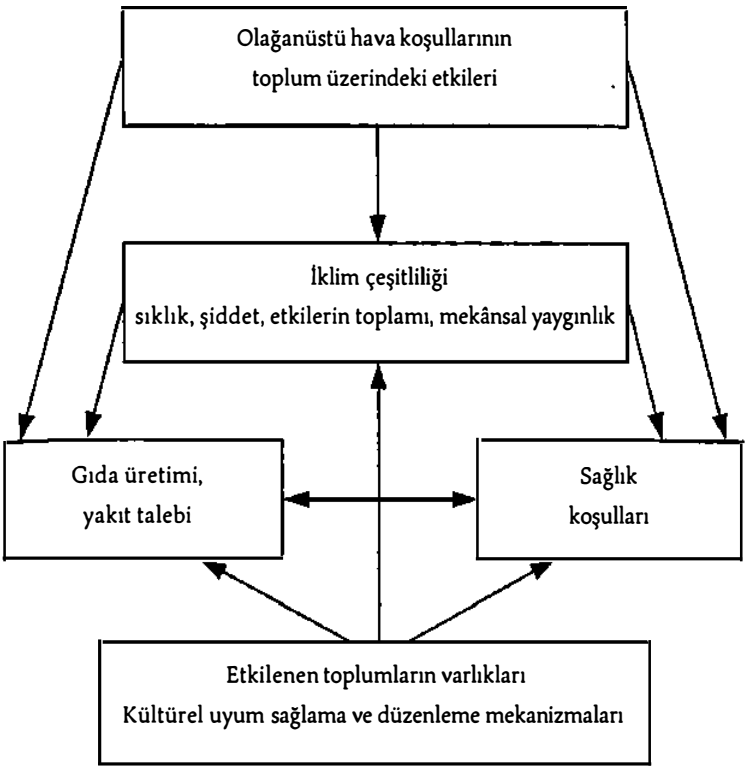
İklim etkisi araştırmalarındaki önemli bir konu da fen bilimleriyle başlayıp sosyal bilimlere ve oradan nihayet kültürel tepki ve üstesinden gelme stratejilerine kadar uzanan belli başlı bilimsel alanlara paralel etkileri sıralamaktır.[76] Bu yaklaşım hava durumu ve iklimin başka türlü meydana gelmeyecek olan bir dizi olayı tetiklediğini varsaymaktadır. Şekil 2.2'de yukarıdan aşağı doğru uzanan okların boyutları sonuçların iklimsel etkiyle ne kadar yakından bağlantılı olduğunu göstermektedir.

Olağanüstü hava koşullarının ve bu koşulların yol açtığı olayların ilk sonucu, birincil (biyokütle) üretim, suyun temini ve mikroorganizmalar gibi biyofiziksel nitelikteki sonuçlar olmaktadır. Gıda fiyatlarındaki dalgalanmalar, bölgeler arası ticaret, tahıl stoku ve spekülasyon, insanlar ve hayvanlar arasındaki salgın hastalıklar gibi diğer faktörlerin gölgesinde kalan ikinci sıradaki önemli sonuçlar arasında yer almaktadır.

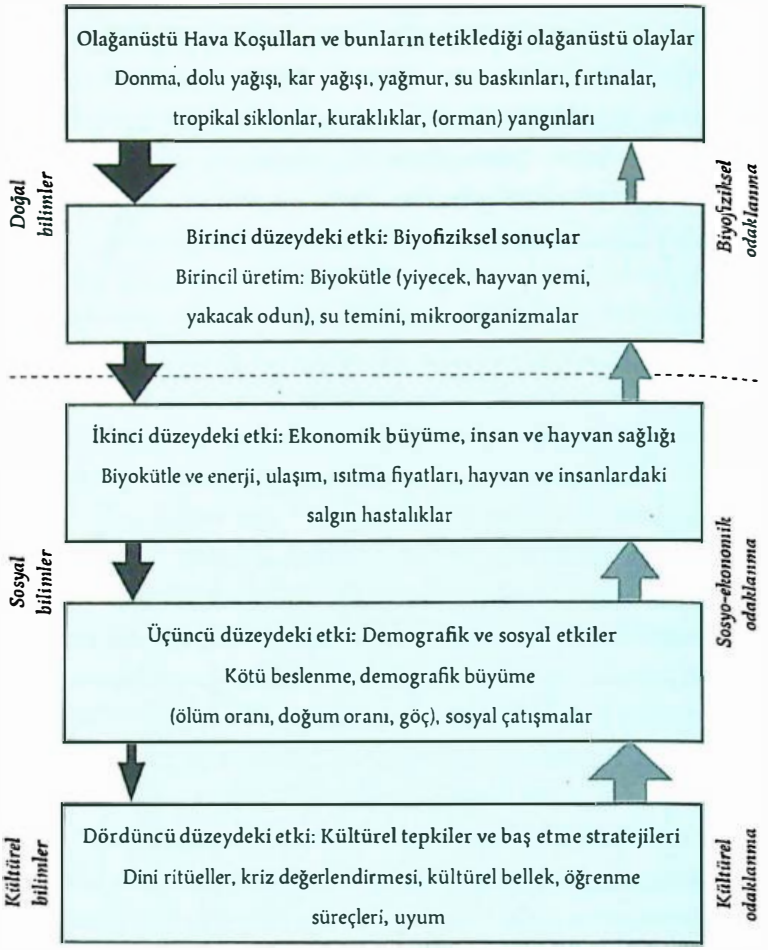
75. Kates, Ausubel ve Berberian, ed., *Climate Impact Assessment.*

76. Robert W. Kates, "The Interaction of Climate and Society", Kates, Ausubel ve Berberian, ed., *Climate Impact Assessment. Impact Assessment*, 3–36.

Şekil 2.1 Olağanüstü hava koşullarının toplum üzerindeki etkileri [77]

77. Christian Pfister, "İklimsel Aşırılıklar, Tekrarlayan Krizler ve Cadı Avları: 16. Yüzyılın Sonlarıyla 17. Yüzyılın Başlarında Avrupa Toplumlarının Dış Şoklarla Baş Etme Stratejileri", *The Medieval History Journal*, 10(1–2) (2007), 33–73, burada 40.

Şekil 2.2* Basitleştirilmiş İklim-Toplum Etkileşim Modeli

* Daniel Krämer, *Menschen grasten nun mit dem Vieh. Eine Untersuchung der sozialen Verletzlichkeit der Gesellschaft in der letzten grossen Hungerkrise der Schweiz 1816/17*, Basle, 2015 ve Christian Pfister, "Sıradışı İklim Olayları, Tekrarlayan Krizler ve Cadı Avları: 16. Yüzyılın Sonlarıyla 17. Yüzyılın Başlarında Avrupa Toplumlarının Dış Şoklarla Baş Etme Stratejileri", *The Medieval History Journal*, 10/1–2 (2007), 33–73, burada 41.

Üçüncü düzeydeki etki kendini esas olarak doğum oranlarının düşmesi ve ölüm oranlarının aşırı yükselmesi gibi demografik etkilerle hissettirir.[78] Dördüncü düzeydeki etki yağmur duası gibi kültürel tepkileri, öğrence süreçleri ve sosyal çatışmalar yoluyla meteorolojik strese uyum sağlama stratejilerini içermektedir. Aşağıdan yukarı doğru uzanan oklar bireysel ve kolektif aktörlerin meteorolojik stresin doğrudan ve dolaylı sonuçlarıyla baş etme seçeneklerinin ne kadar çok olduğunu göstermektedir. Şekil kendi başına sezgisel bir değer ifade etmektedir. Model iklim dışında insan faaliyetlerini etkileyen çok farklı değişkenler içermemektedir; ayrıca her bir faaliyet açısından kritik olan iklimsel değişkenlerin ayrıntılarına da girmemektedir.

Düşük hasadın yol açtığı sonuçları araştırırken, ana yiyecek kaynaklarının hava durumundaki değişiklikler karşısındaki hassasiyetini de incelemek gerekmektedir. Lucien Febvre'in deyişiyle: "İklimin insan üzerindeki etkisini anlayabilmek için, önce iklimin insanın yaşadığı doğal çevre üzerindeki etkisini anlamak gerekir."[79] Batı ve Orta Avrupa'da bu strateji esas olarak yiyecek, tahıl, şarap ve süt ürünleri üretimiyle ilgilidir. "Küçük Buz Yılı Tipi Etkiler" (LIATIMP) adı verilen ve ağırlıklı olarak soğuk bahar aylarıyla (Nisan!) aşırı yağışlı yaz mevsimlerini içeren belli bazı hava olaylarının en gelişmiş tedbir sistemlerini bile yerle bir

78. Bruce M. S. Campbell ve Cormac O'Grada, "Sanayi Öncesi İngiltere'de Düşük Hasat, Tahıl Fiyatları ve Açlık Felaketleri", *The Journal of Economic History*, 71(4) (2011), 859–886; Philip Slavin, "Mahşerin Beşinci Atlısı. İngiltere ve Galler'deki Büyük Sığır Sığır Vebası ve Ekonomik Sonuçları, 1319–1350', S. Cavaciocchi, ed., *Economic and Biological Interactions, in Preindustrial Europe from the 13th to the 18th Century*, (Floransa, 2010), 165–179.

79. Lucien Febvre, *La terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire*, 2'nci baskı (Paris, 1925), 115. Bu alıntı için Franz Mauelshagen'e teşekkür ederim.

etmesi muhtemeldir.[80] Bu tür hava koşulları yalnızca üretimi değil, üretilen tahıl ve şarabın kalitesini de etkiliyordu. Uzun süreli yağış dönemlerinde yapılan hasat yemeklik tahılın depolanmasını daha da zorlaştırdığı gibi, ertesi yıla tohumluk olarak saklanacak tahılın da çürümesine veya erken çimlenmesine yol açıyordu. Dahası, şiddetli kuraklık, şiddetli soğuk ve yağmur gibi olağanüstü hava koşulları salgın hastalıklar yoluyla büyük ve küçükbaş hayvanları da olumsuz etkiliyordu. Eski görüşlerin tersine, iyi ve kötü yılların ille de arka arkaya gelmediği kanıtlanmıştır. Aksine, iyi veya kötü yılların çoğunlukla uzun dönemler hâlinde yaşandığı, yani üst üste geldiği görülmektedir. 1560 ile 1630 arasındaki yetmiş yılda önceki ve sonraki dönemlere göre çok daha yüksek bir iklimsel strese tanık olunmuştu. Dolayısıyla Güney Orta Avrupa'da tahıl fiyatları bu dönemde tavan yapmıştı.[81]

İklimsel değişiklikler karşısındaki toplumsal hassasiyetle ilgili araştırmaların bölgesel örnek çalışmalar üzerinden yürütülmesi gerekmektedir. Bu tip çalışmaların dar çerçevesi, insanın dünya algısını etkileyen çok yönlü siyasal, toplumsal ve kültürel zeminleri daha iyi ortaya koymaktadır. "Tarih araştırmalarında incelenecek birimi genelde eldeki veriler dikte eder."[82] Çoğu örnekte bu tür veriler toplumsal veya coğrafi bölgeler veya yeni kurulan ulus devletler düzeyinde üretilir.

Özellikle de savaşla iyice artan yüksek iklimsel stres dönemleri Avrupa toplum ve ekonomileri üzerinde felaket ölçü-

---

80. Christian Pfister, "Weeping in the Snow—The Second Period of Little Ice Age-type Crises, 1570 to 1630", W. Behringer, H. Lehmann, vd., ed., *Cultural Consequences of the Little Ice Age* (Göttingen, 2005), 31–85, burada 62–68.

81. Christian Pfister, "Little Ice Age-type Impacts and the Mitigation of Social Vulnerability to Climate in the Swiss Canton of Bern prior to 1800", R. Costanza, Lisa J. Graumlich, vd., ed., *Sustainability or Collapse? An Integrated History and Future of People on Earth*, (Cambridge, MA, 2007), 197–212, burada 204–205.

82. Bkz. Kates, "Interaction" (1985), 10.

sünde etkiler yaratmış, 16. yüzyılı küresel ölçekte inceleyen Geoffrey Parker'ın da gösterdiği gibi kargaşaya ve ayaklanmalara yol açmıştır.[83] 1590'lı yıllar Avrupa'nın birçok noktasında kriz ve ayaklanma yılları oldu. Fransa, İngiltere, İtalya ve İspanya araştırmacıları 1590'ları büyük kargaşa yılları olarak adlandırmaktaydı. Fransa 1580'lerin ortalarıyla 1590'ların sonları arasında kıtlık, salgın hastalıklar ve din savaşlarıyla boğuşmuştu. Sicilya ve Napoli 1590 ile 1592 arasında gıda kriziyle sarsılırken, aynı on yılda İspanya'nın bazı bölgeleri de kıtlıkla mücadele etmekteydi. Aynı şekilde, İngiltere ve İskoçya da bir dizi kıtlık (1593-1597), ekonomik bunalım ve yaygın yoksullukla kasıp kavruluyor, açlık ve hastalıklar ölüm oranlarını yükseltiyordu. Avusturya'da yüksek gıda fiyatları 1594'le 1597 arasında geniş çaplı köylü ayaklanmalarına yol açmıştı. (1595-1601 arasında) Finlandiya'yı ve (1596-1603 arasında) İsveç'i kasıp kavuran kıtlık açlığa yol açmıştı. Rusya'da art arda gelen olağanüstü kış koşulları, kıtlık ve 1601 ile 1603 yılları arasında yaşanan açlık, taht verasetinden çıkan bir krizi, geniş çaplı bir istikrarsızlık, şiddet ve iç savaş dalgasına dönüştürmüştü. Bu dönem sonraki yıllarda "Karışıklıklar Zamanı" [*Smutnoye*] olarak adlandırılacaktı.[84]

Ancak Sam White'ın de belirttiği gibi, "İklimsel ve tarihsel olaylar arasındaki örtüşme basit rastlantı ihtimalini sıfıra indire-

---

83. Parker, *Global Crisis*.

84. Avusturya: Peter Clark, "Giriş", P. Clark, ed., *The European Crisis of the 1590s. Essays in Comparative History*, (Londra, 1985), 3–12. Finlandiya: Timo Myllyntaus, "Yaz Ayazı: Sanayi Öncesi Finlandiya'da Ölümcül Sonuçlara Yol Açan Doğal Bir Felaket" C. Mauch ve C. Pfister, ed., *Natural Disasters, Cultural Responses. Case Studies Toward a Global Environmental History*, (Plymouth, 2009), 77–102, burada 83. İsveç: Clark, "Giriş" (1985), 7. Rusya: Chester S. L. Dunning, *Russia's First Civil War: The Time of Troubles and the Founding of the Romanov Dynasty*. (University Park, PA, 2001), aktaran Sam White, *Climate Change in Global Environmental History*, (Oxford, 2012), 400.

cek kadar mükemmel bile olsa, iki gelişmenin neden ve nasıl birbirine yol açtığını incelemek tarihin görevidir".[85] White 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan krizde iklimin önemli bir rol oynadığını ikna edici ve ayrıntılı bir biçimde göstermektedir: "Doğu Akdeniz 1590'lı yıllarda son 600 yılın en uzun kuraklığına sahne oldu ve bu durum açlık felaketine yol açtı. Aynı tarihlerde besi hayvanlarını etkisi altına alan bir hastalık Anadolu, Balkanlar ve Kırım'daki küçük ve büyükbaş hayvanların büyük bir bölümünü yok etti. Habsburg İmparatorluğu'yla çetin bir savaşa tutuşan Osmanlı Devleti zaten açlıkla boğuşan köylüye yüksek vergiler salarak, Anadolu'da Celali İsyanları büyük bir ayaklanmayı tetikledi. Bir kez daha hortlayan Küçük Buzul Çağı kıtlığı ve soğuk yaygın şiddeti, göçü ve açlığı daha da körükleyerek 1600'lerin başlarında Osmanlı taşrasında nüfusu azalttı."[86]

Bu tür çalışmalarla her yerde geçerli bir iklim etkisi-toplumsal kırılganlık resmi çıkartmak tabii ki mümkün değildir. Tam aksine: İklim değişiklikleri karşısındaki toplumsal kırılganlığını azaltmaya yönelik cevap ve çözümlerin çeşitliliğini göstermek daha doğru olacaktır. Bu tür iş birlikleri sayesinde insanın iklimle ilişkisine dair, 21. yüzyılın gerçeklerine de uyan bir resim çıkartmak mümkündür.

85. White, *The Climate of Rebellion*, 13.

86. White, *Climate Change in Global Environmental History*.

KAYNAKÇA

Behringer, Wolfgang. *A Cultural History of Climate,* (Cambridge , 2010).

Le Roy Ladurie, Emmanuel. *Histoire humaine et comparée du climat* , Cilt 1. (Paris, 2004). Mannion, Antoinette M. *Agriculture and Environmental Change,* (Chichester, 1995). Mauelshagen, Franz. *Klimageschichte der Neuzeit* (Darmstadt, 2010).

Parker, Geoffrey. *Global Crisis. War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century,* (New Haven, 2013).

Radkau, Joachim. *Nature and Power: A Global History of the Environment,* (Cambridge, 2008).

Reith, Reinhold. *Umweltgeschichte der Frühen Neuzeit,* (Münih, 2011).

Uekötter, Frank, ed. *The Turning Points of Environmental History,* (Pittsburgh, PA, 2010).

White, Sam. *Climate Change in Global Environmental History,* (Oxford, 2012).

EK (2018)

The Palgrave Handbook for Climate History ed. Sam White, Christian Pfister ve Franz Mauelshagen (Basingstoke, 2018), öğrenci ve araştırmacılara iklim tarihini, yani geçmişteki hava durumu ve iklim değişikliklerini ve bunların insanlık tarihindeki yerini inceleyen disiplinler arası araştırma alanını tanıtmaktadır. Farklı disiplinlerden onlarca uzmanı bir araya getirerek alana dair güncel bilgiler vermektedir. Bu çerçevede ayrıca şunlara yer verilmektedir:

– Yazılı kayıtlar ve eski hava durumu araçları gibi insan kaynaklarından iklim ve hava durumu verileri çıkarma yöntemleri;
– İklimsel verileri, her bölgenin ve insanlık tarihinin son buzul çağından sonraki her döneminin hava durumu ve iklim değişimlerini endeksleme, haritalama ve modelleme;
– İklim değişikliklerinin tarım, gıda, çatışmalar, sağlık ve göç üzerindeki etkileri;
– Olağan dışı iklimsel değişiklikler ve bunların toplum üzerindeki etkilerine dair örnek vakalar;
– İklim hakkındaki düşüncelerin ve iklim biliminin tarihi.

Bu cilt bir ders kitabıyla düzetilmiş bir cildin avantajlarını bir araya getirecek şekilde düzenlenmiştir. İklim tarihi alanında uzman olmayanlara da seslenen bir dille, bütüncül ve kesintisiz bir genel değerlendirme sunarken, bir yandan da birçok bölge, dönem ve yöntemle ilgili uzmanların uzmanlık ve bakış açılarını bir araya getirmektedir. Bu cilt bir öğretim veya referans kitabı olarak kullanılabileceği gibi, iklim tarihinin yöntemlerini ve ayrıntılarını öğrenmeye çalışan araştırmacılar için de bir başlangıç niteliğindedir.

Okuyucunun kitabı baştan sona kadar okuması gerekmemektedir. Her bölüm kendi başına bağımsız bir sentez çalışması veya özgün araştırma niteliğindedir. Kitapta daha fazla bilgi veya örnek arayan okuyucular için çok sayıda alıntı ve dipnot bulunmaktadır. Editörler, okuyucunun tekrar tekrar aynı bilgileri aramak zorunda kalmaması için, bazı bölümlerde görülen tekrarlara bilinçli olarak göz yummuştur.

3. BÖLÜM

HASTALIKLAR VE TIP

MARY LINDEMANN*

* Miami Üniversitesi'nde Tarih Profesörü olup, erken modern Alman, Hollanda, Flaman tarihi ve tıp tarihi konularında otoritedir. Kaleme aldığı eserlerden bazıları şunlardır: *Patriots and Paupers: Hamburg, 1712 – 1830*, (New York ve Oxford, 1990); *Health and Healing in Eighteenth-Century Germany*, (Baltimore, MD, 1996); *Medicine and Society in Early Modern Europe*, 2. baskı., (Cambridge, 2010); *Liaisons Dangereuses: Sex, Law, and Diplomacy in the Age of Frederick the Great* (Baltimore, MD, 2006); ve *The Merchant Republics: Amsterdam, Antwerp, and Hamburg, 1648 – 1790*, (Cambridge, 2015). NEH Üniversite Bursu ve Wassenaar ile Wolfenbüttel'deki Herzog August Kütüphanesi'nde Hollanda İnsanlık ve Sosyal Bilimler İleri Araştırmalar Enstitüsü (NIAS) bursları alan yazar hâlen "The Fractured Lands: Northern Germany in an Age of Unending War, 1627-1721" başlıklı bir kitap üzerinde çalışmaktadır.

GİRİŞ

Birçok tarih konusuna olduğu gibi erken modern Avrupa'da hastalıkların ve tıbbın tarihi de süreklilikler ve değişimlerin tarihidir. Tıbbi gelişime vurgu yapan, "büyük bilim ve tıp adamlarına özel bir değer atfeden" ve "Bilimsel Devrim"i ortaçağdan ve o devrin dünya görüşünden radikal bir kopuş olarak gören eski usul bilim ve tıp araştırmacılığı, son birkaç on yıldır kopuş fikrini pek önemsemeyen ve bilimsel devrimin veya onun varlığının devrimci karakterini sorgulayan yeni bakışlar geliştirmiştir. Bu değerlendirmeler 16 ve 17. yüzyıllarda yani ortaçağdan sonraki gelişmelere de önem vermeye başlamıştır. Böylece tarihçiler bir yandan –16. yüzyıldaki anatomi devrimi, önemli figürlerin tıp üzerindeki etkisi ve salgınların karakteri gibi– eski konu başlıkları konusunda revizyonist bakış açıları geliştirirken, bir yandan da gözlerini tıbbın kanonik-olmayan kısımlarına, yani kadınların rolüne, farklı bilim ve tıp alanlarına, küresel temasların etkisine ve eskinin yenideki devamlılığına çevirmiştir. Geliştirilen bu son metodolojiler ve bakış açıları, özellikle de kültür tarihi, dil teorisi ve "mekânsal dönüş"ün [*spatial turn*] getirdiği yeni kavrayışla beraber ırk, sınıf ve cinsiyetin kritik öneminin idraki, araştırmacıların yitip giden bu tıp dünyasıyla ilgili incelemelerini giderek daha fazla şekillendirmiştir.[1]

1. Bkz. örneğin, Steven Shapin, *The Scientific Revolution*, (Chicago, 1996) ve birçok makale, Katherine Park ve Lorraine Daston, ed., *The Cambridge History of Science* cilt 3: *Early Modern Science*, (Cambridge, 2006), özellikle de bu cildin giriş kısmı.

HASTALIK VE HASTALIKLAR

Erken modern tarihte çok az olay Avrupa bilincini, ürkütücü bir hızla başlayıp çoğu zaman son derece ölümcül olan "vebalar ve taunlar" kadar derinden etkilemişti. En sık görülen veba, taun ve çiçek olsa da erken modern toplumları etkileyen sırf bu hastalıklar olmamıştı. Bugün olduğu gibi erken modern dünyaya da –kimi öldüren, kimi güçsüz düşüren ve kimi de sadece can sıkan– bir yığın başka hastalık daha damgasını vurmuştu. Ancak bugünkü hastalıklarla o günkü hastalıklar arasında hem tür hem de yaygınlık olarak ve hem de insanların hastalığa bakışı açısından büyük farklılıklar vardır. Hastalıkla beslenme arasındaki ilişkinin karmaşıklığına rağmen, diğer etkenlerin yanı sıra beslenme de hastalıklara karşı bağışıklığı etkilemektedir. Öncelikle, örneğin açlık ve açlıkla bağlantılı hastalıkların sadece yiyecek kıtlığından ibaret konular olmadığını akılda tutmak gerekir. Burada birden fazla faktör söz konusudur. Örneğin insanlar açlık yaşanan bölgelerden kaçarken yollarda bir araya toplanarak viral ve bakteriyel hastalıkların hızla yayılmasını kolaylaştırmaktadır; bu gruplaşmalar ayrıca parazitlerin ve haşarattan kaynaklanan hastalıkların da kolayca yayılmasına neden olmaktadır. Yani açlığın hastalıklar üzerindeki etkileri arasında sinerjik bir ilişki vardır. Ayrıca yetersiz beslenme çeşitli şekiller almakta, yani sırf yetersiz kalori alımından kaynaklanmamaktadır. Erken modern Avrupa'da açlıkla bağlantılı hastalıklar çok yaygın olmakla birlikte, yeterli kalori alan insanları da etkileyen diğer yetersiz beslenme koşulları da –uzun süre zorunlu gıdalardan noksan ya da yanlış miktarlarda (çok az ya da çok fazla) beslenme– söz konusudur. Örneğin gut tam da böyle bir hastalıktır. Gut genetik bir hastalık olmakla birlikte, yüksek miktarda kırmızı et, şeker, alkol ve

deniz mahsulü içeren beslenme biçimi –yani "zengin" beslenme diyeti– nedeniyle, erken modern dünyada hiçbir şekilde gıda sıkıntısı çekmeyen topluluklar arasındaki en yaygın hastalıklardan biriydi. Yiyecek kıtlığı insanları olgun olmayan, hazmı güç (her iki durum da ishale yol açar) ya da tüketime elverişli olmayan gıdalar tüketmeye de itebilmektedir. Küflü yani *Claviceps purpures* bulaşmış çavdar veya arpa ekmeği tüketen insanlarda ergotizm (çavdar mahmuzu zehirlenmesi) hastalığı görülmekteydi. Bu hastalık motor işlevlerin bozulmasına, kangrene ve halüsinasyonlara yol açıyordu.[2] Kötü veya yanlış beslenmenin sonucu olan raşitizm, anemi, gelişme geriliği ve iskorbüt gibi, özellikle çocukları etkilemekle birlikte sadece bu saydıklarımızla sınırlı olmayan hastalıklar da bir hayli yaygındı.

Yetersiz beslenmenin hastalıklara yatkınlığı ne ölçüde arttırdığı çok daha önemli bir sorudur. Bu sorunun basit bir cevabı bulunmaz. Kötü beslenenlerin her türlü hastalığa daha yatkın olması makul görünmektedir. Ancak yetersiz beslenme sadece bazı koşulların sebebi olarak gösterilebilir. Örneğin yetersiz beslenme tek başına gribe neden olmaz; patojen yani grip virüsü yoksa kişi bu hastalığa yakalanmaz. Dolayısıyla yetersiz beslenme ve stres hastalığa karşı direnci zayıflatır, ama bir o kadar veya daha önemlisi, hastalık bir kez kapıldıktan sonra iyileşmeyi zorlaştırır.

Bu ve benzeri nedenlerle erken modern Avrupa'da mortalite eğrisi bugünkünden epey sapan bir seyir izlediği gibi, bu durum insanların sağlık ve hastalık beklentilerini de belirlemiştir. Bu çağda hayat başından itibaren tehlikelerle doluydu. Doğum hem anneler hem de bebekler için bir riskti. Ayrık omurga veya anansefali gibi doğumsal bozukluklarla dünyaya gelen çocuklar

2. Mary Matossian, *Poisons of the Past: Molds, Epidemics, and History*, (New Haven, CT, 1991).

o anda yaşasalar da asla uzun ömürlü olamıyorlardı. Yarık dudak, doğuştan kol veya bacak eksikliği ve hatta yumru ayak ve bunlardan daha az kritik olan sorunlar bile normal bir hayat sürdürmeyi engelliyordu. Ama en dikkat çekeni çok yüksek bebek ve çocuk ölüm oranlarıydı; örneğin 1620 ile 1629 yılları arasında İngiltere'de canlı doğan 1.000 çocuktan sadece 752'si 10 yaşını görürken, 1740-1749 Fransa'sında bu rakam sadece 469'du.[3] Çocuklukta ve ergenlikte her türlü hastalık ve kaza yaşanabiliyordu, ama bu hastalık veya kazalar sadece bu yaşlarla sınırlı değildi. Kırıklar ya yarım iyileşiyor ya da hiç iyileşmiyordu, göz enfeksiyonları körlüğe yol açabiliyordu, bazıları diş çıkarma sorunu yüzünden ölüyordu (ya da daha doğru bir deyişle diş çıkarırken ölüyorlardı). Bağırsak parazitlerinden, haşereden ve haşerelere bağlı deri hastalıklarından geçilmiyordu. Günümüzde yaşlılarda görülen dejeneratif hastalıklar erken modern çağ insanlarında da görülüyordu, ama o zamanlar bunların daha az göze çarpıyor olması muhtemeldir. Çünkü çok az insan yetmişlerini, seksenlerini veya doksanlarını görüyordu.

Hastalıklar bedene olduğu gibi zihne de zarar veriyordu. Bazı kuşkucuların iddia ettiği gibi zihinsel bozukluklar sadece bir uygarlık hastalığı değildir. Thomas Szasz'ın meşhur olan iddiasına göre, zihinsel bozukluklar toplumun kabul edilebilir bulmadığı davranışları kontrol etmek veya ayıplamak için kullandığı bir "mit" veya araç da değildir.[4] Ortaçağ ve erken modern çağ Avrupa'sında insanlar bazı bireyleri deli olarak görüyordu. Ama o zamanın delilik anlayışı veya bu şekilde tanımlanan dav-

3. David Kertzer ve Marzio Barbagli, ed., *The History of the European Family.* cilt 1: *Family Life in Early Modern Times, 1500–1789,* (New Haven, CT, 2001), 165.

4. Thomas S. Szasz, *The Myth of Mental Illness: Foundations of a Theory of Personal Conduct,* (New York, 1961); Thomas S. Szasz, *The Manufacture of Madness: A Comprehensive Study of the Inquisition and the Mental Health Movement,* (Londra, 1971).

ranışlar bugün biz modern insanların akıl hastalığı olarak nitelediği tanım veya davranışlara benzemeyebiliyordu. Kuşkusuz ki sıradan insanların delilik olarak gördükleri şey hakkında oldukça net bir fikirleri vardı. Onlara göre bunun nedeni bedensel olabileceği gibi dini, doğaüstü veya psikolojik de olabilirdi. Otoriteye itaat etmeyenler ya da reddedenler, doğal duyguları (çocuk sevgisi gibi) bilmeyenler, saçlarını yolup giysilerini parçalayanlar, çırılçıplak sokaklarda koşanlar, çıldıranlar veya bir adamın yaptığı gibi kendilerinin camdan yapılmış olduğunu ve en küçük bir çarpmada kırılacaklarını düşünmek türünden ciddi sanrılara kapılanların akıllarını yitirdiği kabul edilirdi. Dahası deliliğin, melankoliklik, üzüntü veya "kasvet" hâlinden, kendi veya yakınlarının güvenliği için zincire vurulması veya bir yere kapatılması gerekenlere kadar uzanan geniş bir yelpazesi vardı. Ayrıca delilik sadece başkalarının yapıştırdığı bir yafta değildi; çoğu zaman deliler de başlarına gelen felaketi hissedebiliyor ve bundan derin bir rahatsızlık duyuyorlardı. Deliliğin birçok sebebi vardı. Kafatasında bir çatlak gibi fiziksel bir neden olabileceği gibi; nişanın bozulması gibi duygusal, Tanrı'nın lanetine uğramak veya onun koruyucu şefkatinden mahrum kalmak gibi dini bir neden de bu durumun sebebi olabiliyordu. Nazik ve kibarca denebilecek tedaviler gibi gerçekten barbarca olan tedaviler de vardı. Hafif "çatlaklar"ın etrafta serbestçe dolaşmasına izin verilirken, azgın "manyaklar" herkesi korkutur ve derhal ya zincire vurulur ya da bir yere kapatılırlardı. "Deli doktorları"nın mutlaka tıp hekimi olması gerekmezdi. En azından 18. yüzyılın sonlarına kadar rahiplerle vaizler de delileri tedavi ederdi.

Avrupalıların hastalık anlayışı denebilecek olan şeyin arka planını işte, delilik de dâhil bu yaygın hastalık ve marazlar oluşturmaktaydı. Bu durumun Avrupalılar üzerindeki demografik, sosyal ve psikolojik etkisini inkâr etmek mümkün değilse de bun-

ların salgın hastalıklar kadar büyük korku, tiksinti ve hatta panik yaratmadığı da bir gerçektir. Etkisiyle daha az ölümcül ve hastalık görüntüsüyle daha az ürkütücü veya daha az "bulaşıcı" olan hastalıklara kıyasla nispeten daha seyrek görülse de bu çerçevede erken modern dünyanın en tipik hastalık tecrübesi vebaydı.

Tarihçiler ve salgın hastalık uzmanları vebanın demografik etkisi konusunda tam bir uzlaşmaya varamamış olsa da ölüm oranı ister yüzde 20-30 gibi düşük, isterse yüzde 60 gibi yüksek bir rakam olsun –ki buna bir de farklı zamanlarda ve yerlerde tek tek ölenleri de eklemek gerekir-, etkisinin korkunç olduğu konusunda hiç kimsenin kuşkusu yoktur. Üstelik 14. yüzyılın ortalarında insanların yakasına yapışan tek illet bu değildi de: Vebanın tekrar hortlaması veya patlak verme ihtimali Avrupalının bilincine öyle bir işlemiş, öyle bir korku yaratmıştı ki bir daha tekrarlamaması için olmadık önlemlere başvuruluyordu.

Bu hastalık 1347 ve 1348 yıllarında Güney ve Doğu Avrupa'yı vurmuştu. En korkuncu, en yaygını ve en uzun süre etkili olanı, doğru bir terim olmamakla birlikte genellikle "Kara Ölüm" olarak adlandırılan bu salgındı. Ama salgın 1720-1721'de Marsilya'da (muhtemelen 100.000 ölüm), 1743'te Messina'da (48.000 ölüm) ve nihayet 1770'lerin başlarında Moskova'da (52.000-100.000 ölüm) patlak veren son büyük felaketlere kadar tahribat yaratmaya devam etti. Veba bu tarihten sonra dünyanın her yerinden değilse bile Avrupa'dan silindi.

Araştırmacılar uzun zamandır bu "büyük veba"nın neliğini tartıştılar. 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında nispeten standart bir öykü oluştu ve bu öykü çok geçmeden veba konusunda hâkim inanç hâline geldi. 1893-1894 yıllarında Hong Kong'ta patlak veren veba salgını sırasında Asya'da görev yapan hekim ve bakteriyologlar düzenli bir epidemiyolojik açıklamanın temellerini attı. Hıyarcıklı vebanın [taun] sebebi (zaman zaman eski adıyla

yani *Pasteurella pestis* olarak anılsa da Hong Konglu araştırmacılara atfen) *Yersinia pestis* olarak bilinen bir çubuklu bakteriydi. Hastalık esas olarak epizootik yani kemirgenler ve fareler arasında yayılan bir salgındı; fareden fareye geçiyor ve sonra da farelerden pireler (*Xenopsylla cheopis*) vasıtasıyla insana atlıyordu. Enfekte olan bireyde bir haftadan kısa bir zamanda yüksek ateş, uzuvlarda ağrı, koltuk altlarında ve kasıklarda hıyarcık kabartıları veya lenf bezlerinde şişmeler gibi semptomlar baş gösteriyordu. Bireysel vaka ölüm oranı yaklaşık yüzde 60'tı. Basil akciğerlere yerleşip damlacıklar yoluyla doğrudan kişiden kişiye bulaşmaya başladıktan sonra (yani fare-pire-insan zincirinin dışına çıkınca) pnömonik vebaya dönüşüyor ve daha ciddi bir hâl alıyordu.

Vebanın tarihine kuşaklar boyunca bu epidemiyolojik vakalar zinciri damga vurdu. Ancak bunun ne kadarının doğru veya kanıtlanabilir olduğuyla ilgili kuşkucu sorular hiç eksik olmadı. Öncelikle vebanın 18. yüzyılda ortadan kalkması ve hatta ondan önce giderek zayıflaması kafaları her zaman karıştırdı. Vebanın bitmesini hijyen, bir fare türünün yerini başka bir fare türüne bırakması veya yönetimlerin aldığı *cordons sanitaires* (sıhhî izolasyonlar) ve karantina önlemleri gibi faktörlere bağlamak mümkün görünse de tek bir açıklama ikna edici bir çözüm sunmaz. Vebanın ortadan kalkmasını, hastalığın modifiye olması dâhil, bir dizi olaya bağlamak daha makul görünmektedir. İşin daha vahim yanı, yakından bakıldığında vebanın modern şeklinin tarihsel kayıtlarla örtüşmemesidir. Hatta tarihçiler geleneksel öykünün her boyutu hakkında ciddi soru işaretleri ortaya koymuştur. Birçok tarihçi "modern öncesi Avrupa'da vebanın veya taunun arkasında nasıl bir sebep olursa olsun, bunun bildiğimiz modern hıyarcıklı vebayla aynı olmadığı kesindir,"[5] diyen 2003

5. Peter Christiansen, "'In These Perilous Times': Plague and Plague Policies in

tarihli bir makalenin yazarını onaylayacaktır. Ancak son zamanlarda Marsilya'da vebadan ölenlerin gömüldüğü çukurlardan elde edilen DNA bulguları ortaçağ vebasıyla hıyarcıklı vebanın aynı hastalık olduğunu ya da en azından bir arada görüldüğünü göstermiştir. Bugün (2014) birçok tarihçi erken modern vebanın aslında (hastalığın diğer biçimleriyle ve diğer hastalıklarla karışık) hıyarcıklı veba olduğu fikrini kabul edilebilir bulmakla birlikte henüz kesin bir sonuca ulaşılamamıştır ve tartışma devam etmektedir. Bu tür görüş ayrılıkları geriye dönük teşhisler konusunda da kuşkulara yol açmaktadır. Modern tıp tarihçileri birkaç nedenden dolayı geçmişteki hastalıklara teşhisler koyarken ihtiyatlı davranmaktadır. Başlıca neden, ortaçağ ve erken modern çağ semptom dilinin bugünün dilinden çok farklı olmasıdır. Dahası, erken modern yaklaşımları modern kategorilere sığdırmaya çalışmak çoğu zaman açıklamaya destek değil köstek olmaktadır. Nitekim 16. yüzyılda yaşanan bir ürkütücü epidemiyolojik tuhaflıkta yani "Frengi" [*Greatpox-syphilis*] denilen hastalıkta da tam böyle olmuştur. Diğer tıp tarihçileri orta bir yol izlemekte ve bazı hastalıkların ve bunların görünüşlerinin anlama ve isimlendirme yeteneğimizi zorlarken, çiçek [*smallpox*] gibi bazı hastalıkların daha rahat teşhis edilebildiğini söylemektedir.

Frengi 16. yüzyılda genelde yeni olduğu düşünülen bir hastalığın etkisine mükemmel bir örnektir.[6] Ayrıca, tıpkı çiçek

---

Early Modern Denmark", *Medical History*, 47 (2003), 416. Erken modern çağdaki ve özellikle de 1347-50 yıllarındaki "veba"nın aslında hıyarcıklı veba olduğu konusuna en fazla kuşkuyla yaklaşan isim Samuel K. Cohn, Jr., *The Black Death Transformed: Disease and Culture in Early Renaissance Europe*, (Oxford, 2002) ve *Cultures of Plague: Medical Thinking at the End of the Renaissance*, (Oxford, 2010). Karşılaşılan güçlükler konusunda ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Vivian Nutton, ed., *Plague Complexities: Understanding Medieval Plague*, (Londra, 2008).

6. "Great Pox" ile ilgili en eksiksiz araştırma için bkz. Jon Arrizabalaga, John Henderson ve Roger French, *The Great Pox: The French Disease in Renaissance*

hastalığı gibi frengi de hastalığın bakir, yani hastalıkla ilgili hiçbir deneyimi olmayan bir nüfus üzerindeki etkisini göstermektedir; buralarda herkes hastalığa yatkındı ve hiç kimse bağışık değildi. Hastalık 1490'ların ortasında ilk kez görüldüğü tarihten beri Fransız *çiçeği* ya da *mal Francese* olarak adlandırılıyordu. Daha önceden bilinmeyen bu illet 1495-1496 İtalya seferi sırasında Fransız askerlerini kırıp geçirmiş, hastalığa yakalananlar kadar onların durumunu görenleri de dehşet içinde bırakmıştı. 1498'de hastalığa yakalanan ünlü bir yazar daha sonra "hastalık okunu tenasül bezime [penis] attı ... ve öyle bir şişirdi ki etrafını iki elle bile kavramak mümkün değildi," diye yazacaktı. Ayrıca sonradan irin dolu çıbanlar, uzuvlarda zonklayan ağrılar, çürüyen burunlar, dişleri dökülmüş açık ağızlar ve "etleri dökülmüş eklemler" gibi ürkütücü semptomlar baş gösteriyordu.[7]

Peki, bugün frengi dediğimiz hastalık mıydı bu? Bir miktar farklı görünmekle birlikte, o zamanlar belki de ve hatta büyük ihtimalle, cinsel yolla (ya da kan veya diğer sıvılarla) bulaşan ve tedavi edilmese bile yıllarca gizli bir kronik hastalık olarak kalan bugünkü frengiye göre daha öldürücüydü. Görünüşe göre erken modern çağda frengi –bakir bir toplumda bekleneceği gibi– çok daha hızlı yayılmaktaydı, hatta sıradan temas bile bulaşması için yeterliydi. Bu belirgin tuhaflıkların altında aslında hastalığın Yeni Dünya'dan getirilmiş olması yatıyor olabilir miydi? Gerçekten de Kolomb'un gemilerinin Avrupa'ya dönüş zamanıyla frenginin patlak verme zamanı ilginç bir şekilde uyuşuyordu ve bu da gerek o zaman gerekse bugün insanları hastalığın Kolomb'la bağlantılı olduğunu düşünmeye sevk ediyordu. Bazı yazar-

---

Europe, (New Haven, CT, 1997). Yazarlar "birçok tabibin bu hastalığı" bilmediğinin düşünüldüğünü belirtirken, bazıları bu görüşe katılmamaktadır (24).

7. Girolamo Fracastoro, *Syphilis sive morbus Gallicus*, (1546), aktaran Roderick E. McGrew, *Encyclopedia of Medical History*, (New York, 1985), 331.

lar bu sonucun üzerine balıklama atlayıverdi: Fransız hastalığı Kolomb'un denizcilerinin bedenlerinde Avrupa'ya taşınan bir Amerikan hastalığıydı. Bazıları buna karşı çıkıyordu: Örneğin üniteryen teori frenginin Eski Dünya'da eskiden beri var olduğunu savunmaktadır (bu tezi savunanlar bejel veya endemik sifilis, ekvator frengisi ve pinta gibi diğer yakın hastalıkların varlığının belgelendiğine dikkat çekmektedir). Bu isimler 1490'lı yıllarda yaşanan ani ve şiddetli patlamayı da daha büyük ölçekli tarihsel güçlere ve özellikle de o dönemde ardı arkası kesilmeyen savaşlara bağlamaktadır. Ortada kesin kanıt bulunmamakla birlikte (kemiklerden alınan örnek kanıtları kuşkuludur) Kolomb'un bu hastalığı taşıdığını iddia edenler şimdilik daha inandırıcı görünmektedir.

Kökeni ne olursa olsun frengi dehşet verici ve hatta dönüştürücü bir olaydı. Yarattığı demografik sonuçlar hiçbir zaman vebanınki kadar derin olmadı; ölüm oranı çok daha düşüktü ve hastalığın uzun süreli bir seyri vardı. Ama frengi Avrupa'nın ruhunu derinden yaraladı ve toplumsal ve kültürel alışkanlıkları birçok şekilde değiştirdi. Frengi vebadan farklı olarak gittikçe, çaresi olmayan ve cıva merhemi, cıva hapı ve cıva tütsüsü gibi yaygın tedavilere gönderme yapan "Venüs'le bir gece, Merkür'le hayat boyu" şeklindeki deyişte de ifade edildiği gibi kalıcı etkiler bırakan bir hastalık olarak görülüyordu. Veba da çoktandır daha büyük bir korku kaynağı hâline gelmiş ve insanlar hastalığı yaydığı düşünülen dilencilerle ve yersiz yurtsuzlara karşı daha sert davranmaya başlamıştı. Yaraların frengi lezyonlarına benzemesi nedeniyle frengi de benzer sonuçlar yaratmıştı. Açık kadın düşmanlığı, evlilik dışı cinsel ilişkiye karşı çıkma ve düşük kadınlara (fahişelere ve ahlaksız olduğu düşünülen kadınlara) karşı getirilen sert cezalar bu sonuçlardan bazılarıydı. Ayrıca hastalığın yayılmasını engellemek için şehirlerdeki genelevler ve halka açık hamamlar da kapatılmıştı.

Veba ve frengi erken modern Avrupa'da çoğu zaman yeni, kafa karıştırıcı ve sınıflandırması güç hastalıklar olarak görülmüş olabilir, ama daha büyük bir katil yani viral bir hastalık olan çiçek antik çağlardan beri biliniyordu. Batı'da Rhazes [Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyyâ er-Râzî] (866-925) adıyla bilinen İranlı hekim çiçeği doğru bir şekilde tanımlamıştı. Yani çiçek her üç Eski Dünya kıtasında da bilinmekte ve "herkesin geçmesi gereken bir nehir" olarak görülmekteydi. 16. yüzyılda ve muhtemelen öncesinde biyolojik bir ergenlik ayini ve çoğu zaman da bir çocukluk hastalığıydı. Çiçek kesinlikle yetişkinleri de vuruyordu. Ünlü isimlerden oluşan uzun kurban listesinde 1650'de ölen Hollanda Cumhuriyeti Genel Valisi II. William, 1724'te ölen İspanya Kralı Louis-Philippe (I. Louis) ve 1774'te ölen Fransa Kralı XV. Louis gibi isimler de bulunmaktadır. Ancak birçok kişi çiçeği çocukluk döneminde geçiriyor, bunun sonunda ya hayatta kalıyor –ve böylece hastalığa karşı ömür boyu bağışıklık kazanıyordu– ya da yenik düşüyordu. Hayatta kalanların çoğunda (vaka ölüm oranı hastalığın tipine ve şiddetine göre değişiklik gösteriyor, normal vakalarda yüzde 30'ları bulurken, çok daha ölümcül tiplerde yüzde 50-75'leri buluyordu) ya ciddi yara izleri kalıyor ya da kör oluyorlardı. Çiçek için etkili bir tedavi bulunmadığından hayatta kalıp kalmamayı hastalığın hafif veya ağır geçirilmesi belirliyordu.

Çiçek hastalığı 16, 17 ve 18. yüzyıllarda derin demografik izler bıraktı; derken, inokülasyon yöntemleri ve ardından aşılama hastalığı ciddi ölçüde geriletti. Çiçek hastalığı 16. yüzyılda Avrupa'da daha çok çocukları tehdit ederken, Yeni Dünya'da durum hayli farklıydı. Çiçek Atlas Okyanusu'nu geçince oradaki bakir nüfusu yıkıcı bir şiddetle vurdu. Grip gibi diğer Avrupa hastalıklarıyla beraber, kelimenin tam anlamıyla Kuzey ve Güney Amerika'nın nüfusunu kırıp geçirdi. O kadar ki bazıları bu olaya "Amerikan holokostu" adını verdi.

Veba, frengi ve çiçek erken modern dünyanın "Üç Büyük" hastalığı olsa bile, salgın hastalıklar sadece bunlardan ibaret değildi. Ürkütücü semptomlarla çocukları kırıp geçiren diğer bir hastalık difteri ya da habis boğaz enfeksiyonuydu. Hastalığa yakalanan kişi boğazda oluşan yapay bir zar nedeniyle boğularak ölüyordu. Ancak difterinin ilk kez 17. yüzyılda dikkat çektiği görülmektedir. Sıtma, tifo ve tifüs gibi (son ikisi genellikle birbiriyle karıştırılır; 1880'li yıllara kadar bunları ayırt etmenin güvenilir bir yolu yoktu) "humma" kategorisinde sınıflandırılan hastalıklar ve kanlı ishal yani dizanteri gibi salgınlar insanları defalarca kırıp geçirdi. Takriben 14. yüzyıldan itibaren aşırı denecek ölçüde yaygınlaşan diğer bir hastalık da gripti. Veba veya çiçek kadar öldürücü olmasa da ciddi morbiditeye (hastalık) yol açıyordu. Ölümler genelde çok küçük çocuklarla çok yaşlılarda veya bağışıklığı düşük olanlarla kötü beslenenlerde görülüyordu. Tabii 1557 ile 1559 yılları arasında İngiltere'de olduğu gibi çok daha ölümcül olan kitlesel patlamalar da yok değildi. Diğer yaygın ve çoğu zaman da ürkütücü denecek kadar ölümcül salgınlar cevabı bilinmeyen muammalardır. Tarihçiler, demograflar ve salgın hastalık uzmanları ilk kez 1485-1486'da Londra'da görülen terleme hastalığı ya da İngiliz teri hakkında hâlâ tam bilgi sahibi değildir. Bu hastalık "aşırı terlemeye ve pis kokuya" yol açıyor ve hastaları hızla ve büyük oranda öldürüyordu.[8]

8. Aktaran John A. H. Wylie ve Leslie H. Collier, "The English Sweating Sickness (*sudor anglicus*): A Reappraisal", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 36 (1981), 427.

TIP BİLGİSİ

Tıp bilgisi başlığı altında ele alınabilecek konuların yelpazesi geniştir. Bu terim akademik tıp veya tıp bilimi (ancak tıp bilimi erken modern dünya için anakronik görünmektedir) için kullanılabileceği gibi şifalı bitkiler, evde üretilen ilaçlar, halk bilgisi, büyü ve simya için de kullanılabilmektedir. (Bu gözlem aşağıda ele alınan tıp uygulamaları için de geçerlidir.) Akademik bilgi denilebilecek bilgiyle, yani üniversitede, okulda veya resmî bir çıraklık sistemiyle resmî bir şekilde aktarılan bilgiyle gayriresmî yoldan, kulaktan kulağa veya el verme yöntemiyle aktarılan bilgi arasında net bir çizgi bulunmamaktadır. Ayrıca bu dönemde (bugün temel bilimler adını verebileceğimiz alanlardaki diğer buluşlara ek olarak) başta anatomi, fizyoloji ve farmakoloji gibi alanlar olmak üzere tıbbi bilginin birikim sürecinden söz etmek mümkün olmakla beraber, bunlardan çok azı hemen tıbbi uygulamaya geçirilebilmiş veya tıbbi terapilerde kullanılabilmişti; yine birkaç önemli istisna dışında çok daha azı tıbbi etkinlik göstermişti. Bunun tek istisnası ameliyatlardı ki bu konuyu ayrıca ele alacağız.

Batı tıbbı 16. yüzyıla kadar Galenci bir çerçeve içinde kaldı. Daha doğru bir ifadeyle Hipokrat-Galen geleneği adı verilen bu çerçeve MÖ 5 ve 4. yüzyıllarda yaşamış Hipokratçı yazarların eserlerine (çeşitli zamanlarda Hipokrat, talebeleri ve takipçileri tarafından kaleme alınan yaklaşık yetmiş risale) kadar uzanmaktadır. Bu eserler daha sonra Greko-Romen hekim, Bergamalı Galen (MÖ 129-199) tarafından derlenip geliştirildi. Ancak batıdaki tıbbi külliyatın neredeyse tamamı geç Antik Çağda kayboldu. Külliyat bir tek Doğu Roma İmparatorluğu'yla Müslüman dünyada korunabildi. 13. yüzyılda Galen'den geriye öğretilebilecek pek az şey kalmıştı; 16. yüzyılda çok daha fazla Galen bilgisi su

yüzüne çıktı ve önce Yunanca ve sonra Latince çevirileri boy gösterdi. Bu 16. yüzyıl "modern" Galenciliği en azından bir yüz yıl ve belki de daha uzun bir süre daha tıp teorisini ve üniversite eğitimini şekillendirmeye devam etti.

Galenci açıdan insan bedeninin nasıl işlediği bilgisi modern fikirlerden son derece farklıydı. Yine de sistemin bir mantığı vardı ve örneğin Rönesans anatomisinden elde edilen yeni bilgilere uyum sağlayabilecek kadar esnekti. Bir bütün olarak hayli karmaşık olmakla birlikte eksen iki fikir bu anlayışın merkezindeydi: (1) Hümoral (salgı) sistem ve buna bağlı olarak, sağlığın sıvı salgılar arasındaki dengeye bağlı olduğu ve hastalıkların bu salgılardaki bozukluklardan, dengesizliklerden ve kötüleşmelerden kaynaklandığı fikri ve (2) doğal, doğal-olmayan ve doğa-karşıtı sistem. Dört salgı –balgam, kan, kara safra ve kırmızı veya sarı safra dünyanın dört kadim elementine yani toprak, hava, ateş ve suya karşılık gelmektedir. Bunlar da kısmen doğal sistemden, kısmen doğanın parçalarından ve kısmen de hepsine can veren bir ruhtan oluşmaktadır. Salgıların dengesi bozulursa kan akıtmak suretiyle, hacamatla, terleme, işeme ve kusma yoluyla düzeltilmeleri gerekir. Bünyesel olmayan sistemler davranış ve çevreyle ilgili olup, hava, uyku ve uyanıklık, yiyecek ve içecek, dinlenme ve egzersiz, ifrazat ve kendini tutma ve arzulardan (cinsel ilişki dâhil) meydana geliyordu. Bu sistemde kritik nokta, sağlıkla hastalığın bir yelpaze üzerinde bulunduğu ve her bireyin bu yelpazede belli bir noktada olduğuydu. Bu da kişiye göre tedavi ve ilaç uygulanması ve ilaç miktarının kadın-erkek her bireyin kendine özgü olan salgı yapısına göre dikkatle hesaplanması gerektiği anlamına geliyordu.

Diğer sistemler ancak 16. yüzyılın sonlarıyla 17. yüzyılın başlarından itibaren modern Galencilik karşısında ciddi bir alternatif oluşturmaya başladı; ancak Galenci öğreti hiçbir zaman

tamamen ortadan kalkmadı. Paracelsusçuluk ya da kimyasal tıp (iyatrokimya); en genel haliyle "insanı bir makine olarak" gören iyatromekanizma ve hayatın ancak bir ruh ya da tinle var olabileceğini varsaymasıyla diğerlerinden ayrılan dirimselcilik bu alternatiflerden bazılarıydı. Paracelsus (1493-1541) Galenci tıbbı onaylamadığı gibi, şiddetle eleştiriyor ve reddediyordu. Kendi tıp sistemini "ölü bilgi" olarak kabul ettiği Galenciliğin reddedilmesine dayandırıyor ve eski simya gelenekleriyle kimyasal ilkelere dayanan bir doğa felsefesi öneriyordu. Özellikle de salgı teorilerini reddediyor ve her bir hastalığın kendine özgü olduğuna inanıyor; her hastalığı bağımsız bir varlığı olan gerçek bir şey olarak görüyordu. Uygulamada ve teoride özellikle cıva, arsenik ve antimon gibi kimyasal tedavilerin kullanılması gerektiğini savunuyordu. Paracelsus "okullarda öğretilen tıbbı" yani üniversitelerde Latince öğretilen Galenciliği işe yaramaz ve tehlikeli buluyordu. Kendisi yazılarını anadili olan Almancayla yazıyor ve tıbbi konularda olduğu kadar dini konularda da radikal yazılar kaleme alıyordu. Bir zamanlar huysuz, aksi ve ahmak bir mistik olarak dudak bükülen Paracelsus bugün önemli bir figür olarak görülmektedir. Bazı hükümdarlar saraylarında Paracelsusçu yani kimyacı tabibler çalıştırmış ve kimyasal tedavi 17. yüzyılda hızla standart tıbbi farmakopenin bir parçası hâline gelmişti.[9]

Dahası, Paracelsus başta solunum ve sindirim gibi fiziksel süreçlerin özünde kimyasal olduğunu düşünen Joan Baptista van Helmont (1577-1644) olmak üzere diğer isimleri de derinden etkilemişti. Paracelsus'un takipçileri fizyolojinin temelinin fermantasyon, efervesans ve çürüme gibi kimyasal süreçlerden oluştuğunu savunuyordu. Ancak Galenciliğe itiraz edenler bir

9. Charles Webster, *Paracelsus, Magic and Mission at the End of Time*, (New Haven, CT, 2008), Paracelsus'u tamamen yeni bir bakış açısıyla ele almaktadır.

tek iyatrokimyacı olarak bilinen bu tıp teorisyenleriyle hekimler değildi. İyatrokimyacılar insan bedenine bir yönden yani bir kimyasal reaksiyonlar bütünü olarak bakarken, iyatromatematikçilerle iyatromekanikçiler başka bir açıdan bakıyordu: İnsan bedeninin işlevleri de dâhil, doğadaki bütün hareketlerin fizik yasaları tarafından belirlendiğini savunuyorlardı. René Descartes (1596-1650) ruhu bedenden ayırarak bedenin ölçülebilir olduğunu söylüyordu. Leiden Üniversitesi'nin ünlü hocası Hermann Boerhaave (1668-1738) insan bedenini mekanik ilkelere göre işleyen "zarımsı borular ya da taşıyıcılardan" oluşan hidrolik bir makine olarak görüyordu. Julien La Mettrie, *Man a Machie* (1747) adlı eserinde düşünce ve hatta ruhun organize olmuş bir maddeden başka bir şey olmadığını ileri sürüyordu. Ancak diğerleri bu teorilerin hiçbirinin temeldeki amaç bilmecesini çözmediğini düşünüyordu. Peki ya, bedeni hareket ettiren şey neydi? Örneğin Halle Üniversitesi'nden Georg Stahl (1659-1734) ve Fransız hekim François Boissier de Sauvages (1706-1767) insan varlığı açısından çok önemli olan hayati bir güçten yani bir hayat ilkesinden söz ediyordu. Ancak bu teorileri birbirleriyle ölümüne mücadele eden taraftarları ve muhalifleri olan katı düşünce okulları olarak görmemek gerekir. Aralarında çok fazla gidiş gelişler oluyordu. Bazıları bu teorileri toptan reddediyor ve bu konuda görüş bile bildirmiyordu. Örneğin İngiliz Thomas Sydenham'a (1624-1689) göre bu teorilerin tamamı hatalı ve tehlikeliydi.

Tıbbın en deneye dayalı ve en etkileyici bilgi birikimini oluşturan branşı anatomiydi. Birçok anatomici kuşağı yüzyıllar içinde yavaş yavaş kayda değer ve dikkat çekecek kadar doğru bir "insan bedeni yapısı" resmi ortaya çıkardı. Aslında "insan bedeni yapısı" Flaman/İtalyan anatomici Andreas Vesalius'un (1514-1564) ünlü eserinin adıydı. Vesalius genellikle cüretkâr bir öncü ve insan bedeninin kesilerek parçalara ayrılmasıyla (diseksiyon)

ilgili önyargıları bir kenara atıp eskilerin hatalarını düzelterek, tıbbı gözlemlerden ve deneylerden oluşan cesur bir yeni dünyaya taşıyan isim olarak anılmaktadır. Vesalius'un inkâr edilemez katkılarına rağmen bunların çok azı doğrudur. Çok nadir de olsa insan diseksiyonu daha 13. yüzyılda zaten tekrar başlamıştı. Ancak Vesalius çok daha fazla beden disekte etmiş ve böylece *Di Humani Corporis Fabrica*'nın (1543) temellerini atmıştı. Anatomi Vesalius'tan sonra "bilimlerin kraliçesi" hâline geldi ve üniversitede tıp eğitiminin ayrılmaz bir parçası oldu.

Vesalius'un izinden giden bir grup anatomici onu açıkça veya dolaylı şekilde eleştiren başka tam beden anatomileri geliştirdi. Dolayısıyla "Rönesans anatomi projesi"nin her zaman birçok parçası vardı, yani hiçbir şekilde yekpare bir program değildi.[10] Bazı anatomistler sadece belli organları ya da sistemleri incelemeyi tercih ettiler. Örneğin Bartolomeo Eustachi (yakl. 1500-1574) böbrek ve kulak üzerinde yoğunlaşmıştı; östaki borusuna kendi adını vermişti. Aynı şekilde Hieronymous Fabricuus ad Aquapendande de (1533-1619) damarlardaki "küçük kapıları" yani valfları bulmuştu.

Aquapendande'nin çalışmaları geç dönem Rönesans'ın ve belki de tüm zamanların ikonik anatomik buluşunu, yani William Harvey'nin (1578-1657) küçük kan dolaşım sistemi açıklamasını tetikledi. Vesalius'un çalışmaları gibi Harvey'nin buluşu da çok önemli ama tekil bir katkı olarak görüldü. Ancak Vesalius'un Galenci "kendi gözüyle görme" ilkesini uygulamasından farklı olarak, Harvey kendinden önceki isimlerin çalışmalarını esas aldı. Aquapendente ve canlı hayvanlar üzerinde yaptığı diseksiyonlarla kanın sağ karıncıktan akciğere ve oradan sol karıncığa

10. Andrew Cunningham, *The Anatomical Renaissance: The Resurrection of the Anatomical Projects of the Ancients*, (Aldershot, 1997).

aktığını tespit eden Realdo Colombo (1516-1559) bu isimlerden bazılarıydı. Harvey büyük keşfini yaparken hem gözlemiş hem de enine boyuna kafa yormuştu. Harvey aynı zamanda, "sağ karıncığı ekstra kan temin etmeye zorlayarak" kanın akciğerlerde filtre edilmesini sağlayan kişiliğe bürünmüş bir Doğa şeklindeki İlahi bir varlığa inanıyordu. Eskiyle yeninin bu karışımının da işaret ettiği üzere bu durum, Rönesans'tan günümüze kadar uzanan tıbbi veya bilimsel ilerleme sürecinin kesintisiz bir süreç olmadığını göstermektedir. Bu durum ayrıca erken modern "bilim adamları"nın ele aldıkları projede fikir birliği içinde olmadıklarını da gösterir; nitekim bir fikir birliği yoktur da.[11] Aslında en önemli tıbbi gelişmelerden biri tıbbi bir keşif değil, Levant da dâhil olmak üzere dünyanın her yanında görülen eski bir geleneksel uygulamanın yaygınlaşmasıydı: Çiçek aşısı. Leydi Mary Wortley Montagu (1689-1762) ile Emmanuel Timoni (yakl. 1670-1718) ve Giecomo Pylarini (1659-1718) adlı hekimler 18. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda öğrendikleri aşıyı Avrupa'ya getirdiler. İnokülasyon ya da variolasyon* çok geçmeden yaygınlaştı ve Avrupa'da en azından çocuklar arasındaki ölüm oranını muhtemelen büyük ölçüde azalttı. Buna göre vücuda az miktarda çiçek virüsü veriliyor ve aşılanan kişinin kalıcı bağışıklık kazanması sağlanıyordu. Bu uygulama 18. yüzyılın sonlarında, inokülasyondan farklı olarak başkalarına hastalık bulaştırmayan daha güvenli aşılama uygulamalarıyla güçlendirildi.[12]

---

11. Bu dönemde "bilgi belli bir niceliksel artış gösterdiği gibi", niteliksel bir dönüşüm de göstermişti. Ama bir zamanlar düşünüldüğü gibi "erken modern dönemde artık modern bilimle özdeşleştirilebilecek uyumlu bir atılım yaşanıp yaşanmadığı ... yaşanan dönüşümlerin patlama niteliğinde ve kesintili olup olmadığı açık değildir. Park ve Daston, *Early Modern Science*, 13.

* Çiçek döküntülerinden alınma sıvıyı bir insana şırınga etme uygulaması. –çn.

12. Donald R. Hopkins, *The Greatest Killer: Smallpox in History*, (Chicago, 2002); Genevieve Miller, *The Adoption of Inoculation for Smallpox in England and France*,

İyatrokimyacılar, iyatromekanikçiler ve dirimselciler Galenci insan bedeni araştırması kavramlarının dönüşümüne katkıda bulunur ve bu yaklaşımlarda önemli değişikliklere giderken, tıbbi ve tıp dışı çevrelerin hastalıkların yayılma şekillerine ilişkin bakışlarında fazla bir değişim olmadı. Antik çağlardan erken modern dönemin (en azından) sonlarına kadar giden çok uzun bir zaman diliminde hastalıkların bulaşmasıyla ilgili iki fikir bazen çatıştı bazen birleşti. Hastalıklar ya doğrudan kişiden kişiye ya da havadan bulaşıyordu. Bilim adamları bu iki açıklamaya bulaşıcılık (*contagionism*) ve miasmacılık* (veya anti– *contagionism* karşıtlığı) adını veriyor ve bunların birbiriyle çelişen veya birbirine zıt sistemler olduğunu düşünüyorlardı. Ama aslında epidemiyolojik düşünceyi "bu tematik yapı taşlarının değişik şekillerde yeniden düzenlenmesi" olarak tanımlamak mümkündür.[13] Hastalıkları önleme girişimleri her ikisinin beyan ettiği önlemlerin bir karışımını gerektiriyordu. Örneğin vebanın önüne geçmek için hastaları karantina almak, ama aynı zamanda top ateşiyle, giysileri ve yatakları tütsülemek suretiyle havayı temizlemek gerekiyordu. Dua etmek, yakarmak, ayinler düzenlemek ve günah çıkarmak gibi dini önlemler de en az diğerleri kadar önemliydi.

Tıbbi teoriler ve tıbbi bilginin kuşakları konusu başka, bu bilgi ve teorilerin nasıl yayılmış olduğu başka bir konudur. Erken modern dönemde üniversitelerde akademik tıp eğitimi verilmeye başladı. Hastanelerde başından beri birtakım tıbbi talimatlar uygulanmakla beraber, hasta başı eğitim ancak 18. yüzyılda bir düzene oturdu. Ortaçağ ve erken modern çağ üniversitelerinde

---

(Philadelphia, 1957); Paul E. Razzell, *The Conquest of Smallpox: The Impact of Inoculation on Smallpox Mortality in Eighteenth-Century Britain*, (Firle, 1977).

* Bulaşıcı hastalıkların kötü havadan bulaştığını savunan teori – çn.

13. Charles Rosenberg, *Experiencing Epidemics and Other Studies in the History of Medicine*, (Cambridge, 1992), 295.

öğretim ağırlıklı kitaba ve anlatıma dayalıydı. Profesörler "öğretir" ya da ders verir, öğrenciler de büyük ölçüde bunları ezberlerdi. Dinin yayılma döneminde dini öğretiler nasıl soru-cevap yöntemiyle öğretiliyorsa, tıpta da ağırlıkla soru-cevap yöntemi kullanılıyordu. Bir profesör ortaya bir soru atıyordu: "*Rete mirabile* nedir?" Sonra da buna, tabii Latince, bir cevap verirdi. En azından 16. yüzyıla kadar Galenci ders kitapları öne çıkıyordu. 1500'lü yıllarda ortaya çıkan çarpıcı bir yenilik de öğrencilerle öğretmenlerin ve ayrıca zaman içinde meslekten olmayan kişilerin Latince ve ana dilde basılı kitaplara kavuşmasıydı. Ama ortaçağ sisteminde hâlâ uygulamalı ya da pratik bir eğitimden söz etmek mümkün değildi. Bazı profesörler hastaları ziyaret ederken gözde öğrencilerini de (ya da ödeme yapan öğrencileri) yanlarında götürüyordu; ama bu eğitim resmî tedrisatın bir parçası değildi.

Tabip eğitimi ağırlıkla kitaplara dayanırken, bazı tıp pratisyenleri çıraklık sistemiyle yani uygulamalı eğitim alıyordu. Ancak bu sistemde de teorik veya kitaba dayalı eğitim vardı. Cerrahi sahası, farklı kişilerin denetiminde olan iki temel beceriye göre ayrılmıştı: Büyük ameliyatlar yapan cerrahlar ve sadece kan akıtma gibi küçük ameliyatlar yapma ve aynı zamanda saç tıraş etme yetkisi olan (çoğunlukla berber-cerrah denilen) cerrahlar. Bunlar genelde farklı loncalarda örgütlenirdi. Tahmin edileceği üzere bu ayrım ender olarak tam işlerdi. Her iki grup da mesleklerini çıraklık sistemiyle öğrenirdi. Yani önce çıraklık yapar, ardından seyyar-cerrah olarak çalışır ve ustalık belgesini ancak ondan sonra alırlardı; eğitim beş ilâ on yıl sürerdi. Şehirler veya devletler teknik olarak cerrahlara ruhsat veriyor, ama bunların dâhiliye tabipliği yapmalarına izin vermiyordu. Doğal olarak çoğu tabip bu sınırları aşıyordu. Eczacılar da aynı şekilde çıraklık eğitiminden geçiyordu. Kıta Avrupa'sında eczacıların tıbbi uygulama yapmasına izin verilmiyor, sadece ilaç yapma ve dağıtma

yetkileri bulunuyordu. Oysa İngiltere'de eczacılar reçete yazmada, tedavide ve basit ve bileşik ilaç hazırlamada tabiplerle âdeta rekabet hâlindeydi.

Erken modern tıbbın en başarılı olduğu alanlardan biri cerrahiydi. Hekimler ve ilaçlar çoğu hasta için fazla bir umut vaat edemezken, cerrahlar çoğu zaman başarılı tedaviler yapıyorlardı. Ama bu da çoğu zaman ciddi acılar çekmek veya enfeksiyon kaparak ölme riski pahasına oluyordu. Cerrahlar bedendeki boşluklara kesinlikle girmiyorlardı, ama ampütasyon ve rekonstrüktif cerrahi gibi diğer operasyonlarda son derece beceriklilerdi. Latince bilmeyen en ünlü cerrahlardan biri işe berber-cerrah çırağı olarak başlayan ve daha sonra askeri cerrah olan Ambroise Paré (1510-1590) idi. Paré yeni yara iyileştirme yöntemleri bulmuş, kesilen bacaklardaki damarları bağlamak için ip kullanmak yerine koterizasyon (yakma) tekniği uygulamış ve bir podalik versiyon, yani bebeği rahim içinde çevirerek çıkarma yöntemi geliştirmişti. Diğer cerrahlar da çoğu zaman hayli başarılı olan başka operasyon tekniklerine imza atmıştı: Fransız Colet ailesi bir litotomi (mesanedeki taşları cerrahi operasyonla alma) yöntemi geliştirmiş, Gaspare Tagliacozzi (1549-1599) Sicilyalı Branca ailesinin estetik burun ameliyatı sırrını daha da mükemmelleştirmişti. (Çok azı cerrahi eğitimi alan) Eski cerrahların çoğu zaman belli alanlarda uzmanlaşırlardı; göz tabipleri kataraktı başarıyla "alarak" yeniden görmeyi sağlardı; dişçiler diş çekerdi ve kırık çıkıkçılar kırılan uzuvları düzeltirdi. Bunların çoğu oradan oraya gezerek iş arayan seyyahlardı. Bazıları daha yerleşikti; çoğunun ruhsatı vardı, yani kesinlikle cahil ya da üçkağıtçı kategorisine girmiyorlardı.

Ebeler mesleklerini çoğu zaman uygulamada öğrenirdi, ama düzenli bir lonca sistemine dâhil değillerdi. Şehirlerdeki ebelerin çoğu resmî izinle çalışıyordu; kırsal bölgelerde işler genellikle gayriresmî yürüyordu. Bilgi ebeden ebeye geçiyor, yani müstakbel

ebeler mesleklerini doğumlara katılarak öğreniyordu. Ebeler çoğu zaman anneler, kızlar, teyzeler, kız yeğenler gibi akrabalar oluyordu, ama bu bir kural değildi. Bu kişiler çoğunlukla zamanında çocuk doğurmuş, ama artık çocuk doğurma yaşını geçmiş, düşük sosyal statülü yaşlı kadınlar olurdu. Sırf bu alanla ilgili yasal veya (İngiltere'de kırsal kesimde ebelik ruhsatı veren) kilise düzenlemeleri vardı. Teoride ebelerin okuma yazma bilmesi gerekiyordu, ama tabii çoğu, özellikle de kasaba ve köy ebeleri okuryazar değildi. Buna karşılık daha yüksek sosyal çevrelerden gelen çok iyi eğitimli, anatomi dersleri almış ve saygın ders kitapları yazmış ebeler de vardı. Hatta Paris'te bulunan Hôtel-Dieu Hastanesi'ndeki Ebelik Şubesi 17. yüzyıl gibi erken bir tarihten beri tıbbi düzenlemeler çerçevesinde ebelik eğitimi veriyordu. 17. yüzyılda yaşayan Justine Siegemund (1636-1705) gibi bazı ünlü ebeler kendi el kitaplarını hazırlamışlardı. Tıpkı 17. yüzyıl Fransa'sında kraliyet tarafından ülkeyi dolaşarak kadın ve erkek ebeleri eğitmekle görevlendirilen Madam du Coudray (1712-1792) gibi Siegemund da hiç doğum yapmamıştı.[14] Erkek ebeler ilk kez 18. yüzyılın ortalarında yaygınlaşmaya başladı ve bu yüzden de ele aldığımız zaman diliminin sınırlarını aşar, ancak bu olgu fiilen 1700 civarında başlamış ve buna forseps gibi yeni aletlerin kullanımı eşlik etmişti.

Ancak medikal bilgiyi ya da eğitimi sadece üniversite veya bir okul sistemi eğitimi almış yahut bir loncada veya lonca benzeri bir sistemde eğitim görmüş kişilerle sınırlamak, erken modern dünyada tıbbi bilginin üretilme, öğrenilme ve aktarılma biçimlerini büyük ölçüde görmezden gelmek olacaktır. Bu durum birbirinden bağımsız iki ayrı –resmî ve gayriresmî veya

14. Justine Siegemund, *Die Chur-Brandenburgische Hoff-Wehe-Mutter*, (Cölln, 1690); *Justine Siegemund: The Court Midwife*, ed. Lynn Tatlock, (Chicago, 2005); Nina Ratner Gelbart, *The King's Midwife: A History and Mystery of Madame du Coudray*, (Berkeley, 1998).

sıradan insanların ve seçkinlerin– bilgi dünyası bulunduğunu ve birinin ötekine düşman olduğunu göstermektedir. Şifa ve tıbbi bakımın evde başlaması gibi tıbbi bilginin aktarımı –ve *üretimi* de– aile içinde başlıyordu. Tahmin edileceği üzere kadınlar burada merkezî bir rol oynuyordu. Bilim tarihiyle ilgili son çalışmalar laboratuvar, üniversite ve hastane dışı "tıp merkezlerinin" oynadığı kritik role dikkat çekmektedir. Görünüşe göre kenar mahallelerde, kahvelerde, meydanlarda, pazar yerlerinde, köylerde ve evlerde epeyce bilim yapılmaktaydı.[15] Bilim için geçerli olan tıp için belki de daha fazla geçerliydi. Bu noktada tıbbi bilgi ve tıbbi uygulama neredeyse birbirinden ayırt edilemeyecek kadar iç içe geçmişti. Birçok kadının en önemli görevlerinden biri tıbbi bakımdı; üstelik bir zanaatkâr veya çiftçi karısı kadar bir düşes için de aynı durum söz konusuydu.[16] Tıbbi bilgi ve formüller ya aile defterlerinde ve şifa kitaplarında yer alır ya da günlükler ve yazışmalarla aktarılırdı. Bu iletişim ağına erkekler de dâhildi. Bitkisel tedaviler yaygındı. Ev kadınları aile ve komşu çevresinde kullanılmak üzere bolca iksir ve tonikler yapardı. Bazı kadınlar çok daha karmaşık şifa yöntemleri geliştirir, gerçek laboratuvarlar veya bilinen adıyla damıtma tesisleri kurarlardı. Paracelsusçu kimya bileşikleri hazırlayacak kadar bilgili olan Grace Mildmay (yakl. 1552-1620) bu tür girişimcilerden biriydi. Birçok "küçük üretim sırrı" evlerde icat edilir ve aile ağları üzerinden yayılırdı.[17]

---

15. Bkz. "Personae and Sites of Natural Knowledge", Park ve Daston, *Early Modern Science*, 177–362; Deborah E. Harkness, *The Jewel House: Elizabethan London and the Scientific Revolution*, (New Haven, 2007).

16. Susan Broomhill, *Women's Medical World in Early Modern France*, (Manchester, 2004); Alisha Rankin, *Panaceia's Daughters: Noblewomen as Healers in Early Modern Germany*, (Chicago, 2013); *Bulletin of the History of Medicine*, "Women, Health, and Healing in Early Modern Europe", özel sayı, 82, (2008).

17. Monica Green, "Women's Medical Practice and Health Care in Medieval Europe", *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 14 (1989), 434–473; Susan

Erken modern çağ Avrupa'sında tıbbi uygulama sadece tabiplerin ya da cerrah ve eczacılar gibi diğer lisanslı veya ruhsatlandırılmış tabiplerin yetki alanına girmiyordu. Bir zamanlar bilim adamları Avrupa'da (büyük şehirlerin dışında kalan) birçok bölgeyi tıbbi manada çöl olarak görüyordu. Bu deyişle sadece üniversite eğitimli tabiplerin kıtlığı kastediliyordu, yani tıbbi uygulamalar yapan herkes bu kategoriye girmiyordu.[18] Aslında toplumsal tıp tarihçilerinin tercih ettiği tanım üzerinden bakacak olursak, yani esas olarak hasta bakımıyla ilgilenen herkesi bu tanıma dâhil edersek, tabip sayısı son derece fazlaydı. Ama erken modern Avrupa'da bu geniş şemsiye bile tıpla ilgilenen herkesi kapsamıyordu.

Hakiki manada bakılacak olursa herkes tıpla uğraşıyordu. Kendi kendilerine bakanların, kendi tedavilerini kendileri yapanların sayısı sınırsızdı. Yakın aile üyelerinden, akrabalardan ve komşulardan alınan yardımın da bu miktara ilave edilmesi gerekir. Din adamlarıyla seçkinle veya soylular da tıbbi bakımda aynı ölçüde aktifti. Tıbbi uygulama yapanların sayısının yapılan tanımlamaya göre değişeceği muhakkaktır. Sadece üniversite eğitimlileri yani lisanslı kesimi bile düşünsek rakamlar büyük oynaklık gösterir. Dolayısıyla bir bütün olarak erken modern Avrupa'daki resmî onaylı tabip sayısının yeterli mi yetersiz mi

---

Broomhill, "'Women's Little Secrets': Defining the Boundaries of Reproductive Knowledge in Sixteenth-century France", *Social History of Medicine*, 15 (2002), 1–15.

18. Jean-Pierre Goubert, *Malades et médecins en Bretagne, 1770–1790* (Paris, 1974) adlı eserinde bu ifadeyi kullanmıştı; aynı zamanda bkz. "La réputation du médecin: corps médical et subdélégués dans la France prérévolutionnaire", *Canadian Bulletin of Medical History/Bulletin canadien d'histoire de la médecine*, 4 (1987), 25–31.

olduğunu söylemek mümkün değildir. En doğru tahmin için tek tek alanlara veya dönemlere odaklanmak daha akıllıca olacaktır. Örneğin 16. yüzyılda Hollanda Cumhuriyeti'nin kuzeyindeki Groningen kentinde yaklaşık 20.000 kişi yaşıyordu ve yaklaşık da 14 tabip vardı. 17. yüzyılda bu rakam 53 ve 18. yüzyılda da 30'du. İngiltere'nin Norwich kentinde her 200 kişiye aşağı yukarı bir tabip düşüyordu. 18. yüzyılda bu rakam hemen her yerde artış gösterdi. Fransız bir tarihçiye göre "*Ancien Régime*'in" sonlarına doğru Fransızların çoğu resmî onaylı bir şifacıya ulaşabilecek durumdaydı".[19]

Araştırmacılar bazen tıp hekimi sayısındaki ciddi artışın tıbbileşmedeki artışa işaret ettiğini düşünmektedir. Ancak tıbbileşme birden fazla anlama gelmektedir. Terim sayısal artışı anlatmak için kullanılabildiği gibi, tabiplerin bir zamanlar kendi alanlarına girmeyen çocuk doğurtma, çocuk bakımı ve akıl hastalarının tedavisi gibi konularda da uzman olarak görülmeye başladıkları anlamına da gelmektedir. Son derece geniş olan tıbbi hekim yelpazesinin etkisini değerlendirmenin bir başka yolu da bunları (hekimler de dâhil olmak üzere) farklı tıp hekimlerinin diğerleriyle rekabet ettiği bir tıp piyasası yapısının içine yerleştirmektir. Tıp hekimi bolluğunu ve hastaların bunlar arasında nasıl seçim yaptığını açıklamak için 1980'li yılların ortalarında geliştirilen en yaygın değerlendirme modeli işte buydu.[20] Tıbbi

---

19. 18. yüzyılda nüfusu 660.000 olan Paris'te 153 tabip, 192 cerrah ve 135 eczacı vardı. Laurence Brockliss ve Colin Jones, *The Medical World of Early Modern France*, (Oxford, 1997), 198–207, 525–529; aktaran Matthew Ramsey, *Professional and Popular Medicine in France, 1770–1830: The Social World of Medical Practice*, (Cambridge, 1988), 62.

20. Harold Cook, in *The Decline of the Old Medical Regime in Stuart London*, (Ithaca, 1986) 17. yüzyıl İngiliz tıbbını tanımlamak için "tıp piyasası" terimini ortaya attı. İnsanlar erken modern dünyada tıbbi uygulamadan ve rekabetten söz ederken ağırlıkla bu tanımlama üzerinden fikir yürütmeye başladı ve terim

tercihler ve hastanın neden şu tabibi değil de bunu seçtiği konusunda bir genelleme yapmak çok güç olmakla birlikte, hastalar gelişigüzel tercih yapmaktaydı; ama bu onların tıbbi konularda saf oldukları anlamına da gelmiyordu. Çoğu önlerindeki seçenekleri dikkatle tartıyor, hatta bazıları birden fazla tıp hekimine giderek tedavi seçeneklerini ve bunların avantaj ve dezavantajlarını değerlendiriyordu. Dahası hastalar hastalık karşısında sessiz kalıp kaderlerine boyun eğmiyordu. Tıpkı bugün birçoğumuzun yaptığı gibi sağlık talep ediyor, üretken hayatlarına geri dönmek istiyor ve inatla ve azimle şifa arıyordu. Çoğu zaman bunun için çok uzak mesafelere yolculuklar yapmaktan ve ciddi (hatta nesnel bir bakışla, aşırı miktarda) paralar harcamaktan kaçınmıyorlardı. Bazıları hastalığı ilahi bir yazgı kabul edip inzivaya çekilerek acılarıyla baş başa yaşamaya daha istekli olsa da erken modern halklarda bu sık görülen bir durum değildi. Koruyucu önlemle tedavi arasındaki sınırlar da aynı şekilde muğlaktı ve insanlar çoğu zaman kendilerine uygun buldukları diyetler uygularlardı. 16. Yüzyılın başından itibaren matbaalarda büyük bir miktarda basılmaya başlanan *kendi kendine* bakım rehberleri 18. yüzyılda tam anlamıyla bir sel gibi ortalığı kapladı ve bu kitaplar insanlar tarafından havada kapılır oldu. Luigi Cornaro'nun (1558-1724 yılları arasında on iki baskı yapan ve çeşitli dillere çevrilen) *Uzun ve Sağlıklı Bir Ömür İçin Güvenilir ve Kanıtlanmış Yöntemler* adlı kitabı, büyük ilgi gören (ilk olarak 1684'te İngiltere'de yayımlanan

---

Cook'un ortaya attığı ilk tanımın çok ötesine geçti. Margaret Pelling (ve Frances White) bu konsepti eleştirmekte ve tıbbi uygulamacılar arasındaki ve tıbbi uygulamacılarla hastalar arasındaki ilişkinin *Medical Conflicts in Early Modern London: Patronage, Physicians, and Irregular Practitioners, 1550–1640,* (Oxford, 2003) adlı eserde belirtilenden çok daha karmaşık olduğunu savunmaktadır. Mary E. Fissell 18. yüzyıl İngiltere'sinden söz ederken, "hastalanan birinin ... birçok şifacı bulabildiğini" söylemektedir. *Patients, Power, and the Poor in Eighteenth-Century Bristol,* (Cambridge, 1991), 37.

ve 19. yüzyılın ortalarında tekrar tekrar basılan) *Aristoteles'in Şaheser*'i veya George Cheyne'nin olağanüstü sükse yapan *Sağlık ve Uzun Ömür Üstüne Bir Risale* (ilk kez 1724'te basıldı) parası olan entelektüel ailelerin evlerinde kendilerine yer buldu. Daha geniş okuyucu kitlesi daha ucuz baskıları satın alıyor, dergi ve gazetelerde çıkan daha kısa yazıları okuyordu; bu yüzden dergi ve gazeteler sağlık tavsiyelerine daha fazla yer ayırır olmuştu.[21]

İnsanlar hastalık durumunda öncelikle seküler şifacıları tercih etse de din ve büyü tıpta hâlâ önemli bir yer tutuyordu. Salgın hastalık dönemlerinde dualar, günah çıkarma ve toplu ayinler gibi faaliyetler salgın hastalıklara karşı en önemli silahlar arasındaydı. İnsanlar hastalandıklarında dini yardım veya büyüyle tedavi arardı, ama bunu körü körüne yapmazlardı. Altında *maleficium* yani kötü veya kara büyü yatan illetlerden kurtulmanın en iyi yolu faydalı (beyaz) büyüydü, ama bütün hastalıklar bu kategoriye girmiyordu. Aynı şey din için de geçerliydi. Birçok insan hastalık sırasında duanın ferahlığına ve imanın gücüne sığınıyordu, ama aktif biçimde dini bir şifa peşine düşmüyordu. Örneğin sara veya akıl hastalıkları gibi bir tür cin çarpması olarak görülen illetler bir rahip veya vaiz tarafından gerçekleştirilen şeytan çıkarma ayiniyle defedilebiliyordu (Protestan din adamları şeytan çıkarma ayinlerine Katoliklerden çok daha ihtiyatlı yaklaşıyordu). Deliler hem din adamları hem de tabipler tarafından tedavi ediliyordu.[22] Metodizmin ilk lideri John Wesley (1703-1791) dinle 18. yüzyılın yaygın sağlık hareketi arasında bağlantı kurmuştu. Kendi "phy-

21. Elizabeth Lane Furdell, *Publishing and Medicine in Early Modern England*, (Rochester, 2002).

22. 16. yüzyılda delilik üzerine çalışan H. C. Erik Midelfort iki mükemmel çalışmasında deliliğe sadece yavaş işleyen bir süreçle ilaç tedavisinin yapıldığını hatta "deliren" hükümdarların bile bir tabip tarafından tedavi edilmediğini gösterir. *Mad Princes of Renaissance Germany*, (Charlottesville, 1996) ve *A History of Madness in Sixteenth-Century Germany*, (Stanford, 1999).

sick"ini (tıp bilimi) kurmuş ve büyük ilgi gören *Primitive Physick, Or an Easy and Natural Method of Curing Most Diseases* (1744) adlı kitabında uzun uzadıya bu meseleyi işlemişti.

Erken modern dünyada dinle büyüyü birbirinden ayırt etmek çok güçtür.[23] Dünyevi ve semavi olayların birbiriyle yakından bağlantılı olduğu ve gezegenlerle yıldızların hareketlerinin insanları etkileyebildiği şeklindeki yaygın inançtan dolayı, astroloji tıpta önemli bir tahmin ve teşhis alanı hâline gelmişti. Kişi tedavi için yıldızlara da danışabilirdi. Richard Napier (1559-1634) örneği bu karmaşık konuyu çok iyi açıklamaktadır. Napier, Buckinghamshire kırsalında tıbbi uygulamalar yapan bir Anglikan rahibiydi. Napier'in tıbbı din, astroloji ve doğal tedavinin karışımından oluşuyordu. Bugün bedensel ve ruhsal hasta olarak ayrılabilecek yüzlerce hastayı tedavi etmişti. Muska, iksir ve büyülü sözler daha çok büyü tedavisi alanına girmekteydi, ama bunlar sık sık doğal ilaç ve tedavilerle bir arada kullanılıyordu. Genelde cadı olarak adlandırılan bu şifacıların doğaüstü güçleri kontrol edebildiklerine inanılıyordu. Ama tedavilerinde kökler ve şifalı bitkilerin yanı sıra yara lapası ve yakı gibi şeyler de kullanıyorlardı.

TIBBİ TEDAVİ KURUMLARI

Erken modern çağ Avrupa'sında hastalara tedavi hizmeti veren birçok kurum vardı. Bunlardan bazıları –örneğin hastaneler, imaretler ve tımarhaneler– duvarlarla çevrili mekânlardı. Duvarların dışında, tıbbi tedavi sunan, yoksullara yardım eden hayır kurumları ve dini tarikatlar gibi bazı kurumlarsa belli bir mekân-

23. Antropologlar modern seküler düşüncenin çoğu zaman "bizim" yaptığımız şeyleri din, "başkalarının" yaptığı şeyleri büyü olarak gördüğünü hatırlatmaktadır.

la sınırlı değildi. Bütün bunlar sağlık bakımının ve tıbbi yardımın merkezî parçalarını oluşturmaktaydı.

Muhtemelen tıbbın hiçbir konusu hastanelerin tarihi kadar ilgi çekmemiştir. Eski tarihlerde araştırmacılar sık sık reformlarla sağlanan ilerlemelere dikkat çeker ve modern hastaneye giden yolu açık bir şekilde gözler önüne sererlerdi. Bu tür büyük anlatılar çoğu zaman yüzlerce yıllık süreçleri kapsardı. Bunlar arasında iki yaklaşım öne çıkmaktaydı: Tabipleri modern hastanenin ortaya çıkışı efsanesinin kahramanları olarak gören hastanelerin ortaya çıkışını bir zafer olarak değerlendiren yaklaşım ve Michel Foucault (1926-1984) ve benzerleri gibi akıl hastanesinin ve dolayısıyla modern tıbbın ortaya çıkışının bireyin özgürlüğünün mağlubiyetini işaret ettiğini savunan çok daha karamsar yaklaşım. Hatta bu yaklaşımın taraflarından Thomas Szasz akıl hastalığı fikrini toptan reddediyordu.

Hastanelerle ilgili tarihsel analizler çoğu zaman giderek artan tıbbileşme klişesine dayanmaktaydı. Bu anlatıma göre ortaçağ ve erken modern çağ hastaneleri (kabaca 18. yüzyılda başlayan) reform çağına kadar tedavi değil bakım hizmeti veriyor ve bütün umutlarını yitirmiş yoksul ve yalnız insanların sefaletle dolu son sığınakları oluyordu. Buraların önceliği tıbbi tedavi değildi. Daha çok "ruhları kurtarmak" ve "bedenin acılarını dindirmek"le ilgileniyorlardı.[24] Diğer bir yorum bununla paralel gidiyordu: Hastaneler "ölüme açılan kapılar" ve "siyasal bünyedeki korkunç ülser[ler]"di.[25] Ancak bu güzel açıklamalar hastaneleri-

24. Bkz. Guenter B. Risse, *Mending Bodies, Saving Souls: A History of Hospitals*, (Cambridge, 1999).

25. Louis-Sébastian Mercier, Paris'teki Bicêtre'i bu şekilde adlandırıyordu; Mercier, alıntının yapıldığı yer Brockliss ve Jones, *Medical World*, 719. Hastanelerin "Kara Efsane"siyle ilgili daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Brockliss ve Jones, *Medical World*, 717–725.

nin tarihinin son derece karmaşık olduğu gerçeğini gizlemektedir. Örneğin, tıbbi bakım konusunda son derece iyi işler çıkaran ve tıbbi eğitim veren erken modern hastanelerden de söz etmek gerekir.

Bugünkü bilgilerimiz ışığında hastanenin kökenleri erken Hristiyanlığa kadar uzanmaktadır. Hastaneler ortaçağda ve erken modern dönemde ruhları kurtarma görevlerini sürdürdüler. Hastaneler güçlü dini çağrışımlar yapıyordu. Bütün hastanelerde şapel, sunak ve revaklı avlular bulunuyordu, çalışanlar da rahibelerle keşişlerden oluşuyordu. Gerek kilise dışından insanlar gerekse kilise personeli üzerinden, kiliseyle hastane arasında çok güçlü bağlar vardı. Hastanelere genellikle azizlerin adları veya misyonun müşfik yanını öne çıkaran isimler veriliyordu. Örneğin İspanyolcada *templos de piedad* (dindarlık ve merhamet mabetleri) deniyordu. Belediyeler tarafından yaptırılan ve yurttaşlık gururunu yansıtan hastaneler için de benzer dini ifadeler kullanılıyordu. Dinamik ticaret merkezleri de Ortaçağ'ın sonlarından itibaren benzer hastaneler kurmaya başladılar: Örneğin Kuzey İtalya'daki birçok şehirle York, Augsburg ve Lübeck gibi şehirlerde bu tür hastaneler bulunuyordu.

Hastane sayısının çok olması ve çoğu zaman da birbirinden ciddi farklılıklar göstermeleri nedeniyle bugün birçok tarihçi belli bir bağlam oluşturma ve farklılıklarla benzerlikleri belirleme gereği duymaktadır. Bir süre önce bir tarihçi "genel bir hastane tanımının bir soyutlama olduğunu, gerçekte yalnızca birbirine benzemeyen hastaneler bulunduğunu" söylüyordu.[26] Burada tek tek hastanelerden çok hastane türleri üzerinde durulacaktır. Ayrıca, hastanelerin bulundukları toplumdaki işlevleri de farklılıklar gösteriyor ve tıbbi bakım veya tedavinin ötesine geçiyor-

26. Risse, *Mending Bodies, Saving Souls*, 4.

du: Bu hastaneler aynı zamanda toprak sahibi, işveren ve yatırım bankacılarıydı. Aynı zamanda çeşitli yurttaşlık ve kolektif dindarlık faaliyetleri yürütüyorlardı. Dolayısıyla burada yapılan –genel hastaneler, ihtisas hastaneleri (askerî hastaneler dâhil) ve tımarhaneler ve akıl hastaneleri– şeklindeki sınıflandırma sezgisel olarak faydalı olmakla birlikte keyfi bir sınıflandırmadır.

Kısmen modern bir çağrışım yapmasından dolayı genel hastane son derece yanıltıcı bir terimdir. Bu hastaneler aynı anda hem bakım hem tedavi hizmeti verdikleri ortaçağ dünyasından erken modern Avrupa'ya miras kalmıştı. Genelde şehirdeki hastalara hizmet veriyor ve sadece olmasa bile çoğu zaman yoksul hastalara bakıyorlardı. Floransa'daki büyük Santa Maria Nuova Hastanesi her sosyal sınıftan şehirli hastaya hizmet veriyordu: Tabii hastanede kalış süreleri değişiyordu. Yoksul hastalar hava durumuna ve ekonomik koşullara göre hastanede tutuluyor veya taburcu ediliyordu, ama sığınak işlevi hiçbir zaman tamamen kesilmiyordu. Bu hastanelerin zaman içinde yoksullara (ve hasta yoksullara) barınak işlevi görmekten sadece akut yani tedavi edilebilecek hastalara hizmet vermeye doğru kaydığı görülmektedir. Veba ve çiçek gibi salgın hastalık kurbanlarına çok az hastane kapılarını açıyordu. Bu hastaneler –çoğu zaman epey başarılı bir biçimde– dini tarikatlar tarafından işletiliyor ve çalışanlar da bu tarikatlardan karşılanıyordu. Ancak tıp mesleğinden olmayan kadın ve erkekler daha çok idari ve mali işlere bakıyordu. Bu kurumlardan bazıları bedava hizmet verirken bazıları çok yüksek denecek ücretler alabiliyordu. 17 ve 18. yüzyıllarda şehirlerin ve ülkelerin yetimhaneler, yoksul yurtları, ıslahevleri, hamileler için doğumevleri ve hatta yaşlılar için düşkünler evi gibi hayır kurumları açmaya başlamasıyla birlikte hastaneler giderek sadece tıbbi hizmetlere yöneldiler; yani salt bakım gerektiren hastalara hizmet vermeyi kestiler, tıbbi personel sayısını artırmaya başladılar; ayrıca hummalı hastalar (1567-1568 yıllarında Floransa'daki

San Paolo Hastanesi'nde yatan hastaların yüzde 60,6'sı "humma" hastalarıydı), salgın hastalık (çiçek gibi) kurbanları ve hamile kadınlar da hizmet kapsamından çıkarıldı. Hastaneler insanların ölmeye geldiği (ya da ihmal ve barbarca muamele yüzünden öldüğü), neredeyse ölene kadar bakım gördüğü yerler olmaktan tamamen değilse bile büyük ölçüde çıktı. Hasta istatistikleriyle ilgili çalışmalar bu hastanelerde geçirilen sürelerin, bugünkünden uzun olmakla birlikte, hiçbir şekilde aşırı denecek kadar uzun olmadığını göstermektedir. Santa Maria Nuova'daki hastaların yüzde yetmişi hastanede otuz günden az kalırken, hemen hemen yüzde 40'ı da on günden kısa yatmıştı. Ölüm oranları da nispeten düşüş göstermiş, hele hele 18. yüzyılın ortalarıyla sonları arasındaki dönem için reformcuların çizdikleri vahim tablo kesinlikle ortadan kalkmıştı. 18. yüzyıla gelindiğinde çok iyi hastanelerdeki ölüm oranları kabul edilebilir düzeylere inmişti. Edingburgh'taki Kraliyet Hastanesi'nde ölüm oranı yüzde 4,7 ile 10,5 arasında değişmekteydi. Bristol Hastanesi'nde hastaneden taburcu olanların yüzde 86,5'i "iyileşmiş", yüzde 2,6'sıysa "rahatsızlığı hafiflemiş" olarak kayıtlara geçmişti.[27]

Erken modern dönemde bu tam teşekküllü hastanelere ek olarak başka tip hastaneler ortaya çıktı. Ortaçağ'ın erken dönemlerinde *leprosaria*lar (cüzzam kolonileri) veya *lazaretto*lar (karantina merkezleri) kurulmaya başladı. Bulaşıcı hastalık korkusu cüzamlıların çoğunun şehir sınırları dışında tutulmasını gerektiriyordu. 16. yüzyılda cüzamın Avrupa'da büyük ölçüde ortadan kalkmasıyla beraber sayıları yüksek rakamlarla ifade edilen bu kolonilere ihtiyaç kalmadı. Dolayısıyla bu kurumlar veba kurbanlarını tedavi etmek ya da örneğin dışarıdan gelen yolcuları

27. John Henderson, *The Renaissance Hospital: Healing the Body and Healing the Soul* (New Haven, CT, 2006), 266; Guenter Risse, *Hospital Life in Enlightenment Scotland: Care and Teaching at the Royal Infirmary of Edinburgh*, (Cambridge, 1986), 264; Fissell, *Patients*, 107–108.

karantina altına almak gibi yeni roller üstlendi. Şehir idareleri çeşitli veba salgınlarının ardından çoğu zaman diğerlerinden ayrı olarak veba hastaneleri açıyordu. Birçok hastane çiçek hastalarını kabul etmediği için Büyük Çiçek Salgınından sonra *incurabili* yani tedavisi imkânsız hastalıklar için hastaneler açıldı. Bu kurumların ardında genelde kolektif veya bireysel dini çabalar vardı. İtalya'da "İlahi Aşk Toplulukları" denilen tarikatlara bağlı kadın ve erkekler bu türden birçok hastane açmıştı. Ünlü Fuggerei'yi (Augsburg'taki yoksul Katolikler için yapılan sosyal konutlar) yaptıran Augsburglu Jakob Fugger ayrıca (tedavide kullanılan gayakum ağacı nedeniyle) Ağaç Ev olarak bilinen bir çiçek hastalığı hastanesi inşa ettirmişti. 18. yüzyılda inşa edilen ve giderek yaygınlaşan başka bir ihtisas hastanesi türü ise doğumevleriydi. Ağırlıkla yoksul kadınları veya gayri meşru çocuk doğuran anneleri kabul eden bu büyük kurumların bünyesindeki küçük tesis veya koğuşlar doğumu yaklaşan hamilelerle lohusalara hizmet veriyordu. Doğum genelde ebeler tarafından gerçekleştiriliyordu, ancak bu tür hastane veya koğuşlar 18. yüzyılın ilerleyen dönemlerinden itibaren hem kadın ebeler hem de erkek ebe ve tabipler için eğitim merkezi işlevi de görmeye başladı.

Askerî hastaneler de ihtisas hastaneleri kategorisine girmektedir. Askerî hastaneler ya da gazi hastaneleri Avrupa'da ancak 16. yüzyılın sonlarından itibaren görülmeye başladı. Bu tür ilk hastanelerden biri 1570'te İspanyollar tarafından (bugün Belçika topraklarında kalan) Malines'te kuruldu. Bunun ardından diğer hastane ve gazi bakımevleri geldi; 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde bu türden kurumların sayısı hayli artmıştı. XIV. Louis 1670'te Paris'te Invalides'i inşa ettirirken, 1696'da deniz kuvvetleri mensupları için Greenwich Hastanesi açıldı. "Büyük" sıfatıyla da Prusya Kralı II. Friedrich altı garnizon şehrinde sabit askeri hastaneler açtı ve 1725'te babasının kurduğu Berlin'deki ünlü Charité

Hastanesini tamamlayacak bir sahra hastanesi sistemi kurdu. 17 ve 18. yüzyılda askeri hastanelerin sadece sayısı artmamıştı; bunlar aynı zamanda zamanın en iyi hastaneleri hâline gelmişti. Sahra cerrahisi için okullar açılması, genel müfettişlik dairesi kurulması, askeri tıp personelinin maaşlarının iyileştirilmesi ve tıp personelinin subay ve astsubay kadrolarına alınması gibi uygulamalarla bu kurumlar daha da güçlendirildi.

Tımarhaneler Ortaçağ'dan beri vardı. En mükemmel örneklerden biri 1247'de Londra'da kurulan St. Mary Bethlehem'di. Bir yığın kötü imgeyle birleşen *Bedlam* lakabı, tımarhane deyince bu dönemin ve sonraki dönemlerin araştırmacılarının aklına nasıl bir tablo geldiğinin iyi bir örneğiydi. Ancak daha önce de gördüğümüz gibi deliler her zaman parmaklıkların arkasına atılmıyordu; bunlara çoğu zaman aileleri bakıyordu. Delilerin tedavisinde henüz tıbbi bir ilerleme sağlanmadığı için, erken modern dönemde zihinsel bozuklukları olanlarla farklı kurumlar ilgilenmekteydi. Bazı hastalar deli-kuleleri adı verilen hücre benzeri yerlere kapatılıyor, zorla burada tutuluyor ve bazen de çok kötü muamele görüyorlardı. Delilerle ilgilenme işinin daha 17. yüzyılda büyüyen bir iş alanı hâline geldiği görülmektedir. "Delilere hizmet veren" özel kişiler türemişti. Bunlar bazen tedavi ediyor, bazen de sadece aileleri tarafından bakılamayan ya da evde istenmeyenlere bakım hizmeti veriyorlardı. Bu yerlerin çoğu iyi ve nazik bakım sağlıyordu; bazılarıysa her an patlamaya hazır ve gaddar kadın ve erkekler tarafından işletiliyordu. Tabipler ancak 18. yüzyılın sonlarından itibaren delileri tedavi işine aktif olarak dâhil oldu. Deliliğin tedavisinde en önemli yeniliklerden biri, ilaç tedavisine ek olarak, ahlaki tedaviye benzer bir davranış değişikliği tedavisi uygulanmasıydı. (Paris'teki kadınlara özel akıl hastanesi Salpêtrière'de ünlü Philippe Pinel [1745-1826] ve Floransa'daki Bonifacio Hastanesi'nde Vincenzo Chiarugi [1759-1820])

gibi bazı tabipler zincirleri kaldırıp hastaları tıkıldıkları hücrelerden çıkarmaya ve Chiarugi'nin "konuşma terapisi" adını verdiği bir terapiyle karışık bir tıbbi tedavi rejimi uygulamaya başladılar. Yenilik yapanlar sadece tabipler değildi. İngiltere'nin York kentindeki Quaker [Dostların Dinî Derneği] cemaati hastaların zihnindeki rahatsız edici "yanlış izlenimleri" ortadan kaldırmak için *Dostlar*'a sığınak olacak "İnziva" adında bir kurum tesis etti. Buradaki bakıcılar hastalara kötü muamele görmüş çocukları tedavi eder gibi yaklaşıyordu. Hastalar hastanenin bahçelerinde ve tarlalarında çalışıyor, kendilerine sadece olağan dışı durumlarda kibarca müdahale ediliyorlardı.[28]

Bu tür duvarlarla çevrili kurumların dışında, "dışarıdaki" yoksul hastalara destek olan başka vakıf ve organizasyonlar da vardı. Yoksulluğun başlıca nedenlerinden birinin hastalık olduğu tespitinden yola çıkan bu girişimler hastaları güçten düşüp yoksullaşmadan önce tedavi etmeyi amaçlıyordu. Bu girişimin ilk örneklerinden biri ortaçağ ve erken modern çağda yardım ve hayırseverliği teşvik eden Katolik vakıflarıydı. Bunlar herhangi bir loncayla bağlantılı olabiliyordu. Bu hayır kurumları ihtiyaç sahiplerine ya para yardımı yapıyor ya da tedavi için maddi destek sağlıyordu. Varlıklı erkek ve özellikle de kadınlar bu çerçevede sık sık ihtiyaç sahibi insanların tıbbi yardım giderlerini karşılıyordu. Ayrıca yurttaşlık bilinciyle ve sosyal reform güdüsüyle hareket eden kilise dışı gruplar da benzer görevler üstleniyordu. Ancak bunlar ilk kez 17. yüzyılın sonlarında, 18. yüzyılda ortaya çıkmıştı. Amsterdam belediye başkanı ve anatomici Nicolaes Tulp (1593-1674) yoksul vatandaşların tedavi giderlerinin karşılanması için bir bütçe planı hazırlamıştı. Birçok sayıda yoksullara yardım

28. Anne Digby, *Madness, Morality and Medicine: A Study of the York Retreat, 1796–1914*, (Cambridge, 1985).

sistemi de yoksul hastalar için parasal veya maddi olmak üzere mütevazı yardım imkânları sağlıyordu. Zaman içinde genelde evde bakım olarak adlandırılan daha karmaşık bakım biçimleri ortaya çıktı. Örneğin Hamburglu hayırseverler ve yurttaşlık sorumluluğuyla hareket eden şehir sakinleri 1770'li ve 1780'li yıllarda geniş bir sistem kurmuştu. Barcelona'da da kurulan benzer bir "yardım derneği"yle dispanserler de evde bakım hizmetleri veriyordu.

Hastalara ayakta sağlık hizmeti veren dispanserler genellikle hastanelerle bağlantılı çalışıyordu. İlk dispanser muhtemelen 1630 yılında, Paris'te, Théophraste Renaudot (1586-1653) adlı bir tabip tarafından kuruldu. Renaudot *bureau d'adresse* adlı kuruluşunda birinci basamak sağlık hizmeti ve yoksul hastalara ayakta tedavi sağlıyordu. 17. yüzyılın ikinci yarısında Londra'daki Tıp Fakültesi de benzer bir hizmet vermeye başlamıştı. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde İngiltere'de ve kıta Avrupa'sında çok sayıda dispanser hizmet vermekteydi.

Avrupa'nın halkına hizmet veren bütün bu tıbbi kurumlarını bir liste üzerinde birleştiren şey dinî ve hayır yapma duygularıyla harmanlanmış bir tıbbi yardım motivasyonuydu. Yani tıbbi bakım hem bir sivil faaliyet ve sorumluluktu hem de dini bir görev ve hayır işleme arzusunun bir sonucuydu. Dolayısıyla hem bir devlet veya hükümet faaliyetiydi hem de yurttaş tabip, cerrah, eczacı ve ebeleri kapsayan bir alandı.

HALKIN SAĞLIĞI

"Halkın sağlığı"yla kamu sağlığı aynı şeyler değildir. Doğru dürüst bir kamu anlayışının bulunmadığı, hele hele bugünkü anlamda bir kamu fikrinin hiç olmadığı erken modern Avrupa'da

kamu sağlığı epeyce anakronik bir çağrışım yapmaktadır. Dolayısıyla "halkın sağlığı"yla erken modern toplumdaki hastalıklarla ilgilenme ve tedavi faaliyetleri kastedilmektedir. Hakiki manada modern kamu sağlığı girişimleri ancak 18. yüzyılın sonlarında başladı. Ancak temiz içme suyu sağlama, zararlı maddelerin toplanması, sokakların temizlenmesi ve gıda güvenliği gibi faaliyetler çok daha önce başlamıştı. Hatta bu faaliyetlerin antik çağlara kadar gittiğini söylemek de mümkündür. Ancak bu gelişmeleri iyi planlanmış bir kamu sağlığı programının bir parçası olmaktan çok, bir dizi gelişigüzel, eşgüdümsüz ve zaman zaman da birbiriyle ters düşen ve dolayısıyla sağlık meselesini hem halk hem de hükümetler nezdinde daha geniş bir toplumsal mesele olarak anlamaya iten çabalar gibi görmek daha doğru olacaktır.

Araştırmacılar tam anlamıyla ilk kamu sağlığı önlemlerinin vebayla birlikte başladığını düşünmektedir. Ancak vebaya verilen tepkiler muhtelifti, yani dini olduğu kadar tıbbi ve devlet idaresi düzeyinde de önlemler söz konusuydu. Yöneticiler ve toplumlar vebanın bir daha geri gelmemesi için tedbirler alınması gerektiğini düşünene dek birkaç salgın dalgası yaşanmıştı. Nihayet 1347-1351 yılları arasında bazı yaygın önlemler alınmaya başladı ve bunlar zaman içinde şehir yaşamının bir parçası hâline geldi. Örneğin Venedik'in Büyük Konseyi 1348 Mart'ında aralarından üç üye seçerek "kamu sağlığını korumak ve çevreye zarar veren girişimleri engellemek için her türlü yöntemi araştırmakla" görevlendirdi.[29] Bu türden, çeşitli yerlerde vebaya karşı yönetmelikler yayımlama gibi doğaçlama önlemler ancak veba tehdidi tekrar baş gösterince yenileniyordu. Bu önlemler ilk kriz yöne-

29. Carlo Cipolla, *Public Health and the Medical Profession in the Renaissance*, (Cambridge, 1976), 11–12.

timi girişimleriydi.[30] Bu çerçevede ayrıca denetimsiz insan ve mal geçişini yasaklayan kurallar ve karantina önlemleri getirildi. Salgının gelmesiyle birlikte devreye sokulan bu kural ve önlemler salgın gider gitmez kaldırılıyor ve bir sonraki salgına kadar unutulup gidiyordu. Topluluğu biyolojik tehditlerden korumayı amaçlayan bu ilk önlemlerden, 19. yüzyılın ortalarından itibaren gerçek bir "hijyen mühendisliğine geçiş, yani kamu sağlığı müdürlükleri (ya da sağlık konseyleri) gibi kurumların oluşturulması hiç kolay olmadığı gibi, bu çabaların önceden kestirilemeyen sonuçları da oldu.

Dahası, salgın hastalıklar ve salgın hastalık tedbirleri sağlık altyapısı olarak nitelenebilecek olan girişimin önemli bir parçasını oluşturmakla birlikte, dikkate değer yegâne faktörler bunlar değildi. Biraz daha açacak olursak, bir toplum sağlığı araştırmasında kasaba ve devlet tabipleri de resmî tabipler olarak değerlendirilmeli; tıbbi uygulamacılar konusunda getirilen sıkı düzenlemeler ve "devletlerin hasta kayıtlarını tutan" kurumlar da göz önünde bulundurulmalıdır. Bu kurumlar pürüzsüz bir gelişimle ortaya çıkmaktan ziyade, iki ileri bir geri denebilecek bir seyir izlemiştir.

Avrupa'da kasaba tabipleri ilk kez Ortaçağ'ın sonlarına doğru birbirinden bağımsız örneklerde ortaya çıktı. Kasaba tabibi denilebilecek ilk isim Luccalı Ugo Borgognoni'ydi (öl. 1252-1258). Ortaçağ kasabaları tabip ihtiyacını karşılamak için sözleşmeli tabip çalıştırırlar ve karşılığında belli bir maaş öderlerdi. Ancak bu tabiplerin resmî görevi (en azından genelde) kamu sağlığına benzer bir iş yapmak değildi. Kasabalar büyüyüp refah düzeyi ve buralarda hizmet veren tabip sayısı arttıkça bu şekilde

30. Kriz yönetimi kavramı ilk kez 14. yüzyıldaki ilk veba salgınıyla birlikte kullanılmaya başladı. Bkz. Alexandra Parma Cook ve Noble David Cook, *The Plague Files: Crisis Management in Sixteenth-Century Seville*, (Baton Rouge, 2009).

sözleşmeli tabip çalıştırma uygulaması ortadan kalktı. 15. yüzyılda, Hollanda'nın Hoorn şehri Albert Dircxzoon adlı bir tabibi ancak belli bir maaş, vatandaşlık verme ve vergi muafiyeti karşılığında şehirde çalışmaya razı edebilmişti. 1600 yılında bu türden üç *stadsdoctor* (şehir tabibi) vardı. Sistem bu tarihten sonra gerileyeme başladı. Ancak bazı yerlerde, örneğin Almanya'daki birçok kasabanın *Medicus*ları şu veya bu şekilde kasaba hayatının ayrılmaz bir parçası hâline gelmişlerdi. Başlangıçta *stadsdoctor* olarak işe alınan bu tabibler kısa zamanda kent yönetiminin daimî çalışanlarına dönüşmüştü. Bu tabibler genelde yoksulları tedavi ediyor, gıda ve suyun kalitesi hakkında görüş bildiriyor ve ölüm gibi vakalarda adli muayene ve yaraları inceleme gibi işler yapıyorlardı. Bu tabibler düzenli maaş alıyor ve çoğu zaman cerrah ve ebelerle destekleniyorlardı.

Bu işler şehir ve kasabaların dışında uzun bir süre düzensiz bir şekilde yürüdü. 18. yüzyıla kadar kırsal kesime geniş anlamda bir sağlık hizmeti veya sağlıkla bağlantılı bir hizmet sunma çabasında bulunulmadı. Tabii bu kırsal kesimde hiçbir tıbbi uygulamanın bulunmadığı anlamına gelmiyordu; hatta aslında böyle bir çaba vardı. Ancak yönetimlerin buralara ulaşımı kısıtlıydı; sadece insanları ve bazen de hayvanları etkileyen ekonomik yıkım ölçüsündeki salgın hastalıklar tabipleri kırsal bölgelere çekebiliyordu. Ancak 18. yüzyıldan itibaren bazı hükümetler sağlık hizmetlerini bütün ülkeye yayan hekim ağları kurmaya başladılar. Bu çerçevede tedavi hizmeti vermek ve bir erken uyarı sistemi olarak yerel koşulları denetlemek üzere maaşlı tabipler, cerrahlar ve ebeler kadroya alındı. Yaygın ve hükümet kontrolünde bir sağlık sistemiyse ancak 18. yüzyılın sonlarından itibaren hayata geçirilebildi.

Tıbbi uygulamalara belli bir düzen getirme gayretleri daha eskilere gitmektedir. Bu tür düzenlemelerin bir amacı standart-

lar belirlemek ve kötü uygulamaları denetim altına almaktı. Ama aynı ölçüde önemli başka amaçlar da vardı: Örneğin rekabete bir düzen getirmek ve çıraklık gibi geleneksel eğitim yöntemlerini korumak bunlardan bazılarıydı. Şehirler Ortaçağ'ın ikinci yarısından itibaren tabip dernekleri veya loncaları kurmaya başladı (1316'da Venedik'te üniversite eğitimi almış tabipleri bir araya getiren bir Tabipler Derneği vardı). Bu örgütler ciddi farklılıklar gösteriyordu. Bazı yerlerde tabipler, cerrahlar ve eczacılar tek bir grup çatısı altında toplanırken; bazı yerlerde iki veya daha fazla dernek bulunurdu. Bu dernekler bazen birbiriyle iş birliği yaparken, bazen de birbirlerine düşman kesiliyorlardı. Hepsinde de üyelik belli kurallara tâbiydi. Bu derneklerin piyasayı ve üyelerinin çalışmalarını düzenleme faaliyetleri çoğu zaman hükümetlerin tıbbi uygulama yetkisine sahip olanları belirleme çabalarıyla iç içe geçiyordu. Birçok kehhal (göz hastalıkları tabibi), taş kırıcı, yara sarıcı ve kırık çıkıkçı belli zaman ve yerlerle sınırlı olarak verilen ruhsatlar altında, yasal olarak çalışıyordu. Bugün sahte tabipler veya dolandırıcı şifacılar için kullandığımız şarlatan sözcüğü erken modern Avrupa'da ille de bu anlama gelmiyordu. İtalyan şehirleri ve devletleri bunların becerilerini kontrol edip değerlendirdikten sonra bunlara meşru şifacı ruhsatı veriyorodu.[31] Ama kimin veya kimlerin tababet ve cerrahlık yapacağını belirleyen kurallar zaman içinde sıkılaştı. En önemli gelişmelerden biri tıp ve cerrahi alanını kadınlara kapatmak oldu. Kadınlar sadece ebelik yapabilecekti. Hatta erkek ebelerin sayısının artması bile kadınları doğumhanenin dışına itmeye yetmedi. Kadınları tıbbın dışına itme girişimleri daha Ortaçağ'ın ikinci yarısında başlamıştı. Bu girişimler erken modern dünyada daha da hızlandı. Ama kadınları tamamen tıbbın dışına itmek mümkün olmadı. Ölen cerrahların,

31. David Gentilcore, *Medical Charlatanism in Early Modern Italy*, (Oxford, 2006).

berber-cerrahların ve eczacıların işlerini çoğu zaman dul eşleri devam ettiriyordu. Eşlerin, kız kardeşlerin ve kız çocuklarının erkeklere ne kadar yardımcı olduğu kesin olarak bilinmemekle beraber bunun epey yaygın olduğuna şüphe yoktu.

Epidemiyoloji tarihi gibi modern kamu sağlığı tarihi de içinden çıkılamayacak sayılar ve istatistiklerle doludur. Vebayla ilgili tarihsel anlatılar durumun vahametini göstererek okuyucuyu etkilemek adına verilen rakamlardan geçilmemektedir. Rakamların ve istatistiklerin önemli ve hatta gerçek bir öykü anlattığı ve olguları daha bilimsel bir zeminde değerlendirme olanağı verdiği şeklindeki yaklaşımlar hayli yenidir. Hatta kendi ve aile sağlığımıza istatistik verilerden bakma eğilimi daha da yenidir. Ortaçağ'da ve hatta daha öncesinde yönetimler zaman zaman vergi için "insanları saymaya" çalışırlardı. Veba mevcut parametreleri değiştirdi. Şehirler salgın hastalıklardan kaynaklanan ölüm rakamlarını toplamaya ve bunları "ölüm raporları"na kaydetmeye başladılar. Bu konuda başı çeken 1452'deki veba kurbanlarının sayısını kayda geçiren Milano oldu. Çok geçmeden onu başka şehirler takip etti. Bu derlemeler giderek yayınlanmaya ve hatta haftalık rakamlar açıklanmaya başladı. Başlangıçta bu raporlarda sadece vebadan ölümlere yer verilirken, 17. yüzyılın başlarından itibaren diğer ölüm sebepleri de kayda geçirilmeye başladı. Bazı rakamlar şehirlerde diğer yerlere göre daha sık ve daha kolay toplanıyordu. Bu rakamları toplama ve derleme süreci zaman içinde hızlansa da bunları geleceğe yönelik tahminlerde kullanma, yani bu rakamlardan anlamlı istatistiksel sonuçlar çıkarma fikri henüz gelişmemişti. Bilinçli veri analizleri için "büyük sayılar biliminin" gelişmesini beklemek gerekecekti. İnsanlar kafalarında, özellikle de şans oyunlarında birtakım ihtimal hesapları yapsalar da matematiksel olasılık hesapları ilk kez 17. yüzyılda Pierre de Fermat ve Blaise Pascal tarafından geliştirildi. Chris-

tiaan Huygens 18. yüzyılda yöntemi daha da geliştirdi.[32] Bu konudaki ilk adımlardan biri İngiltere'nin ekonomik kaynakları ve nüfusu üzerine çok miktarda sayısal bilgi toplayan William Petty (1623-1687) tarafından atıldı. Petty bir de bu derlemeleri tanımlamak için siyasal aritmetik terimini ortaya attı. Daha sonra John Graunt (1620-1674), *Natural Observations on the Bills of Mortality* (Ölüm Kayıtları Üzerine Doğal Gözlemler) (1666) adlı kitabında ölümlerle yaş arasında bağlantılar kurdu. Graunt ve Alman papaz Johann Süssmilch (1707-1767) gibi öteki istatistikçiler (politik aritmetikçiler) ölüm istatistiklerindeki "acımasız düzenine" dikkat çekerek ölüm ve doğurganlık oranı arasında ilahi bir ilişki olduğunu göstermeye çalıştılar. Bu *politik aritmetikçiler* nüfusun azalmasından çok endişeliydiler. Thomas Malthus (1766-1834) gibi proto-demografların endişeleri daha farklıydı, onlar nüfusun *aşırı artmasından* ve dolayısıyla hızla gıda üretimini geçerek açlığa, sefalete ve ölümlere yol açmasından endişe ediyorlardı. Nihayet olasılık bilimi sayesinde daha doğru aktüeryal tablolar çıkarılmaya ve daha doğru ömür beklentisi hesapları yapılmaya başladı; dolayısıyla hayat sigortaları da daha sağlam bir matematiksel temele oturdu.

Hükümetler daha 17 ve 18. yüzyıllarda sağlık alanında daha sık istatistikler ve rakamlar kullanmaya başlamıştı. Ama insanlar kendilerinin ve ailelerinin sağlığını düşünürken henüz istatistik olasılıkları hesaba katabilecek durumda değillerdi. Rakamlar çiçek aşısının çocuklarda "hastalığı kapma" olasılığını düşürdüğünü açıkça gösterdiği hâlde, ebeveynler bir deyişle hâlâ "kendi çocuklarını bilimin sunağında kurban etme" konusunda tereddütlü ve hatta gönülsüzdü.

---

32. James Franklin, *The Science of Conjecture: Evidence and Probability Before Pascal*, (Baltimore, MD, 2001); Lorraine Daston, *Classical Probability in the Enlightenment*, (Princeton, NJ, 1988).

SONUÇ

Tıp tarihçileri erken modern dönemi çoğu zaman bir kırılma ve tıpta Rönesans teriminin de ima ettiği üzere ortaçağ dünyasının "eski kötü günlerinden" ciddi şekilde kopuş çağı olarak resmetmektedir. Bu yorum örneğin anatomi gibi bazı alanlar için doğru görünmektedir. Ancak erken modern tıp dünyasını ele alan bir inceleme Ortaçağ'a da çok şey borçlu olunduğunu kabul etmek ve 15. yüzyıldan 18. yüzyılın ortalarına kadar geçen dönemin tıbbi moderniteye giden yoldaki engelleri temizlediği gerçeğinin altını çizmek zorundadır. Tabii erken modern dönemi gereğinden fazla tuhaf veya yabancıymış gibi göstermenin de herhangi bir yararı olmadığı gibi sağduyulu bir yaklaşım da olmayacaktır. Belki de bunların hepsinden önemlisi, sağlığın, hastalığın ve tıbbın toplumun tüm üyelerini ve tüm hükümetleri ilgilendirdiği şeklindeki giderek yerleşen düşüncedir.

KAYNAKÇA

Arrizabalaga, Jon, John Henderson ve Roger French. *The Great Pox: The French Disease in Renaissance Europe*, (New Haven, CT, 1997).

Brockliss, Laurence ve Colin Jones. *The Medical World of Early Modern France*, (Oxford, 1997).

Broomhill, Susan. *Women's Medical World in Early Modern France*, (Manchester, 2004).

Cipolla, Carlo. *Cristofano and the Plague: A Study in the History of Public Health in the Age of Galileo*, (Londra, 1973).

Cohn, Samuel K., Jr. *The Black Death Transformed: Disease and Culture in Early Renaissance Europe*, (Oxford, 2002).

Cook, Alexandra Parma ve Noble David Cook. *The Plague Files: Crisis Management in Sixteenth-Century Seville*, (Baton Rouge, 2009).

Digby, Anne. *Madness, Morality and Medicine: A Study of the York Retreat, 1796–1914*, (Cambridge, 1985).

Finucci, Valeria. *The Prince's Body: Vincenzo Gonzaga and Renaissance Medicine* (Cambridge, Mass., 2015).

Fissell, Mary. *Vernacular Bodies: The Politics of Reproduction in Early Modern England*, (New York, 2007).

Gelbart, Nina Ratner. *The King's Midwife: A History and Mystery of Madame du Coudray*, (Berkeley, 1998).

Gentilcore, David. *Medical Charlatanism in Early Modern Italy*, (Oxford, 2006).

Gómez, Pablo. *The Experimental Caribbean: Creating Knowledge and Healing in the Early Modern Atlantic*, (Chapel Hill, NC., 2017).

Henderson, John. *The Renaissance Hospital: Healing the Body and Healing the Soul*,

(New Haven, CT, 2006).

Hopkins, Donald R. *The Greatest Killer: Smallpox in History,* (Chicago, 2002).

Lindemann, Mary. *Health and Healing in Eighteenth-Century Germany,* (Baltimore, 1996).

Lindemann, Mary. *Medicine and Society in Early Modern Europe,* 2.baskı, (Cambridge, 2010).

Midelfort, H. C. Erik. *A History of Madness in Sixteenth-Century Germany,* (Stanford, 1999).

Moote, A. Lloyd ve Dorothy C. Moote. *The Great Plague: The Story of London's Most Deadly Year,* (Baltimore, 2004).

Neve, Michael, Vivian Nutton, Roy Porter ve Andrew Wear. *The Western Medical Tradition: 800 BC to AD 1800,* (Cambridge, 1995).

Nutton, Vivian, ed. *Plague Complexities: Understanding Medieval Plague,* (Londra, 2008).

Park, Katherine ve Lorraine Daston, ed. *The Cambridge History of Science,* cilt 3: *Early Modern Science,* (Cambridge, 2006).

Porter, Roy. *Mind-Forg'd Manacles: A History of Madness in England from the Restoration to the Regency,* (Cambridge, MA, 1988).

Porter, Roy. *Greatest Benefit to Mankind: A Medical History of Humanity,* (New York, 1999).

Ramsey, Matthew. *Professional and Popular Medicine in France, 1770–1830: The Social World of Medical Practice,* (Cambridge, 1988).

Rankin, Alisha ve Elaine Leong, ed. *Secrets and Knowledge in Medicine and Science, 1500–1800,* (Abingdon, 2011).

Razzell, Paul E. *The Conquest of Smallpox: The Impact of Inoculation on Smallpox Mortality in Eighteenth-Century Britain,* (Firle, 1977).

Risse, Guenter B. *Mending Bodies, Saving Souls: A History of Hospitals,* (Cambridge, 1999).

Rosenberg, Charles. *Experiencing Epidemics and Other Studies in the History of Medicine,* (Cambridge, 1998).

Shapin, Steven. *The Scientific Revolution,* (Chicago, 1996).

Szasz, Thomas S. *The Manufacture of Madness: A Comparative Study of the Inquisition and the Mental Health Movement*, (Londra, 1971).

Webster, Charles. *Paracelsus, Magic and Mission at the End of Time*, (New Haven, 2008).

'Women, Health, and Healing in Early Modern Europe', Özel sayı, *Bulletin of the History of Medicine*, 82 (2008).

4. BÖLÜM

TARİHSEL DEMOGRAFİ

ANNE MCCANTS*

* MIT'de Tarih Profesörü olup, aynı zamanda Margaret MacVicar Fakültesi'nde ders vermektedir. Ayrıca Concourse Freshmen Öğrenim Topluluğu'nun Direktörlüğü'nü ve Burton Conner'in yöneticiliğini yapmaktadır. *Civic Charity in a Golden Age: Orphan Care in Early Modern Amsterdam*, (Urbana, IL, 1997) adlı eserin yazarıdır. Ayrıca tarihsel demografi, maddi kültür ve ortaçağ ve erken modern Avrupa'da yaşam standardı üstüne birçok makale kaleme almıştır. Hâlen bir grup iktisatçı, mühendis ve tarihçiyle birlikte Ortaçağ'daki Gotik Katedrallerin inşasının iktisadi ve kurumsal temelleri üzerine geniş bir çalışma yürütmekte ve 19. yüzyılın sonlarında Tuna Nehri Vadisi'nde (Douro bölgesi) Portekizliler tarafından inşa edilen ilk demiryolu üzerine araştırma yapmaktadır, bunun dışında *Social Science History* adlı derginin editörlüğünü yürütmektedir.

Tarihsel demografi yani geçmişteki nüfus dinamiklerinin incelenmesi ancak 20. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmış bir araştırma alanıdır.* İki dünya savaşıyla 1918-1919'daki elem verici grip salgınının ve iki savaş arasındaki on yıl süren uzun büyük iktisadi bunalımın ardından nüfusların kendilerini toparlama kapasitesi bir anda önemli bir ilgi odağı hâline geldi. 1950'li yıllarda Fransız Louis Henry'nin yaptığı öncü çalışma, sarih bir nüfus verisi bulunmadığı hâlde ilk kez Avrupa'nın 17. yüzyıldaki nüfusu üzerine bir tahmin yapılmasına izin verdi. Henry ve arkadaşlarının geçmişteki nüfus verilerini tespit etmek üzere geliştirdikleri zekice teknikler demografi konusundaki parça parça anlatıları ciddi niceliksel bir doğurganlık, mortalite, evlenme oranı, göç ve büyüme oranları araştırmasına dönüştürdü. Bu araştırmalar günümüzde de alana damgasını vurmaya devam etmektedir. 1964'te Cambridge Nüfus ve Toplumsal Yapı Tarihi Çalışma Grubu'nun kurulmasıyla birlikte Henry'nin teknikleri daha da geliştirilerek "aileyi yeniden kurgulama" adı verilen bir sürece dönüştürüldü. Bilgisayar teknolojisindeki gelişimin sonucu olan ilerlemeler tarihsel demografi araştırmalarında devrim yaratarak 1981'de ilk kez bir ulusal nüfus eğrisi tahmini yapılmasına izin verdi.[1] Tarihçiler bir anda erken modern çağ İngiltere'sinin kırsal kesiminin nüfus dinamikleri hakkında en az içinde bulundukları asır kadar ve hatta daha fazla bilgi sahibi oluverdiler.

Ancak aileyi yeniden kurgulama sadece üzerinde çalışılacak uygun verilerin yani kilise cemaatinin kayıtlarının bulundu-

---

* Bu bölümün önemli bir kısmı ilk kez Anne E. McCants, "Historical Demography and the Crisis of the Seventeenth Century", *Journal of Interdiciplinary History*, 40 (2009), 195-214'te yayımlanmıştır. Yazıyı tekrar yayımlamama izin veren bu derginin editör ve yayıncılarına teşekkür ederim. –Hamish Scott

1. E. A. Wrigley ve Philip Schofield, *The Population History of England, 1541–1871: A Reconstruction*, (Cambridge, MA, 1981).

ğu yerlerde mümkündü. Dolayısıyla tarihsel demografinin başlı başına bir alan olabilmesi için, ihtiyaç duyulan verilerin toplanıp biriktirilmesini zorunluluk olarak dayatan tarihsel olayların, yani Reform'un ve buna cevap olarak düzenlenen Trent Konsili'nin gerçekleşmesi gerekti. Ancak yeniden kurgulamanın niceliksel sonuçlarını yorumlamak, aynı zamanda zamanı ölçülebilir, ama eş zamanlı olarak anlamlı birimlere bölmek gibi bir sorunu da beraberinde getiren bir çabaydı. Hayli değişkenlik gösteren zaman-eğilim verilerinin –örneğin, doğurganlık, ölüm ve doğal artış oranlarının– istatistiksel analizi başlangıç ve bitiş noktalarının seçimine göre büyük değişiklikler gösterebilmektedir. Farklı tipte sorunlar için doğru bir zaman skalası seçmek de bir o kadar önemlidir. Bazı olgular en iyi kısa vadeli dalgalanmalara odaklanılarak anlaşılabilirken, bazıları daha uzun vadeli (ve muhtemelen daha doğrudan) bir bakış açısı gerektirmektedir. Özellikle de altta yatan uzun vadeli döngüsel süreçlerden (bazen aldatıcı bir şekilde) uzun vadeli kalıcı değişimler çıkarmak istediğimizde bu ikinci bakış açısı gerekmektedir. Fakat John Maynard Keynes'in 1923'te yayımlanan *A Tract on Monetary Reform* adlı eserinde yaptığı "uzun vadede hepimiz ölüyüz" şeklindeki ünlü nüktesindeki gibi, hane halkı seviyesinde araştırma yapan demograflar için bile en önemli olaylar ancak anlık olarak nüfusa yeni üyeler ekleyen veya üyeler çıkartan olaylardır. Dolayısıyla tarihsel demografide önemli konuları ele alan bir tartışma, işe dönemlendirme ve bununla bağlantılı zaman skalası sorunuyla başlamak durumundadır.

E. H. Carr 1967'de "Tarih Nedir?" diye sorduğunda cevap çok açık olmasa da basitti. "Sağduyulu bir bakış açısı"na göre tarih insan deneyiminin öyküsüdür *ve* olayların neden ve nasıl değiştiğinin veya neden ve nasıl aynı kaldığının açıklanmasıdır.[2]

2. Edward Hallett Carr, *What Is History?*, (New York, 1967), 6.

Ama hem zaman içinde değişim (veya durağanlık) öyküsü hem de açıklamasının anlaşılabilir olması için birtakım düzenleyici ilkeler gerekmektedir. Özellikle de lisans düzeyindeki öğrencilere öğretilen disipline getirilen diğer bir aklı selim eleştiri –yani "tarihin sadece birbiri ardına gelen lanet şeyler" olduğu şeklindeki yaklaşıma getirilen eleştiri– en çok da tarihsel demografların bolca farklı olgu toplama ihtiyacı duyduğu zamanlarda gündeme gelmektedir. Ortada eğer uzun dönemlere yayılan olayları hazmedilebilir parçalara taksim etme kaygısından başka bir gerekçe yoksa, tarihçiler üzerinde uzlaşma sağlanan dönemlendirmelere dayanmak zorunda kalırlar; yani anlatılarına veya analizlerine başlar ve bitirirken *a priori* kararlar almak zorunda kalırlar. İdeal olarak bu kırılma noktaları üzerinde ya –tarihsel araştırmacılığın sonuçları konusunda kendi başına bilgilendirici olmayan– bir uzlaşma sağlanmalı ya da bu noktalar bilinçli bir şekilde ve tam bir tarihsel uyum temelinde belirlenmelidir. Ama ne yazık ki ilk stratejinin mümkün olmadığı, ikincisinin de bir totoloji olduğu görülmektedir. Seçilmiş sınırları ve dolayısıyla bu kitapta da açıkça görülen mesleki bir dönemlendirme kaygısı olmayan bir analiz mümkün değildir.

Tahmin edileceği üzere, dönem sınırı tespitinde tarihçileri en fazla kaygılandıran olgular en çarpıcı değişimlere yol açan olgulardır. O nedenle "erken modern Avrupa" dediğimiz dönemlendirme, Randolph Starn'ın 2002 yılında kaleme aldığı konuyla ilgili bir inceleme yazısının kışkırtıcı başlığında da geçtiği gibi tam bir "karmaşadan" ibarettir.[3] Ne şekilde bölersek bölelim, erken modern dönemin bir dizi gerçekten çok önemli değişimi izah etmesi gerekmektedir. Erken modern dönem

3. Randolph Starn, "The Early Modern *Muddle*", *Journal of Early Modern History*, 3 (2002), 296–307.

esasen moderniteye, yani sanayi öncesinden sanayi dönemine; klasik ekonomi-politikten neo-klasik büyüme teorilerine; doğal doğurganlık rejiminden demografik dönüşüme; Rönesans'tan Aydınlanma'ya; batıl inançtan bilimsel yönteme; tarım ekonomisinden "buhar çağı"na; ve bir süre önce doğum kontrolü üzerine teoriler üreten iki ekonomistin deyişiyle, "Malthus'tan Solow'a geçiş" dönemidir.[4]

Dolayısıyla ele alınan alt-alanın belli parlama noktalarına bağlı olarak bir dizi okumayı da beraberinde gerektirmektedir. Tabii bütün bu gelişmeler aslında belli bir anlam dâhilinde meydana gelmiştir. Bunlar belirsiz de olsa gerçektirler. Dünyamız –en azından sanayileşmiş Batı– daha önceki hâlinden oldukça farklı bir dünyadır. Peki ama, "erken" için nasıl bir tarih belirleyeceğiz? İşin daha da can sıkıcı yanı, bir gerçeklik düzeninden diğer bir düzene hareketi nasıl izah edeceğiz?

DEMOGRAFİK GEÇİŞ

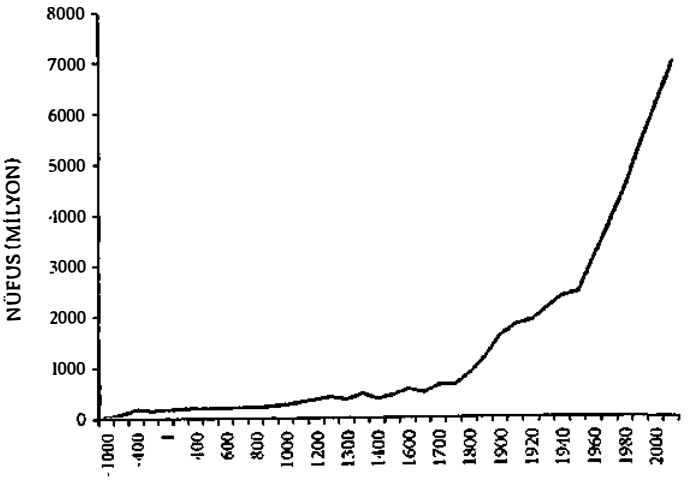
Günümüz Avrupalıların toplumsal yaşamlarında bir önceki yani 19. yüzyılda yaşamış olan atalarının toplumsal yaşamına göre meydana gelen en önemli değişikliklerden biri, tipik bir evli çiftin ömrü boyunca bakacağı çocuk sayısındaki keskin düşüştür. Bugün Avrupa'nın hiçbir yerinde toplam doğurganlık oranı (TDO) ebeveynlerin yerini alma/yenilenme oranını geçmemektedir (her bir kadın yaklaşık 2,1 yani yenilemeye yetecek kadar çocuk ve ayrıca hafif yüksek erkek çocuk doğum oranını açıklayacak kadar küçük bir orandan da fazla çocuk doğurmak-

4. Nico Voigtländer ve Hans-Joachim Voth, "How the West 'Invented' Fertility Restriction", *American Economic Review*, 103:6 (2013), 2227.

tadır). Aslında Avrupa'nın büyük bir bölümünde, özellikle de doğuda ve güneyde toplam doğurganlık oranı hâlen yenileme oranının çok altında kalmakta ve bu da bazı ülkelerde nüfusların ciddi şekilde gerilemesine yol açmaktadır. Aslında Avrupa'nın bugün düşüşte olan aynı bölgelerindeki nüfuslar daha son yüzyılın başları gibi kısa bir zaman öncesinde bile yüksek doğurganlık oranlarına sahipti; kadınlar nispeten erken yaşlarda evlenmekteydi ve kadınlarda evlilik oranı neredeyse yüzde yüze yakındı. Tarihsel demografların deyişiyle bütün bunlar "geleneksel" toplumun güçlü işaretleriydi. 19. yüzyıl öncesinde yaşayan atalarımızın dünyalarının tipik özelliklerinden biri de prematüre ölüm tehdidinin bugünkünden çok daha yüksek olmasıydı. Michael W. Flinn'in erken modern dönemde Avrupa nüfusunu inceleyen klasik nitelikteki çalışmasında kullandığı ifadeyle mortalite "yüksek ve hayli değişkendi".[5] Avrupa'yı çok çocuk doğurma ve erken ölüm acıları çekme yükünden kurtaran gelişme kuşkusuz "demografik geçiş" adı verilen olgudur. Bu olguya insanlık tarihinde eşi benzeri görülmemiş bir genel nüfus artışı eşlik etmiştir.

Şekil 4.1'deki eğri ancak demografinin iki boyutunu belli bir kronolojiye oturttuğumuz takdirde bir anlam ifade etmektedir. Bu iki boyuttan ilki mortalitedeki, özellikle de bebek ve çocuk mortalitesindeki daimi azalmadır. Diğeri de doğurganlık oranında belli zaman aralıklarıyla ve sürelerle yaşanan belirgin düşüşlerdir. Ancak Şekil 4.1'in arkasındaki sayılara bakarak bu diziyi meydana getiren mekanizmayı (mekanizmaları) tespit etmek kolay değildir. Tarihsel demografi disiplininin başlıca görevlerinden biri bu mekanizmaları araştırmaktır.

5. Michael W. Flinn, *The European Demographic System, 1500–1820*, (Baltimore, MD, 1981).

Şekil 4.1* Dünya nüfusu

* Veri kaynakları: 1950'den sonrasını kapsayan tarihsel veriler: ABD Nüfus Dairesi: Uluslararası Programlar Dünya Nüfusu: Dünya Nüfusuna Dair Tarihsel Tahminler http://www.census.gov/population/international/data/worldpop/table_history.php Kaynaklar: Biraben, Jean-Noel, 1980, "An Essay Concerning Mankind's Evolution, Population, Selected Papers", Aralık, tablo 2. Durand, John D., 1974, "Historical Estimates of World Population: An Evaluation", Pennsylvania Üniversitesi, Nüfus Merkezi, Analitik ve Teknik Raporlar, Sayı 10, tablo 2. Haub, Carl, 1995, "How Many People Have Ever Lived on Earth?" *Population Today*, Şubat, 5. McEvedy, Colin ve Richard Jones, 1978, "Atlas of World Population History", *Facts on File*, New York, 342–351. Thomlinson, Ralph, 1975, "Demographic Problems, Controversy Over Population Control", İkinci Baskı, Tablo 1. United Nations (UN), 1973, The Determinants and Consequences of Population Trends, Population Studies, No. 50, 10. Birleşik Devletler, 1999, The World at Six Billion, Tablo 1, "World Population From" Year 0 to Stabilization, 5. ABD Nüfus Dairesi (USCB), 2013, Total Midyear Population for the World: 1950–2050 Güncellenmiş Veri Aralık 2013, http://www.census.gov/population/international/data/idb/informationGateway.php 1960–2010 Birleşik Devletler Nüfus Bürosu: Uluslararası Programlar Dünya Nüfusu verileri için: Yıl Ortası Dünya Nüfusu: 1950–2050 http://www.census.gov/population/international/data/worldpop/table_population.php

Peki, nasıl böylesine önemli bir davranış ve deneyim değişikliği oldu? Hangi sosyoekonomik güçler demografik normları bu kadar radikal biçimde değiştirdi? Bu olgu fırsat ve seçenek artışının bir sonucu muydu, yoksa başka bir şeyin mi işaretiydi? Diğer etkin güçlerin yokluğunda öne çıkması mümkün bir biyolojik norm ya da "doğal" bir demografik rejim var mıdır, yoksa bütün demografik zorunluluk davranışı kültürel, ekonomik ve sosyal bağlamın bir parçası mıdır? Bu sorular tarihçilerin, iktisatçıların ve kamu otoritelerinin merakını kamçılamıştır. Tabii demografik geçişin başlamasıyla birlikte toplumsal yorumcularla dini liderleri öfkelendirdiğini söylemeye gerek bile yoktur. Hem bilimsel hem de kamusal söylemde demografik geçiş birçok açıdan modern-öncesiyle modern arasındaki sınırı belirleyen önemli bir özellik olduğu için, bunlar erken modern tarihçiler açısından özellikle önemli sorulardır. Dolayısıyla erken modern Avrupa'nın demografik deneyimiyle ilgili bir tanımlamanın kritik bir bileşeni de geçmişin tecrübeleriyle geleceğe hâkim olacağını bildiğimiz geçiş ortamının zeminini hazırlamak olmalıdır. Sonuç olarak ana konumuza dönmeden önce bundan biraz daha söz etmekte yarar vardır.

Demografik geçişe odaklanan literatüre hâkim olmuş iki geniş izah kategorisi vardır. Bunları kabaca "yenilik" ve "uyum" başlıkları altında toplamak mümkündür. Princeton Üniversitesi'ne bağlı Nüfus Araştırmaları Dairesi'nde Ansley Coale'nin öncülüğünde Avrupa Doğurganlık Projesi'ni başlatan yenilikçiler değişimin en önemli dinamiklerinin kültürel dinamikler olduğunu savunuyorlardı.[6] Bu isimler özellikle de etkili doğum kontrol yöntemlerinin ve üremeyle cinselliği birbirinden ayıran bir kül-

6. Ansley Coale ve Susan Cotts Watkins, *The Decline of Fertility in Europe*, (Princeton, 1986).

türel anlayışın yaygınlaşmasına dikkat çekiyorlardı. Batıda cinsellik en azından 4. yüzyılda Augustinus'tan ve muhtemelen de Hristiyanlığın en başından beri yasaktı. Avrupa Doğurganlık Projesi'ni eleştiren Timothy Guinnane ve John Brown gibi isimlerse demografik geçişin ardındaki en önemli güçlerin sosyoekonomik güçler olduğunu savunuyorlardı.[7] Bu isimler, insanların saik ve koşullarında birtakım değişiklikler olsa da yetişkin olan çocukların evlenirken ekonomik fırsatları mı, yoksa aksine ekonomik maliyetleri mi gözetecekleri konusunda bir bütün olarak hayati kararlar verdiklerini düşünmektedir. Bu da geçmişte birçok toplum tarafından uygulanan evlilik dışı çocuk sahibi olmaya karşı cezalandırma amaçlı sosyal normlar mekanizmasıyla doğurganlığı etkiliyordu. Aynı isimler doğum kontrolü sonrası dönemde dahi yeni çocuk dünyaya getirme kararlarının esas olarak gelecek çocuğun oluşturacağı ekonomik maliyete veya ekonomik avantaja göre alındığını düşünmektedir.

Yeniliği savunan teorisyenlerse aksine, aileyle ilgili yeni kültürel normların ardında esas olarak din konusunda gelişen yeni tutumlar, bireyin bağımsızlığı, cinsiyetler arası eşitlik ve Aydınlanma'nın sonucunda gelişen yeni insan ve doğa ilişkisi gibi çağdaş tutumların yattığını –kısaca fikirlerin ağırlık kazandığını– savunmaktadır. Bu kavramlar özellikle de şehirleşme, artan okuryazarlık, dindarlığın gerilemesi ve iş gücündeki giderek artan farklılaşma gibi süreçlerle özdeşleşen daha geniş bir "modernleşme" teorisinin içine yerleştirilmektedir. Uyumu savunanlar aslında iş gücünün yapısındaki kritik değişiklikleri ve (özellikle kadınlarda) okuryazarlık oranıyla şehirli nüfusun artışını kabul etmektedirler. Fakat bu olgularda çocuk arz ve talebini etkileye-

7. John C. Brown ve Timothy W. Guinnane, "Regions and Time in the European Fertility Transition: Problems in the Princeton Project's Statistical Methodology", *Economic History Review*, 60:3 (2007), 574–595.

cek kadar yeni olan koşullardan söz etmeyi gerektirecek bir şey görmemektedirler. Barınma giderlerinin giderek artması ve ev dışında çalışan kadınların çocuk bakımına para ayırmak zorunda kalması yüzünden şehirli toplumlarda çocuk büyütmenin maliyeti ciddi şekilde artmaktadır. Evli çiftler kendi ailelerinden uzakta yaşıyorlarsa, akrabalık ağlarının paralı bakımı destekleyememesi nedeniyle çocuk bakımı daha da maliyetli hâle gelmektedir. Ayrıca çocukların tam zamanlı olarak okula gitmesi ve halledilmesi gereken bir yığın basit işin bulunduğu köy yaşamından farklı olarak, çocukların okul dışında yapması gereken bir iş bulunmaması da yeni çocuğa olan talebi azaltmaktadır. Hatta arazi fiyatlarının artması nedeniyle bizatihi evliliğin bile maliyeti artmakta ve uzayan okul süreleri tam yetişkinliğe geçişi geciktirmektedir.

Bu noktada hem yenilikçilerde hem de uyumcularda ihtilaf konusu mekanizmaların doğurganlık davranışıyla ve özellikle de doğurganlığın sınırlandırılmasıyla ilgili olması ilginçtir. Ancak basit demografik geçiş modeli en büyük değişimin ölüm oranlarında meydana geldiğini açıkça göstermektedir. Tabii bu tarihçilerin modern dünyada ölüm oranlarının büyük ölçüde düşmesine yol açan etkenleri görmezden geldiği anlamına gelmemektedir; belki de tam aksi bir durum söz konusudur. Sadece birkaçını sayacak olursak, atık altyapısı, tıp alanındaki keşifler, gıda ve yaşamak için gereken diğer maddelerin üretimindeki teknolojik gelişmeler, şiddetin artması, ev hijyeni, toplumsal ve/veya kamusal politikalar ve bizzat hastalıkların ölümcüllüğü ilgili yığınlarca teori vardır. Ancak ölüm oranlarındaki düşüşü anlama çabaları, sosyal değişimin derinlerdeki nedenlerine dair birbiriyle çatışan temel inançların mücadelesinden çok veri bulmacası gibi bir şeye dönüştü. Değişen ölüm oranlarıyla ilgili çalışmalar büyük ölçüde atalarımıza bizden çok daha fazla zarar veren habis

kuvvetleri de içeren iş birliğine dayalı bir kanıt araştırması şeklinde yürümektedir. Bilim adamları yukarıda sayılan gelişmelerden hangilerinin ölüm oranlarında daha fazla etkili olduğu konusunda fikir birliği sağlayamamakla beraber, bu tartışmaların hiçbiri yoğunluk açısından doğurganlık sorunuyla ilgili ateşli tartışmaların yanına yaklaşamamıştır. Erken modern döneme dönüp baktığımızda doğum kontrolünün mortalitenin düşmesine göre nüfusun öz yapısında daha etkili olduğu ve bunlardan birinin veya her ikisinin birden aynı anda demografik sistemin ayrılmaz bir parçası olduğu görülmektedir.

ERKEN MODERN AVRUPA'NIN NÜFUS YAPISININ ÇERÇEVESİ

İlk görevimiz üç asırdan uzun bir zaman dilimini ve yarımada şeklindeki yaklaşık 10 milyon kilometre karelik bir kara parçasını kapsayan bir tarihsel kategori olarak erken modern Avrupa'nın demografik deneyimini belgelemek olacaktır. Ele aldığımız dönemin başlangıcında (İrlanda'dan Rusya'nın Urallar'ın batısında kalan kısmına ve Akdeniz'in kuzey kıyılarından İskandinavya'ya kadar uzanan) Avrupa'nın nüfusu 68 milyondu. 1750'ye gelindiğinde rakam iki kattan fazla artarak 143 milyona çıktı.[8] Dolayısıyla Avrupa 350 yıldan uzun bir süre yıllık sadece binde 32 ortalamayla büyümüştü. Tabii bu rakamlar kronolojik ve bölgesel değişiklikleri yansıtmadığı gibi, nüfus artışındaki değişikliklerin

8. Hesaplamada Kara Ölümle bağlantılı büyük kayıplarla onu izleyen 1348'deki veba salgınlarından sonraki nüfusu temsil eden 1400 yılı başlangıç kabul edilmiştir. Nüfusla ilgili rakamların alındığı kaynak, Paolo Malanima, *Pre-Modern European Economy: One Thousand Years (10th–19th Centuries)*, (Leiden, 2009), 9.

		1300	1400	1500	1600	1700	1750	1800
1	İskandinavya	2,500	1,400	1,500	2,400	2,900	3,600	5,250
2	İngiltere (Galler)	4,500	2,700	3,500	4,450	5,450	6,300	9,250
3	İskoçya	1,000	700	800	1,000	1,200	1,260	1,630
4	İrlanda	1,400	700	800	1,000	1,900	3,120	5,200
5	Hollanda	800	600	950	1,500	1,950	1,950	2,100
6	Belçika	1,400	1,200	1,300	1,300	1,900	2,300	2,900
7	Fransa	16,000	12,000	15,000	18,500	21,500	24,600	29,000
8	İtalya	12,500	8,000	9,000	13,300	13,500	15,500	18,100
9	İspanya	5,500	4,500	5,000	6,800	7,400	9,300	10,500
10	Portekiz	1,300	1,050	1,200	1,300	2,000	2,600	2,900
11	İsviçre	800	500	800	1,000	1,200	1,300	1,700
12	Avusturya (Macaristan)	10,000	9,000	11,500	12,800	15,500	18,300	24,300
13	Almanya	13,000	8,000	11,000	16,200	14,100	17,500	24,500
14	Lehistan	2,000	1,500	2,000	2,500	2,800	3,700	4,300
15	Balkanlar	6,000	5,000	5,500	7,000	8,550	9,900	12,000
16	Rusya (Avrupa tarafı)	15,000	11,000	15,000	16,000	13,000	22,000	35,000
	AVRUPA	93,700	67,850	84,850	107,050	114,850	143,23	188,630

Tablo 4.1 Avrupa'nın nüfusu 1300-1800 (000)
Rakamlar Paolo Malanima, *Pre-Modern European Economy: One Thousand Years* (10th-19th Centuries) (Leiden, 2009), 9.

sebeplerini de açıklamamaktadır. İşte, biz tam da bu nokta üzerinde duracağız.

Avrupa'da nüfus doğuda ve batıda, kuzeyde ve güneyde, dağda ve ovada, kıyı kesimlerinde ve içerilerde, köylerde, kasabalarda ve başkentlerde hep aynı oranda mı artmıştı? Yoksa daha elverişli yerlerde veya ekolojik bölgelerde daha fazla mı artış göstermişti? Bu artışa belli şehirlerde yığılmalar eşlik etmiş miydi? Şayet böyle yerler varsa, bu doğal bir artışla mı gerçekleşmişti, yoksa kırsal kesimden nüfus aktarımı mı yapılmıştı? Mortalite yüksek, buna karşılık doğum oranı daha da mı daha yüksekti; yoksa her ikisi de mi düşüktü ve dolayısıyla düşük basınçlı bir sabit büyüme mi vardı? Mortalite yüksekse, bunu tetikleyen faktörler nelerdi? Doğum oranı düşükse, güvenilir doğum kontrolünden önceki çağda bu oranı sınırlayan mekanizmalar nelerdi? İncelememizin temel hedefi bu soruların cevaplarını bulmak olacaktır.

Her ne kadar tekil araştırmacılar belli bazı alt bölgelerin veya zaman dilimlerinin sayıları üzerinde uzlaşmaya varamamışsa da Avrupa'daki nüfus gelişiminin kabaca hatlarının Kara Ölüm'den (1348-1351) 1750 yılına kadar uzandığı konusunda genel bir fikir birliği mevcuttur.[9]

Doğal olarak özellikle de arzulanandan daha eksik verilere dayanan tahminlerde böyle bir durum söz konusudur. Genel olarak, eski demografik veriler daha sonrakilere göre, Avrupa'nın doğu ve güney kısımlarıyla ilgili veriler kuzey ve batıya göre daha az güvenilirdir. Bunun tek istisnası verilerin oldukça güçlü olduğu İtalya'dır. 14. yüzyılın ilk on yılında, yani en azından Batı Avrupa tarihinin bilinen en şiddetli açlık felaketinin yarattığı tah-

9. Önemli gelişmeleri sıralamak için gereken temel veriler 1960'lı ve 1970'li yıllarda başlayan demografik araştırma patlamasıyla artış göstermiş olup, Flinn, *European Demographic System* adlı çalışmada güzel bir şekilde özetlenmiştir.

ribatla hıyarcıklı vebanın Avrupa'ya ulaştığı 1348'deki yıkımdan önce nüfus zirve noktasına ulaşmıştı. Bu rakama bir daha ancak 16. yüzyılın sonlarında ulaşılabilecekti. Birçok bilim adamı Kara Ölüm ve onu izleyen diğer veba salgınlarının Avrupa nüfusunun üçte biriyle yarısı arasında değişen kısmını öldürdüğünü ve bazı yerlerde hiç kayıp verilmezken bazı yerlerde oranın daha da yükseldiğini düşünmektedir. Elimizde 15. yüzyıldaki ölüm oranlarını ölçecek kadar veri bulunmamakla birlikte, bazı İngiliz nüfuslarıyla ilgili mevcut sınırlı veriler nüfusun 1400'lerin sonlarına kadar yüksekliğini koruduğuna ve hayli değişkenlik gösterdiğine işaret etmektedir. Uzak kuzey ve Avrupa Rusya'sı da dâhil olmak üzere bütün Avrupa muhtemelen 1490 gibi erken bir tarihte ve kesin olarak da 16. yüzyılın başlarından itibaren uzun sürecek eski nüfusu yakalama sürecine girdi. Bunun altında doğum oranlarındaki yükselmenin mi, ölüm oranlarındaki düşüşün mü, yoksa her ikisinin de mi bulunduğunu söylemek güçtür. Zira 16. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'nın büyük bir bölümünde kilise kayıt sistemine geçilmeden önceki tarihler için elde yeterli veri bulunmamaktadır. Cambridge Grubu gibi özellikle İngiltere'de doğum kontrolünü erken modern demografi sisteminin başlıca itici gücü olarak görenler doğal olarak "uzun 16. yüzyıldaki" patlamayı doğurganlığın üzerindeki kısıtlamaların kaldırılmasıyla açıklama eğilimindedirler. Buna karşılık, geç ortaçağ nüfus dinamiklerinin yüksek baskı oluşturduğunu savunanlar 16. yüzyıldaki nüfus patlamasını daha çok ölüm oranlarındaki düşüşe bağlama eğilimi göstermektedir.[10]

Ancak kaynağı bir yana bırakılacak olursa, 16. yüzyılın, 14. yüzyılla 15. yüzyılın başlarında hemen hemen tüm Avrupa

10. Mark Bailey ödül alan bir makalesinde bu tartışmayı ayrıntılarıyla ele almıştı: "Demographic Decline in Late Medieval England: Some Thoughts on Recent Research", *The Economic History Review*, 49:1 (1996), 1–19.

çapında yaşanan nüfus azalmasının telafi oluşuna tanıtlık ettiği kesindir. Kuzeydeki Benelüks Ülkelerinin daha önceki seyrek nüfuslarının bu yüzyılda neredeyse ikiye katlandığı görülmektedir. Bu durum sonraki yüzyılda yaşanacak demografik canlılık ve genel refahın da habercisiydi. Bu yüzyılda kentleşme sürecinin yerleşimin hayli yoğun olduğu Benelüks Ülkeleri dışındaki bölgelerde de çok hızlandığı gözlenmektedir.[11] Bu dönemde başkentler, limanlar ve ticaret ağlarındaki diğer merkezî kavşak noktaları da hızla büyüdü ve buralar çevredeki hinterlandlarda yaşayan göçmenler için önemli çekim merkezleri hâline geldi. Yine bu dönemde nüfusun yoğun olduğu bölgelerde hastalıkların daha kolay yayılması nedeniyle kentlerde mortalitenin arttığına dair bulgular mevcuttur.

Ancak 16. yüzyıldaki bu yükseliş sonsuza dek sürmeyecekti. 17. yüzyılın ikinci yarısında nüfus artışı neredeyse her yerde yavaşladı ve havaların soğuyup toplumsal hareketliliğin artmasıyla birlikte (ki bu konu bölümün ilerleyen satırlarında ayrıntılı biçimde ele alınacaktır) nüfus artışı neredeyse tamamen durdu. Hatta özellikle Alman topraklarının bahtsız bölgeleriyle Orta Avrupa'da Otuz Yıl Savaşları'nın (1618-1648) yarattığı yıkım büyük nüfus düşüşlerine neden olarak sabık yüzyılda elde edilen kazanımların neredeyse yarısını yok etti. 17. yüzyıldaki nüfus altüst oluşlarından etkilenmeyen bölgeler yeni bağımsızlığını kazanan ve yıllık yüzde 0,3'lük bir büyüme yakalayan Hollanda Cumhuriyeti'yle, onun kadar etkileyici olmasa da yüzde 0,2 büyüyen İngiltere oldu. Hakkında daha fazla veri sahibi olduğumuz İngiltere'de geç yaşta yapılmış evlilikler ya da hiç evlenmeyenlerin ortaya çıkması nüfus artışının yavaşlamasında ölüm oranlarından

11. Jan de Vries, *European Urbanization: 1500–1800*, (Cambridge, MA, 1984), 29 ve 39.

daha önemli bir faktördü. Ancak Avrupa'nın büyük bölümünde durum daha farklıydı. Hakkında bilgi sahibi olduğumuz dünyanın birçok yeri gibi Avrupa'nın önemli bir kısmında da kötüleşen iklim koşulları tarımsal felaketlere ve bununla bağlantılı olarak açlık ve salgınlara yol açtı.

Nihayet, bu kitapta ele alınan dönemin son yıllarında nüfus her yerde tekrar artmaya başladı. Bunun tek istisnası, kendisinden çok daha büyük olan Fransa'yla, askeri bir mücadeleye giren ve o sıralarda hem kendini hem de dünyanın geri kalanını radikal bir değişimden geçiren son derece canlı bir İngiltere'yle ekonomik rekabete tutuşan Hollanda Cumhuriyeti'ydi. Ortaçağ'ın sonlarında "hem yüksek hem de son derece değişken olan" yıllık ölüm oranları bu noktada çok daha az değişkenlik gösterdiği gibi büyük ölçüde aşağı yönlü bir eğilim izliyordu. Doğum oranları, John Hajnal'ın Avrupa Evlilik Kalıbı adını verdiği süreç nedeniyle doğumların, uzun zamandır kontrol altında bulunduğu yerlerde dahi (bu bölgelerde dini gerekçelerle hiç evlenmeyenlerle yirmili yaşların ortalarında veya sonlarında evlenen kadınların ve erken ayrılık yaşayan çiftlerin oranı yüzde 10-15 gibi yüksek rakamları buluyordu) henüz demografik geçiş döneminde olduğu gibi keskin bir düşüşe geçmemişti. 17. yüzyılın sonlarıyla 18. yüzyılın başlarında giderek yeniden düzelen koşullarda nüfus *sabık* dönemin kayıplarını kapadığı gibi, tarihte ilk kez geçmişte ancak en iyi koşullarda yakalanan kademeli nüfus artışını bile geçmeye başladı. İngiltere'yi ele alacak olursak, 1700 ile 1750 arasındaki elli yılda nüfus artışı yıllık yüzde 1 gibi inanılmaz bir orana ulaştı; bu oran tüm 17. yüzyılın kümülatif oranının tam beş katıydı. Bu durum kesinlikle yeni bir dünyanın şafağıydı.

Tarihsel demograflar açısından bir o kadar önemlisi de yukarıda anlatılan nüfus değişimi öyküsünü belgeleyecek verileri temin etmekti ki bu veriler sadece tarihsel demograflar için önemli değildi. Burada tarihsel açıdan esas önemli nokta bu nüfus örüntülerinin nasıl ortaya çıkmış olmasıdır ve hatta daha önemlisi, erken modern Avrupa'daki çeşitli toplumların sosyal yapıları ve tabii ekonomik süreçleri üzerinde bu örüntülerin ne etkiler bırakmış olduğuydu. Burada önemli olan sadece demografik geçiş ve modernitenin gelişim süreçlerinin öncesindeki bu dönemle ilgili bu soruların cevapları değildir. Bir o kadar önemlisi de demografik çeşitliliğin de bu dönemin bir ürünü olduğunu anlamak ya da var saymaktır. Aslında ilk sistematik nüfus dinamikleri teorisi ancak erken modern dönemin sonlarında –bu kitabın ele aldığı dönemin tam sınırında– ortaya atıldı. Cambridge'e bağlı Cizvit Koleji'nde ders veren ve Anglikan Kilisesi'nde vaizlik yapan Rahip Thomas Malthus 1798 yılında ünlü *Essay on the Principle of Population* (Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme) adlı makalesinin ilk versiyonunu yayımladı. Malthus'un *Deneme*'sinin altı edisyonu boyunca yaptığı düzeltmeler ve önemli değişikler üzerine söylenecek çok şey olmakla birlikte (en son düzeltmeyi 1826'da yapmıştı), nüfus dinamikleriyle ilgili sonraki söylemlerin önünü açan bu teorinin sadece temel hatlarına değinmek bizim için yeterlidir.[12]

Malthus bir klasik iktisat öğrencisiydi, dolayısıyla ona göre en önemli ve aynı zamanda en sınırlı üretim kaynağı topraktı. Toprak aynı zamanda verimi sürekli azalan bir kaynaktı. Bu

12. Malthusçu düşüncenin gelişimiyle ilgili yararlı bir tartışma için bkz. Richard Smith, "Welfare of the Individual and the Group: Malthus and Externalities", *Proceedings of the American Philosophical Society*, 145:4 (2001), 402–414.

bağlamda her türlü büyüme henüz işlenmemiş olan toprakların miktarıyla sınırlıydı. Nüfus veya kişi başına tüketim artarsa, ilave üretim ancak giderek verimi düşen toprağı işleyecek ilave iş güçü ve ilave sermayeyle karşılanabilirdi. Bu da kaçınılmaz olarak hem kişi başına üretimi hem de ücretleri düşürecekti. Malthus sık sık "ücretlerin tunç yasası" adı verilen teoriyle özdeşleştirilmiştir. Bu teoriye göre ücretler her zaman işçinin yaşamını sürdürebilmesi için gereken düzeye dönecektir. Böyle bir dünyada nüfus artışını sınırlayan her şey yaşam standardını yükseltir. Bu şey bir salgın hastalık, açlık veya bir savaş bile olabilir. Malthus'un "pozitif kontrol" adını verdiği şeyin dayanak noktaları bunlardır. Genel kanının aksine, kriz zamanlarında yoksulları desteklemek için uygulanan politikalar –bu politikalar ihtiyatlı evlilikler yapmalarını sağlamadığı sürece– sadece onların ücretlerini daha da düşürmekle sonuçlanmaktadır. Malthus'un insanoğlunun doğal durumu olduğuna inandığı kendini kontrol etme yeteneğinden yoksunluğu kaçınılmaz olarak ilave çocuklar izlemektedir. Kısaca özetleyecek olursak, Malthusçu nüfus modeli, tarımsal üretim yalnızca aritmetik olarak artarken, kontrol edilmeyen nüfusun geometrik olarak arttığı bir dünya varsaymaktadır.

19. yüzyıl yorumcularının ekonomiye "kötümser bilim" lakabını takmasına yol açan başlıca etken ücretlerin tunç yasasından dolayı yoksulların çekmek zorunda kaldıkları ücretlerin düzeltilmesine yarayan çilelerdi. Fakat 1960'lı ve 1970'li yıllarda ortaya çıkan ve çok daha sofistike niteliksel tekniklerle ve daha önce hayal bile edilemeyecek kadar uzun süreli veri analizleri yapabilen bilgisayar teknolojileriyle donanmış yeni tarihsel demografların en fazla ilgisini çeken şey, Malthuscu alternatif "doğal kontrol" [*preventive check*] mekanizmaları, yani evliliklerdeki sınırlamalarla bağlantılı doğum kısıtlarıydı. Tarihsel demografların çabaları ilk görünüşte sık ve her zaman trajik Malthusçu

pozitif kontrollerin belgelenmesine yöneliyordu, fakat varılan anormal niceliksel sonuçlar giderek artan bir şekilde geriye yani erken modern döneme doğru Malthusçu teorinin basit bir okumasını gündeme getirmiştir.

Malthusçu ana akım görüşün en önemli sorunu modern dünyanın bizatihi kendisiydi. Dünyanın daha önce eşi benzeri görülmedik refah düzeylerine ulaşmasına eşlik eden hayal bile edilemeyecek kadar büyük nüfus artışları servetin eşit bir şekilde dağıtılmasını engellese de yoksulların hayat standartlarının yükseldiği ve 18. yüzyılın zenginliklerinin yeniden dağıtıldığı bir hakikatti. Ancak teorideki bu dikkat çekici çelişki kolayca çözüldü. Sanayi Devrimi'nin oyunun kurallarını değiştirdiği söylendi. Sanayi Devrimi önümüzdeki, yani Batının önündeki "organik ekonomi"ye özgü doğal kısıtları kaldırarak, bin yıldır kilit altında kalmış güneşin dünyada depoladığı enerjiyi görünüşe göre sınırsız bir fosil yakıt rezervi olarak önümüze seriverdi.[13] Dolayısıyla Saygıdeğer Papaz Malthus kendisi göremese de gözlerinin önünde akıp giden bir çağın peygamberi hâline geldi. Yine de geçmiş okuması açısından baş köşedeki yerini korudu ve en zeki (veya en azından en yararlı) teorisyenlerden biri kabul edildi.

Kara Ölüm'ün bıraktığı miras bu çerçevede çok önemlidir. Bu felaketin ardından nüfus her yerde azaldı ve bu azalışı ücretlerdeki artış izledi. Veriler açısından 14. yüzyılı temel alacak olursak Malthusçu ücretler yasası doğru görünecektir. Ama tabii verimiz için tek kerteriz noktası bu değildir, başka sorunlar da ayrıca bulunmaktadır. Analiz yapacak veri miktarı artıp bunları inceleme teknikleri geliştikçe, Malthusçu iç denge düzenlemeleriyle aradaki farkları kapatmak güçleşir. İngiltere verilerini doğru

13. Bkz. özellikle, E. A. Wrigley, *Energy and the English Industrial Revolution*, (Cambridge, 2010); and E. A. Wrigley, *Poverty, Progress ve Population*, (Cambridge, 2004).

bir şekilde ölçmek mümkün olsa da gıda fiyatlarındaki ani yükselişler ölüm oranlarıyla tam olarak örtüşmemektedir. Zaman gecikmeli değişkenlerinin ilave edilmesi ve gelişmiş regresyon teknikleri bile bu farkları kapatmaya yetmemektedir. Aynı şekilde, ölüm oranlarının arttığı krizlerden sonra ücretlerde bir yükselme görülmediği gibi (bunun tek belirgin istisnası Kara Ölüm'dü) kolayca bir azalma da görülmemektedir. Öte yandan reel ücretler son derece oynaktı, çünkü fiyat düzeylerindeki dalgalanmalara karşısında reel ücretler son derece hassastı. Bu da erken modern ekonomide fiyatların ana şok emici işlevi gördüğüne işaret eder. Doğum oranlarının da reel ücretlerdeki değişmelere belirgin bir tepki vermediği görülür. George Grantham'ın veciz bir şekilde özetlediği gibi, "Malthusçu denge durumu kuşaklar içinde değilse bile yüzyıllık zaman dilimlerinde meydana gelmişti. Bu durum en iyi ihtimalle zayıf bir Malthusçu koşula işaret eder."[14]

17. YÜZYIL KRİZİ

Regresyonlarla teori arasındaki bu farklılıkları incelemenin bir yolu da verilerin en bütüncül hâlde olduğu ve tarihsel anlatı kayıtlarıyla, kötümser "pozitif kontrol" (*positive check*, savaş, açlık vb.) bilimiyle özdeşleştirilebilen olayların tam olarak aynı zeminde bulunduğu, incelediğimiz dönemin sonlarına doğru meydana gelen tekil bir çarpıcı olaya, yani "17. Yüzyıl krizine" odaklanmaktır. Kriz terimi ilk kez Eric Hobsbawm'ın 1954 yılında yayımlanan *Past & Present* adlı eserinde kullanılmıştır. Hobsbawm bu terimi, 1620'li yıllarla 1640'lı yıllar arasındaki Avrupa ekonomisinin ta-

14. George Grantham, "Explaining the Industrial Transition: a Non-Malthusian Perspective", *European Review of Economic History*, 12:2 (2008), 158.

rım ve sanayi sektörlerinde yaşanan üretim azalması ve ticari çöküş için kullanmıştı. Ancak Hobsbawm'ın gündemi daha genişti: O Marksist teorisyenlerin üzerinde bir türlü uzlaşamadığı Avrupa ekonomisinde feodalizmden kapitalizme geçiş süreciyle ilgili tartışmalara yeni bir soluk getirmeye çalışıyordu. Ancak *kriz* kavramı (Marksist olmayan ve tarihe ekonomi temelinde bakmayan) farklı tarihçiler arasında hızla kabul gördü ve gerçek bir "genel" 17. yüzyıl krizine dönüştü. Nitekim kavram o gün bugündür kullanılmaktadır. Sık sık inandırıcılıktan uzaklaşacak kadar fazla genel olmakla, ayrıntılarda kabul edilmeyecek kadar çok hata barındırmakla ve hiçbir anlam ifade etmeyecek kadar muğlak olmakla suçlansa da erken modern Avrupa'ya odaklanan literatüre şöyle bir bakmak bile tarihsel zaman bölümlendirmesinde hâlâ vazgeçilmez bir düzenleme ilkesi olarak bu krizin telakki edildiğini göstermektedir.[15]

Kriz sözcüğü sadece metaforik de olsa geçiş dönemini açıklamak için ideal görünmektedir. Terimin barındırdığı sarih kronolojik gereklilik, tarihsel girişimin çekirdeğini oluşturan anlatı analiziyle mükemmel bir örtüşme göstermektedir. Öncelikle bir krizin (bastırıldıkları için stres ve gerilimlerin fazla dikkat çekmediği) bir tür istikrarlı bir durumdan çıkması, kritik bir değişim (ya da karar) anında akut bir şekilde patlak vermesi gerekir. Bütün bunları daha sonra yeni bir istikrarlı durum izler. Modern dünyada meydana gelen önemli değişikleri tarif etmek için *krizden* daha uygun bir terim var mıdır acaba? Tarihçilerin 17. yüzyıl için disiplinlerinin çeşitli alt alanlarında kriz terimine başvur-

15. Eric Hobsbawm, "The Crisis of the Seventeenth Century", *Past & Present*, 6 (1954), 44–65. Tartışmayla ilgili önemli katkılar iki külliyat hâlinde basılmıştır: T. H. Aston, ed., *Crisis in Europe 1560–1660: Essays from Past and Present 1952–1962*, (Londra, 1965), ve Geoffrey Parker ve Lesley M. Smith, ed., *The General Crisis of the Seventeenth Century*, (Londra, 1978; genişletilmiş ikinci baskı, 1997).

ması aslında hiç de şaşırtıcı değildir. Son zamanlarda konuyu ele alan iki akademik derginin özel sayısındaki yazılarda da açıkça belirtildiği üzere, kriz dili hem kültür, demografi ve iktisat hem de düşünce, siyaset ve toplum tarihçilerinin ilgisini çekiyordu.[16]

Ancak bu aşikâr cazibesine rağmen kriz kavramının her şeyi açıklamasını bekleyemeyiz. Gözlenen değişimi açıklayabilmek için krizin altında izah edilebilir gerekçeler olması gerekir. Krizin öncesindeki istikrarlı durumun neden bozulduğunu açıklayacak bir yöntem iktiza etmektedir. Bu krize yol açan şey sistemin dışından gelen kolayca tanımlanabilir bir harici şok olabileceği gibi, hayali bir istikrarlı durumdan kaynaklanan dâhili kaynaklı karmaşık kuvvetlerin bir sonucu da olabilir. Mevcut karmaşa, modernitenin ortaya çıkışını açıklamak için 17. yüzyıldaki krizi kullanan alt alanlara göre ciddi farklılıklar gösteren ayrıntılardan kaynaklanmaktadır. Bu sorunlar özellikle de tarihsel demografi alanında önem kazanmaktadır.

İlk bakışta tarihsel demografiyle kriz merkezli bir açıklama mekanizması arasında, tarihin diğer alt alanlarına göre daha fazla bağlantı olduğu düşünülebilir. Ne de olsa bu disiplin genel olarak antik ve modern geçim krizleriyle ölüm oranlarındaki krizlere daha aşinadır. François Simiand ve Ernest Labrousse ile farklı nesillerden *Annales Okulu* tarihçisi ve tarihsel demografın

16. İktisat tarihçilerinin birçok önemli araştırmada, Marksistlerin feodalizmle kapitalizm arasındaki geçiş dönemi açıklamaları da dâhil olmak üzere, bazı olayları açıklamak için bilinçli bir şekilde belirsiz metaforlara başvurmasıyla ilgili ayrıntılı bir eleştiri için bkz. *American Historical Review*,113:4 (2008), 1029–1099; *Journal of Interdisciplinary History* 40:2 (2009–10), 145–303; Donald Cuthbert Coleman, "Protoindustrialization: A Concept Too Many", *Economic History Review*, 36:3 (1983), 446. Randolph Starn, "Tarihçiler ve 'Kriz'" *Past & Present*, 52 (1971), 3-22'de yayımlanan nispeten erken bir yazısında tarihçilerin kriz terminolojisine bu kadar ilgi göstermesini başka gerekçelerle açıklamaktadır. Bu açıklamalar tarihçiler arasındaki toplumsal-bilimsel söylemdeki değişimin altında yatan düşünsel değişimlere negatif bir ışık tutmaktadır (13-16).

yaptığı öncü çalışmalar sayesinde *crise de type ancien*'in (kadim tip krizlerin) klasik özellikleri çok iyi bilinmektedir. Bunlar başlıca özelliği sabit bir toprak arzı, durağan bir tarım teknolojisi ve sürekli düşen bir sermaye ve emek verimliliği olan bir tarım sisteminin "doğal" sınırlılıkları olduğunu söyleyen Malthusçu yaklaşımın uzantılarıdır. Buna göre nüfusun ciddi ölçüde artmasına hayat standardındaki ciddi düşüşler eşlik eder. (Uçları durağan nominal ücretlerden ve artan tahıl fiyatlarından oluşan) Klasik anlayıştaki fiyat makası kapanmaya başladıkça mortalite kaçınılmaz olarak artar.[17]

Modern dönemin nüfus krizlerinin çeşitleri daha da karmaşıktır. Bu krizler üzerine çalışan demografların hâlâ kullandığı ironiyle, modern nüfus krizleri giderek birbiriyle çelişen iki çeşniden birinden geliyor gibi görünmektedir. Bir tarafta Amartya Sen'in çalışmasında bütün açıklığıyla tarif edilen kaynak temelli sorunların sonucu olan olağanüstü insani felaketler ve diğer tarafta on yıllar süren toplumsal yenilenmeye izin vermeyecek kadar düşük doğum oranları yüzünden giderek yaşlanan nüfusun getirdiği sorunlar yer almaktadır.[18] Birinci tür kriz daha çok yoksullukla boğuşan Güney yarıkürede görülürken, Kuzey yarıküredeki gazete başlıklarına ve politik reçetelere ikinci tür yansımaktadır.

Tarihsel demografi alanının yukarıda sözü edilen bir düşünsel kuşağa ve 17. yüzyıldaki kriz gibi kendi ilgi alanına çok uyan bir konsepte kolayca ve yaygın bir biçimde ilgi göstermesi doğal değil midir? Temel kronolojiyi hızla gözden geçirecek olur-

---

17. François Simiand, *Recherches anciennes et nouvelles sur le mouvement général des prix du XVIe au XIXe siécle* (Paris, 1932); ve Ernest Labrousse, *La Crise de l'économie française a la fin de l'ancien régime et au début de la Révolution* (Paris, 1944).

18. Bkz. örn., Amartya Sen, "The Standard of Living: Lecture I, Concepts and Critiques", *The Standard of Living*, ed. Geoffrey Hawthorn, (Cambridge, 1987), 1–19.

sak, Avrupa nüfusunun ancak 16. yüzyılın başlarından itibaren, yani nüfustaki uzun bir gerileme ve bunu takip eden durgunluktan sonra tekrar artmaya başladığı görülecektir. Bu artış Ortaçağ'ın sonlarında yaşanan kayıpların büyük bir kısmını telafi edecek kadar uzun süreli ve yüksek olmuştur. Ancak bu artış 17. yüzyılın ilk yirmi yılının ardından bir anda durmuştur. Nüfus artışındaki bu durma hâli bazı yerlerde çok sert gerçekleşirken, bazı yerlerde daha hafif olmuştur. Yaygın veba salgınlarının uzun 17. yüzyılda giderek sonunun gelmesiyle beraber –Batı Avrupa'daki son veba salgını 1720 yılında Marsilya'da patlak verirken, bunu 1770'li yılların başlarında Moskova'da yaşanan son salgın izledi– 17. yüzyılın ortalarındaki felaketler de bir nihayet buldu. Avrupa'nın büyük bir bölümü 18. yüzyılın ortalarından itibaren yeniden toparlanmaya başladı. Ancak bu gelişmelerden hiçbiri sanayi öncesi dönem boyunca yaşanan uzun bir genel nüfus hareketlerinden bağımsız değildir. Henüz bilinmeyen geleceği işte, 18. yüzyılın sonlarında ve özellikle de 19. yüzyılda yaşanan bu beklenmedik nüfus artışı belirlemişti.

Peki, bu senaryo esas itibarıyla doğal bir krizi, yani insanlık tarihinde uzun dönemlerde düzenli olarak görülen basit döngüsel nüfus dalgalanmaları değil de tamamen yeni bir nüfus dinamiği yaratacak koşulları, yaratmaya yeterli midir? Ya da daha önemlisi, 17. yüzyıldaki ekonomik, sosyal, siyasi, askeri ve biyolojik sarsıntıların sebebi doğrudan 16. yüzyıldaki yaygın nüfus artışı mıydı? 17. yüzyıldaki genel krizin diğer unsurlarının 16. yüzyıldaki artışla biriken nüfus baskısının neticesi olduğu ve bu durumun Malthus'un öngördüğü ve M. M. Postan'ın felaketlerle geçen 14. yüzyıl için tanımladığı türden bir kriz mi olduğunu düşünmeliyiz?

Kısa bir süre önce yapılan tarihsel çalışmaların da gösterdiği üzere, 16. yüzyıldaki nüfus baskısının doğrudan Malthusçu (veya *klimakterik*) bir kriz yaratması söz konusu değildir.

Malthusçu bir mekanizmadan söz edilecek olsa bile, bu ancak hayat standartlarıyla ölüm veya doğurganlık oranları arasındaki doğrudan bağlantıdan farklı bir kanal olmalıdır. Dahası, kriz teriminden söz edebilmek için, eski duruma döngüsel bir dönüşten çok kalıcı bir rejim değişikliği meydana gelmiş olmalıdır. 18. yüzyıldaki toparlanma ancak ve ancak bugünden bakıldığında 16. yüzyıldakinden farklı görünmektedir. O dönemde yaşayan birinin, deneyimlerden yola çıkarak ve hatta yüzyılın son çeyreğinde başlayan sıçramaya bakarak demografik değişimi önceden tahmin etmesi kesinlikle mümkün değildir.

Aksine, 18. yüzyıldaki toparlanma, 16. yüzyıldan farklı olarak ağırlıkla şehirlerin dışında gerçekleşmişti, bu dönemde tarım dışında çalışan kentli işçilerin oranının artması sırf şehir nüfusunun artmış olmasından daha önemliydi. 19. yüzyılda belli bir nüfus artışından söz etmek mümkün olsa bile bu artış nevi şahsına münhasır denilebilecek bir artış değildi. 18. yüzyıldaki büyüme rakamlarına bakarak, nüfus artışının görünüşte kaçınılmaz olan sınırlayıcı nitelikteki ölüm oranlarını tetiklemeden devam edeceğini tahmin etmek de mümkün değildi.

17. yüzyıl krizini analizlerinde merkezî bir şekillendirici ilke olarak kullanmak isteyen tarihsel demografların en önemli sorunu, çoğu zaman kendi kendini dengeleyen, homeostatik mekanizmalardan oluşan bir sistemi, tanımı gereği öncelikle ani bir bozulmayı ve sonra da tamamen yeni bir deneyimi içermesi gereken bir kavrama uydurmaya çalışmalarıydı. Hobsbawm'ın kullandığı krizi tanımlayan özgün formülasyonun esasında modası geçmiş üretim stratejilerine dayanan esasında ekonomik bir olgu olduğunu hatırlamamız gerekir. Bu ekonomide piyasa yeni kapitalist üretim modellerini geliştiremeyecek kadar kısıtlı lüks mal imalatına ve değişimine dayanırdı. Ticaretteki büyük düşüş, bu düşüşün sonucunda üretim kapasitesinin azalması ve bunlara

eşlik eden Yeni Dünya'daki köle ekonomilerinin yaygınlaşması, krizin öbür yüzünde, özellikle de Hollanda ve İngiltere'de yeni yeni ağırlık kazanmaya başlayan burjuva (ve kapitalist) oyuncuların yükselişini hızlandırdı. Bu yükseliş doğrudan eski toprak sahibi soyluların pahasına gerçekleşti.

Toplumsal sınıflar arasındaki bu güç aktarımının ve bunların ulusal düzeydeki kurumlaşmasının tam bir başarıyla sonuçlandığının önemli bir göstergesi, Hollanda Cumhuriyeti'nin ve biraz daha az olmakla birlikte İngiltere'nin 17. yüzyılın ortalarında başka yerlerde yaşanan nüfus kayıplarından etkilenmemesiydi. Yani Hobsbawm'ın özgün modelindeki demografik değişim en iyi ihtimalle ikincil bir etki kaynağıydı. Dolayısıyla (en belirgin özelliği ölüm ve bir ölçüde de doğurganlık oranlarındaki yüksek dalgalanmalar olan) sanayi öncesi demografik deneyim, kriz modeline kolayca uyuyor gibi görünmekle birlikte, aslında buna da kuşkuyla bakanlar vardı.

Buna rağmen, 17. yüzyılı "kriz"le açıklamaya eğilimli görünen birçok araştırmacı bunu başlı başına temel bir demografik olgu olarak görmeye başlamıştı. Nüfus azalması krizin önemli bir bileşeni olarak görüldüğü gibi, toplumsal sistemin diğer kısımlarında meydana gelen birçok arıza da bizzat demografik kayıplara bağlanıyordu. 1960'lı ve 1970'li yılların bilim dünyasının 17. yüzyılı geleneksel anlamda son büyük Malthusçu kriz dönemi olarak görmesi ironiktir; çünkü birçoklarının da dikkat çektiği gibi bu tarihlendirme Malthusçu sistemi, Malthus'un nüfusla toprak kaynağının kapasitesi arasında ilişki kuran ünlü önermesini dile getirmesinden tam yüzyıl önce bitirmektedir. Ancak 17. yüzyıl en azından Batı Avrupa için yukarıda izah ettiğimiz üzere *crise de type ancien*'e yani kadim tarzda küçülmenin son örneğine şahit olma ayrıcalığına erişmiştir. Bu okumaya göre 17. yüzyıla, 1660'lı yıllara kadar süren bir dizi tarımsal kriz, vebanın ve diğer

salgın hastalıkların tekrar tekrar patlak vermesi ve başta yıkıcı Otuz Yıl Savaşları olmak üzere bütün kıtaya yayılan şiddetli çatışmalar damgasını vurmuştu.[19]

Bu kadim tarz mortalite krizinin yani kılıç sallayan, mahşerin dört atlısının getirdiği krizin son bir özelliği de kaynakların azalmasıyla nüfusun azalması arasında bağlantı kuran geleneksel Malthusçu anlatıya tam olarak uymuyor olmasıdır. Hatta Myron Gutmann 16. ve 18. yüzyıllarda savaşın güneydeki Benelüks'ün kırsal nüfusları üzerindeki etkileriyle ilgili son derece özenli incelemesinde, "bağımsız bir ekonomik etken" olarak nitelediği askeri faaliyetlerin ikincil önemde olduğunu söylemektedir.[20] Nitekim Gutmann'ın farklı bölgelerde benzer askeri kayıplarda hayli değişkenlik gösteren iyileşme deneyimleriyle ilgili ayrıntılı kayıtları da bu sonucu desteklemektedir. Hatta Otuz Yıl Savaşları'nın yarattığı yıkımın en fazla hissedildiği Orta Avrupa'da bile savaşın yol açtığı ölümler ve nüfusun iyileşme hızları bölgeden bölgeye ciddi farklılıklar göstermektedir.

Yine de şiddetli çatışmalarla geçen on yıllar önemli sonuçlar doğurmuştu. Rakamlar konusunda bir görüş birliği bulunmamakla beraber, bu dönemde savaşta ölüm oranları kentsel alanlarda ortalama yüzde 30 civarında dolaşırken taşrada yüzde 40'ı bulmaktaydı. Bu rakamlar yağmacı orduların kırsal kesimde yol açtığı yıkımın ne büyük boyutlarda olduğunu ve savaş sırasında kırsal kesimden kasabalara doğru yaşanan göçün yoğunluğunu göstermektedir. Dahası, 17. yüzyıldaki –iklim koşullarının yol açtı-

19. Geleneksel Malthusçu bakış açısından belki de en ünlü ve en etkileyici kriz açıklaması için bkz. Emmanuel le Roy Ladurie, *The Peasants of Languedoc*, çev. John Day, (Champaign, IL, 1977; ilk basım 1966, Fransızca). Ancak Carlo Cipolla'nın *Economic History of World Population* (Harmondsworth, 1962) adlı eseri de önemli bir başvuru kaynağıdır.

20. Myron P. Gutmann, *War and Rural Life in the Early Modern Low Countries*, (Princeton, 1980), 149.

ğı zayıf hasatlar ve salgın hastalıklar gibi– diğer demografik çöküş göstergelerinde olduğu gibi, Otuz Yıl Savaşları'nın neden olduğu nüfus azalması da bugün o yıllardaki genel krizin önemli sebeplerinden biri olarak görülmektedir. Sheilagh Ogilvie, Almanya ve 17. yüzyıl üzerine kaleme aldığı bir denemede savaşın "bütün Avrupa devletlerini, tebaalarına dayanılmaz baskılar uygulamaya zorladığını özetle, Alman krizinin bütün Avrupa'ya istikrarsızlık yaydığını" söylüyordu.[21] Bu akıl yürütmeye göre ölüm oranları sadece ekonomik daralmaların ve siyasal ayaklanmaların kaçınılmaz bir sonucu olarak kalmamış aynı zamanda sistemin diğer boyutlarını yönlendiren yarı bağımsız değişkenler hâline gelmiştir.

Bu yaklaşımın en belirgin örneğini Jack Goldstone'un anıtsal nitelikteki *Revolution and Rebellion in the Early Modern World* [Erken Modern Dünyada Devrim ve Ayaklanma] adlı eserinde görmek mümkündür. Goldstone'un Malthusçu yaklaşımları katı sayılmasa bile (onun modeli klasik iktisatçıların toprak kıtlığını büyümenin önündeki kaçınılmaz engel olarak gören temel mantığını kabul etmemektedir), yaptığı analizlerin merkezinde demografik değişim yer almakta ve sonraki olguları ilk olarak demografik değişim tetiklemektedir. Goldstone kendisinin nüfus dinamiklerine yaklaşımını "post-Malthusçu ve doğrusal olmayan" yaklaşım olarak nitelemektedir.[22]

---

21. Otuz Yıl Savaşları sırasındaki Alman demografi araştırmaları ünlü eski demograflardan Günther Franz'ın Nazi çağrışımlarının gölgesinde kalmıştır. Yine de gerek onun kaynaklarını gerekse metodolojisini gözden geçiren son çalışmalar, vardığı istatistiksel sonuçların –bölgelere göre yeterli bir ayrım yapmamış olsa da– tamamen yanlış olmayabileceğini göstermektedir. Bkz. John Theibault, "Demography of the Thirty Years War Re-revisited: Günter Franz and his Critics", *German History*, XV (1997), 1–21 ve Sheilagh Ogilvie, "Germany and the Seventeenth-Century Crisis", *Historical Journal*, XXXV (1992), 417–441.

22. Jack A. Goldstone, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, (Berkeley, 1991). Ortodoks olmayan Malthusçu model için aynı zamanda bkz. Jack A. Goldstone, "Efflorescences and Economic Growth in World History: Rethinking

Goldstone'un teorisi iki açıdan katı Malthusçuların teorilerinden ayrılmaktadır. İlk olarak, Goldstone'un teorisine göre bağımsız mortalite dalgalanmalarının kaynağında sadece dış etkenler yatmaktadır; bu hareketler doğurganlık oranlarından da etkilenmektedir. Mortalite krizlerinin altında esas olarak bağımsız salgın hastalık örüntüleri bulunur. Ayrıca ekilebilir toprakların bulunduğu bölgelerdeki elverişsiz iklim koşulları da bir dış tetikleyici işlevi görmektedir. Goldstone "erken modern nüfuslarda kuralın basit olduğunu" söylemektedir: Mortalite düşükse nüfus artıyordu; mortalite yüksekse nüfus düşüyor veya nüfus artışı duruyordu. Doğum kontrolü sadece nüfus artışının veya azalışının oranı üzerinde etkiliydi. Goldstone ikinci olarak nüfustaki en küçük bir değişikliğin bile büyük toplumsal etkileri olabileceğini, çünkü bir sistemin dinamikleri açısından en önemli şeyin artış veya azalmanın miktarı değil, marjinal durumdaki grupların boyutlarındaki nispî değişim olduğunu söylemektedir. Marjinal grubun marjinal olduğu da içinde bulunulan döneme göre değişiklik arz edecektir.[23]

Ancak Goldstone'a göre sadece Malthusçu özgün formülasyonun homeostatik yani tamamen dengeleyici mekanizmalarını reddetmek yetmez. Goldstone ayrıca nüfus dinamiklerinin, bir kez harekete geçer geçmez, karmaşık toplumsal sistemlerin diğer özelliklerini de değiştirdiğini savunmaktadır. Goldstone'un analizi "toplumların, gıda ve insan dengesindeki nispî değişimlere iyi veya kötü uyum sağlama sürecindeki *dağılımsal* etkileri" tespit etmeye çalışmaktadır. Nüfus değişikliğinin yarattığı önem-

---

the 'Rise of the West' and the Industrial Revolution", *Journal of World History*, XIII (2002), 361; Jack A. Goldstone, *Why Europe?: The Rise of the West in World History, 1500–1850*, (Boston, MA, 2009), özellikle. böl. 5; Jack A. Goldstone, "Demography", William Doyle, ed., *The Oxford Handbook of the Ancien Régime* (Oxford, 2012), 201–218.

23. Goldstone, *Revolution and Rebellion*, 33–34, 28.

li siyasi sonuçlardan biri –fiyatlardaki ve toplumun farklı kesimlerinin refah düzeyindeki– bu değişimlerdir.[24]

Bu hedefle ve dış kaynaklı ama hayli etkili mortaliteyle tetiklenen bir nüfus dinamiği teorisine dayanarak yola çıkan Goldstone, kendisi böyle bir çerçeve çizmese de gerçekten genel bir (uzun) 17. yüzyıl krizi tespit etmiştir. Goldstone'un modeli Batı Avrupa tarihindeki siyasal çalkantıları, Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü krizi ve Çin'deki Ming ve Çing imparatorluklarının çöküşünü açıklamaktadır. Goldstone'un teorisi onu uçsuz bucaksız Avrasya kıtasının bir ucundan alıp öbür ucuna götürmekte ve devletlerin henüz kontrol edemedikleri demografik baskılar karşısında yaşadıkları ortak deneyime ışık tutmaktadır. Bu baskılar özellikle 17. yüzyılda bütün Avrasya'ya yayılan yeni bir hastalık dalgasıyla, küresel ölçekte sıcaklık düşüşleriyle ve bunun sonucunda aşırı hava koşullarındaki olağanüstü artışla daha da katlanmıştı.

Malthusçu paradigma, Gregory Clark'ın 2007'de yayımlanan *A Farewell to Alms* [Sadakaya Veda] adlı eserinde İngilizlerin bir istisna teşkil etmesine karşı ilan ettiği manifestoyla birlikte, son zamanlarda ve neredeyse tamamen eski haliyle yeniden canlanmış bulunmaktadır. Clark'a göre, insanlığın ortaya çıkışından 1800'e kadar uzanan uzun ve ("maddi yaşam standartları" açısından) şaşırtıcı biçimde tekdüze tarihsel anlatının sınırları, toprağın ve doğal kaynakların kısıtlılığı gibi klasik (Malthusçu ve Ricardocu) sınırlamalar tarafından belirlenmişti.[25] Klasik azalan tekrarlar varsayımını katı bir biçimde savunan Clark nüfus artışının her zaman ve kaçınılmaz olarak maddi yaşam standart-

24. Goldstone, *Revolution and Rebellion*, 32.

25. Gregory Clark, *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World*, (Princeton, 2007), 1–18.

larında düşüşe yol açtığını, bunun da doğum oranlarını düşürüp ölüm oranlarını yükselttiğini ve dolayısıyla döngüyü başlatan nüfus artışını dengelediğini söylemektedir.[26]

Tıpkı Eric Jones'un R. M. Hartwell'in ekonomik büyüme teorisine, yani "sıfır ve bir; kayda değer bir şey yok ve sonra çok şey var" şeklindeki yaklaşımına yönelttiği ünlü [*binarizm*] ikicilik eleştirisi gibi, Clark'ın tarihsel hayat standartları modelini de ikicilikle suçlamak mümkündür.[27] Clark'ın projesinin –1800 öncesindeki uzun tarihsel kayıtları okuma şekli, insan refahı kavramı ve İngilizlerin 1800 sonrasındaki modern ekonomik büyüme dünyasına atlamasını sağlayan (belki genetik?) kaçış mekanizması yorumu– eleştirilecek birçok yanı vardır. Ancak burada asıl konu, Clark'ın modelinin, "kriz" terimiyle tanımlamak doğru olsun veya olmasın, 17. yüzyıla önem atfeden iddialara yer bırakmamasıdır. Clark'a göre modern-öncesi Malthusçu nüfus artışı ve kaçınılmaz düşüş döngüleri dünya sahnesinde en fazla küçük oyuncular olabilirler. Ya da daha doğru bir ifadeyle, dünya sahnesinde sırf bir oyuncu oldukları için hiçbir zaman çok önemli olmamışlardır. Dolayısıyla, Clark'ın bakış açısına göre, 17. yüzyıl tarihçilerin moderniteye geçişe getirdikleri (ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal ve hatta demografik) açıklamalara yardımcı olsa da kesinlikle "büyük tarih" kategorisine girmemektedir.

---

26. Bu bağlamda Clark'ın, Hollanda'daki yüksek ücretlerin teoride olduğu gibi doğurganlık oranları artırıp ölüm oranlarını düşürmediğine dikkat çekmesi ilginçtir. Clark İngiliz verilerinde de benzer düzensizliklerle tespit etmiştir. Ama her iki olgu da Clark'ın Malthusçu mekanizmalara olan inancını sarsamamıştır; Clark, *A Farewell to Alms*, 102-103.

27. Eric L. Jones, "Patterns of Growth in History," John James ve Mark Thomas, ed., *Capitalism in Context: Essays on Economic Development and Cultural Change in Honor of R.M. Hartwell*, (Chicago, IL, 1994), 15; Ronald Max Hartwell, *Industrial Revolution and Economic Growth*, (Londra, 1971).

Dar Malthusçu bakışa göre demografik olaylar ve özellikle de ölüm oranlarındaki ani yükselişler asla gerçek bağımsız değişkenler olamazlar. "Tunç nüfus yasası" mantığının bir parçası olan homeostatik dengeleyici mekanizma doğurganlık, mortalite ve hayat standartlarını birbirine bağlayan döngüsel bir reaksiyonlar zincirine dayanmaktadır. Tarihsel verilere uygulanan istatistik teknikleri ne kadar gelişmiş olursa olsun nedensel ilişkilerin yönünü belirlemek neredeyse imkânsızdır. Sofistike istatistik uygulamalar bu sistemdeki geçici düşüşleri ve akışları kolayca tespit edemez, çünkü farklı bağlantıların kendi kendilerini yeniden ayarlaması için gereken zaman skalası kendi içinde tutarlı değildir.

Çeşitli defalar dikkat çekilip gündeme getirilen bu sorun da düzenli bir şekilde görmezden gelinmektedir. Bu kaygıları en güçlü sesle dile getirenler, esas olarak Fransız tarih verileri üzerine çalışan David Weir, George Grantham, Ronald Lee, Michael Anderson ve son olarak da John Hatcher ve Estaban Nicolini olmuştur. Bu son isimlerin tamamı büyük ölçüde ortaçağ ve erken modern dönem İngiliz kaynaklarına odaklanmışlardı. Lee ve Anderson'ın da dikkat çektiği üzere, sorun esas olarak "Malthusçu sistemde gözlenen değişkenlerin (doğurganlık, mortalite, nüfus ve reel ücretler) iç kaynaklı olmasından" kaynaklanmaktadır. Bu da Weir'in "herhangi bir denge analizinin bilhassa tarihsel karakteri" dediği duruma yol açmaktadır.[28]

---

28. David Weir, "Life Under Pressure: France and England, 1670–1870", *Journal of Economic History*, XL (1984), 28; George Grantham, "Contra Ricardo: On the Macroeconomics of Preindustrial Economies", *European Review of Economic History*, 2 (1999), 199–223; John Hatcher, "Understanding the Population History of England, 1450–1750", *Past and Present*, 180 (2003), 83–130; Ronald

Ancak daha önce de belirtildiği gibi Avrupa'nın 19. yüzyıldan önce yaşadığı demografik deneyim, tepki zamanlarının insan ömrü çerçevesinde değil de yüzyıllar ölçeğinde ölçüldüğü zamanlarda, geniş anlamda Malthusçu modele uyar gibi görünmektedir. Çok iyi belgelenen uzun süreli nüfus artış ve azalış dalgaları ve kötümser Malthusçu "pozitif kontrol" tahminleriyle uyumlu felaket öyküleri ilginç bir okuma konusu oluşturmaktadır. Böyle bir anlatıda 17. yüzyıl da zorunlu küçülme mantığına en az diğer sıkıntılı dönemler kadar uymaktadır. Avrupa anakarasında kıtlık, veba ve savaş da değişen ölçülerde kendilerine düşen rolleri oynamışlardı. Krizin diğer tarafında, giderek geçerliliğini yitiren Malthusçu geçmişle, iş gücü, sermaye ve/veya toprak üzerindeki eski teknolojik sınırlamaların kalkmaya başladığı yeni dönem arasındaki son köprüyü oluşturan 18. yüzyıldaki nüfus artışı bulunmaktadır. Dolayısıyla Malthus-sonrası yeni dönemde nüfus artışı, geçmişteki artış evrelerinde olduğu gibi pozitif bir rol oynamakla kalmayıp, aynı zamanda –en azından denklemin verimlilik tarafındaki düzenleme mekanizmaları açısından yeni olan diğer kuvvetler tarafından yavaşlatılana kadar– hızlandırıcı bir işlev görmektedir.

1980'li yıllarda birden fazla araştırmacının yürüttüğü bazı geniş çaplı demografik projeler –tarım ekonomisinde yaşanan bir krizin ve tarım veya sanayi-öncesi alanlarındaki reel ücret gerilemelerinin tetiklediği– kıtlık dönemlerini izleyen ölüm oranlarındaki yükseliş öykülerini yeterince doğrulamış olsaydı, aslında hiçbir sorun çıkmayacaktı. Ölüm oranlarının homeostatik sistemin

---

Lee ve Michael Anderson, "Malthus in State Space: Macro Economic–Demographic Relations in English History", *Journal of Population Economics*, XV (2002); Estaban Nicolini, "Was Malthus Right? A VAR Analysis of Economic and Demographic Interactions in Preindustrial England", *European Review of Economic History*, 11 (2007), 99–122.

düzenlenmesindeki önemine vurgu yapan anlayıştan uzaklaşma sürecinin temelleri ilk kez, gıda fiyatlarıyla mortalite arasında bağlantı olduğu şeklindeki hipotezi doğrulamaya çalışan (ancak başaramayan) bir dizi çalışmayla atıldı. Gıda fiyatlarıyla mortalite arasındaki doğrudan bağlantı açlık üzerinden kurulurken, dolaylı bağlantı açlığın yol açtığı hastalık vektörleriyle kuruluyordu. Hasadın zayıf olduğu dönemlerde halkın sıkıntı çektiğine kuşku yoktur, ancak zaman içinde açlıktan ölümlerin daha önce düşünüldüğü kadar fazla olmadığı ortaya çıkmıştır. Nitekim Batı Avrupa'dan elde edilen hiçbir istatistiksel veri kötü hasatla mortalite arasında güçlü bir bağ bulunduğunu göstermeye yetmemiştir.[29]

Massimo Livi-Bacci'nin 1987'de yayımladığı *Population and Nutrition* [Nüfus ve Beslenme] adlı eseri Geleneksel Malthusçu okumaya daha da büyük bir darbe indirdi. Livi-Bacci "pozitif kontrolün" kalan son kolunu da kopardı, yani beslenmeyle salgın hastalıklar arasındaki bağlantıyı kesti.[30] Livi-Bacci ölüme yol açan önemli hastalık kaynaklarıyla hastalığa maruz kalan bireylerin beslenme durumu arasında bağlantı kuran neredeyse tek bir tıbbi veya tarihsel istatistik veri bulamadı. Robert Fogel gibi araştırmacıların son çalışmaları gıdaya ulaşımla mortalite arasındaki bağlantı konusunda başka bir teori önermektedir: Beslenmeye insan boyu açısından bakmak.[31] Ama burada mekanizma artık açlığa ve onun sonucu olan krizde mortaliteye değil,

29. Mortaliteyle gıda fiyatları arasında bağlantı kurmaya çalışan en önemli girişimlerden birini Andrew Appleby yapmıştı. Ancak Appleby'nin erken vefatı nedeniyle çalışma yarıda kalmıştı. Bkz. örn., *Famine in Tudor and Stuart England*, (Stanford, 1977); Wrigley ve Schofield, *Population History of England, 1541–1871*, (New York, 1989), özellikle böl. 10.

30. Massimo Livi-Bacci, *Population and Nutrition: An Essay on European Demographic History*, çev. Tania Croft-Murray ve Carl Ipsen, (New York, 1991; ilk baskı 1987), 119.

31. Robert Fogel, *The Escape from Hunger and Premature Death, 1700–2100*, (Cambridge, 2004).

nüfusun uzun dönemli beslenme durumundan etkilenen yüksek "normal" mortaliteye odaklanmaktadır. Eski tarz geçim krizinin açıkladığından çok daha incelikli bir mekanizmadır bu. Küçük ve zayıf dişlerden belli olan kronik kötü beslenme kronik yüksek mortaliteye yol açmaktadır. Hem durum hem de sonuç zaman içinde uzun dalgalanmalar gösterse de kısa vadede her ikisi de gıda fiyatlarıyla veya reel ücretlerle yakından bağlantılıdır.

NÜFUSUN DOĞAL KONTROLÜ FİKRİNİN İKAME EDİLMESİ

Fakat biraz gerilere, Fogel ve diğerlerinin geçmişteki insan boyu kayıtlarından yola çıkarak insan sağlığına dair istatistik temsiller çıkarmaya çalıştığı dönemin öncesine gidildiğinde, diğer araştırmacıların dikkatlerini mortalite mekanizmasından tamamen başka bir yere çevirdiği görülmektedir. Bu araştırmacılar Malthusçu ikilinin öteki bacağına, yani doğal (ya da daha ahlaki bir ifadeyle, ihtiyatlı) kontrole odaklanmışlardı. Aslında Malthus doğurganlığı sınırlamaya dayanan bu mekanizmanın her zaman geçerli olduğuna inanmıyordu, çünkü sıradan insanın şehvet ve arzuları buna engel oluşturuyordu. Malthus yine de reel ücretlerin düştüğü ve hayat standartlarının zayıfladığı dönemlerde normalde olduğundan daha az çocuk doğduğunu düşünüyordu. Dahası, bu mekanizma doğru bir şekilde uygulandığında mortalitedeki artışı "pozitif kontrol" altına alma ihtiyacını ortadan kaldırdığı için, doğum kontrolü uygulayan toplumlar "düşük basınçlı" rejimler olarak nitelendiriliyordu. Bunların karşısında da onların habis ruhlu kuzenleri, yani kadınların genç yaşta ve mutlaka evlendiği, doğurganlığın ve dolayısıyla mortalitenin yüksek olduğu "yüksek basınçlı" re-

jimler vardı. Malthus çoğu kulaktan dolma bilgilere dayanan sınırlı bilgiler ışığında, Çin'in "yüksek basınçlı" rejime çok iyi bir örnek oluşturduğunu düşünüyordu. Ona göre Çin, Avrupalı toplumların en kötü durumda bile düşmediği bir sefalet standardındaydı.[32]

Aslında Wrigley ve Schofield erken modern çağdaki İngiliz demografik deneyimiyle ilgili geniş çaplı veri çalışmalarında "düşük basınç" mekanizmasını başarılı bir şekilde kullanmışlardı. İkili 1981 yılında yayımlanan ve 404 İngiliz kilise kaydına dayanarak dönemin aile yapısını yeniden kurgulayan *Population History of England, 1541-1871* [İngiltere'nin Nüfus Tarihi, 1541-1871] adlı kitapta, mortaliteye tepki niteliğindeki doğurganlığın gücüne dikkat çekmişti. Bu tepki ufuktaki demografik geçişin de bir habercisiydi. Araştırma bulguları ilk yayınlandığında, iki mekanizmanın nispî güçlerini tam olarak belirleme kapasiteleri kuşkuyla karşılanmıştı. Hatta reel ücretlerle doğurganlık arasında anlamlı bir istatistiksel bağlantı bulunamadığı gibi, reel ücret eğilimleriyle ilk evlilik yaşı veya ömür boyu evlenmeyenlerin oranı (ki bunlar Malthusçu doğal kontrol mekanizması açısından ciddi sorundu) arasında can alıcı bir bağlantı olduğuna dair doğrudan bir ispat da bulunamamıştı. Cambridge Grubu projesi buna rağmen, İngiltere'nin bir istisna oluşturduğunu tespit etmenin mutluluğuyla, doğal kontrolün ne denli etkin olduğu konusundaki kesin kararlılıklarıyla bilinir hâle gelmişti. Grubun doğal kontrol konusundaki duruşu öyle bir sağlamlaştı ki, (vebanın kol gezdiği çağ) Ortaçağ'ın geç dönemlerinde "yüksek basınç" rejiminden erken modern İngiltere'nin "alçak basınç" rejimine geçişini açıklamaya yönelik son

32. Ömür beklentisi hesaplamalarında çocuk ölümlerinin orantısız bir şekilde ağırlığı bulunduğu düşünüldüğünde, sadece doğurganlık oranını düşürmenin mortaliteyi düşürdüğünü hatırlatmak gerekir.

girişimler, daha önceki döneme dahi doğurganlık oranında düşüşün damga vurduğunu söylemeye başladılar.[33]

Bu dönemin geniş Malthusçu iddia açısından yarattığı soruna bakınca, geleneksel ortaçağda gerileme anlatısını yeniden yazma çabasının önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Hatcher'ın coşkulu ifadesiyle, "15. yüzyılın, düşük ve daha da düşmekte olan nüfusla yüksek ve daha da yükselmekte olan hayat standartlarının bir arada bulunduğu bir vaktin bulunduğunu hepimiz biliyoruz." Tabii Malthusçu dünya görüşünde en azından çok uzun bir süre böyle bir şeyin olması mümkün değildir. Elbette yüzyıldan uzun bir zaman makul bir istisna oluşturmayacak kadar uzun bir süredir.[34]

Araştırmacılar son tahlilde Cambridge Grubu'nun örneğine –verilerin istatistik analizi, başlangıçtaki varsayımların doğruluğu ve modelin mantığı konusunda– birtakım şerhler düşseler de Cambridge Grubu İngiliz deneyimini kesinlikle genel kriz literatürünün dışına taşımıştır. Bu araştırmacılar esas Malthusçu anlatıdan uzaklaşmasalar da evlilik sınırlaması şeklindeki tepki mekanizmasına –İngiltere'yi Avrupa çapındaki kriz örneğinin istisnası hâline getirecek kadar– vurgu yapmak suretiyle onu ciddi ölçüde yumuşatmışlardır. Hasattaki yıllık dalgalanmalar ve hatta salgın hastalıklarla veya yakıp yıkan ordularla özdeşleştirilen nispeten uzun dönemli öyküler artık geride kalmıştı. Onların yerini uzun süreli nispî bolluk veya geçim sıkıntısı dönemleri ve dolayısıyla evlilik yoluyla aile oluşturma girişimlerinin arttığı veya

33. Wrigley ve Schofield, *Population History*, 421. Eksiksiz bir değerlendirme ve ciddi bir eleştiri için bkz. Bailey, "Demographic Decline in Late Medieval England", 1–19.

34. Hatcher, "Understanding the Population History", 95. Bu eleştirinin temelinde döngüsellik sorunu bulunmaktadır. Şayet nüfus kapalı Malthusçu sistem dışından bir güçle kontrol ediliyorsa, düşük nüfusa yüksek ve daha da yükselen hayat standartlarının eşlik etmesi mümkündür. Tabii bu yükselen hayat standardının bir anda nüfus artışına dönüşeceği anlamına gelmemektedir.

azaldığı dönemler almıştır. Bu eğilimleri, evlilik oranlarındaki ve kadınlarda ilk evlenme yaşındaki nispeten hafif değişimlerin sonucu olan uzun süreli nüfus artış veya durgunluk dönemleri belirlemiştir. Nüfus arttıkça aile oluşumu azalıyor ve dolayısıyla nüfus artışı gerektiği oranda tekrar yavaşlıyordu. Ancak bu bakış açısı artık eski tarzda bir demografik kriz duygusu yaratmıyordu. Zira ömür boyu bekâr kalmak kılıçtan geçirilerek mahvolmuş bir hayattan çok farklı şeylerdi, ayrıca bekâr kalmak açıkça prematüre mortaliteye göre çok daha tercih edilecek bir nüfus dalgalanması sebebiydi.

AVRUPA EVLİLİK ÖRÜNTÜSÜ

17. yüzyıldaki demografik kriz düşüncesini en azından tarihsel demografi araştırması açısından bulandıran tek proje, *Population History of England*'da ve onun devamı olan *English Population History from Family Reconstruction*'da anlatılan İngiliz deneyimi değildir. Diğer bir önemli çalışma Avrupa Evlilik Örüntüsü'nü (AEÖ) [European Marriage Pattern, EMP] incelemekte ve erken modern dönemdeki temel bir kırılmaya göre dönemlendirme şemasını sorgulamaktadır.

AEÖ kavramı John Hajnal tarafından ilk kez 1960'lı yıllarda, Batı Avrupa istisnacılığıyla ilgili bir hipotezin parçası olarak ortaya atılmıştır. Hajnal, St. Petersburg'tan başlayıp Trieste'ye kadar uzanan bir çizginin batısında geç yaşta evlilik yapıldığını ve herkesin evlenmediğini söylüyordu. Bu çizginin güneyiyle doğusundaysa tarım toplumlarında görülen türden evlilikler vardı, yani kadınlar erken evleniyor ve yeni çiftler genellikle erkeğin babasının kurulu hanesine dâhil oluyordu. Hajnal, bu hâkim tarımsal yapının aksine, ama Wrigley, Schofield ve Cambridge

Grubu'nun oluşturduğu evlilik-doğurganlık oranına dayalı dinamik çerçeveyle uyumlu bir biçimde, özellikle Kuzeybatı Avrupa'da hem kadınların hem de erkeklerin ilk evliliklerini nispeten geç yaşlarda yaptığını, zamana ve yere göre değişmekle birlikte hiç evlenmeyenlerin oranının yüzde 10 ile yüzde 30 arasında değiştiğini söylüyordu.[35]

Bu kitabın başka bir bölümünde de belirtildiği üzere, bu Doğu-Batı ayrımı İberya Yarımadası, İtalya ve Orta Avrupa'nın bazı kısımlarını inceleyen tarihsel demografların gözlediği bölgesel deneyim farklılıklarını tam olarak yansıtmamaktadır.[36] Kuzeybatıda bile ilk evlilik yaşı tek bir yüzyıl içinde büyük değişiklikler göstermekte ve bazen yükselmekte bazen de düşmektedir. Yine de Britanya Adaları'yla Benelüks'te ve biraz daha az olsa da Fransa ve Almanya'nın bazı bölgelerinde geç evliliklerin doğuya ve güneye göre daha yaygın olduğunu ve bu yapının erken dönemlere kadar uzandığını gösteren çok sayıda veri bulunmaktadır. Bazen evlilik yaşının bugünkü standartlara göre bile yüksek olduğu (kadınlarda 26 hatta 27'yi bulduğu, erkeklerde daha da yükseldiği) görülmektedir. Bölgeden bölgeye ve dönemden döneme farklılaşmalar görülmekle birlikte, evlenme oranının azaldığı yerlerde doğum oranlarının durakladığına da hiç kuşku yoktur.

Mary Hartman'ın *The Household and the Making of Europe* adlı kitabı Avrupa toplumsal tarihindeki tek dikkat çeken olgunun bu evlilik kalıbı olduğunu söylemektedir. Hartman kadınlarda nispeten geç olan ilk evlilik yaşının ve buna bağlı olarak

35. Wrigley, vd., *English Population History from Family Reconstitution*; John Hajnal, "European Marriage Patterns in Perspective", David V. Glass ve David E. C. Eversley, ed., *Population in History: Essays in Historical Demography*, (Londra, 1965), 101–143.

36. Bkz. Bu seri, 1. cilt, 2. kitap, 3. bölüm,: Mikołaj Szołtysek—"Haneler ve Aile Sistemleri".

evli çiftler arasındaki yaş farkının azalmasının cinsiyetler arasında radikal biçimde farklı bir dinamiğe yol açtığını ve bunun da Avrupa'nın modernleşme sürecini doğrudan etkileyen sosyal ve ekonomik sorunlar yarattığını savunmaktadır. Ayrıca bu yapının Ortaçağ'ın ilerleyen dönemlerinde de kesinlikle var olduğunu ve köklerinin muhtemelen geç Antik Çağ'daki nüfus çöküşüne kadar uzandığını düşünmektedir. Bu noktadan bakıldığında, geneldeki geç evlilik ve hiç evlenmeme deneyimi, kadınlardaki ortalama evlilik yaşında görülen nispeten küçük döngüsel dalgalanmalardan daha önemliydi. Hartman'ın şemasına göre Avrupa toplumundaki ortalama evlilik oranını ekonomik fırsatlardan bağımsız olarak sınırlayan aile oluşturma stratejisi, hayat standartlarındaki değişimlere verilen Malthusçu evlilik oranı tepkisinden (refah dönemlerinde daha erken ve daha çok evlilik, reel ücretlerin düştüğü dönemlerde daha geç ve daha az evlilik) daha baskındır. Bu evlilik yapısı Avrupalı ailelerin kuşaklar boyunca diğer tarım toplumlarındaki aile yapılarına göre daha istikrarsız olmasına yol açmıştır. Ve Hartman'a göre bu da "uzun vadeli planlama, risk alma, kişisel sorumluluk ve bağımsızlık" gibi kitlesel davranışları ortaya çıkarmıştır.[37]

AEÖ literatürde söylendiği kadar önemliyse, o zaman nedenlerini de açıklamamız gerekmektedir. Bu konuda doğal olarak birçok kültürel varsayım ortaya atılmakla birlikte en önemli tez, Hristiyan karşılıklılık kavramının bir sonucu olarak evlilikte eş seçiminde "kadın ağırlığı"nın artmasıydı.[38] Voigtlander ve Voth'un kısa bir süre önce kaleme aldıkları, AEÖ'nü öncelikle

37. Mary Hartman, *The Household and the Making of History*, (New York, 2004), 270.
38. Bkz. özellikle Tine de Moor ve Jan Luiten van Zanden, "Girl Power: The European Marriage Pattern and Labour Markets in the North Sea Region in the Late Medieval and Early Modern Period", *Economic History Review*, 63:1 (2010), 1–33.

demografik bir olgu olarak gören kışkırtıcı makaleyle birlikte bu konuda en başa dönülmüştür.[39] Voigtlander ve Voth, AEÖ'nün ilk kez Kara Ölüm'den sonra ve öncelikle de Avrupa'nın kuzeybatısında, 14. yüzyılın ortalarında iş gücünün azalmasının sonucunda iş gücü piyasasında meydana gelen değişikliklere tepki olarak ortaya çıktığını savunmaktadır. Büyük ve ekilebilir araziler yeterli iş gücü bulunmayınca otlaklara dönüşmüş ve bu da çiftlik hayvanı sayısının daha da artmasına yol açmıştı. Çiftlik hayvanı besiciliğinde kadınlar nispeten daha avantajlı konumda olduğu için topraktaki bu dönüşüm sadece az olan erkek iş gücünü korumakla kalmamış, aynı zamanda daha önce nispeten az kullanılan kadın emeğinin de iş gücüne katılmasını sağlamıştı ve böylece kadınların hem insan ilişkilerindeki ağırlıkları hem de çiftlik işlerinde çalışırken evliliği geciktirme eğilimleri artmıştı. Özetle, daha fazla otlak, daha fazla hayvan ve dolayısıyla daha fazla çalışan kadın ve yeni bir evlilik kalıbı demekti. Bütün bunların altında faydayı maksimize etme davranışı yatıyordu. Bu etki özellikle de ekilebilir toprağın başından beri Doğu Avrupa'ya göre daha az verimli ve ücret artışlarının doğu veya güneye göre daha yüksek olduğu kuzeybatıda daha güçlüydü. Tabii ayrıca, bu bölümün başında ele aldığımız temel Malthusçu mantığın aksine, ücretlerin sürekli artmasına rağmen evlilik oranının düşük kaldığını da hatırlatmak gerekir.

Tıpkı Hartman'ın teziyle Wrigley ve Schofield'ın İngiltere'de yüzyıllar boyunca (tabii tüm erken modern dönemde ve muhtemelen de Ortaçağ'da) "düşük basınçlı" bir demografik rejimin hâkim olduğu şeklindeki tezleri gibi, Voigtlander ve Voth'un tezleri de değişimde sürekliliğe vurgu yapmaktaydı. Bu tezin, moderniteye geçişi (hepsi de akut olan) 17. yüzyılın ortalarında

39. Voightländer ve Voth, "How the West 'Invented' Fertility Restriction", 2228.

yaşanan çeşitli krizlere bakarak açıklayan teorilerle örtüşmediği açıktır. Aksine, açıklamalar, İngiltere'yi ve daha genel olarak Avrupa'yı modern çağa taşıyan nispeten daha eşit evlilik ilişkilerinin artmasıyla ve ölüm oranlarının düşmesiyle sonuçlanan bir aile oluşturma stratejisinin kendiliğinden yarattığı uzun ve yavaş birikim süreci gibi, çok daha belirsiz bir şeylere dayanmak zorundadır.

Demografinin "büyük sapma"a olan katkısına dikkat çeken yeni tarih yazımının, her ikisi de bazı toplumsal ilişkilerin sürekliliğini esas alan birbirine taban tabana zıt pozisyonlara ayrılması ironiktir. Clark'a göre insanlık tarihi 1800 yılından önce tamamen Malthusçu bir nüfus mekanizmasının, muhtemelen döngüsel olan sınırlamalarına tabiydi. Hartman'ın genel olarak Batı Avrupa anlayışıyla Cambridge Grubu'nun özellikle İngiltere anlayışına göre, Ortaçağ'dan günümüze kadar olan uzun döneme, temel özellikleri itibarıyla erken gelişmiş "modern" ve etkileri itibarıyla şans eseri yumuşak bir aile oluşumu stratejisi damgasını vurmuştur. Her iki bakış açısı da bu modern ve yumuşak tutumun sonucunda Batı'nın en azından ekonomik dönüşüme uğradığını iddia etmektedir. Hartman'ın, kitabının son kısmında kısa ve özlü olarak ifade ettiği gibi, "Geç evlilikler önemli değişim alanlarıydı ve topluma da yayılan iktisadi değişim de buna dâhildi."[40]

Ancak bizzat Hartman'ın da kabul ettiği gibi bu tez Avrupa'daki farklı gelişim oranlarını izah etmemektedir. Dolayısıyla Hartman'ın analizi, "endüstriyel dönüşümün neden önce İngiltere'de başladığı" sorusuna öfkelenmesine rağmen, –kendisi bu

40. Bkz. Jan de Vries, "The Economic Crisis of the Seventeenth Century after Fifty Years", *Journal of Interdisciplinary History*, 40:2 (2009–10), 151–94, "büyük kopuş" olarak bilinen iktisadi olguyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Hartmann, *Household*, 233.

soruya pek önem atfetmese de– ataerkil miras sisteminin neden Fransa'da İngiltere'den daha uzun sürdüğüne doyurucu bir cevap getirememektedir. Ancak Avrupa'nın moderniteye geçiş sürecinin nedensel çizgisini belirlerken –Batı Avrupa'da görülen türden, son derece sıra dışı ve bir o kadar da dolaylı olan aile oluşumu stratejisinin geniş çerçevesi içinde dahi– daha nüanslı bir anlatıya ihtiyaç olduğunu savunmaktadır. Görünüşe göre 17. yüzyılda yaşanan kriz bu analizde hâlâ belli bir yer işgal etmektedir.[41]

SONUÇLAR

Son elli yılda birçok tarihsel demografi çalışması yapılmasına rağmen, geriye erken modern dönem Avrupa'sındaki nüfus davranışlarını tam olarak açıklayan tek bir anlatı kalmamıştır. Elbette ki gıda arzı üzerindeki nüfus baskısından kaynaklanan eski tarz geçim krizleri yaşanmıştı, ama aynı zamanda nüfus ölçeği dışındaki güçlerin yol açtığı, mortalitede büyük artış öyküleri de vardı. Geoffrey Parker'a göre bu güçlerden en önemlisi, 17. yüzyılda sıklaşan büyük volkanik faaliyetler ve El Nino gibi olaylar nedeniyle bozulan iklim koşullarıydı.[42] Dahası, hayat standartlarının yükseldiği dönemlerdeki nüfus artışı kapasitesi gibi, nüfus azalmasıyla sonuçlanan bu olaylardan sonra yeniden toparlanma kapasitesi de zamana ve yere göre değişiyordu. Son olarak, Batı Avrupa'da evlilik davranışlarının demografik dengeye yaptığı katkının diğer tarım toplumlarındaki katkılardan çok daha farklı olduğu görülmektedir. Bu katkılar Batı Avrupa'yla (Doğu Asya

41. Hartmann, *Household*, 234.

42. Geoffrey Parker, *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*, (New Haven, CT, 2013), 684.

kadar Orta ve Doğu Avrupa'nın da dâhil olduğu) diğer bölgeler arasındaki uçuruma göre daha küçük dalgalanmalar gösteriyordu. Evlilik yapısı –Hartman'a göre kültürel ve Voigtlander ile Voth'a göre ekonomik gerekçelerle– bu kadar önemliyse, o zaman evlilik oranı erken modern Avrupa'nın resmini çıkartan örnek vakalarda kolaylıkla fark edilen kısa vadeli demografik değişiklikler üzerinde nasıl bir rol oynamıştı? Özetle, demografik göstergelerin kendisinde bile kritik bir değişim anı yakalamakta zorlanırken, demografik bir krizi 17. yüzyıldaki genel krizin en önemli unsurlarından biri olarak göstermek ne anlama gelmektedir?

Öyle bile olsa, tarihsel demografi ortalama ömür beklentisi ve aile oluşumundaki temel değişimleri hâlâ kriz kavramıyla açıklamaktadır. Küçük ayrıntıların bazı demografik verileri tam olarak açıklayamaması bu gerçeği değiştirmemektedir. Ancak demograflar kriz kavramını kullanmaya devam edeceklerse eğer, kavramın elden geldiğince akla yatkın ve özenli olması gerekmektedir. Arada yaşanan kriz demografik ayrıntılarla çok örtüşmese bile –birbirinden tamamen farklı nüfus deneyimleri olan– 17. yüzyıldan önceki nispeten düşük olan uzun vadeli nüfus artış oranlarıyla, 1750'den günümüze kadar yaşanan nispeten çok daha yüksek nüfus artış oranlarına bir açıklama getirmemiz gerekmektedir.

KONU HAKKINDA TAVSİYE EDİLEN ESERLER

Bailey, Mark. "Demographic Decline in Late Medieval England: Some Thoughts on Recent Research", *The Economic History Review*, *49*:1 (1996), 1–19.

de Vries, Jan. *European Urbanization: 1500–1800*, (Cambridge, MA, 1984).

Flinn, Michael W. *The European Demographic System, 1500–1820*, (Baltimore, 1981).

Goldstone, Jack A. *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, (Berkeley, 1991).

Grantham, George. "Explaining the Industrial Transition: a Non-Malthusian Perspective", *European Review of Economic History*, *12*:2 (2008), 155–164.

Grantham, George. "Contra Ricardo: On the Macroeconomics of Preindustrial Economies", *European Review of Economic History*, 2 (1999), 199–223.

Hajnal, John. "European Marriage Patterns in Perspective", David V. Glass ve David E. C. Eversley, ed. *Population in History: Essays in Historical Demography*, (Londra, 1965), 101–143.

Hatcher, John. "Understanding the Population History of England, 1450–1750", *Past & Present*, 180 (2003), 83–130.

Malanima, Paolo. *Pre-Modern European Economy: One Thousand Years (10th–19th Centuries)*, (Leiden, 2009).

Ogilvie, Sheilagh. "Germany and the Seventeenth-Century Crisis", *Historical Journal*, 35 (1992), 417–441.

Parker, Geoffrey. *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*, (New Haven, CT, 2013).

Smith, Richard M. "Periods, Structures, and Regimes in Early Modern Demographic History", *History Workshop Journal*, 63:1 (2007), 202–218.

Voigtländer, Nico ve Hans-Joachim Voth. "How the West 'Invented' Fertility

Restriction", *American Economic Review*, 103:6 (2013), 2227–2264.

Wrigley, E. A. *Poverty, Progress and Population*, (Cambridge, 2004).

Wrigley, E. A. ve Philip Schofield. *The Population History of England, 1541–1871: A Reconstruction*, (Cambridge, MA, 1981).

5. BÖLÜM

ZAMAN

GERHARD DOHRN-VAN ROSSUM*

* Eğitimini Berlin ve Heidelberg'te tamamladı ve tezini politik dilde organik metaforlar üzerine hazırladı. Doktora tezi saatçilik ve zamanlamanın sosyal tarihi üzerineydi. Zürih, Bielefeld ve Chicago'da misafir Profesör olarak çalıştı. *Geschichte der Stunde,* (Münih, 1992) adlı kitabı İngilizce, Fransızca, Portekizce ve Japoncaya çevrildi. 1994'ten itibaren Chemnitz Teknoloji Üniversitesi'nde (Almanya) Ortaçağ Tarihi Profesörü olarak görev yaptı. hâlen Emeritus pozisyonunda olan yazar, erken modern Avrupa'da zaman ölçümü, zaman bilinci ve teknolojik yenilikler üzerine çalışmaktadır.

Erken modern çağdan beri birçok dilde en sık kullanılagelmiş isimlerden biri, kavram olarak birçok manayı karşılayan ve tartışmalara, sosyal tutumlara ve teknik gelişmeye konu olan "zaman"dır. Aristoteles'in ebedî, tek tipte ve döngüsel hareketiyle zihnin tadat edilen faaliyetleri arasında kolayca algılanan zaman kavramı doğa felsefesi sahasında paradigmatik bir konuma sahiptir. 14. yüzyılda Nicole Oresme (öl. 1382) –ve başka birçok isim– evrenin hareketini devasa bir mekanik saatle resmederken Aristoteles'in zaman tanımını kullanmıştı. Oresme'den yaklaşık bin yıl önce Aziz Augustinus (öl. 430) zaman deneyimini bellek, dikkat ve beklentiden oluşan üç katlı bir zihin faaliyeti olarak tanımlamıştı. Augustinus bu yüzden öznel zaman kavramlarının kurucusu olarak görülmektedir. Aslında Augustinus Hristiyanlara göre zamanın, dünya ile aynı anda yaratılmış olduğunu söylüyordu. Bu yaklaşıma göre tarihsel zaman Yaradılış'la birlikte başlayıp Kıyamet Günü'yle bitecek olan doğrusal bir süreçtir. Nitekim [Hz.] İsa'nın çarmıha gerilişi Kurtuluş'dan önce bir tarih yaşanacağını gösteren bir kanıt olarak biricik olarak görülmekteydi.

Avrupalılar keşifler ve buluşlar çağı sayesinde yabancı kültürlerin öteden beri bildiği kronolojiler hakkında bilgi sahibi oldular. Bu durum bilim adamlarını söz konusu bölgelerin tarihleri arasında bir senkronizasyon oluşturmaya sevk ederek evrensel bir tarih anlayışının gelişimine zemin hazırladı. Astronomik gözlemler ve erken modern çağda aletlerin gelişmesiyle birlikte, mükemmel bir astronomik saat olarak görülen evren anlayışı muattal kaldı. Isaac Newton'ın sonsuz hareket hâlinde olan, hareketten tamamen bağımsız ve gözlenmesi mümkün olmayan mutlak, hakiki, matematiksel zaman düşüncesi felsefi zaman kavramının temellerini attı. Newton ölçülebilen ve yıllara, günlere ve saatlere bölünen zamana izafi zaman adını verdi. Kurtuluş'a giden doğrusal bir hareket anlamına gelen tarih kavramı, tarihsel süreç ve sonsuz istikbal kavramlarını doğurdu.

Teknolojik gelişme felsefi açıklamalara hem eşlik etti hem de onları teşvik etti. Saatçiliğin ve ünlü saatçilerin tarihi saat koleksiyoncuları kadar teknoloji araştırmacılarını da büyüledi ve uçsuz bucaksız bir araştırma literatürü ortaya çıktı. Eski mekanik saatçilik ve meydan saatleri hakkında kaynak ve veri toplamak bugün de devam eden toplumsal bir faaliyet hâline geldi. Zaman hesabının toplumsal tarihi Gustov Bilfinger'ın dünyaca kabul gören 1892 tarihli çalışmasıyla başladı.[1] Bilfinger saat zamanının kullanımını çeşitli bağlamlarda inceleyen ilk isimdi. Kendisi saat zamanının yaygınlaşmasının altında, şehirler arasında zamansal bir eşgüdüm oluşturma ihtiyacının var olduğunu gösterdi.

Tarihçiler arasında zaman araştırmaları 1960'lı yıllardan itibaren gözle görünür biçimde arttı. Jacques Le Goff, Avrupa modernitesinin ilk yıllarında zaman bilincinin nasıl değiştiğini inceledi.[2] İlk saatleri ve saat zamanına geçişi anlatmak için sonradan hayli popüler olacak, ama yaptığı ayrımla ampirik eleştirilere de hedef olan "kilise zamanı" ve "tüccar zamanı" gibi sloganvari ifadeleri teşkil etti. Bundan kısa bir süre sonra Marx ve Engels'in İngiltere'deki fabrikalar hakkında hazırladıkları raporlardan yola çıkan E. P. Thompson modern endüstriyel disiplinde saatin ve programın önemini inceledi ve işçilerin kişisel zamanları üzerindeki kontrolü kaybetmelerinin yol açtığı yabancılaşmaya dikkat çekti.[3] Bu konuyu sayısız yayın özenle izah etti. Daha sonra David

1. Gustav Bilfinger, *Die mittelalterlichen Horen und die modernen Stunden. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte*, (Stuttgart, 1892).

2. Jacques Le Goff, "Merchant's Time and Church's Time in the Middle Ages" (1960), *Time, Work and Culture in the Middle Ages*, çev. A. Goldhammer, (Chicago, IL, 1980), 29–42.

3. Edward P. Thompson, "Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism", *Past and Present*, 38 (1967), 56–97.

Landes erken modern tarihteki "horolojik [zaman ölçme bilimi] devrimi"ni ele alan kapsamlı bir modern çalışma sundu.[4]

MEKANİK SAATLERİN GELİŞİMİ

Zamanın doğasıyla ilgili erken modern tartışmalar zaman ölçümü alanındaki teknik gelişmelerden çok etkilenmişti. Modern bilim mekanik saatlerin ilk olarak 14. yüzyılın başlarında ortaya çıktığını kabul etmekte ve bu teknolojik dönüm noktasını Batı'nın modernite sürecine yön veren yeniliklerden biri olarak görmektedir. Saat zamanının kullanımı (bununla tam bir günün yirmi dört eşit parçaya bölünmesi kastedilmektedir) insanların zamana bakışını derinden değiştirmiştir. Modern günlük yaşam düzenleme yöntemlerini kolaylaştırmış, zaman disiplininin ve artan verimliliğin bir aracı ve sembolü hâline gelmiştir.

Bu konuda ilk belirleyici adım, ağırlık etkisiyle dönen bir eksenin momentumunu düzenli bir dur-kalk hareketine dönüştüren bir sarkaçtan ibaret olan eşapman (kaçış) çarkının bulunuşu oldu. Bu mekanizma muhtemelen, su saatiyle çalışan ve tekrarlı vuruşlarla çan sesi çıkartan ortaçağ manastırlarındaki zil aletlerinin bir devamıydı.

Yeni eşapman mekanizmasının en erken 1270'li yıllarda geliştirildiği sanılmaktadır. Paris Üniversitesi'nde astronomi dersleri veren Robertus Anglicus (*İngiliz Robert*) 1271 yılında astronomların kullandığı eşit saatlerin yarattığı sorunlardan söz ediyor ve bu vesileyle saat imalatçılarının (*artifices horologiorum*) tam olarak ekinoks döngüsüne, yani ekinoksun dünya etrafındaki

4. David S. Landes, *Revolution in Time. Clocks and the Making of the Modern World*, (Londra ve Cambridge, MA, 1983).

bir günlük hareketine göre dönen bir çark yapmak uğruna nafile çaba harcadıklarını söylüyordu. Başarabilselerdi eğer, ellerinde eşit saatleri diğer tüm astronomi aletlerinden daha iyi tespit eden güvenilir bir saat (*horologium*) olacaktı.[5]

Müteakip birkaç on yıllık dönemde demirden yapılmış, daha ağır ve daha pahalı saatler geliştirildi. Dahası, 1300'lerden itibaren saatler dini mekânların dışında da sık kullanılmaya başladı. Kilisenin idari merkezleri astronomi çarklarını çalıştıran, mekanik dizilimleri olan ve otomatikleştirilmiş müzik mekanizmaları olan büyük saatler yaptırdılar. Şehirler saatleri duyurmak için büyük çanlar yaptırıp bunlara bakacak saatçiler çalıştırdılar. Büyük hükümdarların saraylarında saatler ve saat ustaları boy göstermeye başladı. Derken, 1336'da heyecan verici bir teknolojik gelişme yaşandı: Dominiken rahip Galvano Fiamma gasıp kral Dük Azzo Visconti'nin hükümdarlığı döneminde Milano'da dikkat çeken bir gelişme yaşandığı duyurdu:

> *Kilise kulesinde bir sürü çan var, ayrıca insanı hayran bırakan bir saat* [horilogium] *var. Hayran bırakıyor, çünkü günün 24 saatine göre, gece gündüz 24 kez bir kampanaya* [campana] *vuran çok büyük bir çan bu. Saat birde bir kere, ikide iki kere, üçte üç kere, dörtte dört kere olacak şekilde çalıyor, böylece saatin kaç olduğu anlaşılabiliyor. Bu tüm ülkelerin halkları için son derece gerekli bir şey.*[6]

Milano kroniğinde verilen bilgi o zamanlar çoktandır bilinen *kaçış* mekanizması dışında mekanik açıdan çok daha karmaşık bir

---

5. Lynn Thorndike, *The Sphere of Sacrobosco and Its Commentators*, (Chicago, IL, 1949), 180, 230.

6. Galvano Fiamma, "*Opusculum de rebus gestis ab Azzone, Luchino et Johanne vicecomitibus*", Ludovico Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, 2.i baskı., cilt. 12, 4, (Bolonya, 1938), 16.

mekanizmadan söz etmektedir: Saat başlarında otomatik olarak çalan mekanizma. Saatin çarkında ağırlıkla çalışan bir çarkı (kilit çarkı) serbest bırakarak çanın çekiç mekanizmasını harekete geçiren bir pim bulunur. Çan sesi ahenkle çalmaya başladıktan sonra başka bir kilitleme kolu kilit çarkının dış çeperine farklı aralıklarla açılmış çentikler üzerinden kayar. Çentikler arasındaki boşluğun uzunluğu saate göre değişen vuruşlara denk gelir. Kilitleme kolu çentiğe düşer ve vuruş durur.

Milano kroniğindeki ilginç ifadeler daha sonraki tarihlerde Avrupa'nın başka yerlerindeki şehir kroniklerinde de bolca tekrarlanmıştır. Bu kronikler kendi kendine hareket ederek veya çalarak zangocun işini gören muhteşem bir otomattan söz etmektedir. Avrupa'daki ilk gerçek otomat olan bu her saat başı çalan saat ve onun kilitleme çarkı, aslında delikli Hollerith kartlarıyla –otomatik bir şekilde çalışan makineyi kontrol eden bilgileri barındıran veya veri işlemeciliğinde kullanılan delikli kartlarla– çalışan ilk bilgisayarların atası gibidir.

Saat başında çalan meydan saatleri ("saat", "grosse horloge", "zythglocke") bu noktadan itibaren hızla yayıldı ve bu süreç düzgün biçimde belgelendi. Ünlü şair Petrark (Francesco Petrarca) 1353 Eylül'ünde ikinci yeniliğin nerede gerçekleştiği konusunda bir ipucu vermektedir. Petrarca, Milano'dan gönderdiği bir mektupta gününü boşa harcayan bir ziyaretçinin gevezeliğinden yakınmaktadır. Sonunda, daha kısa bir süre önce icat edilen ve artık Kuzey İtalya'daki bütün şehirlerde zamanı ölçen meydan saatinin (*horologium publicum*'un ilk örneği) sesiyle rahatlamış ve ziyaretçiyi başından savmıştı.[7]

---

7. *Epistolae de rebus familiaribus et Variae*, ed. Giuseppe Fracassetti, c. 3, (Floransa, 1863), vr. 44, 419.

15. yüzyılın başlarında, ölçekleri Santiago de Compostela ile Moskova arasında değişen her ortalama Avrupa şehri, sakinleri için bir meydan saati inşa etmiş olmakla gurur duyuyordu. Bazen topraklarının tamamını meydan saatleriyle donatmak isteyen otoritelerin de katkısıyla, sonraki yüzyıllarda şehirleri daha küçük yerleşimler izledi. Nadiren bu saatlere itiraz edenler de çıkıyordu. Ama meydan saati zaman içinde düzenli şehrin bir simgesi hâline geldi.

14. yüzyılın sonlarına doğru (ağırlıkla çalışan) ev saatleri ve taşınabilir saatler kullanılmaya başladı. Floransa'daki katedral kubbesinin mimarı Filippo Brunelleschi'nin (1377-1446) biyografi yazarı, usta bir kuyumcu olan mimarın gençliğinde normal ve zilli saatler yaptığını ve ayrıca büyük zemberekler üzerinde çeşitli deneyler gerçekleştirdiğini söylemektedir.[8] Zemberek herhangi bir konumda ve hatta alet çalışır durumdayken boşalarak enerjisini serbest bırakan gergin bir çelik yaydan ibarettir. Zembereğin dezavantajı gücünü çok düzensiz bir şekilde serbest bırakmasıydı. Derken zaman içinde bu sorunu ortadan kaldıran mekanizmalar, "salyangoz" (zincirle dönen çark) veya nadir "yığınsız yay [*stackfreed*]" (mil dirsek mekanizmalı) saatler geliştirildi. Saatler giderek küçüldü ve çok geçmeden bireylerin giysilerine veya kollarına takabildiği saatler moda oldu.

Astronomi aletleri geliştiren bazı gökbilimciler sadece güneşin, ayın ve zodyaktaki yıldız kümelerinin hareketlerini değil, gezegenlerin düzensiz hareketlerini de gösteren mekanizmalar geliştirdiler.[9] Bu son derece gelişmiş ve nadir bulunan gezegen saatlerinin ilk örneği, Hertfordshire'deki Aziz Albans Benediktin

8. *The Life of Brunelleschi by Antonio di Tuccio Manetti*, ed. Howard Saalman, (University Park, PA ve Londra, 1970), 51.

9. Emmanuel Poulle, *Équatoires et Horlogerie planétaire du XIIIe au XVIe siécle*, (2 cilt, Cenevre ve Paris, 1980).

manastırının baş keşişi Wallingfordlu Richard'ın yaptığı ve *Tractatus Horologii Astronomii* (1327) adlı kitabında anlattığı astronomi saatiydi.[10] Giovanni Dondi'nin 1365 yılında tamamladığı Astrarium'u dünyanın harikalarından biri olarak niteleniyordu.[11] Giovanni Dondi'nin babası Jacopo Dondi'nin Padova'daki Palazzo Capitanato'nun kulesine yaptığı astronomi saati nedeniyle aile "dell'Orologio" sıfatıyla anılıyordu. Ancak bu karmaşık mekanizmaların ne kadar düzgün çalıştığı meşkûktür.

Meydan saatleri ilerleyen dönemlerde şehir sakinlerinin ihtiyaçlarını karşılasa da dakik sayılmazdı. Günde yirmi dakikalık sapmalar hiç de az görülen bir durum değildi. Zengin şehirler şatafatlı saat kuleleri yaptırıyor, meydan saatlerine astronomik veriler ve tarihle ilgili bilgiler veren kadranlar, otomatik çan tokmakları (*Jaquemarts*) veya otomatik müzik mekanizmaları (*carillons*) ekletiyordu. Meydan saatleri itibar göstergesi aksesuarlardı. Bu çerçevede zaman zaman hükümdarlar da maddi katkıda bulunur veya uzman saatçilerini gösterirlerdi. Kasabalarda meydan saatlerine destek olan belli bir sosyal grup yoktu. Örneğin tüccarların hiçbir yerde maddi destek verdiği veya bir girişime önayak olduğu görülmemişti. Dini kurumlar, katedraller veya manastırlar meydan saatlerine karşı değillerdi. Kilise otoriteleri incelendiğinde Jacques Le Goff'un "kilise zamanı" iddiası destek bulmaz. Aksine kiliseler kendi dini saatlerini modern zamana göre

10. John D. North, *Richard of Wallingford. An Edition of his Writings with Introductions, English Translation and Commentary*, (3 c., Oxford, 1976); John D. North, *God's Clockmaker: Richard of Wallingford and the Invention of Time*, (Oxford, 2005).

11. Silvio A. Bedini ve Francis R. Maddison, *Mechanical Universe. The Astrarium of Giovanni de Dondi*, (*Transactions of the American Philosophical Society*, n.s. vol. 56, pt. 5 (Philadelphia, 1966); Giovanni Dondi dall'Orologio (1318–89), *Tractatus astrarii. Édition critique et traduction de la version A*, ed. Emmanuel Poulle (Geneva, 2002).

ayarlıyorlardı. Le Goff'un ticari alanda (paranın yaygınlaşması, uzun mesafeli ticaret, uluslararası piyasalar, çift girişli usulde muhasebe defteri tutma, bankacılık, sigortacılık) zamana karşı artan ilgiye dikkat çekmek için kullandığı "tüccar zamanı"yla faaliyet programları, fuar ve festival tarihleri kastedilmekteydi. Günün zamanını ölçmek ve günü eşit saatlere bölmek iş saatlerinin düzenlenmesi açısından da önemli hâle gelmişti, zira zaman aralıklarının belirlenmesi hem patronların hem de işçilerin işine geliyordu.

Meydan saatlerinin potansiyel avantajlarını önceden bilmek mümkün olmadığından, daha önceden saate veya eşit zaman dilimlerine bir ihtiyaç duyulup duyulmadığını bilmek de mümkün değildir. 15. yüzyılın başlarında kendisini bir İngiliz rahip olarak tanıtan meçhul bir yazar astrolojiyi kesinlikle onaylamadığını söylüyordu, çünkü yıldızlar insanların zamanı bölmesine yardım ediyordu. Ona göre manastır saatleriyle (*horlege*) şehirlerdeki büyüklü küçüklü saatler (*clokkes*) sakinleri yönetmiyordu; şehir sakinleri saatlerle kendi kendilerini yönetiyorlardı.[12] Yazar dolaylı yoldan şehirdeki zamanla kırsal kesimdeki zamanın birbirinden farklı olduğunu söylüyordu.

Kaçış çarklı ve saat başlarında otomatik olarak çalan saatleri yıl boyunca değişen mevsimsel saatlere uyarlamak çok zordu. O yüzden meydan saatlerinin yaygınlaşmasını seküler toplumlarda modern saat zamanına adapte olunması takip etti. Gökbilimcilerin aşina olduğu eşit uzunluklardan oluşan modern saat bir günün yirmi dörtte birinden oluşuyordu, yani altmış dakikalık bir birim olarak görülmüyordu. Daha küçük birimlere saati dakikalara bölerek ulaşılmadı. Zaten saatler de

12. *Dives and Pauper*, ed. Priscilla Heath Barnum (Early English Text Society, Original Series, 275) (Oxford 1976), 119 vd.

bu kapasiteye ancak çok sonraları ulaşabilecekti. Kum saati 14. yüzyılın başlarında, mekanik saatle aynı zamanlarda ortaya çıktı. Kum saati eşit zaman dilimlerini, yani saatleri veya birkaç saatlik zaman dilimlerini ölçüyordu. Kum saatleri saat zamanından bağımsız olarak çalışan güvenilir, ucuz ve sessiz zaman ölçerlerdi. Eski envanterler denizcilikte kullanılan kum saatlerinden söz ederken, eski resimlerde de çalışma odalarında kum saatleri görmekteyiz.

Daha sonra meydan saatlerine kadranlarla akrep ve yelkovanlar eklendi, ancak bunların yaygınlaşması uzun zaman aldı. Kiliselerin duaya ve ayine çağıran çanları insanların normal bir gününe basit ve yeterince doğru bir zaman çerçevesi sunuyordu. Her bölge belli amaçlar, kurumlar veya gruplar için kendine özgü ve karmaşık ses düzenleri kullanıyordu. Zamanı bildiren saat seslerine yenilerinin eklenmesiyle birlikte şehirlerde ses yelpazesi genişledi ve farklılaştı. Daha pratik bir açıdan bakıldığında, meydan saatlerinin sesleri ve modern saat diliminin ortaya çıkışı belli gruplara seslenen veya belli görevleri hatırlatan çan seslerini gereksiz hâle getirdi. Ancak gelenekler ve uzun yılların yarattığı alışkanlıklardan kopamama duygusu bu değişim sürecini o kadar yavaşlatıyordu ki, değişimi fark etmek mümkün bile değildi.[13]

Arşidük Azzo Visconti, Milano'daki çalar saatin yapılmasından üç yıl sonra, 14 Ağustos 1339 tarihinin "yirmi dördüncü saatinde" öldü.[14] *Annales Mediolanenses* Arşidük'ün ölümünü kayda geçirirken ilk kez "modern saat"i yani birbirine eşit yirmi

13. Alain Corbin, *Les cloches de la terre: Paysage sonore et culture sensible dans les campagnes au XIXe siécle,* (Paris, 1994); İng. çev. *Village Bells: Sound and Meaning in the 19th Century French Countryside,* (New York, 1998).

14. *Annales Mediolanenses Anonymi,* Muratori Rerum Italicarum Scriptores, 16, 1730, sütun 710.

dört saat sistemini kullandı. O güne kadar kayıtlarda astronomik saatler kullanılmaktaydı. Modern saat gün ışığından ve değişen mevsimlerden bağımsız olduğu için zaman ölçen aletlerden başka bir belirleyici yoktu. Avrupa'daki meydan saatlerinin yapımıyla ilgili kayıtların neredeyse tamamını modern saatlere göre zaman göstergelerine geçiş izledi. İlk kayıtların ağırlıkla İtalyan yarımadasına ait olması vurmayla çalışan otomatik çalar saatlerin ilk kez Kuzey İtalya'da icat edildiğini de doğrulamaktadır. Şehir hayatında dini saatlerin ve bunların çan seslerinin yerlerini modern saatlere bırakması hemen hemen iki yüzyıla yayılan uzun bir süreç aldı.

Saatlerin çalış sistemleri başlangıçta hayli farklılıklar gösteriyordu. ("İtalyan saatleri" olarak bilinen) İtalyan modeli güneş batımından yaklaşık yarım saat sonra başlıyor ve ertesi akşam I'den XXIV'e kadar eşit aralıklardan oluşuyordu. Yarımada dışında Bohemya, Lehistan ve Silezya'da da 18. yüzyıla kadar İtalyan modeli kullanıldı. Bu model güneş ışığına göre saati esas alıyordu, ancak takvim konusunda belli bir uzmanlık gerektiriyordu. Ayrıca günde tam 300 çan vuruşu yapıldığından mekanizma ve halatlara epeyce fazla yük biniyordu. Çözümlerden biri günü altı saatten oluşan dört dilime bölmekti; nitekim bu düzenlemeyi İtalya'daki eski saatlerde hâlâ görmek mümkündür. Nürnberg ve Frankonya'nın bazı yerlerinde gündüzler mevsime göre değişen çeşitli sayılarda eşit saatlere bölünmüştü. Bu model de güneş ışığının bulunduğu saatlere dayanıyordu, ancak çalar saatleri iki haftada bir ayarlamak için tablolar kullanmak gerekiyordu. Kuzey Avrupa gece yarısı başlayan ve bugün de büyük ölçüde kullanılan on iki saatlik iki dilime dayalı bir model geliştirdi. Bu soyut çözüm gün ışığından ve mevsimlerden bağımsız olarak işlemekte olup, saatler bir güneş saatinin yardımıyla öğlenleri kolayca ayarlanabiliyordu.

Yazılı tarihsel kayıtlarda saat zamanının, ilk meydan saatinin inşasından kısa bir süre sonra tutulan kronikler, noter kayıtları, günlükler ve tarihlendirilmiş elyazmalarının künyeleri gibi kaynaklarda kullanılmaya başladığı görülmektedir. Londra'daki Westminster Sarayı'nın büyük saati 1369 yılında kurulmuştu. En azından 1376'dan itibaren Kraliyet sarayı, Parlamento ve Goildhall çeşitli vesilelerle saat zamanı kullanmaya başladılar. Avrupa şehirlerinde modern saate geçişi zamanın kullanılış şekliyle ilgili bir dizi önemli değişiklik takip etti. Şehir surları içinde yaşayan bazı "meslek grupları" bir yüzyıl gibi bir süre içinde kendi zamanlarını saate göre ve modern saatler kullanarak düzenleyecek şekilde yeni teknikler geliştirdiler. 14. yüzyılın sonlarından itibaren şehir meclisleri ve mahkemeler, özellikle de bu itibari görevlere seçilmek için başta can atan tacir ve zanaatkârlar idari işlerde yaşanan patlamadan, çözülmesi ve üzerinde karar verilmesi gereken iş yükünün artmasından yakınmaya başladılar. Son zamanlarda birçok alanda kontrol eski hâkim oligarşinin elinden alınmış ve zaman zaman bu uğurda şiddetli mücadeleler yaşanmıştı. Ancak 14. yüzyıldan itibaren birçok şehirde çoğunlukla vasıfsız, kilise dışından olan kimselerden müteşekkil şehir meclisleri idarecilerin sırtında yük olmaya başladı. Gönüllü yurttaşlar bu işten uzaklaştı.

Eleman sıkıntısını gidermenin yollarından biri görev alanlara ücret ödemekti. Diğer bir çözüm de toplantıları belli bir zamana bağlamak ve programlara sıkı kurallar getirmekti. Bu çerçevede örneğin, toplantı zamanlarıyla büyük kilisedeki ayinler arasındaki geleneksel bağlantı kesilebilir ve böylece şehir meclisi toplanmak için ayinin bitmesini beklemek zorunda kalmazdı. Yeni meclis üyeleri toplantının örneğin sekiz gibi bir saatte baş-

lamasına karar verdiler. Katı program saati uygulamasını, kum saatiyle ölçülen çeyrek saat içinde toplantıya gelmeyen üyelerin ödeneklerini kesme uygulaması izledi. 18. yüzyıla kadar bu türden binlerce düzenleme yapıldı. Bu soyut ve katı yapının temelinde meydan saati zamanı yatıyordu. Kum saatleri bu yapı içinde bir miktar esneklik sağlıyordu, örneğin gündemin bazı maddelerine daha fazla veya daha az zaman ayrılabiliyordu. Meydan saatleri farklı işlerin birbirinden ayrılmasını kolaylaştırdığı gibi, büyük saatin çan sesinin duyulamadığı yerlerde dahi işlerin bir eşgüdüm içinde görülmesine imkân sağlıyordu– tabii bunun için ikinci veya üçüncü saatlerin birbirleriyle makul bir senkronda çalışması gerekiyordu. Böylece eşgüdüm ilk kez mekândan bağımsız hâle geldi.

Yeni saat zamanından pazarlar da etkilendi. Şehir pazarı tanımı gereği insanların belli zamanlarda belli ihtiyaçlarını karşıladıkları kamusal bir alandı. Geleneksel uygulamada sabit bir mekâna kurulan pazarların açılış ve kapanışları çalan çanlarla veya görsel işaretlerle belirleniyordu. Böylece hem herkese eşit fırsat tanınmış oluyor, hem malların fiyat ve kaliteleri kontrol altında tutulabiliyor, hem de vergi ve benzeri ödemeler kolayca toplanabiliyordu. Kasabaya giden yol üstünde önceden alışveriş yapılmasını ve toptancılarla Pazar komisyoncuları (toptancıdan mal alıp bunları biraz daha yüksek fiyatla aynı pazarda satan kişiler) arasında gizli dalavereler dönmesini engellemek için, alışverişler belli pazar zamanlarıyla ve sabit mekânlarla sınırlanmıştı. 14. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasında pek yaygın hâle gelen saat zamanı düzenlemelerinin bir amacı da imtiyazlı yerel tüketiciyi kayırmak adına yabancı perakendecileri uzak tutmaktı.[15] Taze

15. Örneğin yerli tavukçular, yabancı tavukçulardan gizli veya açık bir şekilde alışveriş yapamazlardı "*avaunt neof de la clokke sone; au fin qe les seignours et bones gentz puissent achatier lour vitallies come lour bosoigne*", Londra *Liber Albus, compiled in*

balık satışını sıkı bir biçimde belirlenmiş vakit aralıkları tayin ediyordu.

Okul saatleri de şehir programıyla bağlantılıydı, çünkü öğretmenler aynı zamanda şehir meclisinde veya kilisede görev yapıyordu. Ayrıca öğrencilerin kilise ayinlerinde ve cenazelerde ilahi söylemesi gerekiyordu. Dolayısıyla dini hizmetlerle meclis toplantılarının da bir şekilde koordine edilmesi yetmiyor, ayrıca bu bireylerin (örneğin) öğleden sonra ikide yapılacak bir cenaze törenine göre de vakit ayarlaması yapmaları gerekiyordu. Devlet okulları bu çerçevede süratle katı zaman çizelgeleri oluşturdular. Fakat bu yeni planlama biçimi öğretim yöntemlerini de değiştirdi. Tedrisata yeni bir konu veya çalışma alanı eklendiğinde buna da belli bir zaman ayrılıyordu. Başka bir deyişle, konunun ne kadar önemli olduğu belli metinlerin içeriğiyle değil o konuya ayrılan az ya da çok saatle ölçülüyordu.

Buna artan bilgi birikiminin ve eğitimin nasıl ele alınacağıyla ilgili Hümanist tartışmalardan kısmi bir cevap bulmak mümkündür. Hümanist eğitimciler Yunanca ve Latince metinlere eşit zaman ayrılması gerektiğini fikrini ortaya attılar. Bu eğitimciler ayrıca bireysel çalışmaların katı zaman çizelgeleriyle kontrol altına alınması gerektiğini düşünüyorlardı. Üniversiteler zaman içinde kendini kanıtlamış olan "*ordines legendi*"leriyle (okuma düzeni), yani bölümlere ve kısımlara ayrılmış kitaplarıyla modern planlama biçimlerine uyum sağlamakta yavaş kalmışlar ve 15. yüzyılın sonlarından itibaren saat ve modern zaman ölçülerini kullanmaya başlamışlardı. Bu durum 15. yüzyıldan itibaren görsel sanatlarda neden kum saati veya mekanik saat bulunmayan bir öğrenim veya ders sahnesi bulunmadığını açık-

---

1419, *Munimenta Gildhallae Londoniensis*, ed. Henri Thomas Riley (Londra, 1869), 465. karş. Arthur Francis Leach: *Beverley Town Documents*, (Londra, 1900), 125.

lamaktadır. Aynı şekilde, birçok karmaşık saray düzenlemesinde idari ve törensel işlemlerin saat zamanına göre düzenlendiği görülmektedir.

15. yüzyıldan itibaren kilise kararlarında da Pazar ayinleri ve hafta içi ayinleriyle ilgili düzenlemelere giderek artan biçimde zamanlamanın da dâhil edildiği ve vaazlar için belli süre sınırlamaları getirildiği görülmektedir. 16. yüzyıldaki Reform'un ardından Protestanların birçok kararında ayinlerin neden katı programlara bağlandığını anlatan gerekçelere yer verilmekteydi. Vaaz sürelerinin sınırlanması gerektiği ifade ediliyordu: Çünkü şehir yöneticilerinin toplantılarından alıkonmaması gerekiyordu, çünkü memur ve işçilerin işlerinden alıkonmaması gerekiyordu, çünkü hamile kadınların zor durumda bırakılmaması gerekiyordu, çünkü ısıtma malzemesinden tasarruf edilmesi gerekiyordu, çünkü vaizlerin sade bir dil kullanması, eski hikâyelerin içinde kaybolup gitmemesi, tuhaf alıntılar yapmaması, anlaşılmaz teşbihlere girmemesi, yabancı dil kullanmaması gibi şeyler gerekiyordu. Vaazlar bu şekilde belli bir düzen altına alınıyordu. Ayrıca reformcu sabık-Katoliklerin veya gizli mezhepçilerin vaazlarının içeriğini kontrol etmek mümkün olmadığından, zamanı kısıtlamak suretiyle muhalif içerik riski asgariye indirilmiş oluyordu. Programlama yapmak ve süreler belirlemek suretiyle, çok basit yöntemlerle aynı anda birçok farklı ve birbiriyle çelişen hedefe ulaşılabiliyordu. Tekil bir hedefe başka araçlarla da ulaşılabilirdi ancak amaçların mantıkları ve içerikleri farklı olduğunda zamanın dilimlenmesi pek uygun olmasa da vaktin organizasyonunu yapmanın en iyi yoluydu. Kilise vaaz kürsüleri için bile kum saatlerinin ve saat kulelerinin hükmünün ne denli geniş bir hüküm olduğunu zamanın dilimlenmesinin zaman organizasyonundaki rolü açık bir şekilde gösteriyor.

Saat zamanına adapte olunmasıyla birlikte emek zamanında da etkin yenilikler oldu. Geleneksel iş organizasyonu birimi güneşin doğuşuyla batışı arasındaki süreydi. 13. yüzyılın sonlarından itibaren iş gününün süresi üzerinde görüş ayrılıkları çıkmaya başladı. Jacques Le Goff'un yerinde tespit ettiği üzere bu görüş ayrılıkları 14. yüzyılda Kara Ölüm'ün neden olduğu demografik felaketin ardından daha da tırmandı.[16] Emek arzının kısıtlı olduğu, çalışanların ve özellikle de ücretlilerin "altın çağlarında" çalışanlar daha yüksek ücretler talep ediyor, greve gidiyor veya işi bırakıp gidiveriyorlardı. Ücretleri değiştirmek kolay değildi, zira ücretler genelde kraliyet kararnameleriyle ve köklü geleneklerle belirleniyordu; dolayısıyla işçiler ücret yerine iş gününün kesin kurallarla belirlenmesini talep etmeye başladılar. Bu çerçevede uygulanan bir pratik iş gününün başında ve sonunda çan çalmak veya benzeri işaretler (*campana laboris*, *Marangona*, *cloche des ouvriers*, York'ta *campana cementariorium*) kullanmaktı. Böylece emek zamanıyla pek güvenilir olmayan kilise çanları arasındaki ilişki koparıldı. Zaten kilise çanlarının çokluğu çan seslerinin birbirine karışmasına yol açıyor ve bu da zaman zaman çalan çanın ne için çaldığı konusunda tartışmalara neden oluyordu.

İş saatlerini düzenlemenin daha etkili bir yolu süreyi saat zamanına göre belirlemekti.[17] Normal bir iş günü on ikiden orta-

16. Jacques Le Goff, "Labor Time in the 'Crisis' of the Fourteenth Century. From Medieval Time to Modern Time" (1963), in *Time, Work and Culture in the Middle Ages*, çev. Arthur Goldhammer (Chicago, IL, 1980), 43–52.

17. 1368 yılında York Minster inşaatında çalışma saatlerinde St. Mary's Abbey'in çanlarına göre belirlenmişti; molalar "spacium dimidae Lente"nin yani aşağı yukarı yarım saatlik yürüme süresinin üzerine çıkmalıydı. *Middle English Dictionary*'deki ilk İngiliz "saat" kavramı tarifine göre iki yıl sonra, yani 1370'te çalışma süresi "işçi verimli çalışılabildiği sürece" yani "itte be hegh smytyn by

lama on dört saate çıktığı için muğlak olmayan sabit saatler –gün ışığı saatlerinin önemini bir anda değiştirmese de-,[18] uzun vadede çalışma saatlerinin uzunluğuyla ilgili pazarlıkları kolaylaştırdı. Örneğin iş gününü yaz aylarında kısaltmak suretiyle çalışma saatlerini gün ışığı saatlerinden ayırdı. İngiliz iş yasasında yapılan ve ilk kez saat zamanını esas alan 1495 tarihli bir değişiklikle (11 Henry VII, madde 22.4; hüküm 1514/15 6 Henry VIII, madde 3 ve 1563 5 Eliz. madde 4), işçiler, hizmetçiler, çiftçiler ve tarım işçilerinin yaz aylarında işe sabah 5'te başlayıp akşam 7 veya 8'e kadar çalışmaları karara bağlandı. Molalar iki veya iki buçuk saatten fazla olamazdı. Çalışma saatleri kış aylarında, tam sınırlar konmasa da gün ışığına paralel olarak daha kısa olacaktı. "İş günü güneşin doğmasıyla başlayacak ve aynı günün akşamına kadar sürecekti." Yasa her zaman tam uygulanmasa da 12 ilâ 13 saatlik iş günü gerek ülke düzeyinde gerekse yerel düzeyde kural hâline geldi. Çok muhtemeldir ki çalışma saatleri fiilen hiçbir düzenli rutinde işlememiştir.[19]

Saat zamanı uzun vadede çalışma saatleriyle güneşin doğumundan batımına kadar olan iş günü arasındaki bağlantıyı kopardı ve çalışma saatleri pazarlık ve müzakerelere göre belirlenmeye başladı. Glasgow Hammermen'i çalışanları 1748 yılında bir cemiyet kurdu. Müstakbel sendikaların habercisi olan bu cemiyet iş saatlerinin kısaltılması için arz sundu. Paydos saatlerinin akşam 8'den 7'ye çekilmesi talep edildi. Yoksa okula gidecek zamanları kalma-

---

ye clocke" şeklinde belirlendi. Mola "ovyr re space of ye tyme of an houre" yani bir saatten uzun olmalıydı; *The Fabric Rolls of York Minster with an Appendix of Illustrative Documents*, (Surtees Soc. 35) (Durham, 1859), 171–173, 181–182.

18. Karş. Londra Sendikalar Konseyi'nin çalışma saatleri tablosu, Robert Campbell, *The London Tradesman: Being a Compendious View of All the Trades, Professions, ...* (Londra, 1747), 331–340.

19. Donald Woodward, *Men at Work: Labourers and Building Craftsmen in the Towns of Northern England, 1450–1750*, (Cambridge, 2002), 123–126.

yacak ve eğitimin faydalarından yararlanamayacaklardı. Patronlar çalışma ücretini artıracağı gerekçesiyle talebi reddetti. Onlara göre işçiler akşamları boş zamanlarını faydalı bilgiler edinmek yerine "aylaklık ederek" (sokaklarda avare dolaşarak), lüzumsuz gevezelik edip içerek geçiriyorlardı.[20] 18. yüzyılda çalışma saatleri ciddi biçimde kısaldı, hatta bazı sendikalar mesaiyi on saate kadar indirmeyi başardı.[21] Çalışma saatiyle ilgili kurallar epeyce katı görünmektedir, ancak yıl boyunca aynı işte çalışabilen işçi sayısının istisna denecek kadar az olduğunu hatırlatmak gerekir. Pazar günleri bütün Avrupa'da tatildi, ayrıca birçok ülkede dini bayramlar da tatil kabul ediliyordu. Ancak 19. yüzyılın ortalarına kadar bu konuda kesin düzenlemeler bulunmuyordu.

Molaların ve yemek saatlerinin düzenlenmesinde kum saatleri yaygın olarak kullanılıyordu. Bu önemli bir gelişmedir, çünkü Ortaçağ'ın sonlarında fazla mesai demek, yemek molası vermeden çalışmak demekti. Bu çerçevede saat başına ücret kavramı ortaya çıktı. Başlangıçta sadece atlanan yemek molaları için kullanılan bu kavram zamanın bir meta olarak algılanmasında önemli bir adım oldu. Bazı yerlerde ücretliler molaların saat zamanına göre düzenlenmesini talep ederken, bazı yerlerde kum saati talep ediliyordu. Bu taleplerin ilk örneklerine Milano katedralinin inşaatıyla ilgili idari kayıtlarda rastlanmaktadır. Hatta bu noktada bir adım daha ileri gidildi ve tek bir mermer bloğun üretim maliyeti blok için harcanan çalışma saati üzerinden hesaplanmaya başladı.[22] Ancak 18. yüz-

20. Harry Lumsden ve Patrick Henderson Aitken, *History of the Hammermen of Glasgow. A Study Typical of Scottish Craft Life and Organisation*, (Londra, 1912), 33–34.
21. Edward P. Thompson, "Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism", *Past and Present*, 38 (1967), 56–97, 85.
22. *Annali della Fabbrica del Duomo di Milano*, ed. Cesare Cantu (Milan, 1877), 79; Annali appendici I (1883), 318.

yıldan önce saat başına ücret sisteminin son derece az kullanıldığını da hatırlamamız gerekir.

Thomas Moore toplumda adil bir emek dağılımı için saat zamanına geçişin ve eşit saatin kabulünün ne kadar önemli olduğunu fark etmişti. Moore 1510'da kaleme aldığı *Ütopya* adlı eserinde, Ütopya'da yaşayanların günde sadece 6 saat çalıştıkları hâlde toplumun bütün ihtiyaçlarını karşılayabildiklerini söylüyordu. Bunun yolu aylakları yani kilise adamlarıyla aristokrasiyi de çalıştırmak ve günü 24 eşit saate bölmekti.[23] Yuvarlak bir rakamdan oluşan normal bir iş günü kavramı 19. yüzyılın ütopyacı sosyalizminde yeniden gündeme geldi. Robert Owen 1810'da on saatlik bir iş günü talebini ortaya attı ve bunu New Lanark'taki sosyalist işletmesinde fiilen de hayata geçirdi. 1817'de önüne 8 saatlik iş günü hedefi koydu ve "8 saat iş, 8 saat istirahat" sloganını ortaya attı. Aslında günü üçe bölme formülü birçok örnek biyografide de gündeme gelen çok eski bir vakit şablonuydu.[24] Fakat iş gününün uzunluğuyla ilgili bu tartışmalar, çekişmeler ve pazarlıklar ancak ortaçağ Avrupa'sının geç dönemlerinde ortaya çıkan mekanik saatler ve saat zamanıyla birlikte mümkün hâle gelmişti. Tabii tam olarak bu gayeye erişmek için birkaç asır daha geçmeliydi.

Edward P. Thompson'ın da ifade ettiği gibi, bağımsız köylüler ve bağımsız zanaatkârlar saat zamanını nadiren kullanıyor,

---

23. *The Complete Works of St. Thomas More*, ed. Edward S. Surtz S.J. ve Jack H. Hexter, cilt 4 (New Haven, 1965), 126; cf. Tommaso Campanella, "City of the Sun" yayın tarihi 1623: "Ancak Güneş Ülkesi'nde herkes çalışmakla yükümlü olmakla birlikte, günlük iş süresi yaklaşık dört saattir. Kalan saatler keyifle bir şeyler öğrenmeye, tartışmaya, okumaya, yazmaya, yürüyüşler yapmaya, zihni ve bedeni çalıştırmaya ve oyunlar oynamaya" ayrılır. F. Tommaso Campanella, Ek, *Politicae Civitas Solis*, (Frankfurt/M., 1623), 435.

24. Gösta Langenfelt, *The Historic Origins of the Eight Hours Day. Studies in English Traditionalism*, (Stockholm, 1954).

daha çok işin niteliğine ve tarım yılının, pazar koşullarının durumuna ve sipariş defterinin gerekliliğine göre çalışıyorlardı.[25] Bu zaman yönetimi, mevsim döngülerine, hava koşullarına ve besi hayvanlarının ihtiyaçlarına göre şekillenen ve sık sık panayırlar ve yortularla kesintiye uğrayan romantik nokta-i nazardaki basit bir kırsal yaşam değildir. Tarım yılı ve tarım günü gündelik işlerden oluşan hayli karmaşık bir günlük zamanlama ve uzun vadeli planlama gerektirir. Gervase Markham 17. yüzyılın ortalarında saban süren bir çiftçinin yorucu gününü saat zamanıyla tayin edilmiş bir planlama üzerinden tasvir etmişti.[26]

ZAMANIN FANİLİĞİ VE TASVİR EDİLMESİ

Ayrıntısına bakıldığında epey karmaşık olsa da Rönesans'ın zaman kavramlarını ortaçağdaki seleflerinden tefrik eden şey Rönesans'ın sıkı sıkıya seküler bir yaklaşıma sahip olmasıydı. Fanilik ve dünyevi şeylerin geçiciliği fikri entelektüellerin derinden uğraştığı bir mevzuydu. Zaman genelde yıkıcı bir güç olarak görülüyordu. Bu yıkıcılığın üstesinden gelmenin arzu edilen bir yolu şöhretti. Zaman değerliydi de zira sürekli akıp gidiyordu ve bitmek bilmeyen bir acele duygusu yaratıyordu, dolayısıyla insanın kendisine ayrılan zamanı elden geldiğinde en iyi şekille kullanması lazımdı.

Rönesans sanatçıları 18. yüzyılın sonlarına kadar büyük ilgi gören epey zengin bir "zaman ikonografisi" geliştirmişlerdi. Petrarca'nın *Trionfi*'si zamanın antik mitolojideki zaman tanrısı Kronos

25. Edward P. Thompson: "Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism", 56–97.

26. Gervase Markham, *The Inrichment of the Weald of Kent*, 10. baskı (Londra, 1660), 115–117.

[Krónos] şeklinde tasvir edildiği sayısız görsel tasvire esin kaynağı olmuştu. Kronos bir elinde tırpan, öteki elinde bir kum saati tutan uzun ve ak sakallı, kanatlı bir ihtiyar adam olarak görünmektedir. Yunanca doğru veya uygun zaman anlamına gelen Kairos tasvirlerinde bu tanrı, bir fırsat doğduğunda tutup yakalanacak dikkat çekici bir perçemi olan genç bir adam olarak tasvir edilmektedir. Fortuna ikonografisinin unsurları çoğu zaman bir aradadır. Tarih kitaplarının iç kapak resimlerinde kullanılan "Hakikat zamanın kızıdır" (*Veritas filla temporis*) şeklindeki eski şiarı tasvir eden çizimler daha müspet bir zaman kavramını yansıtmaktadır.

HOROLOJİK DEVRİM

Araştırmacılar "horolojik devrim"le uzun 18. yüzyılda saat yapım teknolojisinde meydana gelen hızlı gelişmeleri kastetmektedir. Christian Huygans 1657'de saat regülatörü işlevi gören pandülü geliştirdi. Böylece pandüllü saatler günde sadece birkaç saniyelik sapmalar göstermeye başladı. Zaman ölçümü konusunda bu müthiş bir sıçramaydı. Huygens ve Nobert Hooke 1675'li yıllarda regülatör işlevi gören spiral denge yayını geliştirerek taşınabilir saatleri daha da güvenilir hâle getirdiler. Bu saatler artık günde sadece birkaç dakikalık sapmalar gösteriyordu. Huguenot saat imalatçıları 1685 tarihli Nantes Fermanı'nın feshedilmesinden sonra Fransa'dan kaçınca Avrupa'nın saat merkezi İngiltere'ye kaydı. İngiltere 18. yüzyılın ilk yarısında tam 100.000 saat üretti; bu rakam Avrupa'daki üretimin yarısıydı. Edward Barlow ve Daniel Quare'nin 1700'den önce geliştirdikleri tekrar mekanizması gibi teknik gelişmeler varlıklıların saatlere olan ilgisini daha da artırdı. 1728'de Chambers'ın *Cyclopedia*'sında da doğru biçimde belirtildiği gibi, "Saatler ilk kez İngiltere'de yaygınlaştığı için Mü-

kemmeliyet noktasına da yine burada ulaştılar".[27] Saatlere dakika işaretleri ve yelkovanlar eklendi. Benjamin Franklin 1751'de gelişmeleri şöyle özetliyordu: "Tuhaf Makinelerle Saatlerin Dakikalara ve Dakikaların Saniyelere bölünmesi ancak babalarımızın zamanında gerçekleşmiş yeni bir gelişmedir, ama artık şaşırtıcı bir Hassasiyet sağlanmıştır."[28]

Mükemmeliyet arayışları, İngiltere hükümetinin 1714'te Boylam Kurulu kurarak, doğru boylam tespiti yapanlara "ağırlığınca altın kadar miktarda devasa bir ödül verileceğini" ilan etmesiyle zirveye ulaştı. Zira doğru boylam tespiti okyanus seyrüseferinde hayati bir destek unsuruydu. İngiliz saat imalatçısı John Harrison 1773 yılında geliştirdiği deniz kronometresiyle bu devasa ödülü aldı. Uzun mesafeli deniz yolculuklarında yapılan denemeler deniz kronometrelerinin günde sadece bir saniyelik sapmalarla dakik çalıştığını gösterdi.[29] Spor ve özellikle de at yarışları yeni bir hız çılgınlığı başlattı ve hassas kronometreler bu çılgınlığı daha da kamçıladı. Daha 17. yüzyıl gibi erken bir dönemde yarışlarda dakikanın parçalarına kadar hassas bir zamanlama hesabı yapılıyordu. 18. yüzyılın başlarına gelindiğinde koşu zamanları saniye hassaslığında hesaplanmaya ve hassas kronometreler kullanılmaya başladı.[30] Bu türden özel kronometrelerle birlikte

---

27. Ephraim Chambers, *Cyclopadia: or, An Universal Dictionary of Arts and Sciences*, cilt 2 (Londra, 1728), 344.

28. *Poor Richard's Almanac Improved*, Ocak 1751.

29. Dava Sobel, *Longitude: The True Story of a Lone Genius Who Solved the Greatest Scientific Problem of His Time*, (New York, 1995).

30. "Kronometrelere aynı anda basılması ve bir anlaşmazlık çıkması hâlinde kararın aynı anda basılan üçüncü kronometreye göre verilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak kronometreler arasında büyük farklılıklar oluyordu, yani bir kronometreye göre 3 dakikalık fark oluşurken, diğerinde 45 saniyelik ve üçüncüde 16 saniyelik fark oluşuyordu," *Ipswich Journal*, 6 Şubat 1731; daha fazla örnek için, Reginald Heber, *An Historical List of Horse-matches Run and of Plates and Prizes Run for in Great-Britain and Ireland*, cilt 1–18 (Londra, 1752–69); karş. Maria Kloeren, *Sport und*

daha az hassas olan meydan saatlerine ilgi giderek azaldı, çünkü insanlar artık güneşin kusursuz bir zaman standardı olmadığını görmeye başlamıştı. Dünya ekseninin eğimi ve yörüngenin eliptik şekli nedeniyle, o zamana kadar yaygın bir şekilde kullanılan ve güneşin yerel kuzey-güney ekseninde geçişine göre belirlenen "gerçek yerel güneş zamanı"nın süresi değişiklikler gösteriyordu. Bu durum sorunlar yaratınca, büyük şehirlerdeki (Cenevre, 1780; Londra, 1790; Berlin, 1810; Paris, 1816) yeni meydan saatleri "ortalama güneş zamanı"na göre ayarlanmaya başladı. Sırasıyla-14,3 dakika ve 6,4 dakika olan iki yerel saat arasındaki fark tablolarda "zaman denklemiyle" birlikte yayımlanmaya başladı. Hassas zaman ölçümüne ve dakikliğe duyulan ilginin arttığı açıktı.

İş bölümü ve ilk kitlesel üretim sistemleri sayesinde artık İngiltere'de sayıca hayli fazla olan orta sınıf da ev ve kol saatlerine kolayca ulaşabiliyordu. Saniye ibreli pandüllü saatler ve yelkovanlı cep saatleri hızla yaygınlaştı. İnsanlar zamanı bizzat tespit etmeye ve günlük zaman kayıtlarını kendileri tutmaya başlayınca meydan saatlerine olan ilgi de giderek azaldı. Fransız seyyah Henri Misson 1698'de şöyle diyordu: "Saatler. Londra'da çok sayıda büyük Saat [yani kule saati] yok, dolayısıyla evde otururken bunların pek faydası dokunmuyor, ama bu Sanat burada o denli gelişmiş, o denli yaygınlaşmış ki hemen herkesin bir Saati var. Ayrıca evinde Pandüllü Saat olmayan aile neredeyse kalmadı gibi."[31] Günlük zamanlamayla ilgili kişisel anlatılara yer veren romanlar, giderek yaygınlaşan günlükler ve gazeteler ev tipi saatlerle kol saatlerinin artık bir lüks olmaktan çıkıp gündelik hayatın sıradan bir parçası hâline geldiğini göstermektedir. Saat

---

Rekord. Kultursoziologische Untersuchungen zum England des 16. bis 18. Jahrhunderts, ("Kölner Anglistische Arbeiten", 23), (Leipzig, 1935), 215vd.

31. Henri Misson de Valbourg, *Memoirs and Observations in his Travels over England*, çev. [John Ozell] (Londra, 1719), 36–37.

zamanını ve hatta dakikaları bildiren günlük program kayıtları artık iyice yaygınlaşmıştı.[32] Eşya dökümleri ve polisteki hırsızlık kayıtları saatlerin değerli kişisel malzemeler olduğunu göstermektedir. Lorna Weatherill, Londra'da ve İngiltere çapında yaptığı bir ev eşyası kullanımı araştırmasında, aile reislerinde saat kullanımının hayli yaygın olduğunu tespit etmişti: "Erkeklerde saat kullanımının kadınlara göre daha fazla olması, erkeklerin ev dışındaki ilişkilerini düzenleme ihtiyacını yansıtırken, kadınların zaman programlamasının daha çok belirli işler bağlamında olduğu görülmektedir".[33] Bazı kibirli yazarlar taşralıların ev ve kol saatlerine ihtiyaçları olmadığını, çünkü onların zamanlarını güneşe ve besledikleri hayvanlara göre ayarladıklarını söylese de eşya listelerinden saatlerin kırsal kesimde de hayli yaygın olduğu anlaşılmaktadır.[34] Cissie Fairchild kol saatinin Parisli alt sınıflarda da yaygınlaştığını ve bunların altın görünümlü alaşım veya gümüş saatler yerine hakiki altın saatleri tercih ettiğini söylemektedir.[35] William Maitland çırakların abartılı kıyafetlerini eleştirirken özellikle "Kıyafetlere, Keten Kumaşlara, Peruklara, Altın ve

32. Örneğin Samuel Pepys, Diary, 13 Mayıs 1665: "Fakat, Tanrım! Hâlâ o kadar aptalca, o kadar çocukça davranıyorum ki bugün arabada giderken bütün öğleden sonra saati bir an elimden düşürmedim, yüz defa saate baktım. Bugüne kadar saatim olmadan nasıl yapmışım, bilmiyorum. ..." 23 Ekim 1665: "Kalktım ve Greenwich'e doğuru yürüdüm. Elimde saatle yürümekten keyif alıyordum. Bu sayede Woolwich'ten Greenwich'e ne kadar zamanda yürüdüğümü görebiliyordum. Buraya ortalama on beş dakikada geldiğimi gördüm. Bazen iki dakikalık gecikmeler oluyordu."

33. Lorna Weatherill, "The Meaning of Consumer Behaviour in Late Seventeenth and Early Eighteenth Century England", içinde John Brewer ve Roy Porter, ed., *Consumption and the World of Goods* (Londra ve New York, 1993), 211.

34. Carl B. Estabrook, *Urbane and Rustic England: Cultural Ties and Social Spheres in the Provinces 1660–1780*, (Manchester, 1998), 138, 141

35. Cissie Fairchilds, "The Production and Marketing of Populuxe Goods in Eighteenth-century Paris", John Brewer ve Roy Porter, ed., *Consumption and the World of Goods*, (Londra ve New York, 1993), 229–230.

Gümüş Kol Saatlerine" dikkat çekiyordu.[36] Zürih'te çıkarılan 1739 tarihli lüks tüketim yasasıyla kadınların köstekli gümüş saat (*Sack-Uhren*) kullanması ve hem erkeklerin hem de kadınların altın saat takması yasaklanmıştı. 18. yüzyılın sonlarında her türlü saatin yaygınlaşmasıyla birlikte saatlere vergi getirildi. William Pitt (Genç, İngiliz başvekili, ö. 1806) Fransa'yla devam eden savaş için mali kaynak sağlamak üzere 1796'da altın ve gümüş kol saatlerine vergi koymak istedi (37 Geo III [III. George] madde 108), ama bunun ev ve kol saati imalatında neden olacağı felaketler düşünülerek uygulama iki yıl ertelendi.

ZAMAN VE PARA

"Şunu hatırlayın, vakit nakittir."[37] Benjamin Franklin'in çoğu zaman kapitalizmin ruhunun temel ilkelerinden biri kabul edilen *Genç Bir Tacire Öğütler*'indeki (1748) bu ünlü cümle aslında yeni değildi.[38]

---

36. William Maitland, *History of London*, (Londra, 1739), 160; sonra: Alan Dugald McKillop, "Samuel Richardson's Advice to an Apprentice", *Journal of English and Germanic Philology*, 41 (1943), 53.

37. "Unutmayın, vakit nakittir. Çalışarak günde on şilin kazanabilen ama bunun yerine günün yarısını aylak aylak dolaşıp boş boş oturan biri, otururken veya aylak aylak dolaşırken altı peni harcasa bile tek kaybı bu kadar olmayacaktır; gerçekte beş şilin harcamış olacaktır ... Kısaca, zenginliğe giden yol, tabii istiyorsanız, pazara giden yol kadar açıktır. Bu da esas olarak iki sözcüğe bağlıdır: Çalışkanlık ve tutumluluk yani zaman da para da kaybetmeyin, her ikisini de en iyi şekilde kullanın",

38. Sir Thomas Wilson, *A Discourse Upon Usury*, (Londra, 1572): "Zamanın değerli olduğu söylenir"; "Zaman kaybeden para kazanamaz", Thomas Drake, *Bibliotheca Scholastica Instructissima. Or, a Treasurie of Ancient Adagies, and Sententious Prouerbes, Selected Out of the English, Greeke, Latine, French, Italian and Spanish, etc.*, (Londra, 1616). "Malın ölçüsü nasıl paraysa, işin ölçüsü de zamandır ve iş pahalıdır," Francis Bacon, *Of Dispatch* (1620), içinde *The Essays or Counsels, Civil And Moral*, içinde *The Works of Francis Bacon*, ed. James Spedding,

Ayrıca modern anlamdaki katı zaman-para denklemiyle de alakası yoktu.[39] Franklin sadece çeşitli çıraklık el kitaplarında geçen her zamanki ilkelere dikkat çekmekteydi. Zaman o devirlere dek aralıksız bir şekilde tartışma konusu olmuştu, ama henüz ölçülebilir bir meta hâline gelmemişti. Püriten zaman anlayışı Richard Baxter'ın *Christian Directory* (1673) adlı eserinden epeyce etkilenmiştir: Zaman kime aittir? Zaman temelde Tanrı'ya aittir ve onun hizmetinde kullanılması gerekir, çünkü Tanrı'nın değerli bir armağanıdır zaman. Herkes zamanı nasıl kullandığının hesabını Mahşer Günü'nde verecektir. Fakat Tanrı zamanı kullanma yetkisini dünyevi otoritelere, babalara ve ustalara devretmiştir. Dolayısıyla zamanı festivallerde, Aziz Pazartesi, Perhizin Arifesi gibi keyiflerle ve hatta tiyatro gibi boş işlere harcamak bir tür hırsızlıktır, Efendi'yi dolandırmaktır.[40] Eski Ahit'te geçen "Çalışkan el zengin eder" (Süleyman'ın Özdeyişleri, X. 4) sözü sürekli tekrarlanır, ama her tekrarlanışında Tanrı biraz daha geri plana itilir. Davranışları düzenleyen onca kitabın ana hedefi disiplinin, özdenetimin ve sürekli özeleştirinin değerini anlatmaktır. Aylaklık İblis'in ruha girdiği kapı olarak telakki edilirdi. Püritenlerin değerli zamanın boşa veya yanlış harcanmasından nefret etmesinin ardında bu anlayış yatmaktadır. Zamanın doğru şekilde kullanılmasının ekonomik gerekçeleri ve disiplin boyutları zaman içinde daha da önem kazandı, ancak işin parasal ölçüsü olan zaman kavramının gelişmesi için aradan yüz yıl daha geçmesi gerekecekti. Dolayısıyla "vakit nakittir" sözü 18. yüzyılın ortalarında henüz simgesel bir ifade olmaktan öte gitmiyordu.

---

cilt 9 (Boston, 1882), 162. "Kocası Ayakkabıcıydı, çok iyi bir Zanaatkârdı; ama Dakikaların nasıl geçtiğini umursamazdı. Karısı onu boşuna uyarmaya çalışırdı, Vakit Nakittir, diye; ..."; *The Free-Thinker*, 21 (18 Mayıs 1719), 84–85.

39. Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, (1905; İngilizce çeviri, Londra, 1930), böl. II: 'The Spirit of Capitalism'.

40. Samuel Richardson, *The Apprentice's Vade Mecum*, (Londra, 1734), 9, 15, 27.

Milano'ın Visconti dükleri 14. yüzyılın son zamanlarında atlı ulaklar için (*postae* olarak adlandırılan) belli istasyonlarda at değiştirme sistemi geliştirmişti. Kuryeler böylece taşıdıkları mesajı iletmek için gece gündüz at binebiliyordu. Bu mektupların hızlı ve güvenli bir şekilde ulaştırılması için yola çıkış ve diğer istasyonlara varış zamanları bir zaman çizelgesine işleniyordu. Kuryelere verilen standart emirlerde kuvvetle vurgulanan husus ivedilikti: "Hadi, hadi, hadi, hadi, gece gündüz uç, zaman kaybetme" (*"Cito, cito, cito, cito volando di et noche senza perdere tempo"*). Aynı sıralarda Prusya'da Töton Şövalyeleri aynı amaçla kusursuz bir saat-geçiş listesi sistemi (*Studenpässe*) kurmuştu. Bu tür değiştirme sistemlerinin olmazsa olmaz koşulu her istasyonda bir saat bulunması ve tabii atlıların veya posta şeflerinin belli safhalarda zamanı okuyup kaydedebilecek kadar okuma yazma bilmesiydi. Milano Düklüğü'nde kurulan sistem 16. yüzyılda Kuzey İtalyalı Tassis (Taxis) ailesinden posta atı sahipleri vasıtasıyla neredeyse bütün Avrupa'ya yayıldı. Visconti ulaklığının düzenli bir iş olup olmadığını ve ulakların düklük yöneticileri dışındaki kişiler tarafından da kullanılıp kullanılmadıklarını bilmiyoruz. Ancak Taxislerin işlettiği İmparatorluk postasının Güney, Batı ve Orta Avrupa'da da faaliyet gösterdiğini ve basit bir ücret (*porto*) karşılığında herkese hizmet verdiğini biliyoruz.

Kutsal Roma İmparatoru'nun Taxis ailesine tanıdığı ayrıcalıklar çerçevesinde ilk kez asgari sürat ve sabit dinlenme vakitleri belirlenmişti. Bu düzenlemeler sayesinde 1500 tarihinden itibaren hem sürat hem sefer hem de istasyon sayıları artmış, istasyonların arasına taş döşeli yollar yapılmış, yeni yol haritaları ve posta tarifeleri hazırlanmıştı. Bu posta sisteminin organizasyonu ve bu organizasyonu destekleyen alt yapı, hakiki bir iletişim

devrimine dönüşecek yenilikler sağanağını getirdi: haberler, basılı gazeteler, her türlü eşya ve nihayet yolcular posta arabalarıyla taşınmaya, seyahat süratleri ve zamanları giderek saat zamanına göre ayarlanmaya başladı. İtalya'da ve Hollanda Cumhuriyeti'nde atla çekilen arabalar programlı yolcu hizmetleri veriyordu.[41] Nitekim atlı arabalara verilen isimler de bunların amaçları konusunda fikir vermektedir: Uçan Araba, Özen [*Diligence*] ("menzil arabası"), *Eilwagen* ("ekspres araba"), *Schnellpost* ("hızlı posta") gibi isimler.

Artan seyahat sürati, güneşe ve yerel vasati saatlere göre ayarlanan yerel vakitlerin ve mevsimsel saat değişikliklerinin giderek sorgulanır hâle gelmesine ve nihayet tamamen kaldırılmasına yol açtı. (Doğu Prusya'daki) Königsberg'le (uzak Prusya Renanya'sındaki) Cleves arasında zaman standardı oluşturma çabaları çerçevesinde, Berlin'deki ana Prusya posta ofisinde daha 1825 gibi erken bir tarihte "standart saat" (*Normaluhr*) belirlendi. Kuryeler, posta arabaları ve ardından yeni demiryollarındaki makinistlerden artık ülkenin her köşesine resmî standart zamana göre çalışan taşınabilir saatler nakletmeleri isteniyordu. Demiryollarında yerel zamanlar arasında eşgüdüm sağlamak için bölgesel saat dilimleri oluşturuldu, fakat bu uzun bir süreç aldı. İngiltere'de standart bir demiryolu zamanı oluşturmak üzere 1840 ile 1855 yılları arasında Greenwich Saati belirlendi ve bu saat Büyük Britanya'nın bütününde standart zaman hâline geldi. İngiltere'yi 1893'te Almanya takip etti. İçlerinde bulunan gazete stantları ve restoranlarıyla 19. yüzyılda liberal burjuvazinin buluşma yerleri hâline gelen posta binalarında ve demiryolu istasyonlarında boy gösteren modern saatlerle birlikte, belediye binalarıyla kilise ku-

41. Jan DeVries, *Barges and Capitalism: Passenger Transportation in the Dutch Economy,1632–1839*, (Utrecht, 1981), 24, 72f.

lelerindeki eski meydan saatleri zaman ölçümü ve sosyal manadaki itibarlarını muhakkak kaybetti.

FABRİKA ZAMANI

18. yüzyılda endüstriyel üretime geçilmesiyle beraber zaman organizasyonu ve işçilerin yeni fabrikalarda geçirmesi talep edilen saatler konusundaki mücadeleler gündeme gelmeye başladı. Fabrika kuralları geleneksel otoriter-ataerkil kentli ve yerel zaman sistemleriyle yeni hedefleri zaman ekonomisinde birleştirdi. Fabrika zillerine karşı duyulan nefreti ve fabrika sahiplerinin (ileri veya geri almak suretiyle) saatlerle "oynadığı" şeklindeki kanaatleri Marx ve Engels'in de ayrıntılı olarak işlediği ilk fabrika kayıtlarında ve işçilerin hatıratlarında görmek mümkündür. Burada zaman ölçümü ve kontrolü fabrika sahipleriyle yöneticilere ait ve çoğu zaman da suiistimal edilen bir ayrıcalık olarak görülmektedir. İşçiler buna karşı ancak zaman içinde ve zorluklarla boğuşarak kendilerini savunmayı öğrenmişti. İngiltere ve İsviçre'nin eski yasalarına göre fabrika saatlerinin meydan saatine göre ayarlanması gerekiyordu. Fabrika sahipleri zaman zaman işçilerin fabrikaya kendi saatlerini getirmesini bile yasaklayabiliyordu. Puglialı tarım işçileri, üzerinde anlaşılan zamana uyup uyulmadığını kontrol etmek için 1907 gibi geç bir tarihte kendi aralarında para toplayarak saat satın almışlardı. Saatler hâkimiyet araçlarıydı, ama aynı zamanda bu hâkimiyeti kırma aracına da dönüşebiliyorlardı.

18. yüzyılda emeğin ücretinin ve işe geç gelenlere uygulanan ceza miktarının hesaplanmasında büyük değişiklikler yaşandı. Zamanında Avrupa'nın en büyük fabrikalarından biri olan "Crowley Metal" için (1700'den önce) hazırlanan "Kurallar

Kitabı"nda zaman konusunda neredeyse patolojik denecek bir mükemmeliyete varan zaman düzenlemeleri yapıldığı görülmektedir. "Büro çalışanları"nın çalışma zamanları bir "gözetmen" ofisinden kontrol edilecek ve "zaman çizelgesi"ne saati saatine, dakikası dakikasına işlenecekti. Sonradan üzerinde oynanmaması için saatler rakamla değil kelimelerle yazılacaktı. Büroda özel bir "yelkovanlı" saat vardı, her şeyde bu saat standart kabul edilecekti. Paydos zilleri sadece bu saati esas alan gözetmen tarafından çalınabilecekti. Üretim süreci birçok aşamadan oluştuğu için çalışma alanı hayli genişti, dolayısıyla "ofis çalışanları"nın faaliyetlerini tek bir merkezden denetlemek mümkün değildi. Bu nedense büro çalışanlarının nereye gittiklerini ve ne yaptıkları ayrıntılı bir şekilde kayda geçirmesi ve çalışma dışında geçirilen zamanı ("aylaklık zamanları") bildirmeleri gerekiyordu. Ofis dışında geçirilen zaman ("Düzeltilen Ekstra Zaman") ofiste geçirilen zamandan ("Düzenli Gözetmen Zamanı") çıkarılıyor ve çıkan saat ve dakikaya göre ödeme yapılıyordu.

İnsanı rahatsız edecek kadar mükemmeliyetçi olan bu Kurallar Kitabı kontroller konusunda 18. yüzyılın normal kabul edilen standartlarının bile ötesine geçmişti. Tipik olmamakla birlikte saatlere bölünen yeni emek deneyimleriyle çokça tartışma konusu olan bazı "örnek fabrikalar"da çalışma süresini kontrol edebilmek için ciddi çaba harcanıyordu. Hatta bu çerçevede, ilk başlarda şehirlerdeki gece bekçileri tarafından kullanılan "puantör saatleri" kullanılmaya başlamıştı. Fabrika zilinin kullanılmaya başlamasından sonra işçilerin "zilli fabrika" adını taktığı İngiliz girişimci Josiah Wedgewood'un porselen fabrikalarında kart basma sisteminin ilkel şekli uygulamaya koyulmuş ve çalışanlar "kart basma"ya başlamıştı. Fabrikalar 1800'den kısa bir süre önce, işçileri gizli gizli gözleyip kronometreyle zaman tutan adamlar çalıştırmaya başlamışlardı.

19. yüzyılın başlarında atölye ve fabrikalardaki suyla çalışan makineler standart üretim yapamadıkları –ve bu yüzden makinelerin başlarındaki işçilerin iş yükleri birbirinden farklı olduğu– için düzenli ve verimli bir çalışma sistemi oluşturulamıyordu. Daha sonra devreye giren buharlı makine ve iyileşen ekonomik koşullar sayesinde sanayi aniden ve şiddetle büyümeye geçti ve bununla beraber yeni fabrika-sanayi çalışma süresi biçimleri ortaya çıktı. Nihayetinde iş gücünün küçük bir bölümü için çalışma zamanının gece veya gündüz, yaz veya kış olmasının bir anlamı da kalmadı. O günlerden itibaren çalışma süresi iki açıdan ekonomik ve sosyal politikanın en önemli konu başlıklarından biri hâline geldi. İşverenlere göre en önemli konu çalışma süresinin rasyonel kullanımı yani "zaman ekonomisi"ydi. Ama bunun dışarıdan kontrolü sembolik önem taşıyan başlıca konulardan biri olmaya devam etti. Çalışma süresinin önemini işçiler de keşfettiler ve 19. yüzyılda iş gününü siyasi mücadele konusu hâline getirdiler. Çalışma süresinin kısaltılmasına giden yolun sonunda, farklı siyasal koşullarda, farklı ülkelerde ve farklı sürelerde, ölçülebilir ve tartışmaya açık bir normal iş günü ve boş zaman tanımı ortaya çıktı. Çalışma süresi önemli bir konu olmaya devam etti. Nitekim çalışma saatleriyle tartışmalar insanlara ölçülebilen zamanın ne kadar önemli olduğunu hatırlatmaya devam etmektedir.

Edward P. Thompson çalışma saatinin yeni yeni ortaya çıkan sanayi toplumu üzerindeki etkilerini incelediği klasik çalışmasında, sanayi öncesi toplumlarda zaman deneyiminde belirleyici unsurun belli faaliyetlerle sınırlı olan içkin ve düzensiz "iş zamanı" olduğunu, buna karşılık fabrikada çalışmanın dış kökenli, kişisel olmayan, düzenli saat zamanıyla bağlantılı olduğunu söylüyordu. Bunun sonuçlarından biri çalışma süresiyle serbest zamanın ya da dinlenme zamanının birbirinden ayrılması oldu. Ancak 19. yüzyı-

lın sonlarından önce "iş zamanı"yla "saat zamanı" arasındaki bu farklılık çalışan nüfusun sadece küçük bir bölümünü etkiliyordu. Peter Burke "Boş Zamanın İcat Edilişi"nde, "boş zaman sistemi"nin Avrupa'da Rönesans'tan sonra yani sanayi kapitalizminden çok önce ortaya çıkmaya başladığını anlatıyordu. Ona göre en azından boş zamanları olan sınıflar, "can sıkıntısından" (*la noia, l'ennui, Langeweile*) giderek vakit geçirmenin, daha doğrusu "hoşça vakit geçirmenin (*passé-temps, passatempo, Zeitverttreib*) yollarını aramaya başladılar.[42] Burke şöyle diyordu: "18. yüzyılda giderek 'boş zaman' faaliyetleri olarak görülmeye başlanan faaliyetlerin zaman içinde resmiyet kazanmaya, düzene oturmaya ve kurumlaşmaya başlamasına doğru bir temayül vardır; keza "iş saatleri arasındaki duraklama[lar]dan" yahut işin bitirilmesinden sonra geriye kalan saatlerden, nispeten sabit olan "boş zaman" saatlerine doğru bir değişim görülmekteydi... En önemli değişim de tıpkı bugün hafta sonu tatilinin hak olması gibi serbest zamanın da bir hak olarak görülmeye başlaması oldu."[43]

TAKVİM ZAMANLARI

Protestanlık geç ortaçağın dini bayram takvimini yeniden şekillendirdi, ancak eski bayramların çoğunu muhafaza etti. İngiltere'de yerleşik Anglikan Kilisesi'nin oluşturduğu dini takvim nüfusun giderek daha küçük bir bölümünü kapsar hâle gelirken muhalif ve mahalli kiliseler, yeni bayram ve yortularıyla yeni takvim gelenekleri oluşturdular. Bu durum uydurma takvim za-

42. Peter Burke, "The Invention of Leisure in Early Modern Europe", *Past and Present*, 146 (1995), 136–150.

43. Peter Burke, "The Invention of Leisure ... : Reply"', *Past and Present*, 156 (1997), 196; karş. Joan Lane: *Apprenticeship In England, 1600–1914*, (Londra, 1996), böl. 6.

manları yarattı ve bu zamanlar (örneğin Barut Komplosu Günü, Kral I. Charles'ın şehit edilmesi, II. Charles'ın yeniden tahta çıkması gibi) –bazıları tartışmalı– resmî anma törenleriyle daha da yaygınlaştı.[44] Papa XIII. Gregory'nin Katolik dünyasında yaptığı reformlar (1582) çerçevesinde Roma Jülyen takviminde birtakım değişiklikler uygulandı. Bu çerçevede ortalama yıl uzunluğu değişti, artık veren yıllar yeniden düzenlendi, Paskalya Yortusu'nun hesaplanma şekli 325 tarihli İznik Konsili'nde kabul edilen tarihle eşleştirilebilecek şekilde değiştirildi, böylece bahar gündönümü 21 Mart olarak kabul edildi. Gregoryen reformun farklı zamanlarda, farklı ülkelerde de kabul görmesiyle birlikte on takvim günü silindi. Birçok Protestan ülke bu reformu reddetti, çünkü bu "papalık uydurması"nın Reform-Karşıtı bir saldırının bir parçası olduğunu düşünüyorlardı. İngiliz hükümeti bu takvim farklılığının, uluslararası ticaretin önünde engel oluşturduğunu düşünerek, 1750 tarihli Takvim (Yeni Stil) Yasası'yla tarihlendirmede reforma gitti. Böylece yasal yıl 25 Mart yerine 1 Ocak'ta başlayacaktı. Ayrıca o dönemde on bir günlük düzeltme yapılması gerektiği için 2 Eylül 1752'yi takip eden gün 14 Eylül 1752 olarak değiştirildi. William Hogarth'ın 1754'teki olaylı Oxfordshire seçim kampanyasını hicveden "Bir Seçim Eğlencesi" adlı ünlü tablosunda yer alan "Bize on bir günümüzü verin!" yazılı kitabesini hariç tutarsak "Yeni Stil" tarihlendirme fazla tartışma yaratmadı. Bu tablo efsaneye dönüşen, ama hiç yaşanmayan takvim ayaklanması söylentilerinin kaynaklarından biri oldu.[45]

---

44. David Cressy, *Bonfires and Bells: National Memory and the Calendar in Elizabethan and Stuart England*, (Berkeley, 1989).

45. Paul Alkon, "Changing the Calendar", *Eighteenth-Century Life*, 7(2) (1981), 1–18; Robert Poole, *Time's Alteration: Calendar Reform in Early Modern England*, (Londra, 1998).

KONU HAKKINDA TAVSİYE EDİLEN ESERLER

Behringer, Wolfgang. *Im Zeichen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit*, (Göttingen, 2003).

Behringer, Wolfgang. "Communications Revolutions: A Historiographical Concept", *German History*, 24(3) (2006), 333–374.

Bilfinger, Gustav. *Die mittelalterlichen Horen und die modernen Stunden. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte*, (Stuttgart, 1892).

Cohen, Simona. *Transformations of Time and Temporality in Medieval and Renaissance Art*, (Brill's Studies in Intellectual History 228), (Leiden, 2014).

Dohrn-van Rossum, Gerhard. *History of the Hour. Clocks and Modern Temporal Orders*, (Chicago, IL, 1996).

Glennie, Paul and Nigel Thrift, *Shaping the Day: A History of Timekeeping in England and Wales 1300–1800*, (Oxford, 2009).

Landes, David S. *Revolution in Time. Clocks and the Making of the Modern World*, (Londra ve Cambridge, MA, 1983).

Le Goff, Jacques. "Merchant's Time and Church's Time in the Middle Ages" (1960), in *Time, Work and Culture in the Middle Ages*, çev. A. Goldhammer (Chicago, IL, 1980), 29–42.

Le Goff, Jacques. "Labor Time in the 'Crisis' of the Fourteenth Century. From Medieval Time to Modern Time" (1963), *Time, Work and Culture in the Middle Ages*, çev. A. Goldhammer (Chicago, IL, 1980), 43–52.

Sherman, Stuart. *Telling Time: Clocks, Diaries, and English Diurnal Form, 1600–1785* (Chicago, IL, 1997).

Thompson, Edward P. "Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism", *Past & Present*, *38* (1967), 56–97.

6. BÖLÜM

ULAŞIM VE İLETİŞİM

HAMISH SCOTT*

* Oxford'taki Jesus Koleji'nde Kıdemli Araştırmacı olup, St. Andrews Üniversitesi Uluslararası Tarih bölümünde Emeritus Profesördür. Britanya Akademisi ve Kraliyet Edinburgh Topluluğu üyesi olan Scott, 18. yüzyılda uluslararası ilişkiler üzerine çok sayıda yazı kaleme almıştır. Son olarak *The Birth of a Great Power System, 1740-1815,* (Harlow, 2007) adlı kitabı kaleme alan yazar, aydınlanmacı mutlakiyet, soyluluk ve siyasal kültür üzerine kaleme alınmış bazı kitapların editörlüğünü yapmıştır. hâlen Oxford Üniversitesi Yayınevi tarafından yayımlanacak olan *Forming Aristocracy: The Reconfiguration of Europe's Nobilities, c. 1300-1750* adlı kitap üzerinde çalışmaktadır.

İnsan, mal ve bilginin dolaşımının bugün olduğu gibi geçmişte de toplumların teşekkülünde rol oynadığı uzun zamandır kabul edilmektedir.[1] 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarındaki önemli kuramcılar bu konu hakkında doğrudan pek az şey söyleseler de kesinlikle meselenin öneminin farkındaydılar. Buna karşılık yerel arkeoloji-antika uzmanları, iktisat tarihçileri ve tarihsel coğrafyacıların tamamı farklı bakış açılarından da olsa ulaşım bağlantıları üzerine çalışmalar yapmışlardı. Ancak "iletişim devrimi" kavramı ilk kez iki dünya savaşı arasında Kuzey Amerikalı bilim adamları tarafından ortaya atıldı. Bu araştırmacılara göre iletişim devriminin altında sanayileşme, kanallar, asfalt yollar, telgraf ve buhar makinesinin bulunuşu ve demiryollarının gelişmesi yatıyordu. Artan sürat ve ulaşımın güvenli hâle gelişi bu dönüşümde merkezî bir rol oynuyordu.

20. yüzyılın üçüncü çeyreğinde o zamanlar revaçta olan modernleşme teorilerinin de etkisiyle dikkatler bunun aksi yönüne, yani insanların ve malların hızlı, verimli ve her şeyden önce de güvenli bir şekilde dolaşımının önündeki köklü engellerin kaldırılmasına çevrildi. Bu konu sanayi öncesi Avrupa araştırmaları açısından da önemliydi ve Avrupa'nın o dönemlerde aşırı yerel ve geri kalmasındaki en önemli etkenlerden biri olarak görülmekteydi. Özellikle de Fernand Braudel'in başını çektiği Fransa'daki *Annales* Okulu'nun yaklaşımı bu yöndeydi. Braudel'e göre "birinci düşman" mesafeydi, o da ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında aşılmıştı.[2] Ekonomide tam bir bütünleşme sağlanamamasının ve

---

1. Wolfgang Behringer, "Introduction: Communication in Historiography", *German History*, 24 (2006), 325–332, güzel bir kısa giriş niteliğindedir. Bu makaleyi gözden geçirerek değerli önerilerde bulunan Thomas Munck ve Julia Smith büyük teşekkür borçluyum.

2. Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (1949; 2'nci baskı, 1966; İng. çev., 2 cilt, Londra, 1972), i.355; Fernand Braudel, *The Structures of Everyday Life* (cilt 1, "Civilization and Capitalism, 15th–

toplumların kendi bölgelerinin ötesine geçememesinin altında zayıf ulaşım yatıyordu. Nitekim *Annales* araştırmacılarının bölgesel tezlerinin odak noktasını da bu konu oluşturuyordu.[3]

"İletişim" araştırmalarında genelde insan ve mal dolaşımı ön plana çıkıyordu. Ancak son zamanlarda kültür tarihinin bir boyutu olarak görülen bilgi ve özellikle de basılı medyanın dolaşımı da öne çıktı. Bu noktada Johannes Gutenberg'in 15. yüzyılın ortalarında icat ettiği taşınabilir matbaa makinesi ve buna atfedilen önem tayin edici oldu.[4] Alman sosyolog Jürgen Habermas'ın ortaya attığı ve hatta Kanadalı kuramcı Marshall McLuhan'ın yazılarında da gündeme gelen "kamusal alan" kavramı bu yaklaşımı daha da güçlendirdi. Ancak bu teoriler günümüzde hatırı sayılır miktarda şüphelerle karşılanmaktadır.

Diğer bir Alman araştırmacı Wolfgang Behringer bir süre önce, 1750 sonrasına değil de erken modern döneme tarihlendirilen önemli bir "iletişim devrimi" tezi ortaya attı.[5] Bu tezin en önemli unsuru, Avrupa'da ve özellikle de Avrupa'nın batı yarısında bilginin ve bir ölçüde de insanın giderek daha hızlı, daha kolay ve daha güvenilir biçimde dolaşmaya başlamasıydı. Buna 1750'den sonra

---

18th century") (1979; İng. çev., Londra, 1981), 416. En belirleyici gelişme 1850'li ve 1860'lı yıllarda döşenen ilk transatlantik kablo oldu. Bu hat 1866'dan itibaren güvenilir bir bağlantı aracı hâline geldi.

3. Örneğin, Bortolomé Bennassar, *Vallodolid au Siécle d'Or: Une ville de Castille et sa campagne au XVIe siécle*, (Paris, 1967), böl. 3.

4. Ayrıntılı bilgi için bkz. cilt 1, kitap 1, bölüm 8.

5. Wolfgang Behringer, *Im Zeichen des Merkur: Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit*, (Göttingen, 2003); Wolfgang Behringer, "Communications Revolution", *German History*, 24(iii) (2006), 333–374, temel tezler hakkında bilgi veren önemli bir İngilizce kaynak niteliğindedir. "Core and Periphery: The Holy Roman Empire as a Communication(s) Universe", R. J. W. Evans, Michael Schaich ve Peter H. Wilson, ed., *The Holy Roman Empire, 1495–1806*, (Oxford, 2011), 347–358 adlı makale de bu konuda önemli bir kaynaktır. Bu bölüm ağırlıkla Behringer'in araştırmalarına dayanmaktadır.

daha da belirgin bir hâl alan ulaşım altyapısındaki önemli değişiklikler eşlik etti. Yeni yollar yapıldı ve birçoğu da ya onarıldı ya da geliştirildi, yolcu arabaları ve diğer tekerlekli araçlar daha fazla kullanılmaya başladı, az da olsa kanallar kazıldı, insanı şaşırtacak kadar verimli posta ağları kuruldu, ve Avrupa'nın ilk basılı gazeteleri çıktı. Ancak erken modern "iletişim devrimi" büyük ölçüde Ortaçağ'dan beri bilinen mevcut parametreler içinde gerçekleşti. Okyanus ötesi seferlerdeki kayda değer ilerlemeler sayesinde diğer kıtalarla temaslar artarken, Avrupa'nın içindeki seyahat ve taşımacılık hâlâ büyük ölçüde geleneksel yöntemlere dayanmaktaydı.

Gutenberg döneminin yerini gerçek bir elektronik iletişim çağına bıraktığı bir zamanda baskı makinesine gösterilen ilginin altında modern kitlesel medyanın kökenlerini araştırma çabası yatmaktadır. Ancak bu yaklaşım aydınlatıcı olduğu kadar yanıltıcı da olabilir. Eski yüzyıllarda bilgi ve fikirlerin dolaşımı, dijital çağdaki iletişimden farklı olarak insan hareketiyle sağlanabiliyordu. Mesajların mektuptan çok sözlü olarak taşındığı bir çağda fiziksel hareketlilikle iletişim arasında yakın bir bağlantı vardı. Her ne şekilde yorumlanırsa yorumlansın iletişim ve ulaşım başlıklarının birbiriyle bu kadar yakından bağlantılı olmasının nedeni budur. 20. yüzyılın sonlarına doğru, adı bilinmeyen bir kilise mensubu "Siz, yollarda seyahat edenler, anlatın bize duyduklarınızı," demişti.[6] Başlıca bilgi kaynağı yolculardı. Yolcuların gece ağırlandıkları yerlerde kendilerine gösterilen konukseverliğin bedelini seyahat sırasında duydukları haberleri anlatarak ödemesi beklenirdi. Mal gibi bilgi dolaşımı da hâlâ insan ve hayvan emeğine bağlıydı ve bu da birçok kısıtlama bulunması demekti.

6. Aktaran Geert Berings, "Transport and Communication in the Middle Ages", *Kommunikation und Alltag in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, (Vienna, 1992), 47–73, 47.

Ming Hanedanlığı döneminde (1368-1644) Çin'e giden yabancı ziyaretçiler ülke içindeki ulaşıma hayran kalırlardı. Bazen kaplanmış, ama çoğu zaman çakıllı ve kenarları toprak destekli geniş yol ağları önemli şehir ve kasabaları birbirine bağlıyordu. Büyük Kanal –daha doğrusu mevcut su yollarını birleştiren bir dizi kısa kanal– doğu bölgelerinde bir tür arter işlevi görüyor, eski başkent Nankin'i yeni başkent Pekin'e ve Yangtze Nehri Deltası'nı Kuzey Çin'e bağlıyordu.[7] Yol satıhları hava koşulları ve yoğun akış nedeniyle sürekli yıpransa da bu ağ nispeten iyi korunmuştu. Yerel yöneticiler araba yollarıyla köprüleri düzenli olarak onarıyor ve bunun için vergiler salıp zorunlu çalışma yükümlülükleri (*corvée*) getiriyorlardı; bazen de onarım işi bizzat özel şahıslar tarafından üstleniliyordu. Bu ağ üzerinde ziyaretçileri, yöneticileri ve resmî mesajları taşıyan devlete ait bir kurye ağı çalışmaktaydı. Yol boyunca yiyecek ve barınak sağlayan ve at değiştiren ara istasyonlar vardı. Bunlar arasında bir günlük mesafe olurdu: Bu da ortalama 35-45 kilometre demekti, ancak mesafe zorlu arazilerde kısalabiliyordu. Çin'in bu göz alıcı denecek kadar bütünleşik iletişim sistemi tali bir posta istasyonu ağıyla tamamlanıyordu. İlk yol ağı Tang (618-888) ve Sung (960-1279) hanedanları döneminde inşa edilmiş, ancak Ming Hanedanlığı döneminde daha da uzatılıp geliştirilerek devlete ve devletin kurumlarına bağlanmıştı.

Avrupalı gözlemciler hem bu yoldan ve hem de en az onun kadar etkileyici olan ama 16. yüzyılın başlarında İspanyol

7. Timothy Brook, "Communications and Commerce", Denis Twitchett ve Frederick W. Mote, ed., *The Cambridge History of China, vol. VIII: The Ming dynasty, 1368–1644, Part II*, (Cambridge, 1998), 579–635, önemli bir bilgilendirici giriş niteliğindedir; Joseph Needham, *Science and Civilisation in China, vol. IV, Part III: Civil Engineering and Nautics*, (Cambridge, 1971) epeyce ayrıntı vermektedir.

sömürgeciler tarafından yok edilen Orta ve Güney Amerika'daki Aztek ve İnka İmparatorluklarının yollarından haberdarlardı. Avrupa'nın kötü altyapısıyla karşılaştırıldığında bunlar hayli göz alıcıydı. Aradaki bariz farka işaret eden Adam Smith de *Ulusların Zenginliği*'nde (1776) düzgün ulaşımın önemine dikkat çekmiş, bunun potansiyel pazarı büyüterek ekonomiyi geliştireceğini ifade etmişti. "Çin'de ... [demişti] anayollar ve hâlâ kullanılabilen kanallar ... Avrupa'dakilerden kat kat fazla."[8] Avrupa kıtasının fiziki coğrafyasıyla Ming Hanedanlığı'nın toprakları birbirine hiç benzemediği için aradaki fark gerçekten çarpıcıydı. Alpler dışında Avrupa'yı bölen fazla bir büyük dağ zinciri bulunmuyordu, oysa Çin ve özellikle de İç Asya sıradağlardan geçilmiyordu. Avrupa'da kuzeyden güneye ve nispeten daha az olsa da doğudan batıya akan bir dizi büyük nehir vardı. Ama ulaşım sistemi buna rağmen 1750'lere kadar Çin'in gerisinde kalmıştı.

Avrupa'nın ve özellikle de güney ve batı bölgelerinin çok iyi yollardan oluşan etkileyici bir sisteme sahip olduğu dönemler de olmuştu. Roma devrinde kıta birbirini kesen askeri yol ağlarıyla örülüydü. Bu yollardan bazıları kaldırım taşıyla döşeliyken, çoğu çakıl kaplıydı. Ancak 5. yüzyılda Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla birlikte yolların da kaybolduğu gözükmektedir. Kuzey İtalya Yarımadası'nda olduğu gibi, yerel yetkililerin gösterdiği özen sayesinde hâlâ ayakta olan birkaç yol mevcuttur. Diğer yerlerdeki Roma yol ağlarının kaderleri bilinmemektedir. Ortaçağ'ın başlarında farklı ekonomik ve siyasal merkezlerin ortaya çıkmasıyla beraber yeni ulaşım kalıpları oluşmuştu. Bu dönemde orta ve uzun mesafeli ticaret esas olarak nehir ve hatta deniz yoluyla yürütülmekteydi.

---

8. Aktaran Needham, *Science and Civilisation*, iv, (iii), 3–4.

Avrupa'daki yol ağı, (bazıları taştan yapılan) köprüler ve bunları tamamlayan sal tipi taşımacılık sistemi büyük ölçüde uzun 13. yüzyıldaki ekonomik gelişme döneminde yapıldı ve bu altyapı 1800'lere kadar işledi.[9] Ortaçağ Avrupa'sıyla erken modern Avrupa'da "yol" bugünkünden çok daha farklı bir anlam ifade ediyordu.[10] Roma veya Çin'deki benzerlerinden farklı olarak bu yollarda çok az çakıl vardı, hele hele kaldırım taşlı yol yok denecek kadar azdı. Bunlar etraflarındaki arazilerden çok farklı olmayan patikalardan ibaretti. Sadece erken modern İngiltere'nin bazı bölgeleriyle Benelüks'te bazı yollar, ağaç veya çitlerle etraflarındaki arazilerden ayrılmaktaydı. Bu patikalar, arada bir dik yokuşlar bulunsa da kesinlikle dümdüz olan Roma yollarından farklı olarak, genelde nehir vadilerinin tabanlarını takip ederdi, çünkü ilkel arabalar için bu yollar dik yokuşların bulunduğu patikalardan daha elverişliydi. Bu yollar köyden köye, kasabadan kasabaya, mezradan değirmene, kaleden manastıra, manastırdan çiftliğe, köprüden köprüye veya sal iskelesine gibi güzergâhlara kadar uzanırdı. Arada bir yolcuya rehberlik eden taşlar veya benzeri yol işaretleri de bulunurdu, ama çoğu zaman bu kadarı bile bulunmazdı.

Bu yolları yapanlar mühendisler veya işçiler değildi, sürekli kullanımdan dolayı kendiliğinden oluşuyorlardı. Özellikle de kasabaların uzaklarında kalan ve bunları birbirine bağlayan yollar çoğu zaman hiçbir bakım görmüyordu. Bu yolların gelişiminde de belli bir düzen yoktu. Yolların gelişimini geçici büyüme veya gerilemeler, ticari, askeri ve siyasi talepler belirliyordu.

---

9. *L'homme et la route en Europe occidentale au Moyen Âge et aux Temps modernes*, (Auch, 1982) adlı eserde bazı bilgilendirici makaleler bulunmaktadır; aynı zamanda bkz. tablo, Nicholas Brooks, "European Medieval Bridges: A Window onto Changing Concepts of State Power", Brooks, Communities and Warfare, 700–1400 (Londra, 2000), 1–31, ve Fransa için makaleler, Robert-Henri Bautier, *Sur l'histoire économique de la France médiévale: La route, le fleuve, la foire,* (Aldershot, 1991).

10. Braudel, *Structures of Everyday Life*, 415–421.

Bir tek köprüler, sal iskeleleri ve gece konaklama imkânı sağlayan manastırlarla imarethaneler ve yolculara, binek ve yük hayvanlarına yiyecek ve barınma imkânı sunan han ve kervansaray benzeri yerler sabitti. 12. ve 13. yüzyıllarda gece konaklama imkânı sunan yerlerin ortaya çıkmasıyla beraber Avrupa yollarında trafiğin yoğunlaştığı görülmektedir. Bu da yolların yiyecek, barınak, dinlenmiş at, demircilik, mal ve yolcu taşıma hizmeti veren insanlar ve duraklarla birlikte geliştiği anlamına gelmektedir.

Bu ağın bakımı, tıpkı Roma döneminde de olduğu gibi, genelde yerli halk tarafından yapılırdı. Hatta bazen bu konu yasa veya kanunlar çıkartılırdı. Örneğin İngiltere'de 1555 ile 1586 yılları arasında çıkartılan bir yasaya göre yolların bakımından manastırlar sorumluydu. Danimarka'da da 1547 ile 1558 yılları arasında benzer yasalar çıkmış, yol ve köprülerin bakımından köylüler sorumlu tutulmuştu. Genelde şehrin dışında, bir köprü veya sal iskelesinin yakınında bulunan kaldırım taşı döşeli kısa yollar ayrı bir sorundu. Buralarda doğru dürüst bir altyapı veya drenaj olmadığı için yol sathı kolayca bozuluyordu. Onarım da genelde bozulan noktalara çakıl veya taş doldurmaktan ibaretti. Bu da yolun, çevresindeki araziye veya evlere göre yükselmesine yol açıyor ve dolayısıyla yeni sorunlar ortaya çıkıyordu, ama bütün bu onarımlar yine de yağmura veya trafiğin ağırlığına dayanmıyordu. 19. yüzyılın başlarında John Loudon McAdam küçük çakılları bir arada tutmak için ilk kez zift (katran/*tar*) kullandı (böylece *Tarmac[adam]* yani kırma taşlı asfalt icat edilmiş oldu), satıhlardaki geçirgenlik ortadan kalktı ve yollar trafiğe ve hava koşullarına daha dayanıklı hâle geldi.

Bu patikalar bazen ulaşımı kolaylaştırmaktan çok engele dönüşebiliyordu. Yağışlı havalarda, özellikle de sonbahar ve kış yağmurlarında ve bahar aylarındaki su baskınlarında geçilmez hâle geliyor ve tekerleklerin batması nedeniyle derin çukurlar

oluşuyordu. Yol bozulunca eskisinin hemen yanına yeni bir yol açılıyordu ve bu kez burası kullanılıyordu; ta ki burası da bozulup yanına yenisi açılana dek. Dolayısıyla aynı yöne giden birbirine yakın ve hatta yan yana bir sürü yol izi oluşuyordu. Yolcular mevsimine, havaya, yerel halkın tavsiyesine ve kendi içgüdülerine göre bunlardan birini seçiyordu. Erken modern manzara resimleri, etrafındaki araziden farkı olmayan bu yollar hakkında mükemmel fikir vermektedir.[11] Böylece 14. yüzyılın başlarında birbirinden farklı özelliklerde, farklı genişliklerde ve farklı amaçlarla kullanılan bir yol ağı oluştu ve bu ağ birkaç küçük değişiklikle *ancien régime*'in sonlarına kadar ayakta kaldı.

Bu yol ağını yaratan şey ekonomik ve demografik büyüme ve özellikle de uluslararası ticaretin yoğunlaşmasıydı. Önemli bir işaret Manş Denizi üzerinden yapılan Akdeniz'le Kuzey Denizi arasındaki deniz ticaretinin 1300'den kısa bir süre önce yeniden canlanmasıydı. Bir diğeri, 13. yüzyılın ilk yarısında Alpler'de iki yeni geçidin yani Simplon ve Saint Godard geçitlerinin açılmasıydı. O tarihten itibaren İtalya'dan Fransa'ya giden yollar –tam da Roma döneminde olduğu gibi– Büyük St. Bernard ve Mont Cenis geçitlerinden geçerek Champagne fuarlarına kadar uzandı. Yeni geçitler Orta ve Kuzey Avrupa arasındaki ulaşımı kolaylaştırarak ticaret ağlarını genişletti. Alpler uzun bir süre ulaşımın önünde önemli bir engel oluşturmaya devam etti. Buradaki ticari trafik bir süre daha yük hayvanlarıyla yürütüldü. İlk tekerlekli araç 1772 yılında Brenner'i geçebildi. Asfalt yol ise ancak 1867 yılında tamamlanabildi.[12]

---

11. Örn., 17. yüzyılda yaşayan sanatçı Jan Breughel of Velours tarafından yapılan "Yel Değirmenleri" adlı tablo, Braudel, *Structures of Everyday Life*, 414'te yeniden basılan kopyası.

12. Georges Livet, *Histoire des routes et des transports en Europe: Des chemins de Saint-Jacques a l'âge d'or des diligences*, (Strasbourg, 2003), 176.

Ulaşımın gözle görülür biçimdeki gelişiminin ardında yatan tek etken ticaret değildi.[13] Keşişler ve diğer din adamları dini kurumlar arasında düzenli olarak seyahat ediyorlardı. Ortaçağ'ın orta dönemlerine doğru onlara giderek artan bir şekilde Roma'ya, Kutsal Topraklar'a ve Santiago de Compostela gibi kutsal yerlere giden hacılar da eşlik etmeye başladı. Sırf Santiago de Compostela için ayrı bir yol –daha doğrusu yollar dizisi– yapılmıştı. Kuzeybatı İspanya'ya kadar uzanan bu yola "Aziz James Yolu" deniyordu. Dini amaçlı yolculuklar her yerde artmaktaydı. Nitekim bu durum 16. yüzyıldaki Reform'la Karşı Reform'a kadar böyle devam edecekti. Bu trafiğe bir de Avrupa'da savaşan veya Kutsal Topraklar'a Haçlı Seferi'ne çıkan ordular ekleniyordu. Daha küçük olmakla birlikte diğer bir yolcu grubunu yabancı üniversitelerde okuyan öğrenciler oluşturuyordu. Çünkü ortaçağda eğitim giderek uluslararası bir niteliğe bürünmekteydi. Hükümdarların giderek artan ihtirasları, otoritelerini ve yasal hükümranlıklarını yaydıkları toprakların genişlemesi ve Ortaçağ'ın sonlarında artan haberci, elçi veya yönetici trafiği ulaşımı yoğunlaştıran başka bir etken oldu.

Avrupa'daki yol ağları homojen bir dağılım göstermiyordu. Yol ağları özellikle Kuzey Fransa ve Benelüks gibi bölgeler, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun bazı kısımları ve İtalyan Yarımadası'nın kuzey yarısı gibi nüfusun, kentleşmenin, ticari faaliyetlerin yoğun olduğu, siyasal açıdan istikrarlı bölgelerde toplanıyordu. Buralarda Roma döneminden beri belirgin bir devamlılık görülmekle birlikte, yolların iyi durumu esas olarak cemaatlerin ve bir ölçüde de yerel hükümdarların düzenli bakım çalışmalarından kaynaklanıyordu. *Hansa* ticaret şehirleri

13. Berings, "Transport and Communication" önemli bir bilgi kaynağıdır.

Kuzeybatı ve Kuzey Avrupa'da yeni yollar açmışlardı.[14] Bremen, Hamburg ve Lübeck'in başını çektiği güçlü bir ticari birlik olan Hansa Birliği 13. ve 14. yüzyıllarda büyük gelişme göstermişti. Bu birlik esas olarak Baltık'ı ve Kuzey Denizi'ni saran deniz ticaret yollarıyla hatırlanmaktadır. Bu yollar kesinlikle önemliydi. Ancak karadaki ticari boyutları çok daha geniş olup, güneyde Alçak ülkelere, Renanya'ya, Güney Almanya'ya ve doğuda Novgorod ve Smolensk'e kadar uzanmaktaydı.

Kıtanın doğu yarısında yol ağı daha seyrek ve daha kötüydü, buna karşılık nehir ticareti daha ağırlıklıydı. Tüccarların kullandığı bir dizi patika yol Lehistan'dan Litvanya'ya ve oradan Rusya'ya uzanıyordu. Prag Ortaçağ'ın sonlarına doğru orta Avrupa'da bir kavşak noktası hâline gelirken, Tuna, Vistula ve Dinyeper de önemli arterlerdi. Ancak önce Moğol ve ardından Osmanlı ilerlemesi siyasi istikrarsızlığa yol açtı ve zaten düşük olan ticaret düzeyiyle birleşen bu durum doğu ve güneydoğuda geniş çaplı bir ağın oluşumunu engelledi.

Nehirler her yerde önemli rol oynuyordu, birçok yolculukta kara ve su yolları birlikte kullanılıyordu. Su taşımacılığı ağır yüklerin nakledilmesinde özellikle önemliydi, çünkü önemli pratik ve kimi zaman da maliyet avantajları sağlıyordu. Fransız tahkimat uzmanı ve toplumsal yorumcu Marshal-duc de Vauban 1700'de o ünlü açıklamasını yaptı ve taşımacılık yapılabilen bir su parçasında (bir veya daha fazla mavna çeken) altı adam ve dört atın taşıdığı kargoyu karada ancak 200 adam ve 400 yük hayvanının taşıyabileceğini söyledi.[15] Vauban'ın verdiği rakamlardan emin olamayız, fakat onun genel iddiası epey ikna ediciydi: bü-

14. Hugo Weczerka, "Les routes terrestres de la Hanse", içinde *L'Homme et la Route*, 85–105.

15. Mesela, Fernand Braudel, *The Identity of France, vol. 2: People and Production* (1986; İng. çev., Londra, 1991), 478'de alıntılanmış.

yük yükleri su yoluyla nakletmek çok daha kolay ve ucuzdu.[16] Örneğin Leh kerestesi Vistula'dan ve ülkenin diğer nehirlerinden aşağı yüzdürülerek limanlara nakliediliyor, böylece taşıma masrafları ciddi şekilde düşüyordu. Paris'in yakacak odun ve inşaat kerestesi ihtiyacı Seine Nehri üzerinden yüzdürülerek karşılanıyordu. Ayrıca kıyı bölgelerinde ve özellikle de Batı Avrupa'da yolcu ve mal taşımacılığı küçük teknelerle yapılıyordu.

Nehir ve benzeri su yollarının dezavantajları da vardı. Bu yollar her mevsimde ve her hava koşulunda kullanılamıyordu. Özellikle Güney Avrupa'da nehirler yazın kuruyabiliyordu; su baskınlarıysa her yerde sorundu. Su yolları biriken kum ve çamurla tıkanabiliyor, taşımacılık yapılabilmesi için düzenli olarak temizlenmeleri gerekiyordu. Suyun hızlı aktığı yerler başka bir potansiyel engel oluşturuyordu. Bazı nehirlerde yelkenli tekneler kullanılabilmekle beraber birçok su yolunda teknelerin insan veya at gücüyle çekilmesi gerekiyordu. Tabii teknelerin çekildiği yedekçi yollarında sürekli bakım yapılması da gerekiyordu. Nehir aşağı ulaşım çok daha dolaydı, ancak bu yolculuklarda mavna ve benzeri tekneler sık sık parçalanıyordu. Ama yine de teknenin çok sayıda adam ve hayvan kiralanarak nehir yukarı çekildiği pahalı sistemle karşılaştırıldığında çok daha ucuza geliyordu.

SEYAHAT DENEYİMİ

Ulaşım altyapısındaki yetersizlikler akla ister istemez geleneksel toplumların son derece hareketsiz olduğunu ve nispeten çok az insanın evinden uzaklara gidebildiğini düşündürebilir. Ancak bu

16. Eric Pawson, *Transport and Economy, The Turnpike Roads of Eighteenth-century Britain*, (Londra, 1977), ayrıntılı bir tarışma için sayfa 22 ile karş.

hatalı bir çıkarım olacaktır. Elbette ki ciddi engeller vardı ve bu engeller yolculukları yavaşlatıyor, geciktiriyor ve engelliyordu, ama bu toplumun her kesiminin aynı ölçüde etkilendiği anlamına gelmiyordu. Seyahat imkânları toplumdan topluma coğrafyadan coğrafyaya farklılıklar gösteriyordu. Seyahat etmenin önünde en önemli engeller cinsiyet, toplumsal statü ve paraydı; ve tabii ayrıca yaşanan veya gidilecek yerin durumuydu. Erkekler kadınlardan çok daha fazla seyahat ediyordu, ayrıca kadınlar genelde kısa mesafelerde yolculuk yapıyordu. Bir de kuzeye ve doğuya gittikçe eğimin artması nedeniyle yolculuklar zorlaşıyordu.

14. ve 15. yüzyıllar arasında seyahatler çoğaldı, hatta bazen çok büyük mesafelere yolculuklar yapıldı. Bireysel yolculuklara dair fazla bir gösterge bulunmasa da bunların da azımsanmayacak sayılarda olduğu düşünülmektedir. Müstakbel reformcu Martin Luther 1510 yılında Augustinusçu bir keşiş arkadaşıyla birlikte Bavyera'daki Erfurt'tan Roma'ya gidip gelmişti: İki şehir arasındaki mesafe 1240 kilometreden [750 mil] fazlaydı ve iki ay alıyordu.[17] Bundan iki yüz yıl sonra, yani 1705'te, Arnstadt'ın Türingen kasabasında yaşayan genç orgcu ve müstakbel besteci Johann Sebastian Bach, müzik ikonu olan Dieterich Buxtehude ile tanışmak için yaklaşık 410 kilometre [250 mil] yürüyerek Lübeck'e gitmiş ve sonra da aynı yolu geri dönmüştü.[18] Her iki yolculuk da yaya olarak yapılmıştı. Nitekim 19. yüzyıla kadar da başlıca seyahat şekli yürümekti. Atlar ve bir avuç ilkel tekerlekli vasıta sadece varlıklı kimseler tarafından kullanılabiliyordu.

Çok kesin kanıtlar bulunmamakla birlikte sıradan insanlar da macera, iş ve kıtlık dönemlerinde yoksulluğun boğucu

17. Antoni Maçzak, *Travel in Early Modern Europe* (1980; İngilizce çeviri, Cambridge, 1995), 22.

18. Christoph Wolff, *Johann Sebastian Bach: The Learned Musician*, (Oxford, 2001), 95–98.

ortamından uzaklaşmak uğruna çok uzak mesafelere gidebiliyorlardı.[19] Uzun 16. ve sonra da 18. yüzyıllarda demografik büyümenin yarattığı kaynak kıtlıklarıyla "Küçük Buzul Çağı"nın yol açtığı periyodik krizler daha çok insanı yollara döktü. Her yerde şehirler iş ve fırsat peşinde koşan veya yoksulluktan ve mahrumiyetten çıkış yolu arayan insanlarla dolup taşıyordu; şehirlerdeki yardım kuruluşlarıyla polisin tuttuğu kayıtlar büyük mesafelerin kat edildiğini göstermektedir. İngiltere sıra dışı denecek kadar derli toplu ve iyi bütünleşmiş bir toplumdu, ama ne şaşırtıcıdır ki 17. yüzyılın sonlarında her altı İngiliz'den en az biri hayatlarının bir döneminde başkent Londra'da yaşamıştı.[20] Düzenli ve hatta yıllık göçler de vardı. Cevennes'li yoksul yayla çiftçileri tahıl hasadı için Languedoc ve Provence ovalarına göç ederlerdi. Auvergne ve Gascony'deki yayla çiftçileriyse ücretli çalışmak üzere İspanya'ya gidiyorlardı.

Seyahat her yerde pahalıydı. At sırtında veya at arabasıyla yolculuk çoğu kişi için ulaşılmazdı, hele hele bir rehber veya nehir teknesi kiralamak söz konusu bile değildi. Maliyetler ve vergiler karada olduğu gibi suda da yüksekti, ayrıca ayakbastı işlemi için malların indirilip bindirilmesi ve yolcuların bu yüzden gecikmesi ayrı bir dertti. Bu işlemler çok sık yapılmaktaydı; dahası Avrupa'daki siyasi dağınıklık kaçınılmaz olarak bu işlemleri daha da artırıyordu. Erken modern dönemde sadece Ren Nehri'nde otuz ayakbastı parası tahsil edilen nokta vardı. Seine Nehri'nin Paris'le deniz arasındaki 100 kilometrelik kısmında tam on sekiz nokta-

19. Daniel Roche, *Humeurs vagabondes: De la circulation des hommes et de l'utilité des voyages,* (Paris, 2003) adlı eser geleneksel toplumun fazla hareket etmediği şeklindeki anlayışı yerden yere vurmaktadır: bkz. özellikle 187–357.

20. İlk hesaplama için, E. A. Wrigley, "A Simple Model of London's Importance in Changing English Society and Economy 1650–1750", *Past & Present*, 37 (1967), 44–70, 49.

da ayakbastı haracı alınıyordu.[21] Bu noktalar sürekli artıyordu. Bu haraçlardan elde edilen paralar –asıl amaçları olan– köprü ve yolların bakımında kullanılacağına seküler ve kilise otoritelerle bazı özel şahısların ceplerine gidiyordu. Bir tahmine göre Napoli Krallığı'nda soylular 1469 yılında yolculardan 29 noktada ayakbastı parası alırken, bu rakam 1570'te 75'e ve 1700'den kısa bir süre önce de 800'e kadar çıkmıştı.[22] Uygulamanın ticarete, ekonomik gelişmeye ve reform çabalarına zarar verdiği yolundaki itirazlara rağmen, ayakbastı parası uygulaması Avrupa'da *ancien régime*'in sonlarına kadar devam edecekti. Bu uygulama Fransa ve Napoli'de 1790'lı yıllarda kaldırılırken, Almanya'da ancak 1819'dan sonra kaldırılmaya başladı.

Eşkıya çeteleri ve diğer soyguncular, firari askerler ve (savaşların ertesinde) terhis olduktan sonra gördükleri her yolcuya musallat olan eski askerler çok daha vahim bir tehditti. Bazı zamanlar bazı yollardan ve hatta bölgenin tamamından uzak durulması gerekiyordu. Bu dönemde bir miktar düşüş yaşansa da özellikle Avrupa'nın kuzey yarısında kırsal kesim büyük ölçüde ormanlarla kaplıydı. Aklı başında yolcular ormanlardan ve dağlık alanlardan olabildiğince uzak duruyordu, çünkü buralar çok tehlikeliydi. "Soygun ve cinayetleri" azaltmak için 1712 gibi geç bir tarihte Normandiya'daki kraliyet ormanına kaplanmış yol yapılmasına karar verildi.[23] Ekonomik ve güvenlik nedenleriyle bazı yolculuklar gruplar hâlinde yapılıyor, bazen yolculara silahlı mu-

---

21. N. J. G. Pounds, *An Historical Geography of Europe 1500–1840*, (Cambridge, 1979), 57.

22. L. De Rosa, "Land and Sea Transport and Economic Depression in the Kingdom of Naples from the XIVth to the XVIIIth Century", *Journal of European Economic History*, 25 (1996), 339–368, 353.

23. Fernand Braudel, *The Identity of France, vol. 1: History and Environment*, (1986; İng. çev., Londra, 1988), 148.

hafızlar eşlik ediyor ve bazen de ticari trafik güvenlik amacıyla konvoylar şeklinde düzenleniyordu.

Her ne kadar seyahat maliyetlerini ve zorlukları başlangıçta fazla azaltmasa da bu dönemde bir dizi teknolojik gelişme yaşandı. Ortaçağ'ın ortalarında hayvanların boynuna takılan yeni bir koşum takımı sayesinde dört tekerlekli ilkel arabalarda öküz ve manda kullanımı kolaylaştı ve dolayısıyla daha fazla yük taşınmaya başladı. Aynı sıralarda tekerlekleri birbirine paralel tutan akslar da yaygınlaştı, ancak bunlar ağır yüklerde sık sık kırılıyordu. Geç ortaçağda taşımacılıkta hayvanlar daha fazla kullanılmaya başladı: Fransa'da atlar, İspanya'da katırlar, İtalya Yarımadası'nda sığırlar ve İngiltere'de her üçü birden kullanılıyordu. 15. yüzyılın son çeyreğinden itibaren arabalara hareketli ön akslar takıldı ve böylece arabaların manevra yeteneği arttı. Nihayet 16. yüzyılın ortalarından itibaren "yolcu arabaları" da –tabii ilk taşıtları bu şekilde adlandırmak ne kadar mümkünse– yaygınlaşmaya başladı. İlk arabalar oturak takılmış basit at arabalarından ibaretti. 17. yüzyılda süspansiyon işlevi gören kayışlar kullanılmaya başladı, ancak henüz yolcuların konforunun çok arttığından söz etmek mümkün değildi, hâlâ şikâyetler vardı. Ama öncesiyle kıyaslandığında ciddi ilerlemeler olduğu da bir gerçekti.

POSTA AĞLARININ ORTAYA ÇIKIŞI

15. ve 16. yüzyıllarda geniş posta yolları ve menzil istasyonları ağı ortaya çıktı. İki büyük eğilim bu süreci hızlandırdı. Bunlar uzun mesafeli ticaretin ve resmî iletişimin artmasıydı. Yönetim sürecinde sözlü talimat ve raporların yerini yazılı talimat ve raporların almaya başlaması ve karar alma sürecinde bilgi toplama ihtiyacının artmasıyla birlikte resmî iletişim de yaygınlaşıyordu.

Posta ağlarının kökeni tam olarak bilinmese de 1400 yılından kısa bir süre önce, organize mektup dağıtımı için "posta" sözcüğünün ilk kez kullanıldığı Visconti hanedanı dönemi Milano'sunda başladığı sanılmaktadır. 15. yüzyılın başlarında İtalya Yarımadası'ndaki posta ağı genişledi ve bu ağ sonraki yüzyılda Avrupa'nın bütün batı yarısını kapladı. Ancak bu büyüme sürecinde herhangi bir teknolojik değişim yaşanmadı. Büyüme daha çok posta organizasyonundaki gelişmelerden kaynaklanıyordu.

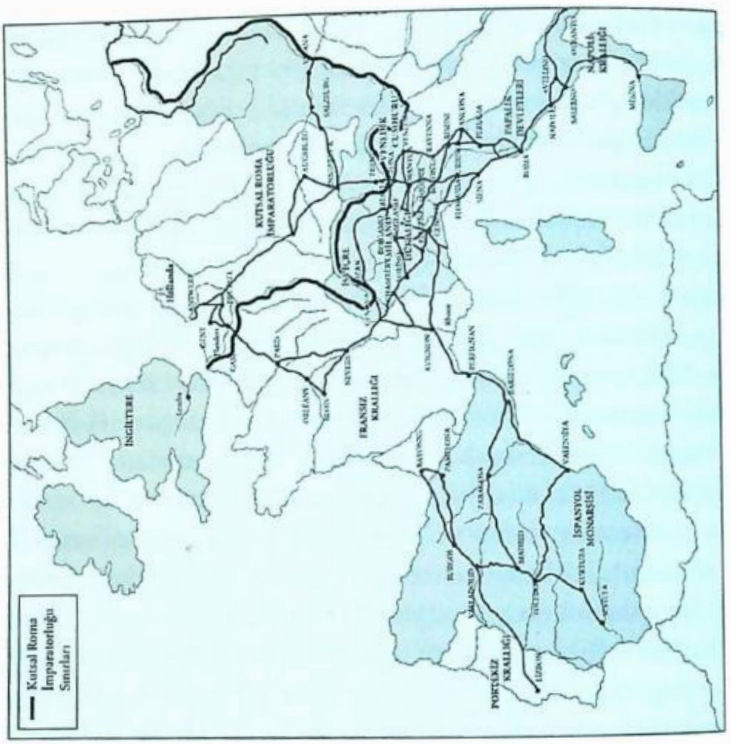
Posta ağının genişlemesindeki en önemli etkenlerden biri de Habsburg İmparatorluğu'nun büyümesi ve İtalya'daki en büyük posta işletmecilerinden biri olan Taxis ailesinin elde ettiği ticari başarıydı.[24] İmparator I. Maximilian (1493-1519) 1490'da henüz veliahtken Tirol hükümdarı oldu. Dağınık haldeki Habsburg toprakları arasında düzgün iletişim kurulmasının öneminin farkındaydı. Bu amaçla Taxis ailesini, yeni başkenti Innsbruck'la Burgondiya mülklerinin siyasi kalbi ve 1501'de Taxis ağının merkezi olan Brüksel arasında güvenilir bir posta hizmeti kurmaya davet etti. Daha sonra her ikisi de önemli birer ticaret merkezi olan ve iletişimle haberciliği birleştiren Antwerp'le Venedik arasında benzer bir hat kuruldu. Maximilian'ın oğlu Philip –kısa bir süre için– İspanya Kralı (1502-1506) olunca, İberya Yarımadası'yla Güney İtalya'daki İspanyol toprakları da bu ağa dâhil edildi. İngiliz ve Fransız hükümdarlar

24. Wolfgang Behringer, "Communications Revolution", 338–346, ayrıca bkz. aynı yazarın konuyu daha geniş ele aldığı eseri, *Thurn und Taxis: Die Geschichte ihrer Post und ihrer Unternehmen*, (Munih–Zürih, 1990), böl. 1 ve 2; Giorgio Migliavacca ve Tarcisio Bottani, *Simone Tasso e le poste di Milano nel Rinascimento*, (Bergamo, 2008); aynı zamanda bkz. Christina Borreguero Beltrán, "Philip of Spain: The Spider's Web of News and Information", Brendan Dooley, ed., *The Dissemination of News and the Emergence of Contemporaneity in Early Modern Europe*, (Farnham, 2010), 23–49. İtalya Yarımadası'nda "Taxis" ayrıca "Tassis" ve "Tasso" şeklinde telaffuz edilmektedir.

Habsburgların bu girişimini hemen taklit ettiler. İngiltere'nin ilk Tudor kralı Manş kıyısındaki Dover Limanı'na ve kuzeydoğuda, İskoçya sınırındaki Berwick-upon-Tweed kasabasına kadar uzanan posta hatları kurdurdu. Fransa'daki ağ daha büyüktü, hatta kısa bir dönem imparatora bile rakip olmuştu.

Maximilian'ın torunu V. Karl'ın önce İspanya (1516) ve sonra İmparatorluk tahtına (1519) çıkmasıyla birlikte büyük değişiklikler meydana geldi. Taxis ailesi birbirini izleyen Habsburg kuşaklarıyla yaptığı antlaşmalar sayesinde büyük bir posta tekeli hâline geldi. Enelüks'e, Almanya'ya ve Avusturya Arşidüklüğü'ne kadar uzanan menzil istasyonları kurdu. Bu ağ daha sonra Bohemya Toprakları'na ve Macaristan'a kadar genişledi. Hatta barış döneminde Fransa'ya bile kuryeler gönderilebiliyordu. Bu büyük ağın omurgası 1510'lu yıllarda kuzeyde Napoli'den başlayıp, İtalyan Yarımadası üzerinden Alpler'e ve oradan Kuzeybatı ve Orta Avrupa'ya kadar uzanıyordu. Ağın bazı hatları güneyde İber Yarımadası'na ve doğuda Viyana ile Avusturya Habsburg Veraset Toprakları'na kadar gidiyordu. Hatta zaman içinde ağa küçük kasabalar da dâhil olmuştu

Mesajların yaya ve bazen de atlı habercilerle taşındığı ilk zamanlarda atlı kuryeler, menzil istasyonları sayesinde inanılmaz hızlara ulaşabiliyorlardı. Giderek artan bir şekilde asgari teslimat süratleri belirleniyor ve bunu kontrol etmek için zaman fişleri tutuluyordu. Güney Almanya'daki büyük ticaret şehri Augsburg bir kavşak noktası hâline gelmişti. 1530'lu yıllarda Antwerp (1534) ve Venedik'e (1536) haftalık seferler konmuştu. Başlıca gaye hızı artırmaktı: Her menzilde dinlenmiş atlar ve genellikle yeni biniciler bekliyor, bu sayede mektup gece gündüz yol alan bir dizi kuryeyle taşınıyordu. Belli noktalarda belirlenen hızın üstüne çıkan kuryelere ek ücret ödeniyordu. En önemli yenilik haber ve mektup taşıyan koşucuların yerini atlı kuryelerin almasıydı.

Harita 6.1 16. Yüzyılın ortasında Avrupa'nın posta ağı

Maliyetler yüksekti ve başlangıçta tamamen imparatorluk hazinesinden karşılanıyordu. Tabii onlar da harcamalara yetişemiyordu. Bunun için ikili bir çözüm bulundu. Taxis ailesinin girişimiyle 1516'da önemli bir antlaşma imzalandı ve o güne kadar sadece resmî yazışmaları taşıyan özel ağ, gücü yeten tüccar, banker ve soylular gibi özel şahıslara da açılarak ilave gelir kaynağı oluşturuldu.[25] Aynı sırada altyapı maliyetlerinin karşılanmasına menzil istasyonu, han ve posta bürosu işletmecileri de omuz verdi. Ağın bir kısmı işletme hakkıyla devredilirken bir kısmı da özelleştirildi, gerisi de Taxislerin ve dolayısıyla Habsburgların kontrolünde kalmaya devam etti. Hanlar, posta ofisleri ve menzil istasyonlarına bir posta borusuyla çift başlı imparatorluk kartalından oluşan şirket amblemini kullanma izni verildi (Taxis ailesi bu ayrıcalığı 1516'da elde etmişti). Menzil istasyonları, atları ve sürücüleri kendileri temin etmek kaydıyla geliri kendileri alabiliyorlardı.

O güne kadar büyük bir zahmet olarak görülen bu önemli sorun, yani dayanılmaz bir hâl alan maliyetler Taxis ailesinin girişimci ruhu sayesinde çözülmüştü. Önemli olayları iletmek için hâlâ kuryeler kullanılabiliyordu, ama düzenli bir posta ağı hâlâ Batı Avrupa'nın önde gelen monarşilerinin gücünü aşıyordu. Fransa Kralı IX. Louis'nin (1461-1483) kurduğu iddialı ulusal sistemin, onun ölümünden sonra büyük ölçüde çökmesinin nedeni de buydu. Taxislerin ticari zekâsı sayesinde "Avrupa'daki ilk kamusal iletişim sistemi" kurulmuştu.[26] Böylece ortaya özel mektupları –*porto* denilen: ki bu sözcüğün İtalyanca kökenli olduğunu gösteriyordu– sabit bir fiyata imparatorluk kuryeleri aracılığıyla güvenli bir şekilde taşıyan geniş bir posta ofisleri ağı çıktı. Sürat

25. Antlaşma için bkz. Migliavacca ve Bottani, *Simone Tasso*, 44–53.
26. Behringer, "Communications Revolutions", 342.

ve güven bu sistemi giderek daha fazla iletişime ihtiyaç duyan tüccarlar için de cazip hâle getirdi. Ayrıca toplumsal bir temas biçimi olan bireysel mektuplaşmayı da kolaylaştırdı. Ancak Fransız posta ağının resmî olmayan mektuplara açılması için aradan bir yüz yıl daha geçmesi gerekecekti. Yolcular menzil istasyonlarında at kiralayabiliyordu ama mektup gönderemiyordu.

Posta tekelinin *Reichpost* adı verilen imparatorluk tekeline alınmasıyla (1597) beraber Taxis ağı 1600'den kısa bir süre önce zirve noktasına ulaştı. Mevcut rotaların işaretlenmesi, yeni kaldırım taşlı yollar yapılması ve köprülerin onarılması gibi gelişmeler kuryelerin hızını daha da artırtı.[27] Sonradan Thurn und Taxis adını alan aile bu ağ sayesinde büyük servet elde etti, soylu unvanı aldı ve faaliyet gösterdiği topraklardaki (esas olarak Svabya, Bavyera ve Bohemya) gücünü artırdı. Nihayet imparatorluk aristokrasisinin zirvesine kadar çıkarak Kutsal Roma İmparatorluğu'nun prensliklerinden biri oldu.[28] Aile Habsburg hanedanıyla adeta özdeşleşti. Güney Hollanda, İspanya Veraset Savaşı'ndan (1701-1714) sonra İspanya'dan Avusturya hâkimiyetine devredilince, aile şirket merkezini Brüksel'den Frankfurt am Main'a nakletti. Aile o tarihten itibaren kendini Alman aristokrasisinin bir parçası olarak görmeye, İmparatorluk kurumlarında hizmet etmeye ve diğer Alman aristokrat ailelerle evlilikler yapmaya başladı. Vestfalya Barışı'ndan (1648) sonra Almanya'nın önde gelen bir veya iki hükümdarı kendi posta ağlarını kurmaya başladı. Bu gelişme 17. yüzyılın sonlarında dağılmaya yol açtı. Ancak Thurn und Taxis ailesi *Reichpost*'un kontrolünü imparatorluğun dağıldığı 1808'ya kadar elinde tutmakla kalmayıp, Almanya'nın posta sistemini de Alman Birleşmesi'ne kadar idare etti.

---

27. Ayrıntı için bkz. Behringer, *Im Zeichen des Merkur*, 512–549
28. Behringer, *Thurn und Taxis*, böl. 4 ve 5.

Posta sistemi her yerde gelişiyordu. İngiltere'nin haftalık kraliyet ağı 1630'lu yılların ortalarında özel şahıslara açıldı. Londra'nın etrafında yaklaşık 16 kilometre yarıçapında bir bölgede faaliyet gösteren "*peni* postası" 17. yüzyılın sonlarında yılda yaklaşık bir milyon mektup taşıyordu.[29] Fransa'yla Almanya arasındaki menzil istasyonlarının sayısı 1580'lerle 1790'lar arasında beş katına çıkarken yeni posta ofisleri açıldı; at, binici ve nihayet atlı araba sayısı arttı. Taxis ağı bir açıdan rakiplerinin gerisinde kaldı. 17. yüzyılda Lehistan-Litvanya ve İspanyol Monarşisiyle İngiltere kurdukları ağları yolculara da açtılar ve yolcu arabaları çalıştırmaya başladılar. Nitekim bunun geniş çaplı sonuçları oldu. *Reichpost* bu sisteme ancak 1700 civarında geçebildi.

Resmî bir ağın kurulması ve bu ağın varlıklı özel yolculara açılması sadece buralarla sınırlı değildi. Moskova/Rusya'da da benzer bir gelişme vardı. Buradaki rota sayısı çok daha az olmakla birlikte hayli verimli bir ağdı. Ülkenin giderek büyüyen toprakları, düşük nüfus yoğunluğu, fiziksel coğrafyası ve sıra dışı iklimi seyahatin önünde potansiyel engel oluşturuyordu, ama bazı avantajlar da yok değildi. Öncelikle uzun, geniş ve durgun akarsular kışın kızakla süratli yolculuk yapmaya elverişliydi (buz üstünde kızakla yolculuk karadakine göre üçte bir ila yarı yarıya daha hızlıydı). Bu nehirler buz tutmadığı zamanlarda da tekneyle mal ve yolcu taşıma imkânı sağlıyordu. Nehir boyunca yolculuk hem kolay hem de şaşırtıcı ölçüde kolaydı: Günde 85 kilometre yol kat etmek mümkündü. Ancak mevsimsel değişiklikler çok fazlaydı ve birçok nehirde sığlıklar, kum tepeleri, çağlayanlar ve hızlı akıntılar vardı ve bunların karadan geçilmesi gerekiyordu. Nehir yolculukları son derece yavaştı. 16. yüzyılda

29. Paul Slack, *The Invention of Improvement: Information and Material Progress in Seventeenth-century England*, (Oxford, 2015), 25.

Volga üzerinde, yakın çevrede yaşayan köylülerden oluşan çekici ekipleri (*burlaki*) vardı ve nehir yukarı giden teknelere bunlar hizmet veriyordu.[30]

Rusya tarihinde 15. yüzyılın sonlarından itibaren gelişen posta ağı aslında Moğol döneminden miras kalmıştı ve ilk olarak daha önceki Çin'in meşhur sistemini model alan Tatarlar tarafından geliştirilmişti.[31] III. İvan'ın saltanat döneminde (1462-1505) Moskova genişlerken, merkezî siyasi kontrolü artırmak için bir posta menzil sistemi (*iam*) kurulmuştu. İlk rota Moskova ile bu prensliğe katılan Novgorod arasında açılmıştı. Ortalama 40 kilometrede bir menzil istasyonları kurulmuştu. Bu istasyonlarda bir posta müdürü, yolculara dinlenme, yiyecek ve zinde at sağlayan birkaç bina, yolculara bir sonraki istasyona kadar eşlik eden ve ayrıca bozkırdan temin edilen atlara bakan birkaç rehber ve sürücü (*iamşiki*) bulunurdu. Başlangıçta, yani III. İvan döneminde buralarda, vergi yerine zorunlu çalışma yükümlülüğü getirilen ve kimi zaman çok uzaklardan gelen köylüler hizmet veriyordu.

Moskova'nın genişlemesiyle beraber sistem yeni topraklara da yayıldı. Yollar genelde nehirleri izliyordu. Bu sayede nehir üzerinden hem yazın hem kışın daha kolay yolculuk yapılıyor, ayrıca ülkeyi kaplayan sık ormanların yarattığı güçlüklerden ve tehlikelerden kaçınılabiliyordu.[32] 17. yüzyılın sonlarında *iam* ağı

30. Dennis J. B. Shaw, "Russia's Geographical Environoment", Maureen Perrie, ed., *The Cambridge History of Russia, vol. 1: From Early Rus' to 1689*, (Cambridge, 2006), 19–43, 32–35.

31. Gustave Alef, "The Origin and Early Development of the Muscovite Postal System", yeni baskı Alef, *Rulers and Nobles in Fifteenth-Century Muscovy*, (Londra, 1983), Essay VIII, 1–15.

32. John W. Randolph, "The Singing Coachman or, The Road and Russia's Ethnographic Invention in Early Modern Times", *Journal of Early Modern History*, 11 (2007), 33–61; John W. Randolph, "Russian Route—The Politics of the Petersburg–Moscow Road, 1700–1800", Mark Bassin, Christopher Ely ve Melissa K. Stockdale, ed., *Space, Place, and Power in Modern Russia: Essays in the*

Moskova'dan Rusya'nın sınırlarına kadar uzanıyordu. Başlarda sadece resmî yetkililerle devlet kuryelerine hizmet veren ağ ücret karşılığında özel şahıslara da açıldı. Bu da en azından teorik olarak yolculara barınak ve zinde at sağlama garantisi anlamına geliyordu. Ama yine de öncelik resmî yetkililerindi. 1700'den kısa bir süre önce kurulan posta sistemi bu ağdan yararlanıyordu. Avrupa Rusya'sındaki ulaşım ağı batıdaki ülkelere göre çok daha seyrek olmakla birlikte, diplomatlarla yabancı ziyaretçileri etkileyecek kadar verimli işliyordu.

17. yüzyılda devlet girişimi, şehirleşmede ve ticarette hayli geri olan yoksul İsveç'te de önemliydi. Kraliyet mektuplarını taşıyan sistem ancak 1550'li yıllardan sonra kurulabilmişti, ama o da kuryelere dayalıydı.[33] İsveç'in bir Baltık İmparatorluğu'nu ele geçirilmesinden sonra büyük ölçüde artan siyasal ihtirası gerek içeride gerekse dışarıda güvenli bir bilgi ve ulaşım ağını acil bir ihtiyaç hâline getirdi. 1636'da kurulan İsveç Posta İdaresi'yle başkent Stockholm'den taşranın uzak noktalarına kadar uzanan posta ağının temelinde esas olarak bu ihtiyaç vardı. İsveçli köylüler eskiden beri kraliyet habercilerine ve resmî amaçla yolculuk yapan soylulara at temin etmek zorundaydı, ki bu yükümlülük zaman içinde hayli katlanılmaz hâle gelmişti. Bu yükümlülük 1636 yılında kaldırıldı ve yerine köylü-çiftçilere posta çantalarını bir sonraki menzil istasyonuna nakletme yükümlülüğü getirildi. Köylerde bu işi yapan postacı-çocuklar vardı. Çiftçiler bunun karşılığında İsveç'in artan uluslararası yükümlülüklerine paralel olarak ağırlaşan diğer yükümlülüklerden muaf tutuluyordu.

New Spatial History, (DeKalb, IL, 2010), 81–99. Bu kaynaklar için bana yardımcı olan Profesör Valerie Kivelson'a teşekkür borçluyum.

33. Magnus Linnarsson, "The Development of the Swedish Post Office, c. 1600–1721", Heiko Droste, ed., *Connecting the Baltic Area: The Swedish Postal System in the Seventeenth Century*, (Huddinge, 2010), 25–47.

Başka yerlerde mektup taşıyan atlar sadece Stockholm ile İsveç'in Avrupa anakarasına açılan kapısı olan Hamburg arasında kullanılıyordu. Bu bölük pörçük ve hayli ilkel posta sistemi İsveç imparatorluk devletinin yeni ihtiyaçlarına bir cevap niteliğindeydi. 1718'de ağı ülke çapında hanlarla takviye etme denemesi yapıldı. Yolcu arabaları da ücret karşılığında yolcu ve posta taşıyacaktı. Ancak kısa zamanda projenin gerçekçi olmadığı ortaya çıktı ve bundan vazgeçildi.

GAZETELERDEN ÖNCE HABERLER

Posta yolları ulaşım altyapısını geliştirmek suretiyle haberlerin yayılmasını ve bu da 1600'den sonra basılı gazetelerin ortaya çıkışını hızlandırdı. Bu dönemde "haberler" farklı ve özel bir anlam ifade ediyordu. Yeni duyulan şeylere *haber* deniyordu. Yani günümüzde olduğu gibi, medyaya ulaşan son politik gelişmeler veya kişilerle ilgili son öykülerden çok –ki, erken modern Avrupa'da bu haberler kamusal otoritenin sıkı denetimi altındaydı– geçmiş haftalarda veya aylarda uzaklarda ve yakınlarda meydana gelen olaylar hakkındaki bilgiler haberdi.[34] Bunların kaynakları gelenekseldi: Din adamlarının, tüccarların, ilim adamlarının ve 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren en azından İtalya Yarımadası'ndaki diplomatların yazışmaları. Süratli ve doğru haber hem hükümetler hem de tüccarlar için hayati önemdeydi ve kesinlikle bir piyasa değeri taşıyordu. Nitekim artan kurye sayısı ve süratli kuryelere ödenen yüksek ek ücretler de bunun göstergesiydi.[35]

34. Robert Darnton, "An Early Information Society: News and the Media in Eighteenth-century Paris", *American Historical Review*, 105 (2000), 1–35.

35. Bkz. tablolar, Pierre Sardella, *Nouvelles et speculations a Venise au début du XVIe siécle*, (Paris, 1949), 50 vd.

Bu ihtiyaç daha sonraki gazetelerin öncüsü olan el yazması bültenlerin gelişimini hızlandırdı. Bu bültenler bireyler veya küçük ajanslar tarafından hazırlanıyor ve yıllık bir ücret karşılığında abonelere dağıtılıyordu. Ekipler tarafından el yazısıyla çoğaltılan bu bültenlere –İtalyanca'da "tavsiye" veya "bildiri" anlamına gelen– *avvisi* deniyordu. Bültenlerde ajansın muhabirlerinin gönderdiği haberler bulunuyordu. Bu tür el yazması siyasi ve askeri haber özetleri erken modern dönemde çoğaldı ve gelişti. Bu bültenler haberlerin özelden daha kamusal alana ulaşmasında önemli bir aşama oluşturuyordu. İlk başlarda haberler tüccarlar arasında kulaktan kulağa veya diğer tüccarlara gönderilen sipariş mektuplarıyla yayılıyordu; nitekim bunlar *avvisi*'nin de önemli kaynaklarından biriydi.[36]

Venedik Cumhuriyeti ve daha genel olarak da Kuzey İtalya bölgesi önemli bir merkez olup, Alpler'in kuzeyindeki Avrupa'yla bağlantıyı düzenli posta hizmetleri sağlıyordu. Venedik bilgi servisi yapan ve bu hizmet karşılığında hatırı sayılar ücretler alan ajanslar için önemli bir merkez hâline geldi. 17. yüzyılın ikinci çeyreğinde en önemli ajanslardan biri olan Giovanni Quorli'nin ofisi Batı ve Orta Avrupa'da yaşayan yaklaşık 60 kişiye –tüccar, yüksek din adamı, hükümet yetkilisi ve aristokrata– düzenli olarak el yazısıyla çoğaltılmış bültenler gönderiyordu. Görünüşe göre abone sayısı yüksek denilebilecek kadar fazlaydı. Başlangıçta ayda iki kez gönderilen bu tür bültenler zaman içinde haftalık hâle geldi. Osmanlı ilerlemesi tehdidindeki Güneydoğu Avrupa'da bile benzer, ama biraz daha küçük ağlar mevcuttu. Bu bölgede diplomatlar tüccarlardan daha önemli bir bilgi kaynağı olup, gayriresmî haber naklinde özel yazışmalar ajans bültenle-

36. Mario Infelise, "News Networks between Italy and Europe", Dooley, ed., *The Dissemination of News*, 51–67.

rinden daha ağırlıklı yer tutuyordu.[37] El yazısıyla çoğaltılan bültenler basılı gazetelerin çıkmasıyla hemen ortadan kaybolmadı. Aksine bunlar varlıklarını sürdürdüler, çünkü hâlâ önemli avantajları vardı. Bilgi bu yolla daha hızlı yayılabildiği gibi, maliyet ve resmî sansür gibi unsurlar da ortadan kaldırılmış oluyordu; dahası bunların okuyucuları daha seçkindi. 17. yüzyılın başlarından itibaren yeni basılı gazetelerle birlikte varlıklarını sürdüren bu bültenler en azından Fransız İhtilali'ne kadar varlıklarını devam ettirdi.[38]

GAZETENİN İLK ORTAYA ÇIKIŞI

15. yüzyılda taşınabilir baskı makinesinin ortaya çıkışıyla beraber el ilanları, broşürler ve tek bir olay ya da konuyu ele alan diğer yayınlar boy gösterdi. Bunların çoğu ticari fırsatlar sunan yayınlardan oluşmaktaydı. Bunlardan biri 1850'lerden itibaren Frankfurt am Main fuarına denk gelecek şekilde yılda iki kez yayımlanan "fuar haberleri" (*Hessrelationen*) idi. Yılın ilk altı ayında Kutsal Roma İmparatorluğu'nda meydana gelen olaylara yer veren bülten daha sonra bütün Avrupa'dan haberler vermeye ve dolayısıyla satışlarını artırmaya başladı. Haberler arasında ticari fırsatlarla bağlantılı önemli olaylara da yer verilmekteydi. Yeni yeni ortaya çıkan İtalyan yayın endüstrisinin, Eğriboz'un 1470'te Osmanlılar tarafından ele geçirilmesine ver-

37. Zsuzsa Barbarics-Hermanik, "Handwritten Newsletters as Interregional Information Sources in Central and Southeastern Europe", Francisco Bethencourt ve Florike Egmond, ed., *Correspondence and Cultural Exchange in Europe, 1400–1700*, (Cambridge, 2007), 155–178.

38. Bkz. François Moureau, ed., *De bonne main: La communication manuscrite au XVIIIe siécle*, (Paris, 1993).

diği tepki bunun ilk örneklerinden biriydi.[39] Adalar Denizi'nde yer alan Eğriboz Venedik için hem ticari bir ambar hem de bir askeri üstü. Buranın elden çıkması Cumhuriyet'in doğrudan tehdit altında kalması demek olduğu gibi, Osmanlı'nın İstanbul'u fethetmesinden (1453) sonra yayılmaya devam ettiği anlamına geliyordu. Eğriboz'un fethedilmesi haberini paraya çevirmeye çalışan yayıncı ve yazarların çıkardığı bir düzine yayına ve halk türküsüne esin kaynağı oldu. 16. yüzyıldaki Protestan Reformu özellikle Almanya'da bu türden kısa metinlerin yayınını teşvik etti. *Neue Zeitungen* adı verilen ve son olaylardan haber veren dört ila sekiz sayfalık bültenler bunlardan biriydi.[40] Bu bültenler 1500'lü yıllarda yayımlanmaya başladı ve 1530'lardan itibaren iyice yaygınlaştı. Bu dönemde Fransa'da da çok sayıda "haber bülteni" yayımlandı: 1494 ile 1559 yılları arasında yayımlanan bülten sayısı 400'ü aşıyordu.[41]

Bu türden yayınlar erken modern dönemde de devam etti, ama bunlar basılı bültenlerden çok farklıydı. Öncelikle gelişigüzel yayımlanıyorlardı; yani aylık, iki haftalık, haftalık ve nihayet günlük olarak yayımlanan ve modern basının atası olan gazetelerdeki düzenlilik bunlarda yoktu.[42] Avrupa'nın ilk haftalık gaze-

---

39. Margaret Meserve, "News from Negroponte: Politics, Popular Opinion, and Information Exchange in the First Decade of the Italian Press", *Renaissance Quarterly*, 59 (2006), 440–480.

40. Andrew Pettegree, *The Invention of News: How the World Came to Know About Itself*, (New Haven, CT, 2014), 70vd. bu dönemde *Neue Zeitung*, "yeni eğilimler" veya "yeni rapor" anlamına gelmekteydi; *Zeitung* günümüz Almancasında gazete anlamına gelmektedir.

41. Pettegree, *Invention of News*, 79.

42. Pettegree, *Invention of News* ve İngiltere'deki gelişmeleri ele alan C. John Sommerville, *The News Revolution in England*, (New York, 1996) önemli bir sentez niteliğindedir. Ayrıca bilgilendirici makalelerden oluşan bazı kitaplar mevcuttur: Brendan Dooley ve Sabrina Baron, ed., *The Politics of Information in Early Modern Europe*, (Londra, 2001); Joop W. Koopmans, ed., *News and*

tesi 1605 yılında Strasburg'da yayımlanmaya başladı. Bu gazete Renanya'nın posta ağına dâhil olmasından kısa bir süre sonra çıkmaya başlamış, dolayısıyla düzenli bir bilgi kaynağı oluşmuştu.[43] *Relation* adlı gazetenin yayıncısı Johann Carolus daha önceden de el yazısıyla çoğaltılan bültenler çıkarıyordu. Fırsatı gören Carolus bir matbaa satın aldı ve bu bültenleri basarak çoğalttı. Kısa zamanda başkaları da Carolus'u taklit etmeye başladı ve birçok Alman şehrinde düzenli haber özetleri yayımlayan girişimciler zuhur etti. (1608'de Wolfenbüttel'de) *Aviso* adıyla yayımlanan ikinci gazetenin adından da anlaşılacağı üzere el yazısıyla çoğaltılan bültenler çıkmaya devam etti. Bu ilk gazeteler iki ila sekiz sayfalık küçük bültenlerden ibaret olup, yayımlandıkları bölgenin haberlerini iletiyorlardı.

17. yüzyıl Almanya'sı özellikle son on yılda gazete patlamasına sahne oldu: Hesaplamalara göre bu dönemde 200'e yakın gazete çıkıyordu ve bunların 70.000 kadar sayısı günümüze ulaşmıştır.[44] Birçoğu birkaç ay gibi kısa bir zamanda kapansa da büyük bir bölümü ayakta kaldı ve hatta büyüdü, yayın periyotları sıklaştı. 1700'den kısa bir süre önce Prag ve Viyana da dâhil, orta ölçekli her Alman şehrinin kendi gazetesi vardı ve çoğu haftada birden fazla yayımlanıyordu. Gazetelerin ortalama 350-400 sattıkları düşünülürken, 17. yüzyılın sonlarında Kutsal Roma İmparatorluğu'nda toplam okuyucu sayısının 250.000'i bulduğu tahmin edilmektedir.[45]

Politics in Early Modern Europe (1500–1800), (Leuven, 2005); ve Dooley, ed., *The Dissemination of News*.

43. Johannes Weber, "Strassburg, 1605: The Origins of the Newspaper in Europe", *German History*, 24 (2006), 387–412.

44. Pettegree, *Invention of News*, 185.

45. Weber, "Strassburg, 1605", 399.

Komşu Benelüks'le İngiltere'de de benzer bir eğilim görülmektedir. İlk basılı gazete *Coranto* 1618 yılında büyük ticaret şehri Amsterdam'da yayımlandı. Bir kuşak sonra yayımlanan haftalık gazete sayısı sekizi buldu; ayrıca bir de haftada iki kez yayımlanan bir gazete vardı. Şehirde haftanın dört günü gazete bulmak mümkündü. Amsterdam'ı kısa zamanda diğer Hollanda şehirleri takip etti ve Cumhuriyet'in tüccar toplumunun haber taleplerine cevap verdi. Güney Hollanda'nın *ambarı* olan Antwerp'te ilk gazete 1620 yılında yayımlandı. Onu ertesi yıl İngiltere izledi, ancak buradaki gazetelerin yerel haberler vermesi yasaktı. Fakat 1640'lı yıllardaki siyasi ayaklanmaların ardından Britanya Adaları'nda sansürün kalkmasıyla birlikte gazete yayıncılığının önü gözle görülür biçimde açıldı ve 1688-1689 Devrimi'nin ardından daha liberal bir yayın rejimi ortaya çıktı. İlk gazeteler esas olarak Avrupa'nın kuzey yarısında ortaya çıkmakla beraber, basılı haberler 1640'lı yıllarda İtalyan Yarımadası'nda da yaygınlaştı. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde Avrupa'da yaklaşık elli gazete yayımlanmaktaydı.[46]

İlk gazeteler her yerde elle çoğaltılan bültenlerden doğdu, ancak bir açıdan birbirlerinden ayrılıyorlardı: Yıllık ücret ödeyebilen az sayıda aboneyle sınırlı olan bültenden farklı olarak, gazete nispeten daha ucuza geliyor ve sokakları dolaşan gazete satıcılarıyla kitapçılar tarafından satıldığı için daha kolay ulaşılabiliyordu. Gazete kaçınılmaz olarak şehre özgü bir gelişmeydi. Gazete sayıları giderek artan matbaalara da cazip geliyordu, çünkü böylece matbaaların fazla kapasitesi de değerlendirilmiş oluyor ve (uzun süre ayakta kalmak kaydıyla) düzenli bir gelir kaynağı oluşturuyordu. Ayrıca gazete daha kolay ve daha hızlı

46. Paul Ries, "The Anatomy of a Seventeenth-century Newspaper", *Daphnis: Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur*, 6 (1977), 171–232, 180.

basılabiliyordu. Gazetelerin içeriği tamamen habere yönelikti. Haberler kısa, formüle edilmiş, olgulara yer veren ve kesinlikle elli kelimeyi geçmeyen metinlerden oluşuyordu. Daha uzun, daha taraflı haberler ve tartışma yazıları ağırlıkla 1650'lerden itibaren yayımlanan bülten veya makalelerde yer buluyordu. Editoryal adı verilen başyazılar ancak 18. yüzyılın sonlarından itibaren görülmeye başladı.

Posta sistemi ve basım endüstrisi haber yayıncılığında kilit bir rol oynamakla beraber, bu dönemde gazetelerin yaygınlaşmasında en önemli rolü Avrupa'daki ardı arkası kesilmeyen savaşlar ve siyasi ayaklanmalar oynadı. Tüccarlar, bakanlar, yetkililer ve diplomatlar acil, güvenilir ve makul denecek kadar güncel bilgiye ihtiyaç duyuyorlardı ve bu ihtiyacı da büyük ölçüde basından karşılıyorlardı. Hatta birçok elçinin raporları gazetelerden aynen kopyaladıkları haberlerden oluşuyordu. Gazetelerin içerikleri ağırlıkla siyaset ve savaş haberlerinden ibaretti. Normal zamanlarda sayfaların üçte ikisi bu tip haberlerle doluyken, savaş zamanlarında bu oran daha da artıyordu.[47] Seller ve depremler gibi doğal felaketler de aynı ölçüde yer kaplarken, Avrupa saraylarıyla ilgili haberlere, yani kraliyet doğum, ölüm ve evlilikleri gibi haberlere olan ilgi de giderek artıyordu.

Gazetelerin Kuzeybatı Avrupa'nın şehirlerinde ulaştığı başarı bu toplulukların tüccar yapısını ve güncel haberler için nispeten küçük de olsa hazır bir pazar bulunduğunu gösteriyordu. Hükümetler de gazetelerin haber kaynağı işlevinden memnundu; ayrıca gazetelerin el yazısıyla çoğaltılan bültenlerden

47. Sonja Schultheiss-Heinz, *Politik in der europäischen Publizistik: Eine historische Inhaltsanalyse von Zeitungen des 17. Jahrhunderts*, (Stuttgart, 2004), 1672–79 yılları arasındaki Hollanda Savaşı sırasında Nürnberg, Paris ve Londra'da yayımlanan gazeteler üzerinde yapılan ayrıntılı bir çalışmaya göre haberlerin yüzde 70-80'i savaş haberlerinden oluşmaktaydı: 270, 275.

daha kolay kontrol edilebileceğini de fark etmişlerdi. Dahası, gazeteleri resmî iletişimde kullanmak ve haberleri yönlendirmek de mümkündü. Ancak Avrupa'nın büyük bölümünde monarşik *rejimler* kendi gazetelerini çıkarmaya başlamıştı. Dolayısıyla bu yayınlar tıpkı Fransa, İspanyol Monarşisi, Danimarka, İsveç, Lehistan-Litvanya ve Moskova-Rusya'da olduğu gibi bir tür yarı-resmi gazeteye dönüşüyordu.

Fransız monarşisi 1560'lı ve 1620'li yıllar arasındaki yoğun dini ve iç çatışmaların ardından, ayaklanmalarda önemli rol oynadığına inandığı dedikodulara ve broşürlere özellikle dikkat kesilmişti. 1631 yılında yani Kardinal Richelieu'nün vekillik yaptığı dönemde resmî *Gazette* kuruldu. Kendi alanında tekel olan ve ayda birkaç kez yayımlanan bir veya iki sayfalık gazete ağırlıkla siyasi haberlere yer veriyordu. *Gazette* büyük çaplı bir operasyondu. Verilen cevazlar yoluyla eyaletlerde de yayımlanan gazete 7.000 ile 10.000 arasında satıyordu. 17. yüzyılın sonlarında sadece Paris'teki satışı 1.500-2.000 idi. Gazete monarşi hükümetinin haberlerini yayımlama tekelini kendi elinde tutuyordu. Paris'te ilk günlük gazete ise ancak 1777 yılında yayımlandı.

Diğer yerlerdeki resmî gazete çıkarma çabaları Paris'teki kadar başarılı olmadı. 1661'de Krakow ve Varşova'da *Merkuriusz Polski Ordynaryjny* yayımlanmaya başladı ancak kısa ömürlü oldu. İspanyol Monarşisi'nin girişimleri de sonuç vermedi. El yazısıyla çoğaltılan bültenler çıkaran önemli ve kaçınılmaz olarak da şaibeli ajansların bulunduğu bir ortamda resmî bir *Gaceta* çıkarma girişiminin başarı şansı kısıtlıydı. Danimarka'da 1634'ten beri düzenli bir Almanca gazete vardı. 1666'da bunun Danimarka dilindeki muadili yayımlanmaya başladı, ama bu gazetenin farklı bir özelliği vardı: Haberler şiir diliyle kaleme alınıyordu! Posta sistemiyle ilk gazeteler arasındaki yakın ilişki özellikle İsveç'te daha belirgindi. Stockholm posta müdürü topladığı dış haberle-

ri 1645'ten beri düzenli olarak çıkan haftalık *Ordinari Post-Tijender*'de yayımlıyordu.

Monarşi Moskova-Rusya'da aynı ölçüde belirleyici bir rol oynadı. Burada ilk gazete ancak 18. yüzyılın başlarında yayımlanmaya başladı.[48] Baskı makinesi 1550'li yıllardan beri kullanılmaktaydı, ancak sonraki yüz elli yılda çıkan gazete sayısı 500'ü bulmuyordu; zaten bunların yüzde 95'i de dini içerikliydi. Moskova basını ağırlıkla Ortodoks patriğinin kontrolündeydi. Ayrıca gazete kâğıdının tamamının ithal edilmesi gerekiyordu. *Kurantiy* adı verilen el yazısıyla çoğaltma bültenler daha çok Alman ve Hollanda gazetelerinden çevrilen haberlerden oluşmaktaydı.[49] Çeviri işini Hariciye Dairesi'ndeki resmî tercümanlar yapıyordu. Ancak bu haberlerin belli bir çevrenin dışına çıkmasına kesinlikle izin verilmiyordu: *Kurantiy* hükümdara ve boyar danışmanlara yüksek sesle okunuyor ve sonra sıkı bir gizlilik içinde arşive kaldırılıyordu. Burada da bültenlerin içerikleri ağırlıkla siyasi haberlerden oluşmakta, siyasi antlaşmalara, broşür ve gazete haberlerine yer verilmekteydi. Ancak diğer yerlerde olduğu gibi burada da broşürler Rusya'nın ilk resmî gazetenin yani *Vedomosti*'nin temelini oluşturdu. 1703'te Büyük Petro tarafından kurulan gazete belli bir programa göre değilse bile düzenli olarak yayımlanıyordu. *Vedomosti* 1917 Rus Devrimi'ne kadar çıkmaya devam etti. Ağırlıkla askeri, siyasi ve sarayla ilgili haberlere yer veren gazete birçok Avrupa ülkesindeki ilk gazetelere benziyordu. Ancak Avrupa'daki gazeteler 18. yüzyılın başlarında daha sık çıkmaya başlamıştı.

---

48. James Cracraft, *The Petrine Revolution in Russian Culture*, (Cambridge, MA, 2004), 257–267; Gary Marker, *Publishing, Printing and the Origins of Intellectual Life in Russia, 1700–1800*, (Princeton, NJ, 1985), 19, 27–28, 48.

49. Ingrid Maier ve Wouter Pilger, "Second-hand Translation for Tsar Aleksej Mixajlovic—A Glimpse into the 'Newspaper Workshop' at *Posol'skij Prikaz*", *Russian Linguistics*, 25 (2001), 209–242. Bu bültenlere başlangıçta *Kuranty* deniyordu, sonradan *Vesti-Kuranty* adını aldılar.

Bu tek sayfalık gazetelerde muhabirlerin veya hükümetin ilettiği haberlerden daha fazlası vardı. Bunlar rakiplerinin veya dışarıdaki muadillerinin haberlerini de kullanıyor ve gerektiğinde çeviriyorlardı. Kaçınılmaz olarak haberlere bolca takla attırılıp tekrar kullanılıyordu, dolayısıyla gazeteler arasında karşılıklı bir bağımlılık vardı. Ayrıca haberlerin çoğunun kaynağı belirtilmiyordu.[50] Tabii bilgi kaynaklarının nispeten kısıtlı olduğu bir ortamda bu durum güvenilirlik sorunu yaratıyordu. Nitekim ilk gazetelerin en çok eleştirilen yanlarından biri buydu. Geleneksel olarak "gizemli bir durum", yani *arcana imperii*'nin (devlet sırrı) bir parçası kabul edilen ve dolayısıyla sadece siyasi seçkinle sınırlı olan bilgiye gazete okuyup satın alabilen herkesin ulaşabilmesi veya içeriğin yüksek sesle okunup tartışılarak herkesin kulağına gitmesi yaygın eleştirilere konu oluyordu. Bu konuyu en fazla eleştirenlerden biri olan Alman Ahasver Fritsch, basılı gazetelerin "herkesin eline geçmesinin" yaygın "haber bağımlılığına" yol açmasından ve "bazı insanlarda iğrenç bir yeni şeyler okuma ve duyma merakı yaratmasından" yakınıyordu. Birçok çağdaşı da Fritsch'in bu katı sansür formülünü cazip buluyordu.[51]

---

50. Paul Ries, "The Anatomy of a Seventeenth-century Newspaper", ve aynı yazarın "The Politics of Information in Seventeenth-century Scandinavia", Dooley ve Baron, ed., *Politics of Information*, 237–272, bu açıdan aydınlatıcı eserlerdir.

51. Dooley ve Baron, ed., *Politics of Information*, 137, 275. Fritsch, Türingen'de hukukla ilgileniyordu; *Discursus de Novellarum, quas vocant Neue Zeitunge hodierno usu et abusu* ("Haberlerin Kullanılışı ve Suistimal Edilişi Üzerine Deneme"); 17. yüzyılda basının yeni rolünü en sert eleştirenlerden biri de Jena, (1676) idi.

Harita 6.2 İber Yarımadasında 16. Yüzyıl yol ağları

Ancien régime'in son dönemlerinde seyahat altyapısını geliştirmeye yönelik adımlar atıldı ve bu sayede özellikle de 18. yüzyılda sürat, düzen ve güvenlik arttı. Hükümdarlar örneğin başkent ve kraliyet sarayı gibi önemli güzergâhlar arasında kaldırımlı ana yollar yaptılar ve nihayet bunları halkın kullanımına açtılar. Danimarka'da 1550'den sonraki yüzyılda inşa edilen ve başkent Kopenhag'ı bir dizi kraliyet şatosuna ve malikaneye bağlayan kraliyet yolu sistemi en ilginç girişimlerden biriydi. Kraliyete bağlı köylüler tarafından inşa edilen bu yolların bozulmaması için giriş-çıkışlara kilitli kapılar konulmuştu. Bu yollar ancak 1670'li yıllardan sonra halka açıldı.[52] *Reconquista*'nın tamamlanmasıyla birlikte 16. yüzyıl İspanya'sında ciddi bir yol inşa süreci başladı. Ayrıca yeni siyasal ve ekonomik çekim merkezlerinin ortaya çıkmasına paralel olarak yol ağları yeniden düzenlendi

Fransa'da Paris'le Orleans arasındaki hayati öneme sahip yol büyük bir artere dönüştürüldü. Her yerde yolculukların artmasıyla birlikte ana hatlar üzerindeki hanların sayısı arttı. Kuzey ve Doğu Avrupa'nın bazı kısımları dışında, geceyi bir ailenin yanında geçirebilmek için çabalama zorunluluğu geçmişte kaldı. 16. yüzyılda ilk seyahat rehberleri yayımlanmaya başladı. Haritacılığın gelişmesiyle birlikte 18. yüzyılda daha iyi haritalar ortaya çıktı. Nihayet yolcuların yönlerini daha kolay bulabilmesi için yol kenarlarına işaretler dikilmeye başladı. İngiltere'de bu işlemler ancak 17. yüzyılın sonlarında yasal bir düzene bağlandı. Nehirleri ulaşıma elverişli hâle getirecek çalışmalar yapıldı ve bazı kanallar kazıldı. Ancak yüksek maliyetin

52. Alex Wittendorff, "Public Roads and Royal Privilege", *Scandinavian Journal of History*, 1 (1976), 243–264; Alex Wittendorff, *Alvej og Kongevej*, (Copenhagen, 1973), İngilizce özet, 310–322.

gerçek bir engel oluşturması nedeniyle yapılan işler nispeten küçük ölçekli oluyordu.

En temel yeniliklerden biri 17. ve 18. yüzyıllarda kurulan posta arabası ağlarıydı. Özellikle de Fransa, İngiltere ve Almanya'da bu ağlar hayli gelişmişti.[53] Bu dönemde Fransa'da geniş yol ağları yapılırken, 1715 yılında İngiltere'de bine yakın posta arabası faaliyet gösteriyor ve şehirleri birbirine bağlıyordu.[54] O tarihe kadar yolcular kendi düzenlemelerini kendileri yapıyor, yol üstünde yiyecek, barınma ve zinde at aramak zorunda kalıyorlardı. Çok az sayıda usta binici posta kuryelerine eşlik ediyor, daha doğrusu onlara yetişmeye çalışıyorlardı. Ancak yolculukların çoğu zorunlu olarak daha yavaştı. Belli bir tarifeye göre çalışan posta arabaları seyahatleri epeyce kolaylaştırdığı gibi, doğal olarak daha güvenli ve daha süratli hâle getirdi. 1671'de kurulan "uçan araba" hizmetiyle Londra ve Oxford arasındaki asgari iki günlük yolculuk sadece on üç saate indi.[55] Posta arabası yolları yolculuk zamanlarını kısalttı. 16. yüzyılda Almanya'da, kuzeybatıdaki Hamburg'tan güneydeki Augsburg'a yaklaşık otuz günde gidilebilirken, aynı yol 1820'lere gelindiğinde sadece beş günde alınabiliyordu.[56] Ama ücretler hâlâ yüksekti ve muhtemelen küçük bir Avrupalı azınlık dışında çoğu kişinin gücünü aşıyordu.

Daha sonraki yüzyıllardaki kitlesel ulaşım düzeyine benzer olanaklara sahip olan tek ülke Hollanda Cumhuriyeti'y-

53. Klaus Beyrer, "The Mail-Coach Revolution: Landmarks in Travel in Germany between the Seventeenth and Nineteenth Centuries", *German History*, 24 (2006), 375–386.

54. 1623, 1791 ve 1789 tarihli haritalardan Fransız sistemini boyutlarını görmek mümkündür, Guy Arbelot, "Les réseaux des routes de poste, object des premieres cartes thématiques de la France moderne", in *Les transports, de 1610 a nos jours*, (Paris, 1980), 97–115, at 107–109; Slack, *Invention of Improvement*, 25.

55. Slack, *Invention of Improvement*, 25.

56. Behringer, "Communications Revolution", 364.

di: Kanal sisteminde kullanılan yolcu mavnaları (*trekschuiten*) önemli şehirler arasında nispeten makul fiyatlara her yıl binlerce insan taşıyordu.[57] Güvenilir ve birbiriyle bağlantılı güçlü bir posta arabası ağını tamamlayan bu sistem bütün ülkeyi sarıyordu. 1630'ların başlarıyla 1660'lı yılların ortaları arasındaki dönemde otuz civarında Hollanda şehri bir araya gelerek, merkezî bölgelerde yedekleme sistemi de olan, taşımacılık yapılabilir bir kanallar ağı kurdular. Saatte ortalama 7 kilometre hız yapan atla çekili mavnalar önemli şehirler arasında düzenli ve tarifeli hizmet veriyordu. Tabii bir tek kanalların donduğu zamanlar dışında. 19. yüzyılda demiryollarının gelişmesiyle birlikte gölgede kalan kanallar artık daha çok yabancı ziyaretçilerin ilgisini çekiyordu, ama *ancien régime* Avrupa'sında başka bir benzerleri daha yoktu.

Ülkenin benzersiz coğrafi yapısı nedeniyle Hollanda'daki kanal ağının bir eşi bulunmuyordu. Sadece Kuzey İtalya'daki Po Nehri'nin suladığı ovadaki su yolları benzer bir rol oynayabilirdi. Diğer yerlerde kanallar daha çok mevcut nehir sistemlerini birbirine bağlayıp yeni iç taşımacılık hatları oluşturmak veya var olanları geliştirmek için yapılıyordu. Ama bu son derece pahalı ve zorlu bir işti. Bunların en bilinenlerinden biri Güney Fransa'daki, büyük paralara mal olan ve 1666 ile 1681 yılları arasında şaşırtıcı bir hızla tamamlanan Canal du Midi idi. Üzerinde 100 adet havuz bulunan 240 kilometre (150 mil) uzunluktaki bu kanal Garonne Nehri ve Garonne Kanalı üzerinden Atlas Okyanusu'nu Akdeniz'e bağlıyor ve başta tahıl olmak üzere ticareti epey kolaylaştırıyordu. Kanal yolculukları çok değiştirse de ticaret üzerindeki etkisinin hayli sınırlı olduğu, hele XIV. Louis'nin maliye ve ekonomi bakanı Jean-Baptiste Colbert'in beklentilerini kesinlikle

57. Jan de Vries, *Barges and Capitalism: Passenger Transportation in the Dutch Economy (1632–1839)*, (Utrecht, 1981).

karşılamadığı görülmektedir. Büyük kanallar küçük devletlerin altından kalkabileceği bir iş değildi. Hatta büyük devletler için bile hayli zaman alan bir işti.

Rusya'nın 18. yüzyılın başlarında hüküm süren dinamik hükümdarı Büyük Petro buna güzel bir örnektir. Petro Güney Rusya'da kısa bir kanal inşası tecrübesinden sonra, bütün enerjisini hızla büyüyen, ama nispeten tecrit edilmiş durumda olan yeni başkenti St. Petersburg'ta su yolları inşasına yoğunlaştırdı. Şehir Finlandiya Körfezi'nde yer alıyordu, fakat iç kısımlardan yiyecek, yakıt ve hammadde ikmali zor oluyordu.[58] Su taşımacılığının potansiyelinin farkında olan Petro devletinin insan gücünün hatırı sayılır bir bölümünü yeni başkentinde taşımacılığı kolaylaştıracak kanallar inşa etmeye ayırdı. Bu konuda epey yol almasına karşın kanal inşası ancak bir asırda tamamlanabildi.

Avrupa'da *ancien régime*'in son yüzyılında ulaşım altyapısı inşa sürecinde devletin payının giderek arttığı görülmektedir. Rusya devletin katılımının süreci hem kolaylaştırdığına hem de engeller yarattığına bir kez daha mükemmel bir örnek oluşturmaktadır.[59] Yeni başkent St. Petersburg'un korunmasız konumu burayı Moskova'ya bağlayan bir yol inşasını gerektiriyordu. Ancak bu rotanın kuzeyde kalan üçte birlik bölümünde –yani Novgorod'un kuzeyi– nüfus seyrekti, bölge bataklıklarla kaplıydı ve yılın yedi ayında kar altındaydı. Mühendisleri bu açılardan dev sorunlar bekliyordu. Petro her zamanki gibi otoriter bir çözüm buldu: Devlet köylüleri zorla yol boyuna iskân ettirdi. Çünkü yolcuların üzerinde seyahat edebileceği bir yol yapmak yeterli de-

58. Robert E. Jones, "Gettings the Goods to St Petersburg: Water Transport from the Interior, 1703–1811", *Slavic Review*, 43 (1984), 413–433; R. A. French, "Canals in Pre-Revolutionary Russia", J. H. Bater ve R. A. French, ed., *Studies in Russian Historical Geography* (2 cilt.; Londra, 1983), ii.453–460.

59. Randolph, "Russian Route"; Randolph, "Singing Coachman".

ğildi, bununla birlikte yol üzerinde at, yiyecek ve barınak imkânı sağlayacak yerleşimler olması gerekiyordu. Nihayet tamamlanan yol iki şehir arasındaki kuş uçuşu mesafeden yaklaşık yüzde 40 daha uzundu, ancak engeller yine de başarıyla aşılmıştı.[60]

Seyahat altyapısı ancak yerel yönetimlerden daha fazla kaynak yaratabilen merkezî yönetim eliyle inşa edilebilirdi. Yerel yönetimler geleneksel olarak sadece yolların bakımından sorumluydu. Kentlerin ortak yatırımıyla açılan Hollanda kanal sistemiyle, 18. yüzyılda İngiltere'de özel şirketler tarafından inşa edilen ve bakımı yapılan paralı yollar istisna oluşturuyordu. Yolların büyük bir bölümü monarşi yönetiminin ihtiyaçlarına göre planlanmıştı. Zamanında Avrupa'nın en iyi yol ağına sahip olduğu düşünülen 17. yüzyıl Fransa'sında başkentin hızla büyüyen nüfusunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere Paris'ten her yönde 100 kilometre mesafeye kadar uzanan kaldırımlı yollar yapılmıştı. Ayrıca ilhak edilen bölgeleri başkente bağlamak ve bu bölgelere ikmal ve takviye faaliyetini kolaylaştırmak üzere, Kuzey ve Kuzeydoğu Fransa'da yoğun bir askeri yol ağı inşa edilmişti.

Yol inşasının nedenlerinden biri de askeri ihtiyaçlardı. General George Wade'in 1720'li ve 1730'lu yıllarda İskoçya'nın orta ve batı bölgelerinde inşa ettirdiği askeri yollar en iyi örneklerden biriydi. Britanya'daki Hannover Hanedanı, 1715'teki Jakoben Ayaklanması'nın ardından İskoçya topraklarında güvenlik önlemlerini artırmak üzere önemli noktalara bir dizi askeri kışla kurmaya ve bunları birbirine bağlayacak yollar açmaya karar verdi. Büyük bir bölümü Wade tarafından tamamlanan yol ağı 1745'teki ikinci Jakoben ayaklanmasından sonra daha da genişletildi. Yol inşasının önemli gerekçelerinden biri de artan ulaşımın ekonomik refah getireceği inancıydı. Bütün Avrupa'da yönetimler refahı ar-

60. Rakamlar, Radolph, "Russian Route", 85.

tıracağı gerekçesiyle, 18. yüzyılın sonlarına doğru ana yollar inşa etmeye başlamıştı.

Bu konuda en başarılı olan ülkeler İngiltere ve Fransa'ydı. İngiltere'de 17. yüzyılın sonlarından beri paralı yol işleten şirketler vardı. Ancak yol yatırımları esas olarak yerel toprak sahipleri tarafından karşılanıyordu. Yine de bu yatırımlar nispeten küçük sayılırdı. Ayrıca ağırlıkla ülkenin güney yarısıyla sınırlıydı. Şirketlerin yapısında değişikliğe gidilerek tüccarların da finansmana katılmasının önü açıldı. Böylece özellikle 1750'li ve 1760'lı yıllarda büyük ilerlemeler sağlandı. Bu gelişmeyle birlikte hem İngiltere'nin orta kısımlarıyla kuzeydeki paralı yol ağları büyüdü hem de çok sayıda yeni yol yapıldı.[61] Manş Denizi'nin öteki yakasında devlet katılımı daha önemliydi. 17. yüzyılın bakanları ve özellikle de Colbert yol ve iç su yolu ağlarının geliştirilmesi gerektiğine inanıyordu, ancak tahta çıkan hükümdarların bu konuya fazla önem vermemesi nedeniyle proje kısa ömürlü oldu. Ülkenin önemli yollarının doğrudan sorumluluğunu 18. yüzyılda devletin üstlenmesiyle birlikte bu durum değişti ve yol yapım ve geliştirme çalışmalarına daha fazla kaynak aktarıldı.[62]

Bu faaliyetin omurgasını ana yolların yakın çevresinde yaşayan köylüler oluşturuyordu. Bu çerçevede köylülere yılda on iki ile kırk gün arasında yol inşaatında çalışma zorunluluğu getirildi. Bu kırda yaşayan toplum için büyük bir yüktü. 1738 yılında son verilen ünlü *Corvée* (angarya) işte buydu. Bu yöntem bulunduk-

---

61. Bunu özellikle de Pawson, *Transport and Economy*, 137 [1720]; 139 [1730]; 140 [1750]; ve 151 [1770] adlı eserdeki ağ haritalarından görmek mümkündür.

62. Guy Arbelot, "La grande mutation des routes de France au milieu du XVIIIe siécle", *Annales E.S.C.*, 28 (1973), 765–791; Maurice Bordes, "Les routes des intendants", *L'homme et la route*, 151–179. Nehir ağlarını birbirine bağlayan kanallar inşa etmek suretiyle "iç su taşımacılığını" geliştirme çabaları için bkz. Éric Szulman, *La navigation intérieure sous l'Ancien Régime: Naissance d'une politique publique*, (Rennes, 2014).

ları bölgedeki yolların bakımından eskiden beri sorumlu olan kırsal toplulukların yükünü hem sistematik hâle getiriyor hem de ağırlaştırıyordu. Ayrıca merkezî kontrol de artmış oluyordu. 18. yüzyılın üçüncü çeyreğinde uygulanan geniş çaplı program bu sisteme dayanıyordu. 1750'de kurulan "Ecole des Ponts et Chaussées"te eğitim gören yetenekli mühendislerin yönetiminde yürütülen program görünüşte etkileyici sonuçlar verdi ve birçok büyük şehir arasındaki seyahat süresi kuşkusuz kısaldı.[63] Ancak bu durum sadece önemli rotalarla sınırlıydı. Tali yollarla köy yolları eskisi gibi kaldı, yani yolculara potansiyel engel oluşturmaya devam etti. Özetle kara ve nehir taşımacılığı Fransız İhtilali'nin hemen öncesinde her yerde sorun olmaya devam ediyordu. Diğer bölgelerde olduğu gibi Fransa'da da asıl gelişme 19. yüzyılda yaşandı. Asfaltın kullanılmasıyla birlikte karayollarında seyahat kolaylaşırken, buharlı makine de demiryolu taşımacılığının önünü açtı.

KONU HAKKINDA GÖRÜŞLER

1750'lere gelindiğinde Avrupa'da seyahat kolaylaşıp daha güvenli hâle gelir ve bazı yerlerde de epey hızlanırken, basılı medya ve özellikle de gazeteler daha hızlı ve daha geniş bir çevreye haber vermeye başlamıştı. Bunun bir "iletişim devrimi" sayılıp sayılmayacağı konuya nereden bakıldığına göre değişir; ancak birçok kişi yaşanan evrimsel değişimi "dönüşüm" olarak değerlendirmenin daha doğru olacağını düşünmektedir. Fakat bu bölümde ele alınan iki ana eğilim birbiriyle ilk bakışta görüldüğünden daha

63. Bkz. tablo, Arbelot, "La grande mutation", 790.

ilintili görünmektedir.[64] Benedict Anderson'ın *Hayali Cemaatler* [*Imagined Communities*] adlı eserinin izinden giden devletleşme ve ulus inşası araştırmaları basılı medyanın etkisini gözler önüne sermektedir.[65] Ulaşım imkânlarının artmasıyla birlikte oluşum hâlindeki ulus devletlerde dolaşımı hızlanan gazete, broşür ve kitapların etkisi henüz yeterince incelenmemiştir. Fransız İhtilali'nden önce devlet ve ulus inşa sürecini tam olarak anlayabilmek için bu alandaki gelişmeleri ve bunların gerçek sınırlarını kavramak gerekmektedir.

Yollar, kanallar, taşımacılığa elverişli nehirler toplumları ve bölgeleri birbirinden tecrit ettiği gibi birleştiriyordu da. Taşımacılık ağları henüz ticaret ve enformasyon alanlarındaki kara delikleri kapatabilecek kadar geniş değildi. Fransa'daki ağ geniş olmakla birlikte, 19. yüzyılın başlarında büyük Midi bölgesinde hâlâ çok az yol vardı.[66] Bilginin gerek kulaktan kulağa yöntemle gerekse mektup aracılığıyla en ücra köşelere kadar rahatlıkla ulaşabilmesi tecrit konusundaki genellemelerin doğru olmadığını göstermektedir.[67]

İletişimdeki bu gelişmeler geleneksel kulaktan kulağa bilgi aktarma şeklinin hâlâ önemini koruduğu ve hatta hâlâ ağır bastığı gerçeğini değiştirmemektedir.[68] Erken modern Avrupa'da

---

64. Bkz. özellikle, Greg Laugero, "Infrastructures of Enlightenment: Road Making, the Public Sphere, and the Emergence of Literature", *Eighteenth-century Studies*, 29, (1996), 45–67 ve Randolph, "Singing Coachman", 33–37.

65. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, (1983; gözden geçirilmiş baskı., Londra, 1991).

66. Bu durumu Bernard Lepetit, *The Pre-Industrial Urban System: France, 1740–1840* (1988; İngilizce tercüme, Cambridge, 1994), 307 adlı kitaptaki yakl. 1820 tarihli haritadan da görmek mümkündür.

67. Emma Rothschild, "Isolation and Economic Life in Eighteenth-century France", *American Historical Review*, 119 (2014), 1055–1082, bunun son örneklerinden biridir.

68. Robert Darnton bu konuda özellikle ısrar etmektedir: Bkz. "An Early Information Society", 1-35.

okuma oranı her geçen gün biraz daha artmaktaydı, ancak –çok daha düşük olan– hem okuma hem yazma bilen kişi oranının çoğunluğu oluşturacağı günler henüz çok uzaklardaydı.[69] Bu oran kıtanın doğu yarısıyla şehir yerleşiminin dışında kalan alanlarda çok daha düşüktü. Bu durum ayrıca basılı medyanın önemine vurgu yapan teorileri de desteklemektedir. Her ne kadar ulaşım ve iletişim şartları 14. yüzyıldan beri gelişmekteyse de bu gelişimin Avrupa'nın toplumsal, ekonomik ve siyasi evrimi üzerindeki derin ve kalıcı etkisi ancak sonraları daha rahat anlaşılabilecektir.

69. Ayrıntılı bilgi için, bkz. cilt 1, böl. 7.

KONU HAKKINDA TAVSİYE EDİLEN ESERLER

Behringer, Wolfgang. *Im Zeichen des Merkur: Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit*, (Göttingen, 2003).

Bethencourt, Francisco ve Florike Egmond, ed. *Correspondence and Cultural Exchange in Europe, 1400–1700*, (Cambridge, 2007) (cilt. III, "Cultural Exchange in Early Modern Europe").

Blanning, Tim. *The Pursuit of Glory: Europe 1648–1815*, (Londra, 2007), böl. 1.

Dooley, Brendan, ed. *The Dissemination of News and the Emergence of Contemporaneity in Early Modern Europe*, (Farnham, 2010).

Dooley, Brendan ve Sabina Baron, ed. *The Politics of Information in Early Modern Europe*, (Londra, 2001).

German History, 24(iii) (2006): Özel Sayı, "Communications Revolutions".

L'Homme et la route en Europe occidentale au Moyen Âge et aux Temps modernes, (Ağustos, 1982).

Koopmans, Joop W., ed. *News and Politics in Early Modern Europe (1500–1800)*, (Leuven, 2005).

Livet, Georges. *Histoire des routes et des transports en Europe: Des chemins de Saint-Jacques a l'âge d'or des diligences*, (Strasburg, 2003).

Maçzak, Antoni. *Travel in Early Modern Europe*, (1980; İng. çev., Cambridge, 1995).

Ohler, Norbert. *The Medieval Traveller*, (1986; İng. çev., Woodbridge, 1989).

Pettegree, Andrew. *The Invention of News: How the World Came to Know About Itself*, (Londra, 2014).

7. BÖLÜM

DİLLER VE OKURYAZARLIK

FANIA OZ-SALZBERGER*

* Hayfa Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde Profesör olarak görev yapmaktadır. Princeton Üniversitesi'nde ve Monash Üniversitesi İsrail Araştırmaları Leon Liberman Kürsüsü'nde Laurence S. Rockefeller Misafir Profesör olarak bulunmuştur. Kitaplarından bazıları şunlardır: *Translating the Enlightenment: Scottish Civic Discourse in Eighteenth-Century Germany*, (Oxford, 1995) ve *Jews and Words*, (New Haven, CT, 2012) (Amos Oz ile birlikte). İskoç ve Alman Aydınlanmaları, İbrani siyasal geleneği üzerine çok sayıda makalesi ve erken modern Avrupa üzerine çevirileri bulunmaktadır. Hâlen dilsel ve kültürel sınırlardaki siyasal metinlerin aktarımı üzerine çalışmalar yürütmektedir.

GİRİŞ

Bu bölüm erken modern Avrupa'da iki önemli temayı, yani dil ve okuryazarlığı ve bunlar arasındaki değişen ilişkileri ele almaktadır. Öykümüzün ikili bir omurgası vardır: Bir tarafta küçük bir Avrupalı eğitimli azınlık tarafından yaratıcı bir şekilde kullanılan Latince giderek gerilerken, diğer tarafta modern ulusal dillerin gelişimine paralel olarak çok daha geniş bir okur kitlesi ortaya çıkıyordu. Bu diller de çoğu zaman bölgesel lehçeleri (*dialekt*) bastırıyor ve böylece yeni çıkan diller merkezî yönetimlerin başlıca araçlarından olmaya başlıyordu. Hükümdarlar ve yöneticiler kadın ve erkek edebiyatçılarla birlikte, eğitimin bir aracına dönüşen ulusal dilleri daha da geliştirip yaygınlaştırarak, siyasi birlik sağlamaktan ifade özgürlüğüne kadar uzanan geniş bir yelpazeyi etkiliyorlardı.

Erken modern Avrupa'da Latinceden yerel dillere (*vernakular*) ve küçük bir okuryazar azınlıktan (bu rakam kadınlarda daha da düşüktü) okuma bilen büyük kitlelere geçişin altında birçok tarihsel etken yatmaktadır. Bunlardan bazıları kâğıt üretiminin ve kullanımının artması, Johannes Gutenberg'in taşınabilir matbaa makinesinin hızla yaygınlaşması ve kentlerde yazılı bilgi ve boş vakit değerlendirme araçlarına olan ilginin artması gibi maddi ve ekonomik etkenlerdi. Bazıları da bürokrasiye, belgelemeye ve propagandaya dayalı merkezî devletlerin yükselişi gibi siyasi etkenlerdi. Yerel dilde okuryazarlığın artışıyla önemli dini ve düşünsel değişimler arasında da bir ilişki vardı. Rönesans, özellikle de hümanistlerin antik ve modern dillere karşı artan yaratıcı ilgisi, kutsal kitap ve metinlere duyulan bireysel ilgiyi artıran Reform bunların başında geliyordu. Avrupa'nın moderniteye geçiş sürecinin yapı taşlarını işte bu dönüşümler oluşturuyordu. Peki ama, bunlar yerel dilde okuryazarlığın nedenleri mi yoksa

sonuçları mıydı? Örneğin baskı devrimi gibi bazı gelişmelerde teknolojinin kültür üzerinde sarih bir etkisi olduğu açıktı. Özellikle de Martin Luther'in çok ses getiren İncil'in açık bir şekilde okunması çağrısı gibi bazı durumlardaysa fikirler toplumsal normları etkilemekteydi. Ama maddi, kültürel ve siyasi değişimlerin mebzul miktarda karmaşık biçimlerde birbirlerine tesir ettiği tarihin bir itiyatidir.[1]

Erken modern yüzyıllarda dilin kullanımı, okuma ve yazma gibi alanlardaki değişimler üzerine yapılan son araştırmalar kati tanımlardan ve basitleştirici yorumlardan uzak durulması gerektiğini göstermektedir. Dolayısıyla doğrusal biçimde giderek gerileyen bir Latince ve aynı şekilde giderek gelişen Avrupa'nın vernakularları anlayışına ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Az sonra da göreceğimiz üzere, Latince okuryazarlık erken modern dönemde (tamamen ortadan kalkmasa da) giderek gerilemeye başlamadan önce bir yükseliş evresinden geçmiş ve vernakular eğitim ve biliminin yükseliş sürecinin temellerini atmıştı.

Okuryazarlık arttıkça vernakular kavramı da son zamanlarda çoğul formda kullanılma eğilimine girmiştir. Örneğin bazı araştırmacılar kronoloji, coğrafya, sosyal statü, eğitim, din, cinsiyet ve okumayazarlık yeteneğini etkileyen diğer değişkenler arasındaki yakın ilişkiye dikkat çekerken bir değil bir dizi "okuryazarlık"dan söz etmeye başlamışlardır. Bu bağlamda birtakım hayati sorular gündeme gelmektedir: Kimleri "okuyucu" kabul etmek gerekir? Farklı toplumsal ve kültürel kesimlerden gelen

---

1. Genel bir inceleme için bkz. özellikle, Robert A. Houston, *Literacy in Early Modern Europe: Its Growth, Uses and Impact, 1500–1800*, 2'nci baskı (Londra, 2002); David Cressy, *Literacy and the Social Order: Reading and Writing in Tudor and Stuart England*, (Cambridge, 1980); Ian Parker, "The Rise of the Vernaculars in Early Modern Europe: An Essay in the Political Economy of Language", Bruce Bain, ed., *The Sociogenesis of Languages and Human Conduct*, (Edmonton, Alberta, 1983).

okuyucular neler okuyordu? Bir kimseyi yazabilir kabul etmek için bu kimsenin ne kadar yazma bilmesi gerekiyordu? Kitaplar ve diğer metinler diller ve kültürler arasında nasıl geçiş vardı ve tercümeler ne kadar önemliydi? Yerel dilde (*vernakular*) okuryazarlık uluslararası ufukları ve ulusal bütünleşmeyi kolaylaştırıyor muydu yoksa zorlaştırıyor muydu? Yeni yeni gelişen ulusal diller, yeni yeni ortaya çıkan modern devletlerin hem iç hem de dış siyasetini nasıl etkiliyordu?

Aşağıdaki tartışma mevcut bilgi birikimimizin en önemli yanlarından bazılarını yansıtmaktadır. Tartışma Avrupa'nın dilsel evrimiyle okuryazarlık tarihi arasındaki karşılıklı etkileşimi ele almakta ve moderniteye giden sürecin en önemli ve en tartışmalı yanlarından birine bir kuşbakışı manzaradan bakmaktadır.

DİLLER

1500 yılında Avrupalı eğitimli erkeklerin büyük bir kısmı Latince okuyabiliyordu. Basılı veya el yazması bilimsel metinlerin çoğu da Latinceydi. 1800'lere gelindiğinde okuryazar erkek ve kadın sayısı ciddi bir artış gösterirken, kitapların çoğu da modern Avrupa dillerinde yazılıyordu. Seçkin okuryazarların uluslararası iletişim dili olan Latincenin yerini Fransızca almıştı. Kıtadaki okuyucular arasında İngilizce de hızla yayılmaktaydı. Almanca ise yeni şiirsel, bilimsel ve felsefi boyutlar kazanmıştı. Din reformcuları, edebiyatçılar ve devlet idareleri konuşma dili olarak sonradan "ulusal dil" adını alacak olan bu ve benzeri vernakularları kullanıyordu. Latinceyi gölgede bırakan bu diller kullanıldıkları topraklarda hem idari hem kültürel iletişim dili hâline gelmişlerdi. Ön plana çıkan bu diller aynı zamanda ve kısmen de benzer nedenlerle yerel versiyon ve lehçeleri de bastırmışlardı.

Ama birçok örnekte "ulusal dil"in belli bir bölgeden çıktığını da unutmamak gerekir.

18. yüzyılda yerel diller –Aydınlanmacı düşünürlerle devlet yöneticileri tarafından– aynı zamanda ulusal kimlik oluşumu aracı olarak kullanılmaktaydı. İlginç bir örnek vermek gerekirse, Alman yazar ve eğitimciler (kendisi de Yukarı Doğu ve Yukarı Orta Alman lehçelerinden doğan) modern Almancayı bilinçli bir şekilde Latince ve Fransızcayla bölgesel lehçelerin etkisinden çıkarmaya ve uzak tutmaya çalışıyorlardı. Bu örnekte dilde üç aşamalı bir "bağımsızlık savaşı" veriliyordu. Yeni yüksek Almanca (*Hochdeutsch*) bir yandan seçkinler ve sıradan halk içindeki rakipleriyle karşı karşıyaydı. Diğer yandan da "evrensel bir dil" adına eski ve yeni rakipleriyle kendi yerel çeşitliliklerine karşı mücadele veriyordu.

Ancak bu geniş resme yakından bakıldığında birçok küçük ayrıntıların olduğu görülmektedir. Avrupa'nın yerel diller kullanan ulusal topluluklardan oluşan bir kıtaya dönüşüm süreci lineer bir şekilde ilerlemediği gibi her yerde aynı da değildi. Latincenin gerilemesi karmaşık bir hikâyedir: Yerel dillerin değişiminde din ve siyasetin de etkisi olmuştu. Ayrıca "ulusal diller" birer iletişim ve toplumsal kimlik aracı olarak, açık arayla modern ulusal devletlerden önce ortaya çıkmıştı. Yerel dillerin güçlenmesinde bazen komşu halkların birbirine duyduğu ulusalcılık-öncesi düşmanlık duyguları dahi rol oynamıştı. Hatta bunlara bazen dini duygular da karışmıştı. Örneğin Çek dini reformcu Jan Hus dini usulleri belirlerken Çek dilini de modernleştirmişti, ama bunu yaparken Alman karşıtı duygulardan da yararlanmıştı.[2]

---

2. Harald Haarmann, "Research on National Languages", Ulrich Ammon, vd., ed., *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society*, (Berlin, 2004), cilt. 2, 1361–1377; Peter Burke, "Nationalisms and Vernaculars", John Breuilly, ed., *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*, (Oxford, 2013), 21–35.

Avrupa'da dil ve okuryazarlık alanlarında meydana gelen büyük değişimlerin nedenleri hem çeşitli hem de çok fazladır. İlle de bu sıralamada olması gerekmese de ekonomik çıkarlar, dini dönüşümler, hükümet politikaları, toplumsal ihtiraslar ve kültürel arayışlar bu nedenlerden bazılarıdır. Bu sürecin birçok boyutu başlangıçta ortaya çıkması beklenmemiş sonuçların doğmasına neden olmuştur. 1450'de bir avuç Latince bilen insanın 1800'de yerel dilde okuyup yazabilen ulusal kitlelere dönüşmesini ve bu sayının hızla büyümesini hiçbir lider veya eylemle, hatta Martin Luther'in (1522 ve 1534 tarihli) Almanca İncil çevirileriyle dahi izah etmek mümkün değildir.

LATİNCE

Erken modern çağdaki okuryazar Avrupalıların Latinceyi öylece bir kenara atıp modern dilleri tercih ettiklerini söylemek meseleyi basite indirgemek olur. Rönesans hümanistleri erken modern dönemin başlarında Latinceyi tekrar canlandırıp dönüştürdüler. Düşünürlerle bilim insanlarına göre Latincenin sözcük dağarcığının ve kapsamının yerini tutacak başka bir dil yoktu. Ayrıca Katolik Kilisesi de gerek Reform döneminde gerekse sonrasında kilise ayini ve ilahiyat dili olarak Latincenin hâlâ çok önemli olduğuna tekrar vurgu yapmaktaydı. Avrupa toplumlarının üst kesimleriyse üç nedenle Latinceyi tercih ediyordu: Latince bilmek iyi bir sosyal statü işaretiydi; yurt içi ve yurt dışındaki mevkidaşlarıyla ayrıcalıklı bir iletişim kurma aracıydı; ve bu dildeki büyük kütüphane hazinesinin bir benzeri daha yoktu. Latince bilmenin tercih edilme sebeplerinin sonuncusu, ama en az diğerleri kadar da önemli olan diğer bir husus da Latincenin, bilimsel, dini, toplumsal, uluslararası ve

estetik işlevlerinin ötesinde hâlâ seçkin ve zarif bir şiir dili olmaya devam etmesiydi. 18. yüzyılın başlarına kadar uluslararası antlaşmalarda kullanılan başlıca dil Latinceydi. Aşağı yukarı 1800 yılına kadar idari kuruluşlarda ve en başta da Macar *Diet*'inde (Kurultayı) Latince konuşulmaktaydı. Yine, Macaristan'da birçok yerel dil kullanılmasına ve siyaseten Almancanın tercih edilmesine karşın yönetim ve anayasa dili, daha kapsayıcı ve tarafsız olduğu düşünülen Latinceydi.[3]

Latince kadınlardan veya sıradan insanlardan çok iyi yetişmiş veya iyi eğitim görmüş erkeklerin diliydi. Kuşkusuz bunun istisnaları da yok değildi: Belli düzeylerde Latince bilen alt tabakadan tüccarlar, zanaatkârlar ve hatta köylüler bile vardı. Ayrıca bazı seçkin kadınlar mükemmel Latince konuşurdu. Henry Fielding'in *Tom Jones* adlı eserinin (1749) iki karakteri her iki kategoriye de girmekte olup, bunların gerçek hayatta da kesinlikle karşılıkları vardı. Hoşsohbet berber Benjamin "edebi bir dille olmasa bile çat pat Latince konuşabiliyordu, hatta sıradan bir berberden beklenmeyecek kadar bu dili iyi bildiği bile söylenebilirdi". Diğer taraftan Jenny Jones "Latinceyi iyi öğrenmişti; zamanının soylu delikanlılarıyla aşık atacak kadar iyiydi belki de"[4] Ama genel olarak Latince üst statüden erkeklere özgü bir ayrıcalık ve evrensellik kaynağıydı. Erkekler bu sayede hem dil sınırlarını aşıyor hem de kendi statülerindeki insanlarla iletişim kurabiliyorlardı.

Ancak antik Romalılarla ortaçağ keşişlerinin kullandığı Latince değildi bu. İspanyol ve İtalyan çevirmenler daha 12. yüzyıl gibi erken bir dönemde Yunan klasiklerini Arapçadan La-

3. R. J. W. Evans, "The Politics of Language and the Languages of Politics: Latin and the Vernaculars in Eighteenth-century Hungary", Hamish Scott ve Brendan Simms, ed., *Cultures of Power in Europe during the Long Eighteenth Century*, (Cambridge, 2007), 200–224.

4. Henry Fielding, *Tom Jones*, (Oxford, 1998), sırasıyla 403 ve 42.

tinceye çevirmeye başlamış ve böylece hem Rönesans'ın önünü açmışlar hem de arındırılıp damıtılmış bir neoklasik bilim ve şiir Latincesi oluşturmuşlardı. Hümanistlere göre "iyi ve liberal bir sanatın" temelinde Latince ve daha sonra da Yunanca bulunurdu. Rotterdamlı Erasmus ünlü bir sözünde "bu iki edebiyatın içinde insanlık için önemli olan her türlü bilginin bulunduğunu" söylemişti.[5] Açık fikirli insanlar, rahipler, hekimler ve avukatlar yetiştirebilmek için Rönesans'ın *studia humanitatis*'i (beşeri bilimler) yeniden canlandırılmıştı. Bazı yerlerde Rönesans'tan önce de seküler okullar bulunmakla birlikte, bu açık fikirli eğitim, insanı mükemmelleştiren liberal sanatları da içeren yeni bir bakış açısı gerektiriyordu. Okuryazarlığın insanı özgürleştirdiği düşünülüyordu. Nitekim bu büyük ideal Rönesans'la Fransız İhtilali arasında seçkinlerin eğitiminin temel taşlarından biri oldu. Okuyan bir insan –başlangıçta Latince okuyan, ama 18. yüzyılda yerel dilleri okuyan insan– eksiksiz bir insandı. Yeni hümanist okullar sadece tacir değil, aynı zamanda "soyluları yeniden eğiten" yeni bir üst sınıf yetiştiriyordu.[6]

Neoklasik Latince son derece yaratıcı bir dildi. "Bilgelik dolu, kinayeli ve parıltılı Yeni-Latin şiiri," demişti Anthony Grafton, "antik düşünürlerin yeniden yorumlanmasıyla harmanlanmış ince bir bilim hâline geldi."[7] Latince bu dili kullanan birçok İtalyanın yanı sıra Erasmus ve Thomas More gibi ustalar aracılığıyla Avrupa'nın kuzeyine de taşındı. 16. yüzyılın okulları ve üniversiteleri Latinceyi daha da geliştirdi. Ama öğrenciler bu hareketli dil

---

5. Desiderius Erasmus, *De Ratione Studii*, 1511, aktaran Eugene F. Rice, Jr., *The Foundations of Early Modern Europe 1460–1559*, (New York ve Londra, 1994), 89.

6. Rice, *Foundations*, 87–91; Parker, "Rise of the Vernaculars", 338–339.

7. Anthony Grafton, "Splendors and Sorrows of Latin in the Modern World", Grafton, *Worlds made by Words: Scholarship and Community in the Modern West*, (Cambridge, MA ve Londra, 2009), 149.

alanının sınırlarında durmadı: Günlük temalar, mevcut olaylar, espriler, cinsellik, dedikodu ve kelime oyunları erken modern edebiyatın bu enerjik ve korunaklı alanının bir parçası hâline geldi.[8]

Erken modern Latince bütün bu konularda sadece Avrupa'nın geçmişinin bir kalıntısı değil, aynı zamanda onun modernleştirici güçlerinden biriydi. Ancak bu önemli düzeltme, Latince yapı iskeletinin en azından 18. yüzyılın ortalarında, birkaç istisna dışında birçok Avrupa kültüründe ve birçok bilgi alanında yerini yeni ortaya çıkıp gelişen yerel dillere bıraktığı gerçeğini değiştirmemektedir. Okuyan insanların ve hatta araştırmacı ve bilim insanlarının sayısı, ayrıcalıklı, şekilci ve pedagojik bir titizlik gerektiren Latince konuşan bir cemaatin içine sığmayacak kadar artmıştı. Luther ve takipçileri aralarında Latince sohbet ediyor olabilirlerdi, ama daha geniş bir kitleye seslenebilmesi için İncili farklı yerel dillere çevirmişlerdi. Galileo Galilei çığır açan bilimsel çalışmalarının çoğunu İtalyanca kaleme almıştı. Thomas Hobbes'un başyapıtı *Leviathan*'ın (1651) dili İngilizceydi. Elbette 18. ve hatta 19. yüzyılda da birçok bilimsel ve felsefi metin hâlâ Latince telif edilirdi. Örneğin Hobbes ilk felsefi eserlerini Latince telif etmiş ve 1668'de *Leviathan*'ın Latincesini yayımlamıştı. Hatta hayatının ileriki dönemlerinde kaleme aldığı otobiyografik metinler bile Latince şiir ve düzyazılardan oluşmaktaydı. Edebiyat adamlarının Latinceye sıkı sıkıya bağlı kalmasının birçok nedeni vardı: Bu dil ayrıcalıklıydı, bilimsel jargona uygundu, zarifti ve muhabbetliydi. Avrupalı aydınlar cumhuriyeti buna rağmen 17. yüzyılın sonlarından itibaren giderek Fransızca konuşmaya başladılar ve Fransızcayı bir *lingua franca* hâline getirdiler. Ancak Fransızca asla Latince'nin bir zamanlar sahip olduğu tekellik konumuna erişemedi. 18. yüzyılın ortalarında diğer yerel diller,

8. Grafton, "Splendors", 151–152

özellikle de İngilizce ve Almanca öne çıkmaya ve Fransızcayla rekabet etmeye başladı.[9]

Latince, özellikle de neoklasik pırıltılar taşıyan Latince, böylece Avrupa'nın üst kültür alanında gerçek bir modernleştirici güç işlevi gördü. Tek tip bir idari dil yaratmak isteyen hükümdarlara, Latincenin sevimliliği ve zarafetiyle kendi yerel dillerinde boy ölçüşmek isteyen yazarlara esin kaynağı oldu. Seçkin okullar ve üniversiteler Latinceden kopamadı, ama buralardan mezun olanlar modern dillerde kültürel anıtlar inşa ettiler. Latincenin erken modern çağda yükselip tekrar düşüşe geçişi Avrupa dillerinin ve okuryazarlığın düz bir çizgide gelişmediğini göstermektedir.

YEREL DİLLER (*VERNAKULARLAR*)

Avrupalı kadın ve erkekler gündelik yaşamlarında en az bir yerel dil konuşuyordu. Dolayısıyla "yerel dillerin yükselişinden" söz ederken, idari ve kültürel dilde Latincenin yerini yerel dillerin standartlaşmış biçimlerinin aldığını anlatmaya çalışıyoruz. Aslında anlatı-şiir başta İtalya, Fransa ve İspanya olmak üzere Avrupa'nın birçok yerinde daha Ortaçağ'ın sonlarında yaygınlaşmıştı. Şairler 13. yüzyıl gibi erken bir tarihte ve hatta bazı yerlerde daha da erken tarihlerde şiirlerini yerel dillerde (sadece okumakla yetinmeyip) kaleme de almaya başlamışlardı. Çoğunlukla köy meydanlarında veya saraylarda toplanan ortaçağ dinleyicisi genelde sözlü geleneğe bağlı kalırken, geç ortaçağ ve erken modern

9. Grafton, "Splendors", 152vd; Fania Oz-Salzberger, "Enlightenment, National Enlightenments, and Translations", Aaron Garrett, ed., *The Routledge Companion to Eighteenth Century Philosophy*, (Londra, 2014), 31–61. Hans-Erich Bödeker ve Ernst Hinrichs, ed., *Alphabetisierung und Literalisierung in Deutschland in der Frühen Neuzeit*, (Berlin, 1999).

çağ Avrupa'sının gelişen şehir ve kasabalarında yeni bir izleyici tipi ortaya çıkmaktaydı. Şehir sakinleri ve "orta sınıf", okuryazar olsun olmasın, kendi yerel dillerinde kaleme alınan yazılı metinlere ilgi gösteriyordu.

15. yüzyılın ortalarında yani Gutenberg'in matbaa makinesinin ortaya çıkışını izleyen asırda kitaplar giderek ucuzladı – matbaada basılan kitap el yazması parşömenin beşte birine, hatta sekizde birine mâl oluyordu– ve daha kolay ulaşılır hâle geldi. Giderek genişleyen okuyucu kitlesinin talepleri artık daha kolay karşılanıyordu. Ancak başlangıçta baskı devriminden Avrupa'nın sadece küçük bir kısmı yararlanabiliyordu. Fakat baskı sisteminin –lineer bir gelişmeyle değil de sıçramalar hâlinde– gelişmesiyle birlikte basılı ürünler Avrupa tarihinin ayrılmaz bir parçası oldular. Ancak yerel dilde ve basılı kitap üretimi her yerde aynı hızda gelişmedi. Batı ve Orta Avrupa doğuya göre daha hızlı ilerledi. Matbaacılık farklı dönemlerde, farklı şehirlerde, çok farklı bir gelişim seyri izledi. Örneğin Batı ve Orta Avrupa'nın birçok yerinde Reform ve onun neticesi olan din savaşları sırasında İncil ve benzeri dini metinlerle siyasi broşürlerin basımı zirvesine tırmandı. 16. yüzyılın sonlarında bu türden yükselişlere sık rastlanır. İngiliz İç Savaşı da benzer biçimde, 1640'lı ve 1650'li yıllarda yazılı bir savaşı tetiklemişti. Kitapların basılan nüsha miktarları büyük değişiklikler gösterdiği için, belli bir yıl içinde ne kadar özgün kitap basıldığını ancak her yeni baskıdaki başlıklara bakarak hesaplamak mümkündür. Ama kural olarak siyasal ve ideolojik ayaklanmaların –ve daha sonraları, yani 18. yüzyılda da çok satan kitapların ve gözde yazarların– baskıları kesinlikle etkilediği açıktır.[10]

10. Bu kitapta bir sonraki bölümde (Bölüm 8), James Raven'ın makalesine bakınız.

Baskı uzun vadede, 14. ve 17. yüzyıllar arasında çeşitli yerel dillerde telif edilen edebi, dini ve bilimsel temel metinlerin başarısında da önemli rol oynadı. Örneğin Dante, Petrarca ve Boccaccio'nun İtalyanca şiirleri; Rabelais ve Calvin'in Fransızca; Sebastian Brant ve Luther'in Almanca; Fernando de Rojas ve Cervantes'in İspanyolca; ve Chaucer, Shakespeare'in İngilizce eserleriyle Kral James İncili'nin büyük ilgi görmesinde matbaanın da büyük payı vardı.[11]

Portekizce, Hollandaca, İsveççe, Lehçe, Danca, Macarca ve Rusça gibi diğer Avrupa dillerinde yayımlanan şiirler ve İncil çevirileri de –farklı düzeylerde de olsa– aynı şekilde okuyucu kitlesini genişletti. Örneğin Leh Jon Kochanowski (1530-1504), Hollandalı Phillips van Marnix (1538-1598), Portekizli Gil Vincente (yakl. 1465-1536) ve Danimarkalı Ludvig Holberg (1684-1754) kendi dillerinde eserler veren ilk edebiyatçılardandı. Bu yazarlardan birçoğu birden fazla yerel dilde yazmıştı. Macaristan'da Bálint Balassy (1554-1594) lirik, anlatı temalı Macar şiirini yeni bir zirveye taşımış, İtalyan şiirinden çeviri ve uyarlamalar yapmıştı. Balassy Latince, İtalyanca, Almanca, Lehçe, Türkçe, Slovakça, Hırvatça ve Rumence konuşabiliyordu.[12] Giderek artan okuryazar kitlesi gerek büyük ustalar gerekse daha az bilinen yazarları daha da teşvik ederken, yazarlar da yeni okur kuşaklarını etkiliyor ve eğitiyordu.

Matbaa ve vernakularlar erken modern kitap piyasalarını da büyüttü. Latincenin Alman dillerinden ayrılıp gündelik ya-

---

11. Elizabeth Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early Modern Europe*, 2. baskı (Cambridge, 2005); Parker, "Rise of the Vernaculars".

12. Burke, "Nationalisms"; László Kontler, *Millennium in Central Europe: A History of Hungary*, (Budapeşte, 1999), 153; István G. Tóth, *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe*, (Budapeşte, 2000).

şamdan çekildiği Alman topraklarında Lutherci vernakularlaşma okuyucu kitlesini epey genişletti. 17. ve 18. yüzyıllarda basılan Fransızca, İtalyanca ve İngilizce kitap sayısı büyük rakamlara ulaştı. Buna paralel olarak artan okuyucu kitlesi de kitap üretimi ve okuma döngüsünü besledi.

Avrupa'nın yerel dillerindeki yükselişin ekonomik boyutu sadece matbaa ve kitap piyasasıyla sınırlı değildi. Lawrence Stone 16. yüzyılda İngiltere'de yaşanan eğitim devriminin yükselen bir orta sınıfın taleplerine cevap vermede yeni fırsatlar yarattığını söylüyordu.[13] Bir grup tarihçi bu iddiaya itiraz ediyor ve matbaa ile okuryazarlığın doğrusal bir çizgide gelişmediğini savunuyordu. Dahası, onlara göre zaten "orta sınıf"ın kendisi geçirgen ve tartışmalı bir analiz birimiydi. Birçok okur matbu eserlerin değil el yazmalarının müşterisi olduğu için ve birçoğu da üst kalite edebi metinler yerine kitabî olmayan ıvır zıvır şeyler okuduğu için matbaa tarihinin kapsamı dışında kalır.[14] Yine Batı ve Orta Avrupa'nın birçok şehrinde ticaret ve imalatın okuyan ve edebi metinlerden zevk alan insan sayısına paralel olarak arttığı da bir gerçektir. İngiltere'de, İskoçya'da ve Hollanda'da –ve biraz daha az olsa da başka bölgelerde– kasaba ve köylerde okullar açıldı ve eğitim sırf Latinceyle sınırlı olmaktan çıktı (ancak daha önce de gördüğümüz gibi Latince öğrencilerinin sayısında da bir artış vardı). Zanaatkâr, tüccar, banker ve memur olmak için eğitim alan çocuklar kendi yerel dillerinde eğitim veren okul ve ders kitapları talep ediyorlardı. Eğitimin tepesinde yer alan üniversiteler büyüyor ve yenileri açılıyordu. 16. yüzyılda İspanya'da ve 18. yüzyılda

13. Lawrence Stone, "The Educational Revolution in England, 1560–1640", *Past and Present*, 28 (1964), 41–80. Aynı zamanda bkz. Stone, "Literacy and Education in England, 1640–1900", *Past and Present*, 42 (1969), 69–139.

14. Aynı zamanda bkz. James Raven'in bu kitapta, böl. 8'de yer alan yenilikçi ve kesintisiz "matbu olmak" eleştirisi.

Alman topraklarında gözle görülür bir büyüme vardı.[15] İlginç bir biçimde, İngiltere'deki iki üniversite 18. yüzyılda bir duraklama dönemine girmişti. Bu durum sürekli ileri doğru bir gelişme olduğu şeklindeki yaklaşımlara ne kadar şüpheyle yaklaşmak gerektiğini gösteriyordu. Okuryazarlık ve eğitim için ille de resmî veya yerel öğretim kurumlarının olması gerekmiyordu. İskandinav ülkelerinin büyük ölçüde kırsal nüfustan oluşan halkları ve Alplerle ve Pireneler'in dağlık bölgelerindeki halklar sırf ev eğitimi ve sürekli gezen öğretmenler sayesinde yüksek okuryazarlık düzeylerine ulaşmışlardı.[16]

Birçok kişi birden fazla vernakular bir dil konuşuyordu. Birçok yerde halk giderek yaygınlaşan standart dilin yanında yerel lehçe kullanıyordu (bazıları bir veya iki komşu lehçeyi de konuşabiliyordu). Hükümdarlar kendi tebaalarının dillerini öğrenmeye teşvik ediliyor, bilim adamları birden fazla yerel dilde okuyor, çeviri yapıyor ve bazen de yazıyordu. Toplumsal basamağın tepesinde yer alan İmparator I. Maximilian (1508-1519) Almanca, Latince, Bohemya dili, Fransızca, Flamanca, İspanyolca, İtalyanca ve hatta İngilizce bilmekle övünüyordu. Çok dilli ve öncü girişimleriyle meşhur İngiliz matbaacı William Caxton'ın (1415-1492) muhtemelen Bruges'de kaldığı dönemde kaleme aldığı *Dialogues in French and English* (*Fransızca ve İngilizce Diyaloglar*) giderek büyüyen lisanlar arasında kurulan irtibatları takip eden kimseler için çift dilli tacir olma geleneğini en çok vurgulayaan eser olmuştu.[17]

Reform ve 16. ve 17. yüzyıllarda onu takip eden din savaşları yerel dillerin gelişiminde önemli bir rol oynadı. Başta Lut-

15. Sara T. Nalle, "Literacy and Culture in Early Modern Castille", *Past and Present*, 125 (1989), 65–96.

16. Houston, *Literacy*, 35–36.

17. J. R. Hale, *Renaissance Europe 1480–1520*, (Oxford, 2000), 115–116.

her olmak üzere Protestanlar Eski ve Yeni Ahitlerin Latinceden yerel dillere çevrilmesini özellikle teşvik ediyorlardı. Bu da hem yerel dillerde okuryazarlığı teşvik ediyor hem de modern şiirsel ve bilimsel eserlerin önünü açıyordu. Sayısız okuryazar veya yarı okuryazar aile için İncil artık rahatça anlaşılabilir, ulaşılabilir ve hatta kolayca satın alınabilir hâle gelmişti.[18] 16. yüzyılda artık birçok Protestan ailenin evinde İncil vardı. Avrupa'nın birçok yerinde Sefarad ve Eşkenazi Yahudileri çok eski zamanlardan beri evlerinde kutsal kitap bulundururlardı. Şimdi onlara Protestan aileler de eklenmişti. Bu gelişme bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde evde eğitimi de teşvik etmiş ve böylece kız çocukları da okuma yazma öğrenme imkânına kavuşmuştu.

Meşhur vernakular dillerin yayılmasına sebep veren unsurlardan biri de siyasi değişimdi. İtalya, Fransa, İspanya ve Almanya'daki monarşi ve prens sarayları, hükümeti, idareyi ve vergi toplamayı kolaylaştırmak için yazı dilinde birlik sağlamaya çalışıyorlardı. Toprak ve dil birliğinde diğer ülkelerden daha önde olan Fransa'da, o güne kadar güneyde yaygın olarak kullanılan *langue d'oc*'un yerine *langue d'oil* (saray ve Kuzey Fransa Fransızcası) kullanılması için 1539'da Ordonnance de Villers-Cotterêts yani Villers-Cotterêts Yönetmeliği çıkarılmıştı. Tüm resmî işlemler artık "en langaige maternel françois et non autrement", yani ana dil olan Fransızca ile yapılacak ve başka dil kullanılmayacaktı.[19] Bu tür yöntemlerle hem Latincenin hem de Brötonca, Provence dili, Katalanca ve Bask dili gibi sınır ötesi lehçelerin önü kesilmeye çalışılıyordu.

---

18. Teresa Watt, *Cheap Print and Popular Piety, 1550–1640*, (Cambridge, 1991); Richard Gawthrop ve Gerald Strauss, "Protestantism and Literacy in Early Modern Germany", *Past and Present*, 104 (1984), 31–55.

19. Harald Haarmann, "Geschichte der Anwendungen der Soziolinguistik / History of the Application of Sociolinguistics", içinde Ulrich Ammon, ed., *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society*, (Berlin, 2004), 818.

Matbaa teknolojisi ve bunun yaygınlaşması, şehirleşme ve bunun sonucu olan okuma-yazma bilme zorunluluğunun artışı, Protestanlık ve onun Latince ayin diline karşı baş kaldırması ve modern devlet inşasının dilde standartlaşmayı gerektirmesi gibi birbirini etkileyen birçok faktörün sonucunda yerel bölgelerini aşan diller ortaya çıktı. Egemen devlet topraklarında ve civarda genişlenen topraklarda standart hâle getirilmiş yazı dilinin (ve giderek konuşma dilinin) olması yayıncılar, rahipler ve devlet memurlarının menfaatine oluyordu.

Bu gelişmeleri teşvik eden manevi unsurlar da vardı. Hümanist –okuma-yazma bilen, iyi eğitimli ve özgür– insan ideali Rönesans'ın dışına da taşmış ve Latince okuryazarlık alanının çok ötesine geçmişti. Miguel de Cervantes'in *Don Quixote*'undan (1605) Voltaire'in *Candide*'ine (1759) kadar büyük yerel edebiyatçılar okuyucularının okuma ve yazma arzusunu, hayal güçlerini ve zihinsel bağımsızlıklarını besliyorlardı. Tabii bu niteliklerin, takipçilerinin başlarını sık sık derde soktuğu da oluyordu. Başta zamanın uluslararası iletişim dili olan Fransızca olmak üzere çeşitli yerel dillerde edebiyat toplumsal değişimin başlıca aracı hâline gelmiş, siyaseti etkilemiş, güçlü bir kamusal alan oluşumuna destek olmuştu.

Siyasal ve kültürel boyutlarıyla diğerlerine göre daha fazla öne çıkan yerel dillerden veya bölgesel lehçelerden "ulusal diller" doğmuştu. Örneğin standart İtalyanca edebi yönü daha ağır basan Toskana lehçesinden doğmuştu. Daha önce gördüğümüz gibi modern Almanca, Ortaçağ ve erken modern dönemin Yukarı Doğu ve Yukarı Orta Alman lehçelerinden türemişti. Bunda Sakson yöneticilerin dilinde yazan Luther'in de payı vardı. Ancak sonradan başkentlere dönüşen kasabalar gibi onların bu yükselişteki lehçeleri de ulusal ölçekte yegâne ve coğrafi sınırlardan münezzeh olma iddiasında bulunmuşlardı. Yukarıda belirt-

tiğimiz üzere Fransızca örneğinde olduğu gibi bu iddialar çoğu zaman yasalarla tahkim edilmişti.

BÖLGESEL DİLLER VE LEHÇELER

Bir dil bir lehçeden (*dialekt*) nasıl ayırt edilir? Coğrafi anlamda, lehçelerin genelde belli bir coğrafyayla sınırlı olduğu ve komşu coğrafyalarla dilsel ilişkileri bulunduğu kabul edilir. İki lehçe birbirini en azından kısmen anlayabiliyorsa aynı dile ait demektir. Ancak modern dönem öncesinde dil alanlarında çoğu zaman birçok lehçe bir arada bulunur, ama tek bir dile dönüşmezlerdi. Ayrıca, aynı dil çatısı altında bulunduğu düşünülen iki lehçenin birbirini illa anlıyor olması da gerekmezdi. Örneğin Kutsal Roma İmparatorluğu'nda, Almanca konuşan geniş topraklardaki bölgesel lehçeler birbirini anlamakta güçlük çekiyordu.

Başka bir kıstas da güç siyaseti anlamındaki dil ve lehçe hiyerarşisidir. Toplumsal dilbilimci Max Weinreich ünlü bir sözünde "bir dil," demişti, "ordusu ve donanması olan bir lehçedir."[20] Ancak birçok dil ulus devletin desteği olmadan ulusal edebiyatlar yaratmıştı. Weinreich'in kendi anadili ve ilgi alanı olan Eşkenazi dilini ortaçağ ve erken modern dönem Almancasının bir lehçesi olarak görmek mümkündür. Ancak bu dil coğrafi sınırlamaları olan lehçeler gibi değildi, yani farklı coğrafyalara dağılmıştı ve kendi içinde birçok lehçesi vardı. Aynı durum antik yazılı diller yani Latince, Yunanca ve İbranice için de geçerliydi. Bunlar ölü bile olsa hâlâ dildi. Ayrıca bu dillerin ölümü göreceli bir konuydu, çünkü yaratıcılığı hâlâ etkiliyor ve hatta okullarda

20. Max Weinreich, "der yivo und di problemen fun undzer tsayt", *YIVO Bleter*, 25-1 (Ocak-Şubat 1945), 13. Weinreich bu sözü verdiği bir ders sırasında bir öğrencisinden duyduğunu söylemişti.

ve ibadethanelerde hâlâ her gün konuşuluyorlardı. Norveççe ve Macarca gibi yaşayan dillerin egemen bir ulusal coğrafyası yoktu, ama erken modern dönemde yaratıcı biçimde gelişmişlerdi.

Dolayısıyla, egemenlikle bağlantılı olmayan lehçe ve dillerle "ordu ve donanma bağlantılı" diller arasındaki farklar son derece muğlaktır. Hâkim bir dil versiyonunun "ulusal dil"e dönüşmesi zaman içinde yavaş yavaş gelişen bir süreçti. Örneğin Fransa'da *langue d'oil* ya da Paris lehçesi önce kuzeyde, sonra güneyde tek idari ve edebi dil hâline gelmiş ve daha önce güneydeki diğer lehçeler arasında öne çıkarak zengin bir yönetim ve kültür diline dönüşen Oksitan *langue d'oc*'u gölgede bırakmıştı. Ama güneyli rakibin gerileyip, Ordonnance de Villers-Cotterêts'in dediği gibi yerini "Fransız anadili"ne bırakması, lehçelerin ortadan kalkması anlamına gelmiyordu. Brötonca, Provence dili, Norman dili ve Picard dili gibi birçok lehçe yüzyıllar boyunca varlıklarını devam ettirdi.[21]

İtalyan Yarımadası'nda diğerlerini gölgede bırakan Toskana lehçesi Dante Alighieri, Francesco Petrarca (Petrark), Giovanni Boccacio, Noccoló Machiavelli gibi isimlerin efsanevi eserleri sayesinde müstakbel standart İtalyancanın omurgasını teşkil etti. Ama Toskana lehçesi diğer İtalya devletlerinde ve bölgelerinde yaşayan sıradan vatandaşlara ulaşmadan çok önce edebiyat ve yönetim dili hâline gelmişti. Piemonte, Lombardiya, Napoli ve Venedik lehçeleri gibi bazı bölgesel lehçeler ayakta kalmış, hatta gelişme göstermişti. Siyasal ayrımcılık, alışkanlık ve gurur bun-

---

21. Hale, *Renaissance Europe*, 116–117; Bain, *Sociogenesis*, 341–342; François Furet ve Jacques Ozouf, *Reading and Writing: Literacy in France from Calvin to Jules Ferry*, (Cambridge, 1982); Harald Haarmann, *Die Sprachenwelt Europas: Geschichte und Zukunft der Sprachnationen zwichen Atlantik und Ural*, (Frankfurt ve New York, 1993), 90–91.

ların hem yazılı hem de sözlü versiyonlarını ayakta tutmuştu.[22] Petrarca ve Boccacio'nun dilini yazılı İtalyancanın sondan bir önceki versiyonu olarak taçlandıran isim Venedikli araştırmacı Pietro Bembo olmuş, Venedik'in önemli yayınevleri de onun izinden gitmişti.[23]

Bölgesel diller 18. yüzyılda da ayakta kalma mücadelesi verdi. İngilizcenin yüzyıllardır idari dil olduğu Galler'de nüfusun sadece beşte dördü Galce konuşuyordu. Reformist Gryffith Jones Galceyi yazılı dil hâline getirmek için "gezgin okullar" kurdu ve böylece yerel dili yaygınlaştırdığı gibi, bölgesinde Avrupa'daki en yüksek okuryazarlık oranına ulaştı.[24]

"ULUSAL DİLLERİN" DOĞUŞUNA DOĞRU

İdare ve kültür dili Latincenin başlıca rakipleri, Avrupa'nın önde gelen yerel dilleri, yani hükümdarlarla yazarların tek tip bir okuryazarlık teşkil etmek adına bilinçli bir şekilde desteklediği dillerdi. Dildeki standartlaşmanın en önemli araçlarının ilki Protestan İncilleriydi. Luther'in Almanca İncil'ini İngilizce, Fransızca ve Felemenk İncilleriyle (Katolik olmayan) Lehçe, İspanyolca, İsveççe ve birçok yerel dilde İncil çevirileri takip etti. 16. yüzyıldaki dini ayrışmanın her iki tarafında da hümanistler bu tür çevirileri desteklerken, Katolik Kilisesi de zaman içinde dil politikasını

22. Hermann W. Haller, *The Other Italy: The Literary Canon in Dialect*, (Toronto, 1999).

23. Brian Richardson, *Print Culture in Renaissance Italy: The Editor and the Vernacular Text 1470–1600*, (Cambridge, 1994); Paul F. Grendler, *Schooling in Renaissance Italy: Literacy and Learning, 1300–1600*, (Baltimore, 1989).

24. Richard Suggett ve Eryn White, "Language, Literacy and Aspects of Identity in Early Modern Wales", Adam Fox ve Daniel R. Woolf, ed., *The Written Word: Oral Culture in Britain, 1500–1850*, (Manchester, 2002), 52–83.

Protestan rakiplerine göre düzenlemeye başladı. Katolikler için yerel dilde İnciller çevrildi ve basıldı. Katolik Kilisesi bu çevirilere hem müsaade etti hem de bizatihi bunlara ön ayak oldu. Örneğin 1528 tarihli Felemenkçe çeviriyle 1530 tarihli Fransızca ve 1561 tarihli Lehçe çeviriler Kilise'nin öncülüğünde yayımlanmıştı.[25]

İdare dilin her zaman toplumun çoğunluğu tarafından bilinmesi gerekmiyordu. Kopenhag'dan yönetilen karma monarşinin bir parçası olan Norveç'te idareciler ve tüccarlar Danca konuşuyordu. Rusya'da yolcular Kilise Slavcasıyla selamlanıyor ve Büyük Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya'da ağırlıkla Kilise Slavcası kullanılıyordu. Ancak İtalyanca lehçeleri arasından Toskana lehçesinin öne çıkması gibi, çoğu dil bölgesinde belli rakipler öne çıkıyor ve "ulusal dil" hâline geliyordu. Machiavelli gibi önemli bir isim kendi anadili olan Floransa lehçesini teşvik ediyor ve "şehrimizin nimetlerinden faydalandıkları hâlde onun dilini Milano, Venedik, Romagna ve Lombardiya'nın kirli dilleriyle karıştırarak nankörlük edenlerin gözünü açmaya" çalışıyordu.[26]

18. yüzyıl düşünürleri önemli yerel dilleri "ulusal dil" gibi görmeye başlamıştı. Birçok Aydınlanma düşünürü anadilleriyle gurur duyuyor, o dilin ulusal bir kültürel varlığa, kolektif bir kimlik aracına dönüşmesi için uğraş veriyor ve kendilerini bu işe adıyordu. Bazı önemli isimler milliyetin dil temeline kuramsal düzeyde yeni bir bakış öneriyordu. Ayrıca dillerin ve kültürlerin tarihsel boyutlarına dikkat çekiyor ve bunların zamana, yere, ekonomik ve siyasal düzleme göre geçirdikleri değişimleri analiz ediyorlardı. Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716), Gimbattista Vico (1668-1744), Denis Diderot (1713-84), Jean-Baptiste le Rond

25. Mathijs Lamberigts ve A. A. den Hollander, ed., *Lay Bibles in Europe 1450–1800*, (Leuven, 2006).

26. Aktaran Hale, *Renaissance Europe*, 117.

d'Alembert (1717-83), Adam Ferguson (1723-1816) ve Johann Gottfried Herder (1744-1803) bu isimlerden bazılarıydı. Bu kozmopolit Alman, İtalyan, Fransız ve İskoç (ve diğer) düşünürler topluluğunu bir araya getiren şey artık Latince değildi. Bu topluluğun üyeleri karşılıklı etkileşim hâlinde oldukları bir ağ oluşturmuş ve gerek kendi dilleriyle gerekse başka dillerle ilgili kaygılarını paylaşmışlardı. Fransız İhtilali ve Romantizm dönemlerinde, özellikle de Alman romantizminde ulusal diller, ulusal kahramanlığın ve tarihteki ihtişamın bir göstergesi ve kaynağı olarak görülmeye başlamıştı. Başı Fransızca çekiyordu, ama öteki diller de yerlerini sağlamlaştırıyor ve yüksel sınıflardan okuyucuların tekeline karşı azimle direniyorlardı. Örneğin Goethe'nin *Genç Werther'in Acıları*'nın (1774) kahramanı Fransızca konuşan sahte aristokrasiden sıradan insanların yanına ve doğaya kaçıyordu. Goethe'nin yeni şiir Almancası Homeros ve İngiliz şairlerden istifade edecek kadar kozmopolit olduğu kadar, Werther'in özgürlük iddiasının da başlıca aracıydı.[27]

Yazarlarla entelektüeller ulusal dil için kültür politikalarının yumuşak gücünden yararlanırken, yönetimler yerel dil ve lehçelere karşı ulusal diller lehine ayrımcılık yapıyordu. Örneğin 1792'de Fransa Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra sadece Fransızca konuşanlara oy hakkı tanınmış, azınlık lehçelerini konuşanlar sadakatsizlik şüphesiyle bir kenara itilmişti. Öne çıkan yerel dil (Alman *Sprachnation* [dil ulusu] –dil üzerinden uluslaşma– anlayışında da olduğu gibi) ulusla bire bir örtüşüyor ve ulus artık devletle tamamen aynı şey olarak telakki ediliyordu.[28] Bunun başlıca örneklerinden biri Avusturyalı Habsburg İmpa-

27. Harald Haarmann, "Europe's Mosaic of Languages", European History Online (EGO), Institute of European History (IEG), Mainz, 10 Mayıs 2011. http//ieg-ego.eu adlı internet sitesinden ulaşılabilir.

28. Haarmann, "Europe's Mosaic".

ratoru II. Joseph'ti. II. Joseph 1784'te bir emirname yayınlayarak resmî idare dilinin Almanca olduğunu ilan etti. Joseph daha önce yani 1781'de de imparatorluk eğitim komisyonuna ilköğretimi yaygınlaştırma, okuryazarlık ve matematik gibi becerileri geliştirme, lise ve üniversiteleri destekleme talimatı vermişti.[29]

Dil çeşitliliğinde sınıf farklarının da önemli bir payı vardı ve bu faktör coğrafi sınırlarla kısıtlı değildi. Şehirlerde ve taşrada farklı sosyal sınıflar farklı diller kullanıyor, hatta aynı dil konuşulduğu hâlde bu fark zaman zaman birbirini anlamama noktasına kadar varabiliyordu. Bazı toplumlarda hiyerarşiler diğerlerine göre daha keskindi. *Pleblerle patrisyenlerin* İtalyancaları arasındaki uçuruma alışık olan Venedik'in Londra elçisi, İngiltere başkentinde alt sınıflarla üst sınıfların tek bir İngilizce konuşmasından etkilenmişti. İtalya'dakine benzer uçurumlar okuryazarlık düzeyini de yansıtmaktaydı, çünkü yazı dili konuşma dilini de etkiliyor ve dilin standart bir şekilde yaygınlaşmasına katkıda bulunuyordu.[30]

OKURYAZARLIĞI YENİDEN DEĞERLENDİRMEK

Basit bir tanımlama yapacak olursak, okuryazarlık okuyabilme ve yazabilme, yani yazılı metni aktif ve pasif şekilde kullanma yeteneğidir. Okuryazar kişi dilin yazılı şeklini anlayabilir ve kullanabilir. Ancak dilsel olarak büyük farklılıklar gösteren ve siyasal, toplumsal, kültürel ve dini alanlarda dilde farklı gelişmelere

29. Derek Beales, *Joseph II, vol. 2: Against the World, 1780–1790*, (Cambridge, 2013), 264vd., 307–310.

30. Aktaran Linda Colley, "Whose Nation? Class and National Consciousness in Britain 1750–1830", *Past and Present*, 113 (1986), 97. Aynı zamanda bkz. Parker, "Rise of the Vernaculars", 335.

sahne olan erken modern Avrupa'ya daha yakından bakmak gerekmektedir.

Son yıllarda tarih kitaplarında ve tarih okumasında okuryazarlığın tarihinin en çok öne çıkan başlıklardan biri hâline geldiği görülmektedir. Daha genel bir ifadeyle okuryazarlık tarihi, toplumsal, iktisadi ve düşünsel tarihle, tarihsel toplumsal dilbilimin kesişme noktasında yer almaktadır. Örneğin 20. yüzyılda toplumsal tarihçiler okuyucuların yaşadığı coğrafya, refahı, sınıfı, mesleği, inancı ve cinsiyeti gibi konulara eğilmiş; iktisat tarihçileri büyüyen kitap piyasasını ve okuryazarlıkla basılı metinleri satın alabilme gücü arasındaki ilişkiyi ele almış; düşünce tarihçileri yazarlık, bilinçli okuyuculuk, kitap, broşür ve dergi okuyucusu üzerinde durmuş ve toplumsal dilbilimcilerse dil teorisinin toplumsal boyutunun önemini kavramaya başlamıştır. Dildeki değişim ve okuryazarlık üzerine yapılan son araştırmalar bütün bu alanları bir araya getirmeye çalışmaktadır.[31]

Okuyabilen ve/veya yazabilen erken modern Avrupa nüfuslarının bir haritasını çıkarmak kolay değildir. Sayısız denilebilecek kadar çok erkek ve kadın okuryazar oldukları halde, arkalarında bu yetilerini gösterecek hiçbir iz bırakmamışlardır. Roger Chartier'in daima hatırlanacak şekilde izah ettiği gibi, "okumanın izleri çok ender olarak kalır, zira bireysel bir eylem olduğu için çok fazla eylem arasında dağınık hâldedir".[32] Bilim adamları,

31. Bu alandaki ilk çalışmalardan bazıları, Jack Goody ve Ian Watt, "The Consequences of Literacy", *Comparative Studies in Society and History*, 5(3) (1963), 304–345, ve R. S. Schofield, "The Measurement of Literacy in Pre-industrial England", Jack Goody, ed., *Literacy in Traditional Societies*, (Cambridge, 1968), 311–325. Bkz. son zamanlarda, Adam Fox, *Oral and Literate Culture in England, 1500–1700* (Oxford, 2000); Houston, *Literacy*.

32. Roger Chartier, *The Order of Books: Readers, Authors, and Libraries in Europe between the Fourteenth and the Eighteenth Centuries*, çev. Lydia C. Cochrance (Stanford, 1994), 1.

yazarlar ve diğer aktif ve eğitimli okuyucular geride bıraktıkları yazılı miraslarında okuma alışkanlıklarına ve şekillerine dair elbette bazı bilgiler bırakmışlardı. Okudukları kitaplardan alıntılar yapmış, mektuplaşmalarında okuma deneyimlerinden söz etmiş veya bu deneyimlerini günlüklerine işlemişlerdi. İyi yetişmiş ve iyi eğitimli birçok ismin özel kütüphanesi veya en azından sahip olduklarını kitapların listeleri günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak bir okuryazarlık tarihi sadece kütüphanelerle, kaynakçalarla ve neredeyse tamamı erkek olan büyük beyinlerin ve önemli yazarların düşünsel bağlamlarıyla yetinemez. Yeni araştırmalar Heide Brayman Hackel'in "daha az sıra dışı beyinler" adını verdiği, Avrupa'nın giderek büyüyen okuyucu cumhuriyetine katılarak okuryazarlık anlayışını değiştiren kitleye odaklanmaktadır.[33] Tüccarlarla zanaatkârların, zengin çiftçilerin, hizmetçilerin ve köylülerin okuma yazma becerileriyle ilgili belgeler ortaya çıkmaktadır.[34]

Alfabeyi bildiği hâlde okuyamayan kadın ve erkekler de hesaba katıldığında konu daha da karmaşık hâle gelmektedir. Bazı insanlar temel söz veya söz öbeklerini ayırt edebiliyor ama kitap okuyamıyordu. Bazı Katolik bölgelerinde Kilise ayinlere katılanları temel Latince öğrenmeye teşvik ediyordu, ama bu insanlar yine de kendi dillerinde okuyup yazamayabiliyorlardı. Protestanlarda bazı cemaatler kutsal kitapları ve ilmihalleri okuyarak inançlarını kanıtlayan insanların listesini tutuyorlardı. Aynı şekilde, okuma bilen herkesin yazma da bilmesi gerekmiyordu. Bir zamanlar okuryazarlığın kıstası kendi adını yazabil-

33. Heidi Brayman Hackel, *Reading Material in Early Modern England: Print, Gender, and Literacy*, (Cambridge, 2005), 8.

34. Cressy, *Literacy and the Social Order*; Brayman Hackel, Reading Material; K.-L. Lorenzen-Schmidt ve B. Poulsen, ed., *Writing Peasants. Studies on Peasant Literacy in Early Modern Northern Europe*, (Gylling, 2002).

mekti, tabi bu ne kadar doğru bir kıstas olsun ki? Adlarını yazamayan ama okuyabilen birçok kişi olduğu gibi, okuyamadığı hâlde ismini yazabilenler de vardı. Okuryazarlık araştırmalarının diğer ucunda, bazı araştırmacılar –Fransız İhtilali'ne uzanan süreçte– okuryazarlığın metinlere ve geleneklere karşı eleştirel bir tutum takınmada önemli bir rol oynadığını ileri sürmektedir. Fakat bu geniş yorum yelpazesinde temel soru değişmez: Kimler okuryazar sayılacaktır?[35]

Brian Street'in ifadesiyle, bireylerin teknik olarak okuma-yazma becerilerini toplumsal bağlamlarından bağımsız olarak ölçen eski "bağımsız okuryazarlık" modelinin yerini, son zamanlarda, ideolojik ve politik bağlamı da göz önünde bulunduran "yeni okuryazarlık araştırmaları" almaktadır. Her türlü okuma ve yazma biçiminin geniş toplumsal ve kültürel farklılıkları da gözeterek ele alınması gerekmektedir.[36] 18. yüzyılda yaşamış kadın şairler, bir yandan mütevazı kökenlerden gelen kadınlar arasında da okuma yazma becerisi olan yetenekli kadınlar bulunduğunu gösterirken, diğer yandan kadınların ve alt sınıfların da giderek şiirsel becerilerini sergileyebildiklerini ve bunları yayımlayabildiklerini göstermektedir.[37]

Son araştırma ve tartışmalar "kim okuryazar kabul edilir?" sorusuna "nerede" ve "ne zaman" sorularını da eklemiştir. 15. yüzyıl Alpler'inin bir köyünde yaşayan okuryazar nüfusa uygulanan kıstasın, 18. yüzyılın Baltık kıyısında yaşayan nüfusa uygulanandan farklı olması gerekebilir. Ayrıca okuryazarlığın birçok

35. Chartier, *Order of Books*, 19; Cressy, *Literacy and the Social Order*; Darnton, "First Steps Towards a History of Reading"; Houston, *Literacy*, 125–140. J. Markoff, "Literacy and Revolt", *American Journal of Sociology*, 92 (1986), 323–349.

36. Brian V. Street, *Literacy in Theory and Practice*, (Cambridge, 1984).

37. Susanne Kord, *Women Peasant Poets in Eighteenth Century England, Scotland, and Germany: Milkmaids on Parnassus*, (Rochester, NY, 2003).

derecesi vardır. Ele aldığımız dönemde temel alfabe bilgisine sahip olmak mutlaka (değil kitapları) basit bir metni bile (yazmak şöyle dursun) okuyabilmek anlamına gelmiyordu. Birçok kişi belli harfleri veya sözcükleri sırf şekillerinden ayırt edebiliyordu. Ayrıca okuryazarlığın sadece harflerle mi sınırlı olduğunu da sormak gerekmektedir? Örneğin aritmetik bilgisi okuryazarlığın bir parçası mıydı?[38] Ya da harita okumayı, müzik notalarını okumayı veya William Hogarth'ın (1697-1764) "modern ahlaki konular" başlıklı dizi tablolarındaki imgeleri "okuyabilmeyi" nereye koymalıydı? Oyun kâğıdında ve zarda usta olmak okuryazarlığa giriyor muydu? Okuma-yazma bilmeyip de kültürel sembolleri ve temsili sistemleri harflerden daha iyi anlayanlar da bulunmaktadır. Ancak bu yazı, harf ve yazılı metin konularıyla sınırlı kalacaktır.

Kuş bakışı bir tarama bile çarpıcı eğilimleri gösterir: 16. yüzyılla 18. yüzyıllar arasında basılı metin sayısında büyük bir artış olduğu görülmektedir. İngiltere'de 1530'da basılan kitap sayısı 142 iken, bu rakam 1640'ta yıllık 870 adede çıkmıştı.[39] Yine bir hesaba göre 1640'ta Londralı erkeklerin yüzde 80'i, kadınlarınsa yüzde 29'u okuma yazma biliyordu.

Niteliksel ve niceliksel farklılıklar olmakla birlikte, okuryazar Avrupalıların giderek büyüyen bir kitle oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir. Ayrıca 17. yüzyılın sonlarında bu alanda gözle görülür bir sıçrama olduğu görülmektedir. Bu dönemde kitap piyasasında Latincenin yerini (başta Fransızca olmak üzere) yerel diller almış ve okuyucu sayısı da buna neredeyse paralel bir artış göstermişti. Aşağı yukarı aynı dönemde bazı hükümetler

38. Bo Poulsen ve J. Van Lottum, *Numeracy and Literacy in Early Modern Europe*, (Roskilde University, Ön Rapor, 2009).
39. Brayman Hackel, *Reading Material*, 12.

tarafından getirilen düzenlemeler yayıncıların daha serbest çalışmasının önünü açmış ve dağıtımı kolaylaştırmıştı. Bazı devletler daha ileri giderek ilköğretimi teşvik etmeye başlamıştı. Finlandiya ile bazı Baltık devletlerini de hâkimiyetinde bulunduran İsveç Krallığı'nda Kilise 1686 yılında bir yasa çıkararak okuma yazmayı zorunlu hâle getirmişti. Nitekim 1800 yılına gelindiğinde bu bölgede nüfusun neredeyse tamamı okuyabiliyordu.

Fakat 17. yüzyılın ortalarında, Londra'daki yüksek oranın aksine, İngiliz erkeklerin sadece yüzde 30'u okuyabiliyordu. Yine okuma bilen İsveçlilerin ve özellikle de kadınların büyük çoğunluğu 19. yüzyılda bile hâlâ doğru dürüst yazamıyordu.[40] Bu türden bölgesel farklılıklar kıtanın tamamında görülen büyük ölçekli farklılaşmaların sadece bir parçasını oluşturmaktaydı. Kuzey ve Kuzeybatı Avrupa'da okuryazarlık Güney ve Güneydoğu Avrupa'dan, şehirlerdeyse köylerden daha hızlı artış göstermekteydi. Buna karşılık orta ölçekli yerleşim birimlerinde ciddi farklılıklar görülmekteydi.

Okuryazarlığın değerlendirmesinde başka bir sorun da bu konuda resmî kapsamın dışında kalan etnik veya dil azınlıklarının konumu hakkındadır. Örneğin Orta ve Doğu Avrupa'da yaşayan Yahudi erkekler İbranice okuyabiliyordu, ama adlarını yazamıyor veya konuşulan dilde başka okuryazarlık emareleri göstermiyorlardı. Dolayısıyla resmî okuryazarlık kayıtlarının dışında kalıyorlardı. Diğer uçta, Hamelnli Glikl gibi bilgili bir Yahudi kadın hem Almanca hem Eşkenazi dili ve hem de muhtemelen İbranice okuyabiliyordu.[41] Erken modern Avrupa'da Yahu-

40. James van Horn Melton, *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, (Cambridge, 2001); Cressy, *Literacy and the Social Order*. Bkz. Cressy'nin analiziyle ilgili tartışma, Brayman Hackel, *Reading Material*, 56–58.

41. Natalie Zemon Davis, *Women on the Margins: Three Seventeenth-Century Lives*, (Cambridge, MA, 1995), 20–30.

dilerin yerel dilleri ne kadar bildiğini ölçmek kolay değildir. Yahudilerin ana akım kültürle daha fazla iç içe olduğu İtalya'da, 17. yüzyılın ortalarında Yahudi erkekler arasında İtalyanca okuyup yazanların oranı artarken, İbranice okuryazarlık azalmaktaydı.[42] Buna karşılık İbranice dünyanın her köşesindeki Yahudi cemaatlerde başlıca ortodoks eğitim ve ayin dili olarak kaldı.

Okuma ve yazma birbirinden farklı yeteneklerdi. Ayrıca yazmanın da bölgeden bölgeye değişen sayısız çeşitleri vardı. 1686'da Fransız erkeklerin yüzde 30'undan azı ve kadınların yüzde 14'ü evlilik vesikalarına adlarını yazarak imza atabilirken, bir yüz yıl sonra bu oran erkeklerde yüzde 48'e, kadınlara yüzde 27'ye çıkmıştı.[43] 1700 yılında Alman topraklarında okuryazarlık oranı Kuzey Fransa, Hollanda, İngiltere ve İsveç'e göre yaklaşık yüzde 10 düşükken, bu fark 1800'de yüzde 25'e kadar çıkmıştı. Ancak 1780'de evlilik vesikasına adlarını yazabilenlerin oranı yüzde 50 eşiğini geçmişti.[44] Okuryazarlık belirtisi olarak adını yazma yani imza konusuna ileride tekrar döneceğiz.

Okuryazarlık son derece siyasal da bir olguydu. Temelinde teolojik nedenler yatsa da okuryazarlığı teşvik etmek siyasal bir karardı. Protestan liderler ve özellikle de Kalvinistler bağımsız İncil okumasını yaygınlaştırarak taraftar sayısını artırabilmek için okumayı teşvik ediyorlardı. Reform dönemi İskoçya'sında John Knox her kilise bölgesine bir okul yapılmasını istemişti. Bu istek ancak 18. yüzyılda karşılanabilmişti. Peter Burke'nin deyişiyle, "dindarlar okuma yazmaya daha meyilliydi, çünkü okuma yazmayı felaha giden yolda atılan bir adım olarak görüyorlardı."

---

42. David B. Ruderman, *Jewish Thought and Scientific Discovery in Early Modern Europe*, (Dayton, OH, 2001), 155.

43. Melton, *Rise of the Public*, 82.

44. Helmut Walser Smith, "Introduction", Helmut Walser Smith,ed., *The Oxford Handbook of Modern German History*, (Oxford, 2011), 6.

Ama aynı zamanda bunu modern milliyetçilik öncesinde siyasal bir strateji ve ulusal bilinçlenme aracı olarak görüyorlardı.[45] Daha önce de gördüğümüz gibi hümanistler okuryazarlığı kurtuluştan çok özgürlük aracı olarak görmekteydi. Peki, eğitim siyasal itaati mi yoksa muhalefeti mi teşvik ediyordu? Keith Thomas, en azından İngiltere'de itaati teşvik ettiğini düşünüyordu. "Eğitimli sınıfların okuryazarlık anlayışı yazma becerisini de kapsıyordu; bunun için kibar metropol kültürünün değerlerini ve toplumsal davranışlarını iyi hazmetmek gerekiyordu... Dolayısıyla basılı söz ya taklit etmeye meyilli okuyucuyu kabul gören görüşler doğrultusunda eğitiyordu, ya da kültürel geriliği içinde pasif bir konuma itiyordu."[46] Ancak bu siyasal gerçekliğin sadece bir veçhesiydi. 17. yüzyılın ortalarındaki İngiliz İç Savaşı'nda ve daha önemli ölçüde Fransız İhtilali öncesinde ve esnasında geniş muhalif kitleler siyasi makaleleri, broşürleri ve –Fransa örneğinde– gazete ve dergileri okuyarak radikalleşmişlerdi. Hatta basılı medyanın siyasal etkisi okuryazar kitlenin dışına da taşmıştı. Çünkü bu basılı materyaller kahvehanelerde toplu olarak okunuyor ve tartışılıyordu.[47]

Yönetimler okulun ticari toplumun gelişmesindeki artan önemini görseler de bu tebalarının okuma yazma iştahını beslemeye her zaman hazır oldukları anlamına gelmiyordu. Önce Kilise ve sonra hükümdarlar Ortaçağ'dan beri sansür uyguluyordu. Sansür basılı kültürün de üstesinden gelmeyi başardı ve yüzyıllar boyunca varlığını sürdürdü. Başta Büyük Petro olmak üzere Rus

45. Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*, (Farnham, Surrey, 2009), 345. Burke, "Nationalisms".

46. Keith Thomas, "The Meaning of Literacy in Early Modern England," Gerd Baumann, ed., *The Written Word: Literacy in Transition*, (Oxford, 1986), 121.

47. Jeremy D. Popkin, *News and Politics in the Age of Revolution: Jean Luzac's Gazette de Leyde*, (Ithaca, NY ve Londra, 1989).

çarları zaten küçük bir azınlık oluşturan okuryazar tebalarını özgür düşünceli bir kozmopolitlikten çok itaatkâr bürokrasi alanında tutmaya çalışıyorlardı. Dolayısıyla Rus basımevleri kitap ve gazeteden çok bürokratik belgeler basıyor, özel matbaacılık kontrol altında tutuluyordu. Yani Rus düşünce hayatı resmî destekle değil, onun kısıtlamalarına rağmen gelişiyordu.[48][48] 18. yüzyılda Fransa'da da hayli etkili bir muhalif düşünür kitlesi olmasına rağmen yöneticiler belli etmeden hem yazarları hem de okuyucuları göz altında tutuyor, sakıncalı metinleri okuyan ve üretenleri cezalandırıyordu. Voltaire basın özgürlüğü üstüne kaleme aldığı makalesinde, iktidarlara kitaplardan korkmama tavsiyesinde bulunmuştu. "Roma'yı kitaplar yıkmadı", Reform döneminde Roma Katolik inancını da kitaplar sarsmadı. Bunları çökerten, baskı görenlerin yazdıkları değil güçlülerin yaptığı kötülüklerdi. "Okuyalım ve dans edelim," diye bitirmişti Keitholtaire, "çünkü bu iki zevk dünyaya zarar vermez".[49]

OKURYAZARLIĞIN ÇEŞİTLERİNDEN BAHSEDİLEBİLİR Mİ?

Son yıllarda birçok araştırmacının ilgisini çeken kadın okuryazarlığı, farklı okuryazarlık tiplerinin incelenmesinde sayısal farklılıklardan daha kullanışlı bir zemin oluşturmaktadır. Heidi Brayman Hackel "Bir grup olarak," diye yazıyordu, "kadınlar

48. Gary Marker, *Publishing, Printing, and the Origins of Intellectual Life in Russia, 1700–1800*, karton kapaklı baskı, (Princeton, 2014).

49. Voltaire (François-Marie Arouet), "Liberty of the Press", Voltaire, *A Philosophical Dictionary*, çev. William F. Fleming, cilt. 7, *The Works of Voltaire—A Contemporary Version*, (Paris vb., 1901). Project Gutenberg, http://www.gutenberg.org/files/35627/35627-h/35627-h.htm adlı internet sitesinden ulaşılabilir.

[erken modern] dönemde en büyük yeni ve farklı okuyucu grubunu oluşturmaktadır... Bir zamanlar tarihsel kayıtlarda [kadın] okuyuculara yer verilmiyordu. Dolayısıyla kadınlar bugün okuryazarlıkla ilgili tartışmaların ağırlıklı bir bölümünü oluşturmaktadır".[50] Son araştırmalar kadın okuryazarlığıyla Latincenin gerilemesi ve yerel dillerin yükselişi arasında bir bağlantı olduğunu göstermektedir. Başta ulus devletlerin ve erken modern imparatorluk mücadelelerinin yükselişi olmak üzere bu sürecin ciddi siyasal yansımaları olmuştur.[51] Peki, kadın okuryazarlığı başka kıstaslar yahut farklı kavramsal tanımlamalar gerektiriyor mu?

Kadın okuryazarlığı ağırlıkta olmak üzere her türlü okuryazarlığın yeniden tanımlanması gerektiğine dair bulgulardan biri, adlarını yazamayan birçok kadının buna rağmen okuyabildiği gerçeğidir. İmzalara dayalı sayısal araştırmalar okuma yetenekleri konusunda sadece kısmi oranlar vermektedir. Örneğin bir araştırma Norfolk ve Suffolk'ta kadın okuryazarlığının 1580'de yüzde 95 civarında olduğunu söylerken, başka bir araştırma 1700'de bu rakamın hâlâ yüzde 82'lerde dolaştığını göstermektedir. Başka bulgular ise Kuzeybatı Avrupa'da soylular ve hatta yüksek kentli sınıflar arasında bile okuryazarlık oranının epey düşük olduğuna işaret etmektedir.[52] Buna karşılık, Hollanda'daki 1780 tarihli evlilik vesikalarında ismini yazabilen kadınların oranının yüzde 64 olması (erkeklerde bu oran yüzde 85'ti), yüksek bir okuryazarlık oranına delalet etmektedir. Ancak bu rakamlar bile okuma yeteneği ve özellikle de kalem tutmaya teşvik edilmeyen kadınların okuma oranı konusunda gerçek bir fikir

50. Brayman Hackel, *Reading Material*, 11.

51. Margaret W. Ferguson, *Dido's Daughters: Literacy, Gender and Empire in Early Modern England and France*, (Chicago, 2003); Davis, *Women on the Margins*.

52. Cressy, *Literacy and the Social Order*; Merry E. Wiesner, *Women and Gender in Early Modern Europe*, (Cambridge, 2000), böl. 4.

vermeyebilir, yani okuma bilenlerin oranı gerçekte olduğundan daha az görünebilir.[53] Öte yandan resmî ve ticari belgelere adlarını yazabilen birçok kişinin okuma yazma bilmiyor olması da mümkündür.

Okuryazarlık oranları ve türleri büyük şehirlerle, küçük kasabalar ve kırsal kesim ve hatta Protestan ve Katolik cemaatler arasında büyük farklılıklar gösteriyordu. Bu farklılık sosyal sınıflar arasında uçurum denebilecek noktalara varıyordu. 18. yüzyılda Koblenz'de yüksek burjuvazi arasında okuryazarlık oranı yüzde 95'i bulurken, işçilerin ancak yarısından azı adlarını yazabiliyordu.[54] Ayrıca orta sınıftan bir ev kadının okuryazarlığıyla genç bir aristokratın, politize olmuş bir zanaatkarın veya zengin bir köylünün okuryazarlığı aynı şeyler değildi. Çoğu kadın olmak üzere bazı okurlar evlerinin mahrem ortamında romanları ve "duygu dolu şiirleri" âdeta yutarken, başta erkekler olmak üzere bir diğer kesim de kahvehanelerde gazeteler okuyor, yüksek sesle okuyanları dinliyor ve tartışıyordu. Bazıları yasal ve muhasebe belgelerine girerken, bazıları Latince şiirler okuyordu. Bütün bu okuryazarlık oranlarına kelimeleri hece hece okuyan, rakamları parmak hesabıyla toplayıp çıkarabilen, satırları ancak gözlerini kısıp parmaklarıyla takip ederek okuyabilen kadın ve erkekler de dâhildi.

Diğer bir değişken toplumsal sınıf ve ekonomik statüydü. 18. yüzyılda keyif ve eğlence amaçlı okuma hayli yaygınlaşmıştı. Ancak erken dönemlerde keyif ve eğlence amaçlı okuma sadece zenginlerle boş zamanı olanlara özgü bir ayrıcalıktı. Hatta Aydınlanma bile okurlar arasındaki dev uçurumlara kayıtsızdı. Leydi Mary Wortley Montagu kızı Bute Kontesi'ne "Hiçbir eğlence oku-

53. Jeroen Blaak, *Literacy in Everyday Life: Reading and Writing in Early Modern Dutch Diaries*, (Leiden, 2009), 288. Parker, "Rise of the Vernaculars", 335.
54. Walser Smith, "Introduction", 6.

mak kadar ucuz değil" diye yazdığında, milyonlarca okurun istediği kitaba ulaşamayacak durumda olduğunun ya farkında değildi ya da umursamıyordu.[55] En az Leydi Montagu kadar gerçeklerden uzak olan filozof Montesquieu da "Hiçbir üzüntüm yok ki bir saat kitap okuma ile geçmesin"[56] demişti. Bu arada kadın hizmetçiler zayıf mum ışığında romanların üzerine kapanıp kahramanın acıları veya kendi yaşadıkları benzer acılar için gözyaşları döküyorlardı. Onlara göre okumak üzüntüyü dindirmiyor, sadece arındırıyordu. Bunların çoğundan haberdar değiliz. Zira sadece birkaç kişi okudukları üzerine yazılı bir şeyler bırakmıştır. Bu deneyimlerini bizzat yazabilenlerin sayısı daha da azdı.[57]

Aydınlanma okuryazarlığı okumanın kuşkucu ve eleştirel yanlarını öne çıkarıyordu. Eski bilgili okurlar bu değerleri sadece arada bir paylaşırken, gazete ve dergilerin yaygınlaşması ve siyasi hiciv gibi yazı türlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte kuşkucu ve eleştirel bakan bilgili okur sayısı yaygınlaşmış ve hatta bu bakış popüler hâle gelmişti. Okuyucular seçici olmaya ve metne eleştirel bir mesafeyle yaklaşmaya teşvik ediliyordu. Roscommon Kontu olan İrlandalı şair, şiir mütercimlerine "Önce kendi mizah anlayışınızı gözleyin ve nasıl bir tarz istediğinizi anlayın; ondan sonra zevkinize uygun bir şair bulun veya dost olarak görebileceğiniz bir yazar seçin" diye tavsiye veriyordu. Aynı tavsiye, düzeyi giderek yükselen okuyucu kitlesi için de geçerliydi.[58]

---

55. Leydi Mary Wortley Montagu, Bute Kontesi Mary Stuart'a gönderilen mektup, 28 Ocak 1753, *The Works of the Right Honourable Lady Mary Wortley Montagu*, (Londra, 1803) cilt. 4, 180.

56. Charles-Louis de Secondat, Baron de Montesquieu, *Pensées Diverses, Ouvres Complets de Montesquieu*, (Paris, 1838), 620.

57. Bridget Hill, *Servants: English Domestics in the Eighteenth Century*, (Oxford, 1996), böl. 12.

58. Wentworth Dillon, Earl of Roscommon, *Essay on Translated Verse*, (Londra, 1684), 82. Bu söz yanlış bir şekilde Christopher Wren'e atfedilmektedir.

Okuryazarlık başka bağlamlarda da farklılıklar gösteriyordu. Alman tarihçi Rolf Engelsing 1750'lerde bir "okuma devrimi" yaşandığını söylüyordu. O zamana kadar okuyucular çok az sayıda kitaba ulaşabiliyordu, hatta buna kutsal metinler de dâhildi. Dolayısıyla okuyucu az sayıdaki kitabı daha yoğun bir şekilde, tekrar tekrar ve çoğu zaman da aile, dostlar ve hizmetçilerden oluşan küçük dinleyici kitlelerinin önünde okuyorlardı. Fakat 18. yüzyılın ortalarından itibaren okuma faaliyeti "yaygınlaştı", bulduğu her kitabı âdeta yalayıp yutan, yeni kitaplar peşinde koşan, roman ve gazetelerden keyif alan ve bir kenara çekilip kendi başına okuyan bir kadın ve erkek okuyucu tipi ortaya çıktı.[59]

DİL VE EDEBİYATIN KESİŞTİĞİ NOKTALAR

Voltaire yukarıda söz ettiğimiz basın özgürlüğüyle ilgili makalesinde "Genel anlamda," diye yazmıştı, "hem yazılarımızı hem de dilimizi kendimizi riske atmak, tehlikeye sokmak ve ikbal sağlamak için kullanmamız doğal bir haktır."[60] Voltaire'in bu bağlamda "dil" sözcüğünü sözlü ifade için kullanmış olması muhtemeldir, ama dil ve yazının korunması gereken doğal haklar olduğu şeklindeki denklemi, büyüyen erken modern Avrupa okuryazarlığı dünyasında iki konunun birbiriyle yakından bağlantılı olduğunu düşündürmektedir.

Okuma ve yazmanın evrimi en iyi Latince-vernakular dil ilişkisi bağlamında görülmektedir. Neoklasik Latince Rönesans sonrasının son dönemlerinde bile doğrudan ve dolaylı şekilde

59. Rolf Engelsing, *Der Bürger als Leser: Lesergeschichte in Deutschland, 1500–1800*, (Stuttgart, 1974).

60. Voltaire, "Liberty of the Press".

okuryazarlığı etkilemekteydi. 16. yüzyılla 18. yüzyıllar arasında iyi yetişmiş her erkeğin, İngilizcede centilmen denebilecek bir statüde bulunan herkesin bir parça Latince bilmesi zorunluydu. Latince harflerin yeniden yaygınlaşması, modern dillerde ve özellikle de İtalyanca, İspanyolca ve Fransızca yazıya yeni bir enerji getirmiş ve yazı yazmayı teşvik etmişti. Latince giderek daha az kullanılsa da yeni yeni gelişen yerel dillerde bıraktığı izler aynen devam ediyordu. Bu tıpkı Antik Yunan mirasının izlerinin Roma edebiyat ve bilim dünyasında devam etmesine benziyordu.

Avrupa okuryazarlığında, ortaçağın sonlarıyla erken modern çağın başlarında yaşanan üstünlük savaşlarından galip çıkan vernakular diller öne çıkmaktaydı. Bu diller hem (yazılı) Latinceyi hem de (esas olarak konuşma dili olmakla beraber zaman zaman edebi dil olarak da kullanılan) bölgesel lehçeleri gölgede bırakmışlardı. Yeni yükselen diller ulusların kendilerini tanımlama araçlarından biri hâline geliyordu. Latince ve yerel lehçelerin gerilemesi ve giderek artan sayıda kadın ve erkeğin sadece ve sadece bu dillerde okuyabilmesi bu süreci daha da etkiliyordu. Şifahi toplumlar okur toplumlara dönüştükçe Benedict Anderson'ın "hayali cemaatler" adını verdiği ulus inşası süreci yeni yeni standartlaşan "ulusal dilde" okuyabilen ve zaman zaman da yazabilen katılımcı kitlelere dayanmaktaydı.[61]

Okuryazarlığın artmasıyla birlikte Latince ve bölgesel yerel dillerin gerileyip standart bir yerel dilin oluşmasının en güzel örneklerinden biri Almancadır. Alfabeleşme sürecinin farklı sosyal sınıflarda farklı süreçler işlemesine (ki bu faktör genelde cin-

61. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, gözden geçirilmiş baskı. (Londra, 1991). Peter Burke dil ve edebiyat aracılığıyla milli duygular yayan toplulukların, Anderson'ın Fransız İhtilali'nin ürünü olarak gördüğü modern milliyetçilikten birkaç yüz yıl önce de var olduğunu göstermiştir; Burke, "Introduction", 6.

siyet veya dinden daha belirleyicidir) rağmen ortaya çıkan kümülatif resim yine de ilginçtir. Helmut Walser Smith, "Latinceden Almancaya geçiş süreciyle," demektedir, "okuryazarlık oranındaki yükseliş birbirine paralel gidiyordu". Dahası, 18. yüzyılın sonlarında her iki süreç de hem ulusal hem de geniş anlamda Avrupalı olan yeni bir edebi kültür yaratmıştı. "Latinceden yerel dile geçiş ve okuryazarlığın yükseliş sürecine Almancada standartlaşma ve Avrupa Aydınlanması akımının bir parçası olan modern bir Alman edebiyatı yaratma süreci eşlik etmişti."[62]

Kültürler arası bir dil olan Latince yapı iskeletinin gerilemesiyle birlikte, yerel dilde konuşan toplumlar diğer Avrupa kültürleriyle ve ayrıca artan bir şekilde Avrupalı olmayan kültürlerle iletişim kurabilmek için çeviriye ihtiyaç duydular. Giderek artan sayıda okuyucu ve 18. yüzyılda okuyucuların muhtemelen çoğu sadece bir dilde yani kendi dillerinde okuyabiliyordu. Bu okuyucular çeviriler sayesinde uluslar ve kültürler arası bir bakışa kavuştular. Artık Latincenin üst düzey kozmopolit kabuğu kırılmış, evrenselci ideallere, ulusal duygulara ve emperyal ihtiraslara seslenen modern bir karışım ortaya çıkmıştı.

SONUÇ

Erken modern Avrupa'nın en dikkat çeken özelliklerinden biri önce Latince ve sonra ağırlıkla vernakular dillerdeki okuryazarlığa olan ilginin artmasıydı. David Cressy'nin deyişiyle, "Okuma bilen biri artık yazılı araç ve talimatların, kâğıda dökülmüş kararların, mektuplaşmanın, kayıt tutmanın ve basılı kitapların giderek hâkim olduğu bir dünyada muhtemelen kendini daha rahat hisse-

62. Walser Smith, "Introduction", 6.

diyordu."[63] Bu listeye kendi yolunu kendi bulan dindarlığı, basılı haberleri ve kentsel alanlarda artan yazılı işaret levhalarını, tabelaları ve ticari reklamları da ekleyebiliriz. Büyük şehirlerde kadınlar, erkekler ve çocuklar giderek metinlerle kuşatılmaktaydı.

Rönesans'ın Latince uzmanlarıyla onların eğitimli selefleri 18. yüzyıla kadar gelişerek ayakta kalan bir "aydınlar cumhuriyeti" kurmuşlardı. Latince bu dönemden itibaren yerini eğitimli ve kibar insanların uluslararası iletişim dili olan Fransızcaya bıraktı. Her ne kadar diplomatik ve ulus ötesi işlevleri 20. yüzyıla kadar devam etse de Fransızcanın altın çağı ister istemez kısa ömürlü oldu. Okuyucular ve yazarlar kendi yerel dillerine çekilip de çeviri kültürler arası değişimin başlıca aracı hâline gelince, uluslararası bir dile olan ihtiyaç geçici olarak azaldı. Tabii Aydınlanma döneminde eğitimli kadın ve erkekler çoğu zaman iki veya daha fazla dilde okuyabiliyor, hatta yazabiliyorlardı (bunlara bazen Latince de dâhil oluyordu, ama olmazsa olmaz dil Fransızcaydı). Ancak bir yüzyıl önce Latincenin gerilemesi gibi Aydınlanma'nın sonlarına doğru, yani Romantizm ve milliyetçiliğin eşiğinde de Fransızca gerilemeye başladı.

Erken modern Avrupa'da dilde ve eğitimde yaşanan dönüşümün sonucunda kendi dilinde ustalaşıp doyum noktasına ulaşmış yeni bir modern okuyucu tipi ortaya çıktı. Avrupa'nın aydınlar cumhuriyeti, giderek büyüyen bir kitlenin tek dilde okuryazar olduğu bir "aydınlar demokrasisi"ne[64] dönüştü. Aynı sırada Aydınlanmacı düşünce de insanın kavrama yeteneğinin, tarihsel değişimin, kültürel farklılıkların ve "ulusal karakter"in dil boyutuna karşı daha hassas olmaya başladı.[65]

---

63. Cressy, *Literacy and the Social Order*, 1.

64. Oz-Salzberger, "Enlightenment", 55.

65. Burke, "Nationalisms"; Avi Lifschitz, *Language and Enlightenment: The Berlin Debates of the Eighteenth Century*, (Oxford, 2012).

Okuryazarlığın önündeki toplumsal, dini ve siyasal engellerin kozmopolit bir konuşma diliyle bir arada var olduğu erken modernitenin tek tip toprağının yerini, yavaş yavaş modern, çok dilli ama ayrıştırıcı olacak kadar dile önem veren ulusalcı bir Avrupa aldı. Elit bir evrensel dil olan Latince ağırlığını yitirdi, ama yarı elit bir uluslararası dil olan Fransızca ulusalcı söylemlerin popülerleştiği bir kıtada onun yerini dolduramadı. İngilizceyse mevcut küreselleşmiş biçimiyle ancak 20. yüzyılda küresel bir okuryazarlık dili rolünü üstlenebildi ve ancak ondan sonra küresel ölçekte birbiriyle iletişim kuran bir kitleye hizmet vermeye başladı. Ancak yaptığımız tarihsel analizlerin de gösterdiği gibi yeni dönüşümler muhtemelen İngilizcenin de altını oyacaktır. İçinde yüzdüğümüz yeni denizlerin haritasını ise kim bilir hangi dillerde yazılacak olan gelecekteki tarih kitapları çıkaracak ve anlatacaktır.

Baumann, Gerd, ed. *The Written Word: Literacy in Transition*, (Oxford, 1986).

Burke, Peter. *Languages and Communities in Early Modern Europe*, (Cambridge, 2004).

Burke, Peter. "Nationalisms and Vernaculars", John Breuilly, ed. *The Oxford Handbook of the History of Nationalism* (Oxford, 2013), 21–35.

Chartier, Roger. *The Order of Books: Readers, Authors, and Libraries in Europe between the Fourteenth and the Eighteenth Centuries*, çev. Lydia C. Cochrane (Stanford, 1994).

Cressy, David. *Literacy and the Social Order: Reading and Writing in Tudor and Stuart England*, (Cambridge, 1980).

Darnton, Robert. "First Steps Towards a History of Reading", *Australian Journal of French Studies*, 23 (1986), 5–30.

Eisenstein, Elizabeth. *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early Modern Europe*, 2. baskı, (Cambridge, 2005).

Febvre, Lucien and Henri-Jean Martin. *The Coming of the Book*, (Londra, 1976).

Furet, François ve Jacques Ozouf. *Reading and Writing: Literacy in France from Calvin to Jules Ferry*, (Cambridge, 1982).

Goody, J. ve I. Watt. "The Consequences of Literacy", J. Goody, ed. *Literacy in Traditional Societies*, (Cambridge, 1968), 27–68.

Graff, Harvey J. *Legacies of Literacy: Continuities and Contradictions in Western Culture and Society*, (Bloomington, 1987).

Haarmann, Harald. "Research on National Languages", Ulrich Ammon vd., ed. *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society*, (Berlin, 2004) cilt 2, 1361–1377.

Haarmann, Harald. "Europe's Mosaic of Languages", European History Online (EGO), Institute of European History (IEG), Mainz 5 October 2011. http://www.ieg-ego.eu/haarmannh-2011-en adresinden ulaşılabilir.

Houston, Robert A. *Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education, 1500–1800*, (2. baskı, Londra, 2002).

Stone, Lawrence. "The Educational Revolution in England, 1560–1640", *Past and Present*, 28 (1964), 41–80.

8. BÖLÜM

MATBAA VE MATBUAT

JAMES RAVEN*

* Essex Üniversitesi'nde Modern Tarih Profesörü, Cambridge Magdalene Koleji'nde Misafir Öğretim Üyesi olarak çalışmaktadır. Daha önce Oxford Üniversitesi'nde Sosyal ve Kültürel Tarih Okutmanlığı ve Mansfield Koleji'nde Profesörlük kürsüsünde ders verdi. Erken modern ve modern İngiliz, Avrupa ve sömürge tarihi üzerine birçok kitap ve makale kaleme aldı, editörlük ve ortak editörlük yaptı. Kitaplarından bazıları: *Judging New Wealth*, (Oxford, 1992); *London Booksellers and American Customers*, (Columbia, SC, 2002); *Lost Libraries* (Basingstoke, 2004); *The Business of Books*, (New Haven, CT, 2007); *Books between Europe and the Americas*, (Basingstoke, 2011); *Bookscape: Geographies of Printing and Publishing in London before 1800*, (Chicago, IL, 2014); ve *Publishing Business in Eighteenth-Century England*, (Martlesham, 2014). Ayrıca yakında yayımlanacak olan *Oxford Illustrated History of the Book* adlı kitabın editörüdür.

Mainzli Johannes Gutenberg 1438'den sonra bir tarihte hacılar için madalya ve kutsal yadigarlara bakmak için aynalı periskop imal etme fikrinden vazgeçti. Ama dinin ve özellikle de günahın ticari potansiyelini fark eden Gutenberg, kilise tarafından tasdik edildiği takdirde alıcının araftan geçmesini kolaylaştırdığı iddia edilen belge yani parşömen taklidi kâğıttan form üretme işine girdi. "Günahların kilise tarafından affedildiğini" gösteren bu boş formları üretebilmek için yazıların mekanik bir şekilde çoğaltılması gerekiyordu. Elle çalıştırılan döküm hurufatlı bir matbaa makinesinden para kazanmak için mükemmel bir işti bu. Gutenberg af kâğıtlarından iyi para kazanınca işi daha da büyütmeye yani İncil basmaya karar verdi. Avrupa'nın ilk tipo matbaasının sahibi Almanya'daki son bakır levhayla klişe çıkarma deneylerini bizzat görmediyse bile varlığından muhtemeldir ki haberdardı. Ayrıca Avrupa'da çuvalların üzerindeki şirket amblemleriyle ayin kıyafetlerindeki (ve benzeri malzemelerdeki) dekoratif desenlerin uzun zamandır blok baskı tekniğiyle basıldığını da kesinlikle biliyor olmalıydı. Baskı makinesi muhtemelen üzüm sıkımında kullanılan ahşap çivileme sisteminden esinlenmiş olmalıdır. Gutenberg'in tam olarak nasıl bir yöntem kullandığı bilinmemekle beraber, kalıp veya matrislerle beraber hazır hurufat kullanma tekniği çok geçmeden yaygınlaştı.

Tipo baskıda bir font (*fount*, eritilmiş, dökülmüş manasında) standart boyutta ve tasarımda (en çok da *roman*, *italik* ve *bold* adı verilen) harf karakterlerinden oluşmaktaydı. Matbaacı en azından işin niteliğine göre gerektiği kadar harf, rakam ve noktalama işareti döktürüyordu. Her bir matbaa harfine punto deniyordu. Matbaacı harfin yüzüne mürekkep sürüyor ve bunu kâğıdın yüzeyine basıyordu. Matbaacılıkta birbirinden farklı birçok yöntem kullanılmıştı. Tipo baskı yüzyıllarca ahşap harf kalıplarıyla çıkarılan kaba bloklarla yapılmıştı. Baladlar ve so-

kak satıcılarının sattığı kurgu ve şiir kitapları matbaacılar arasında gidip gelen bu kalıplarla basılmıştı. Fransa'da basılan ilk resimli kitapta Basel'den getirilen ahşap kalıplar kullanılmıştı. Yine Portekiz'de yapılan ilk baskı için Almanya'dan ahşap kalıp ve gravürler getirtilmişti. 1430'lardan beri kullanılmakta olan çukur (*intaglio*) baskı tekniği birkaç aşamadan oluşuyordu, ama en önemli aşamalar (genelde bakır plakalara) oyma ve kazıma aşamalarıydı. Oymada metal levhanın (18. yüzyıla kadar genellikle bakır kullanılmıştı) yüzeyi aside dirençli bir mumla kaplanıyordu. Ucu sivri bir oyma iğnesiyle veya eğimli bir oval ucu olan bir oyma kalemiyle yani bir *echoppé* ile, harfler veya işaretler işleniyordu. Levha aside daldırılınca işlenen yerler çukurlaşıyordu. Kalan mum silinince mürekkep levhadaki çukurlarda toplanıyor, geri kalan boşluklar silinerek temizleniyordu. Baskı oyuk şeklindeki mürekkepli işaretlerle yapılıyordu. Çukur baskıların çoğu ve özellikle de resim işlemeler önce oyuluyor ve sonra gravürde olduğu gibi bir hakkak kalemiyle tamamlanıyordu. Böylece daha ucuz olan oyma tekniğiyle gravür birleştirilerek daha incelikli bir iş elde ediliyordu. Levha üstüne işleme tekniğinin ne zamandan beri kullanıldığı tam olarak tespit etmek mümkün değildir. O yüzden bu tür baskılar "gravür" genel adıyla anılmaktadır.

15. yüzyıldaki af belgesi, dua kitabı, İncil ve benzeri kutsal metinler basma işinin hayli kârlı olduğu anlaşılınca, bunu neredeyse anında denecek bir hızla seküler matbu metinler izleyiverdi. Başkaları da vakit kaybetmeden Gutenberg'i taklit etmeye başladı ve 1470'te on dört kadar Avrupa şehrinde yeni matbaalar kuruldu. Aradan geçen on yılda kitap basan şehir ve kasaba sayısı 110'a yükseldi. Piyasadan gelen taleplerle birlikte bakır levha üzerine önce gravür, sonra oyma ve ardından orta tonlu bakır klişe tekniğiyle (harita, portre, amblem ve süslü

yazı gibi) görüntüler basma işlemi yaygınlaştı. Kitaplar daha Gutenberg'in matbaasının ortaya çıkmasından önce zaten değişmeye başlamıştı, ancak matbaa bu süreci daha da hızlandırdı. Yerel dillerde edebiyat yaygınlaşmaya, üretim merkezleri ve iş gücü (tamamen değilse bile) yavaş yavaş dini merkezlerden ve manastırlardan uzaklaşmaya, spekülatif ve ticari amaçlı ısmarlama yayıncılık gerilemeye ve yayıncılık seçkin sınıfların dışına da taşmaya başladı. El yazısına benzer yeni yazı karakterleri (fontlar) hızla yaygınlaştı. Örneğin İtalyan roman karakterlerin yanına melez Fransız Gotik karakter eklendi. 1470'li yıllardan itibaren örneğin Çekçeye özgü, vurgu işaretleri olan karakterler döküldü. Yine 1520'li yıllarda ilk Romence kitaplar basıldı ve Macaristan'ın Braşov [Kronstadt; Brassó] kentindeki bir matbaada Kiril alfabesine özgü karakterlerle baskı yapılmaya başladı. Tarihsel açıdan en temel gelişmelerden biri matbu yayınların bütün Avrupa'ya dizginsiz bir şekilde yayılmakla kalmayıp, şaşırtıcı bir hızla Avrupa kolonilerine de yayılmasıydı. Ama Yeni Dünya'daki sömürgecilerin okuduğu malzemelerinin büyük çoğunluğu hâlâ Avrupa'dan geliyordu. 1539'dan itibaren Mexico City'de bir matbaa faaliyete girdi. Arada bir kesintiye uğrayan bu matbaayı, 1581'de Lima'da ve 1638'te Boston, Massachusetts'te kurulan matbaalar takip etti.

MATBAAYA TARİHSEL BAKIŞLAR

"Matbuat kültürü" erken modern Avrupa tarihinin yazımında yaygın bir ifade oldu. Matbaanın Avrupa çapındaki gelişimini şehirden şehire takip etmek kolay bir iş olmamakla birlikte, asıl sorun bu matbaanın beraberinde getirdiği etkilerin değerlendirilmesinde yatmaktadır. Sık sık modernitenin barut, pusula

ve matbaa makinesiyle birlikte geldiği söylenir. Kara Ölüm'ün ardından yaşanan toparlanma sürecini, döküm hurufatlı matbaa makinesiyle gravür ve diğer çukur baskı süreçlerinin gelişimi, insanların daha fazla seyahat etmesi ve keyfi olarak harcanabilir gelirin tüketim mallarına olan talebi artırması izledi. Matbaa elbette siyaseti, dini, ticareti, düşünce, dil ve kültür yaşamını da etkiledi. Peki ama, iletişimin hâlâ ağırlıkla sözlü olduğu bir erken modern Avrupa'da bir "matbaa kültür"nden söz etmek ne derece doğrudur? Okunacak şeylerin büyük bir bölümü hâlâ matbu değil el yazmasıydı, yani okuma faaliyeti ağırlıkla elle yazılan duvar yazıları, hesap defterleri ve mektuplar üzerinden devam ediyordu. Doğal olarak matbaanın icadından önceki kitap ve yazının tarihi, el yazısıyla baskı arasındaki teknolojik farkı aşan kültür ve iletişim faaliyetleri hakkında da bir fikir vermektedir. Matbaa, matbu sözleri olduğu kadar kesilmiş, oyulmuş ve matbu görselleri de kapsıyordu. Matbaa yazılı sayfanın görünümünü değiştirmekle birlikte, bu görünümün çoğaltılması, yan ürünleri ve aktarımı hâlâ matbaacının becerisine, yayın giderlerine ve tekniğine bağlıydı. Teknolojinin şekillendirdiği matbaa kültürünü etkileyen faktörlerden biri de bölgenin demografik, ticari, dini ve siyasal kronolojisiyle iç içe geçmiş olan yayıncılık kültürüydü.

Matbaa tarihindeki en belirgin bakış açısı, matbaanın bireylerin zihin dünyalarında olduğu kadar kolektif politikada, siyaset ve dini alanda meydana gelen dönüşüm ve devrimleri hayata geçirmiş olmasıdır. Farklı tarihçi kuşaklarının (farklı vurgu ve yaklaşımlarla) da gösterdiği üzere matbaa, Protestan Reformu ile Katoliklerin Karşı-Reformundan seküler Aydınlanma'ya ve Amerikan ve Fransız İhtilallerine dek yeni fikri, siyasi ve dini önermelerin organize biçimde aktarımını ve bunlara yönelik kişisel anlayışları (ve yanlış anlamaları) da hem teşvik etmesi hem

de kolaylaştırmasıydı.[1] Buna rağmen iletişim alanında meydana gelen değişimler göründüğünden daha da derindir. Yeni teknolojilere yapılan vurgu maddi nesnelerin (yani el yazısından matbuya geçen kitapların) büyük ölçüde belli toplumsal kesimlerle sınırlı olduğu gerçeğini göz ardı edebilmektedir. 14. yüzyıl Avrupa'sında nispeten çok az insan yazılı söz ve rakamlarla doğrudan veya yaygın bir ilişki içindeydi. Temel okuryazarlık ve aritmetik bilgisi, beslenen hayvan sayısını veya üretilen miktarını anlayabilecek veya basit takvimler oluşturabilecek bir seviyeden öteye gitmiyordu. Bazı tacir ve zanaatkarlar işleri gereği biraz daha fazla okuma ve yazma veya aritmetik bilgisine sahipti. Ama bunların düzeyi, hayatları daha çok hesaplarla, okumak ve yazmakla geçen memur ve din adamlarının çok gerisindeydi. Latince bilgisinin gerektiği yerlerde çoğu zaman basit "okuryazarlık" tanımını aşan bir "okuryazarlık" tanımı gerekmekteydi. Ama buna rağmen ezber ve sözlü iletişim hâlâ yazıya göre yaygındı. Kuzey ve Batı Avrupa'dan Güney ve Doğu Avrupa'ya kadar her yerde baskıya, dildeki gelişmeler ve dilin oluşumunun ana bileşenleri olan ortografik ve sözdizimsel farklılıklar ve standartlaşmalar eşlik ediyordu. 18. yüzyılın ortalarıyla sonlarında sözlük ve yaygın gramer çağı başlamadan önce genel kullanılan dildeki değişimleri, esas olarak göçebe halklar arasındaki gündelik şifahi iletişim, seküler ve dini sözlü uygulamalar ve sadece sınırlı bir elit grubun parşömen veya kâğıt üzerinden okuyabildiği el yazması ve matbu metinler tayin etmekteydi. Yine (imla, gramer ve dil bileşimlerinin kabul edilebilir değişiklikler gösterdiği) kamusal ve özel

1. R. W. Scribner, *For the Sake of Simple Folk: Popular Propaganda for the German Reformation*, (Oxford, 1981); David D. Hall, *Worlds of Wonder, Days of Judgment: Popular Religious Belief in Early New England*, (Cambridge, MA, 1990); ve Carla Hesse, *Publishing and Cultural Politics in Revolutionary Paris, 1789–1810*, (Berkeley, CA, 1991) bu alandaki en önemli çalışmalar arasında yer almaktadır.

yazışmalar genelde bu seçkin tabaka arasında gerçekleşiyordu. Nüfusun büyük bir bölümünün hayatında kitap diye bir şey yoktu. Evet, okunan metinlerin okuma ve yazma bilmeyenlerin kulaklarına ulaştığı zamanlar da yok değildi, ama bu pek nadirdi.

Maddi kültür unsuru olarak kitapların da bir *longue durée*si vardır. Nitekim Gutenberg'in bastığı İnciller birçok açıdan 12. yüzyılın el yazması hacimli kürsü İncillerden çok farklı değildi. 14. yüzyılla 15. yüzyılın başlarında elde taşınabilen İncillerin yaygınlaşmasından sonra (büyük ölçüde İncil'den derlenen) küçük dua kitapları yeniden popüler oldu. Bu dua kitapları her yerde okunabiliyordu, yani okuma işi artık sadece manastır seminer salonlarıyla sınırlı değildi. Gutenberg ve rakipleriyle onların halefleri el yazması kürsü İncillerinin son derece pahalıya mal olduğu Renanya ve Hollanda'da kendilerine devasa pazarlar buldular. 1500 yılından önce Latince İncil'in seksenden fazla baskısı yapıldı. Parşömene basılan ilk İnciller inanılmaz bir ilgi gördü. Gutenberg'in her sayfası kırk iki satırdan oluşan Vulgata İncili 13. yüzyıl Paris'indeki standartlara göre basılmıştı. 14. yüzyılın başlarından itibaren yaygınlaşan dua kitapları matbaacılara yeni tasarım ve süsleme imkânları sundu. Dini metinlerden ve ilmihallerden yapılan seçmelerden oluşan bu kitaplar özellikle parası olan ve dindar kadınlar arasında büyük ilgi gördü. Orta halli insanlar ise genelde fazla süslü olmayan basit dua kitaplarını tercih ediyordu. Matbaayla birlikte bu kitaplara olan talep patladı. Ama bu gelişme aynı zamanda tipografik tasarımları da çeşitlendirdi. Artık birbirinden farklı boyutlarda ve formatlarda, farklı mizanpajlarla kitaplar basılabiliyor, Latince metinler için örneğin *roman*, yahut vernakular metinler için *gotik* karakterler kullanılabiliyordu.

Döküm hurufatlı matbaanın icadı ve 15. yüzyılın ortalarından itibaren ağaç gravür tekniğiyle resim baskısı ve çukur baskının yaygınlaşması görünüşe göre başlangıçta fazla bir şey değiştirmedi. Bir kilisede veya ölüm döşeğindeki bir kişinin başında İncil'in, mezmurlar kitabının veya bir ilmihalin hatta bazı durumlarda en azından çocuk alfabesi kitaplarının, baladların veya ilanların, kişinin inancına göre bazı dini metinlerin, dava, askerlik hizmeti yahut gıda ve ihtiyaç malzemesi tedariki hakkındaki ufak parşömen kâğıtlarının bile matbu olarak zuhur ettiği görülmekteydi. Ancak birçok erkek ve kadın için bilgi sadece doğal dünya hakkındaki bilgilerden, pratik becerilerden ve atalardan miras kalan gelenek ve göreneklerden ibaretti. Ve bu bilgi de yazılı metinlerden çok gözlem yoluyla, kulaktan kulağa ve yaşanan tecrübelerle ediniliyordu.

1750'li yıllara gelindiğinde dünya ve özellikle de şehirli topluluklar ciddi biçimde değişti. Artık neredeyse bütün kadın ve erkekler doğrudan veya dolaylı şekilde matbaa ürünleriyle karşılaşıyordu. Fakat baskıyı kitapla ve "yayın" olarak adlandırdığımız şeylerle karıştırmamak ya da en azından sadece onlarla sınırlamamak gerekir. 18. yüzyılın ortalarında Avrupa nüfusunun sadece küçük bir azınlığı broşür, gazete ve kitapları rahatça okuyabiliyordu. Buna İncil, dua ve ilahi kitapları da dâhildi. İyi eğitim, mutaassıplık ve kibar sınıfın rafine eğlenceleri sadece ufak bir azınlığa özgü bir ayrıcalıktı. Ama aynı yıllarda matbaanın dokunmadığı bir hayat yok denecek kadar azdı. Bunun nedeni sadece kitaplar değildi. Matbaacıların bastıkları ilan ve reklam malzemesiyle yayılan gündelik bilgi hayatın her alanına dokunuyordu. Matbu küçük kâğıt parçaları (ve bazen de başka malzemeler) özel ve mahrem dünyaları ve insan ilişkilerini

yeniden şekillendiriyordu. Bireyler ve gruplar matbu veya sonradan doldurulan sözleşme ve taahhüt formlarıyla birbirine bağlanıyor, ayrılıyor ve hayatlarını şekillendiriyorlardı. İnsanlar form veya belgelerle vaftiz ediliyor, evleniyor ve gömülüyordu. 18. yüzyılda iş dünyası –finans, ticaret ve sanayi– matbu ve boş formlar, sertifikalar ve yetki belgelerinden oluşan bir zemin üzerinde işliyordu.

Dolayısıyla 1450 ile 1750 yılları arasında matbaanın etkisi derinleşip çeşitlendi, ancak matbaa ve yayın tarihinin birbirinden çok farklı boyutları nedeniyle bu gelişme her dönemde aynı çizgide ilerlemedi. Bu üç yüz yıl içinde teknolojiyle ve üretimle ilgili sınırlamalar ve matbu malzemeye (İnciller, dua kitapları, mezmur kitapları, yıllıklar, dini ve işle ilgili el kitapları, eğlence kitapları, baladlar ve kehanet kitapları), yeni ve gelişmekte olan ürün türlerine (hukuk, coğrafya, denizcilik, askeri ve diğer güvenlik rehberleri ve el kitapları ve ilk gazeteler) yönelik pazar talepleri birbirini karşılıklı etkiledi. Batı ve Orta Avrupa'daki iç savaşın 1650'lerden itibaren azalması, 1670'li yıllarda ulaşımda yaşanan gelişmeler ve 18. yüzyılda gerçekleştirilen (her zaman planlı olmasa da) düzenlemeler gibi piyasanın gelişimini engelleyen bazı engellerin kalkması süreci daha da hızlandırdı. Tipo matbaa tekniği varlığını sürdürürken, çukur baskının gelişmesiyle birlikte gravür resimler 16. yüzyılın başlarında daha fazla basılmaya başladı. Hatta 17. yüzyılın ikinci yarısında iyice yaygınlaştı. 17. yüzyılın sonlarından itibaren Fransa, İtalya, Benelüks, İspanya, İskoçya ve ardından İngiltere'de kâğıt fabrikalarının (Fransa gibi bölgelerde uygulanan ağır vergilere rağmen) yaygınlaşması ve üretim kapasitelerinin artması başka bir dönüm noktası oldu; kâğıt kalitesi arttı ve birçok yeni matbaa kuruldu. Yeni font tasarımları ve döküm tekniğinin gelişmesi matbaaların önünü daha da açtı ve yeni metin üretim biçimleri gelişti.

Refomun ilk yıllarından Otuz Yıl Savaşları'na ve 17. yüzyıldaki diğer iç savaşlara kadar birçok dönemde asilerin yaptığı yayınlar, rakiplerine saldırıp kendi davalarını savunan matbu broşürler ve propaganda savaşları hem şehirlerdeki matbaacıları hem de gizli gizli çalışan seyyar matbaacıları epeyce kalkındırdı. Uluslararası barışın sık sık kesintiye uğraması ve bitmek tükenmek bilmeyen savaş ve çatışmalar uzun mesafeli kitap trafiğini olumsuz etkiliyordu. Fakat 17. yüzyılın sonlarında birçok devlette iç ve dini çatışmaların azalmasıyla birlikte toplumsal açıdan eşit olmasa da yeni piyasa koşulları oluştu. Bu durum kitap ve benzeri matbuat ürünlerinin başında geldiği temel olmayan ihtiyaç harcamaları yapma imkânı oluşturdu. Ancak artan istikrar yeni sansür ve düzenleme faaliyetlerini de hızlandırdı. Toplumu eski dehşet günlerine döndürmeye çalışma gibi iddialarla birçok yasak dayatıldı. Bazı düzenlemelerse matbaacılıkta tekelleşmeyi hızlandırmıştı. Örneğin İngiltere'de (Fransa'da olduğu gibi) telif hakkı tescil tekeli Stationer's Company adlı bir şirketin tekeline bırakılmıştı. Yayından önce ve (Britanya'da olduğu gibi) yayından sonra sansür gibi yeni kısıtlamalar ifade özgürlüğünün önünde engeller oluştursa da farklı türlerden matbu malzemeye olan talebin gelişmesini tamamen engelleyemiyordu. Matbu malzemenin dağıtımı kolaylaştıkça, 16. yüzyılın başlarından beri gelişen ve 16. yüzyılın sonlarındaki zorlu kargaşa yıllarına rağmen gelişmeye devam eden düşünce alışverişi ağları inanılmaz boyutlara ulaştı. Özel yayıncılık da çeşitli birey ve kurumların himayesiyle giderek büyüyordu. Ancak Avrupa'daki belli bazı üretim ve dağıtım merkezlerinin giderek artan etkisiyle yaygınlaşan ticari amaçlı popüler edebiyat bu gelişmeyi baltalıyordu.

17. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Avrupa'nın birçok bölgesinde matbu malzeme hacmindeki büyük artışa dergiler, (ekonomi gazeteleri de içinde olmak üzere) gazeteler ve seya-

hatnamelerden tarih kitaplarına, tiyatro oyunlarından şiirlere ve romanlara kadar yerel dillerde basılan bir dizi kitap da dâhildi. Büyük bir bölümü iş dünyasıyla ilgili küçüklü büyüklü belgelerden kaynaklanan bu artışın altında, aslında Avrupa ekonomisindeki gelişmeler ve uzun dini ve iç savaşların sona ermesiyle 17. yüzyılın sonlarında yaşanan ve 1740'larda belirgin biçimde hızlanan demografik büyüme yatmaktaydı. Araştırmalar genelde, 17. yüzyılın başlarındaki broşürlerden 1701'de Londra'da yayımlanan ilk günlük gazeteye kadar uzanan gelişmelere odaklanmaktadır. Oysa Avrupa'nın her yerinde yeni tip matbu materyal çeşitliliği yaşanmaktaydı. Çekçe ilk dergi 1658 yılında yayımlanırken, 1674'te Ladino dilindeki ilk Yahudi gazetesi *Gazeta de Amsterdam* yayımlandı. Sefarad dilindeki ilk gazete olan *Kurant* 1686'da ilk Rusça gazete ise 1702'de St. Petersburg'ta çıktı. Bu arada geleneksel masal kitapları (Fransa'da *canard*, İtalya'da *stampe populari*, İspanya'da *plegios sueltos* ve Rusya'da *lubki* adı verilen eğlencelik gazeteler) hâlâ alt düzeydeki yerel okuyucuya hitap etmekle beraber, artık daha sofistike bir içerik kazanmaya başlamıştı. Örneğin İspanya'daki *cordel* edebiyatı, Alman topraklarındaki yeni *Volksbuch*, sayıları giderek artan popüler dini kitaplar, yemek kitapları, astroloji kitapları ve Fransızcada *Bibliotheque bleue* adı verilen görgü kitapları bunlardandı.

Bazı tarihsel devamlılıklar gelişmelerin sınırları olarak ortaya çıkıyordu. Bunlardan biri tipo baskı makineleriydi. Örneğin Gutenberg'in matbaa makinesi tekniği ve fontları 1814 tarihine kadar kullanılmıştı. Teknik değişiklikler genelde harf karakteri üretimiyle, kâğıt ve mürekkep teknolojisiyle, gravür ve kalıp bağlama teknikleriyle sınırlıydı. Elbette matbu ürün üretiminde bunlar da önemli değişikliklerdi, ama matbaanın temel unsuru olan matbaacılık tekniği 19. yüzyıla kadar hiç

değişmemişti. Yani hâlâ aynı yöntemle kitap, balad, eğlence kitapları ve gazete basılıyordu. Buharlı baskı makineleri çıkana kadar baskı ve matbaa tekniklerinde önemli bir değişiklik olmadı. Kitap dağıtımı, gazete ve dergi gibi yeni baskı ürünlerinin altında teknolojik değişiklikten çok, nüfus artışı, pazarın büyümesi, ekonomik faaliyetlerin artışı ve yaşam biçiminin değişmesi gibi unsurlar yatmaktaydı. Gutenberg 1800'de Mainz'a dönmüş olsaydı eğer, baskı işini muhtemelen bıraktığı yerden aynen devam ettirirdi.

Kâğıt üretimi de aynı şekilde büyük ölçüde hâlâ kumaş kırpığı toplayıcılığına, su gücüyle ve elle çalışan imalathanelere dayanmaktaydı. 17. yüzyılın sonlarıyla 18. yüzyılın başlarında dövme makinelerinde ve diğer üretim tekniklerinde birtakım gelişmeler yaşansa da kâğıt üretiminde asıl dönüşüm imalathane sayısının artmasından sonra yaşandı. Kâğıt üretim teknikleri, maliyetler ve kâğıt yapımında kullanılan malzeme ancak 1800'den sonra kullanılmaya başlanan buhar teknolojisiyle ve (dövme makinesi gibi) yeni makinelerle birlikte değişti. Kâğıt ağartma ve kâğıt boyutlarını ayarlama teknikleri, hammadde olarak kumaş kırpığı yerine önce saman ve sonra ağaç hamuru kullanılması süreci daha da geliştirdi. Birçok imalathane suyla çalıştığı için yayın merkezlerinden uzakta bulunuyordu. Örneğin Verona ve Brescia yakınlardaki Toscolano Maderno'da kaliteli kâğıt üreten eski Valle delle Cartiere kâğıt imalathaneleri Venedik'teki ve (diğer yerlerdeki) büyük matbaalara çok uzaktı. Bazı imalathanelerse matbaalara daha yakın yerlerdeydi. Örneğin Beaujolais ve Auvergne gibi imalathaneler Lyons'daki ilk matbaalara çok uzakta değildi. Yine 1493'te kurulan Pradnik Czerwony adlı kâğıt imalathanesi Krakow yakınlarında bulunuyordu.

Yayıncılığın hacminin nasıl geliştiğini belirlemek dünyanın çeşitli yerlerindeki matbaaları tek tek tespit etmekten daha zorlu bir iştir. Daniel Mornet, Robert Mandrou ve *Bibliotheque bleue* araştırmacılarından, birkaç kuşak sonraki çeşitli *Kitap Tarihi* yazarlarına kadar birçok istatistiksel kaynakça araştırmacısının da tecrübe ettiği üzere, yayımlanan kitap başlığı sayısını hesaplamak tehlikeli olabilir.[2] Birçok araştırmacı bibliyometrinin sağlıklı olmadığını düşünmekle birlikte onlarla hemfikir olmayanlar da var. Farklı başlıklarda yayımlanan kitap sayısındaki artışlara bakarak kitap ticaretinin geliştiğini söylemek mümkün olmakla birlikte, bu tür sayımlara dayalı tahminler tirajlardaki büyük farklılıklar nedeniyle yayın hacmi konusunda kesin bir çıkarımda bulunmayı imkânsız hâle getirmektedir. Karşılaştırmalı üretim rakamlarına bakıldığında, özel ilgi alanlarına giren bazı kitaplar sadece 100 veya daha az sayıda basılırken, sözlük, gramer kitabı, İncil, ayin ve dua kitabı gibi kitaplar 10.000 adete kadar baskı yapabilmektedir. Genel matbaacılık faaliyetleriyle ilgili arşiv kayıtları üretim hacmi konusunda ortalama bir fikir vermekle birlikte, çok az sayıda kitap başlığı için böyle bir rakama erişmek mümkündür. Matbaa muhasebe ve iş kayıtlarının büyük bir bölümü kayıptır. Yayıncılar ve matbaacıların popüler veya az satan kitapları yeniden gözden geçirip yeni bir başlıkla piyasaya sürmeleri, kitap basım hacmi hakkındaki hesaplamaları daha da karmaşık hâle getirmektedir. Ulusal sınırlar içindeki yayın rakamlarını ve yeni başlıkları esas alan kitap sayısıyla ilgili rakamlara ithal edilen kitaplarla ikinci el kitaplar dâhil olmadığı için sağlık-

2. Daniel Mornet, *Les Origines intellectuelles de la Révolution française*, (Paris, 1933); Robert Mandrou, *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siécles: la Bibliotheque bleue de Troyes*, (Paris, 1964).

lı bir toplam satış rakamı çıkarmak mümkün değildir. Herhangi bir yıl içinde yayımlanan kitap ve dergi sayısını bulmak mümkün olsaydı, belki eski ve yeni, yerli ve yabancı, ciltli-ciltsiz ve hasarlı kitap ve dergileri de içeren karma bir rakama ulaşılabilirdi.

Hesaba katılması gereken diğer bir nokta, 14. yüzyıla kadar başlıca metin çoğaltma şekli olan el yazısıyla çoğaltma uygulamasının, idari, ticari, mali ve bürokratik ihtiyaçların ve yazılı iletişimin artmasına paralel olarak artış gösterdiği gerçeğidir. Erken modern Avrupa'daki kritik noktalardan biri de el yazması ve matbaa ürünü metin ve görsellerin birbirini karşılıklı etkilemiş olmasıdır. Matbaanın ortaya çıkmasının bu etkileşimdeki otoritesi genellikle daha çok ön planda tutulur. Görünüşe göre matbu metin veya belgenin verdiği güven el yazması metne göre daha fazlaydı. Ancak matbu metnin asıl olarak boş bırakılan yerlerin kalemle doldurulmasıyla veya metnin imzalanıp işaret veya ifadelerle onaylanmasıyla geçerlilik kazandığı görülmektedir. Tıpkı dijital dönemde (paradoksal biçimde) kâğıt tüketiminin devasa miktarlara ulaşması gibi, matbaanın gelişmesiyle birlikte de kayıt ve kütük defteri üretim ve kullanımının yaygınlaştığı görülmektedir. Gerek baskı gerekse el yazısıyla çoğaltma işlemi, 17. yüzyılın sonlarından itibaren kâğıt fabrikalarına ve daha fazla kâğıt üretimine olan ihtiyacı da tetiklemiştir. Ayrıca müzik notalarına ve uzmanlık gerektiren el yazısı işlere artan talep, Batılı-olmayan tarzlarda el yazısı ve kaligrafiyle yeni harf tasarım ve dökümüne olan talebi de artırmıştır.[3]

---

3. El yazısıyla çoğaltmanın devamı konusunda bkz. David McKitterick, *Print, Manuscript and the Search for Order, 1450–1830*, (Cambridge, 2005); Brian Richardson, *Manuscript Culture in Renaissance Italy*, (Cambridge, 2009); ve (el yazısıyla baskının birbirini etkilemesiyle ilgili çalışmaların ağırlıkla İngiltere merkezli olduğu görülmektedir) Harold Love, *Scribal Publication in Seventeenth-Century England*, (Oxford, 1993); Henry Woudhuysen, *Sir Philip Sidney and the Circulation of Manuscripts, 1558–1640*, (Oxford, 1996); Peter Beal, *In Praise of Scribes: Manuscripts and their Makers in Seventeenth-Century England*, (Oxford, 1998).

Avrupa'da ve Batı'da bibliyografik çalışmalar ulusal devletler çerçevesinde yapılmaktadır (birçok bibliyografik arşivin yeni yeni kullanıma açıldığı ve ancak son yıllarda dikkat çektiği Doğu ve Orta Avrupa'da da çalışmalar hâlâ bu şekilde yürütülmektedir). Bu çerçevenin edebi açıdan ve dil yönünden birtakım kolaylıklar sağladığı doğrudur, ancak tarihçiler açısından güçlükler yaratmaktadır. Farklı vernakularların gelişimiyle ve erken modern devlet oluşumuna katkıda bulunan kampanya ve protesto eylemleriyle birlikte matbaa faaliyetinin yaygınlaştığı bir hakikat olmakla beraber, matbaa tarihi açısından ulus yanlış yönlendirici coğrafi bir birimdir. Retrospektif olarak hazırlanan ulusal kaynakçalarda (sadece kısa başlıkları içeren kataloglar olarak yayınlanmışlardır ve STC olarak kısaltılırlar) siyasi birim (bu her zaman dilsel birimle aynı olmaz) kaynakçanın oluşturulmasındaki temel unsurdur, fakat bu ulusal birim içinde tedavül eden kitaplar o zamanda da şimdi de birer uluslararası metadır. Ayrıca bazı STC'lerin diğerlerine göre daha gelişmiş olmakla birlikte, tarihsel incelemelerde kendini açıkça gösteren ulusal önyargılarla iç içe geçtiği görülmektedir. *English Short Title Catalogue*, *The Short Title Catalogue Netherlands* ve *Short Title Catalogues Vlaanderen* el kitabı gibi çevrimiçi yayınları kullanarak 1550 ile 1800 yılları arasında yayımlanan başlık sayımları hakkında anlamlı bir fikir elde etmek mümkündür, ancak Fransız ve Alman STC'leri bugün itibariyle kronolojik bir çerçeveyle ve incelenen koleksiyonlarla sınırlıdır.[4] İspanya, Portekiz veya İtalyan topraklarında

4. St. Andrews Üniversitesi'ndeki USTC (Evrensel Kısa-Başlıklı Katalog) Projesi, 52,000 1601-öncesi girişten oluşmaktadır; aynı zamanda bkz. Andrew Pettegree, Malcolm Walsby ve Alexander Wilkinson, ed., *French Vernacular Books: Books Published in the French Language before 1601*, 2 cilt. (Leiden, 2007); Alexander S. Wilkinson, "Lost Books Printed in French before 1601", *The Library*, 7'nci dizi. 10(2) (Haziran 2009), 188–205; CCFr (*Catalogue Collectif de France*) Bibliotheque Nationale de France üzeinden giriş yapılabilir; Alman

basılan broşür ve kitap başlıkları hakkında henüz ulaşılabilir veya kapsamlı bir veri bulunmamaktadır.[5] Avrupa'daki STClerin büyük bir bölümünün tek bir yapraktan oluşan matbu malzemelere yer vermemesi ciddi bir sorundur: Oysa birçok masal kitabı, baladlar ve kıtada satışı on binlere ulaşan birçok metin sadece tek bir yapraktan oluşmaktaydı.[6]

Farklı ulusal STC projeleri arasındaki dengesizlikler dışında bir de siyasal sınırların yarattığı yanlış bakış açıları vardı. Ulusal kitap ve baskı tarihlerinin bile herhangi bir tarihte dolaşıma çıkan ve okunan, içeride ve dışarıda karşılıklı alışverişe ve ticarete konu olan farklı kitapların öykülerini ele alması gerekmektedir. Kaynakça konusundaki kâbus gibi sorunlar baskı kaynağının belirlenmesini de zorlaştırmaktadır. Örneğin birçok malzemenin başka yerde basıldığı hâlde Hollanda'da; gerçekte Hollanda'da basılan birçok malzemenin de Fransa veya Almanya'da basılmış gibi gösterildiği bilinmektedir. Örneğin tam aksi yöndeki iddialara rağmen Voltaire'in Fransızca kitaplarının ilk baskıları Londra'ya yapılmıştı. 17. yüzyılda ve 18. yüzyılın başlarında çıkan Danca yayınların çoğu Hollanda ve Kuzey Almanya'da basılmış-

---

VD 16 ve *VD 17* (*Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 16./17. Jahrhunderts*—1501-1600 ve 1601-1700 Yılları Arasında Almanca Konuşan Ülkelerde Basılan Kitapların Kaynakçası) daha gelişmiş olmakla birlikte, 1701 öncesi baskılarla sınırlıdır; VD 18 henüz planlama aşamasındadır.

5. The Biblioteca Nacional de Espana'da 15. ve 16. yüzyıl İspanya baskılarıyla ilgili bir online STC mevcuttur; İtalya'da, *EDIT 16 Censimento nazionale delle edizioni italiane del XVI secolo* (Laboratorio per la bibliografia retrospettiva of the Istituto Centrale per il Catalogo Unico (ICCU))'nun başlattığı girişim hâlen devam etmektedir; Dublin Üniversitesi bünyesindeki Medya Tarihi Merkezi 1601'den önce İspanyolca veya Portekizce yayımlanan veya İspanya, Portekiz, Meksika ve Peru'da basılan bütün kitapların bir kataloğunu yayımlamayı planlamaktadır.

6. Örneğin VD 16 ve VD 17 büyük ölçüde Alman ve Avusturya kütüphanelerindeki koleksiyonlarla sınırlı olup, tek yapraklık metinler bunlara dâhil edilmemiştir.

tı. Hatta sansüre rağmen erken dönem Romence kaynakların çoğunun basım yeri Eflak (Vlahya) ve Boğdan (Moldovya) idi. Buralarda basılan malzeme Transilvanya'ya gönderiliyordu. 18. yüzyılın başlarında Yunanca ve Arapça birçok yayın yine Eflak'ta basılırken, Romence kitaplar Viyana ve Budin'de basılmaktaydı. Avrupa'nın başka yerlerinde de görülen benzer durumlar kaynakça incelemesi işini tam bir muammaya dönüştürmektedir.

Diğer bir geniş konu da kitaplarla matbaa makinelerinin dolaşımıdır. Çok uluslu konular, metinlerin taşınması ve bibliyometrinin üretimden dolaşıma kadarki muhtemel süreci gibi konuların da ele alınmasını gerektirmektedir. Kültürün aktarım mekanizmalarından biri olan kitap dağıtımı, erken modern Avrupa'da yerel veya başka dillerdeki yazılı ve matbu ifade sınırlarının nasıl oluştuğu ve nasıl aşıldığı hakkında bir fikir vermektedir. Dağıtım hem yeni temas kanalları açıyor hem de vaiz ve hatip kürsülerini, kiliseleri, okul sınıflarını, kütüphaneleri ve sohbet meclislerini birbirine bağlayan bir zihinsel bağ işlevi görüyordu. Son otuz yılda metin üretimi, dolaşımı ve algılamasının sosyolojisine gösterilen ilginin artışı, bir erken modern aydın cumhuriyetinde ve Kopenhag'dan İstanbul'a, Cadiz'den California'ya kadar uzanan Avrupa ve transatlantik görsel ve bilimsel literatür alanında düzinelerce yeni edebi aktarım ve popüler kültür araştırmasına esin kaynağı oluşturmuştur.[7] hâlen devam etmekte olan araştırmalar, örneğin Hollanda'da Amsterdam ve Lahey'den Rusya'ya ve Doğu yönüne giden kitapların ve St. Pe-

7. Giles Barber geçmişe yeni bir gözle bakan önemli bir araştımacıydı, "Book Imports and Exports in the Eighteenth Century", Robin Myers ve Michael Harris, ed., *Sale and Distribution of Books from 1700*, (Oxford, 1982), 77–105; aynı zamanda bkz. haritalar D. Hume, özellikle. "The extent of publishing within the European states [1701–1751]", F. L. G. ve L. M. Robinson ve C. Wadham (derleyenler), *Eighteenth-Century British Books: An index to the Foreign and Provincial Imprints in the Author Union Catalogue,* (Newcastle upon Tyne, 1982).

tersburg ile Baltık şehirlerini Almanya'ya bağlayan bağlantıların izlerini sürmektedir.[8]

15. yüzyıl sonlarının kâğıtçı ve matbaacıları, önemli ticaret ve dağıtım faaliyetlerinde, ortaçağda genelde dini merkezlerle üniversite merkezlerinde yoğunlaşan sipariş sisteminden farklı olarak, Avrupa'daki büyük fuarlardan yararlanırlardı. Frankfurt-am-Main'daki bilinen ilk matbaacılık/yayıncılık fuarı 1478 yılında açılmıştı; sonra Paris, Lyon, Viyana ve Nürmberg'de benzer fuarlar açıldı. Ancak erken modern dönemin Parisli yayıncıları daha çok yerel dağıtımla ilgileniyor, Venedikli ve Antwerpli yayıncıların aksine Frankfurt Fuarı'na nadiren temsilciler gönderiyorlardı. 17. yüzyılın başlarında Frankfurt Fuarı küçülürken, Leipzig Fuarı da uluslararası niteliğini yitirmeye başladı (ancak yüzyılın sonlarında bile "Latince" hukuk, tıp ve teoloji kitap reklamlarına hâlâ rastlanmaktaydı). Önemli kent merkezleri ve 17. yüzyılın sonlarında hızla artan yerel dildeki yayınlar, bir yandan yarı-ulusal yayın bölgeleri ve uzun mesafeli kitap ticareti alanları yaratırken, diğer yandan yayıncılığın toplumun derinliklerine kadar inmesine katkıda bulundu. Tarihçi Laurence Fontaine de birçok örnekten birini ele almış ve Fransa, Savoy ve İtalya'da bıkmak yorulmak bilmeden dolaşan küçük kitap satıcılarının izini sürmüştü.[9] Basel ve Lyon yayıncılıkta hayli aktifti; Amsterdam'da yayıncılık ise özellikle 17. yüzyılda önemli atılımlar yapmıştı. Bu durum yayıncılık tarihindeki karmaşık ve bazen de beklenmedik akımlara da iyi bir örnek oluşturmaktadır. Örneğin Reform karşıtı Katolik Kilise'sinin hareketlerinden kaynaklanan talep artı-

8. Otto S. Lankhorst, "Nos espoirs sont surtout tournés vers les pays de l'Europe de l'Est", C. Berkvens-Stevelinck, H. Bots, P. G. Hoftijzer ve O. S. Lankhorst, ed., *Le Magasin de l'Univers: The Dutch Republic as the Centre of the European Book Trade*, (Leiden, 1992), özellikle 206.

9. Laurence Fontaine, *History of Pedlars in Europe*, İng. çev. (Durham, NC, 1996).

şının Benelüks'teki kitapçılar tarafından karşılandığını gösteren açık kanıtlar mevcuttur. Nitekim Moretuses ve Verdussens gibi önemli Antwerpli matbaacıların yanı sıra, Protestan Kuzey'deki Elzeviers, Blaeu, Schipper, de Lonne ve Huguetan kardeşler gibi isimler de Roma Kilisesi'nin ayin kitaplarını ve vernakular dillerle Katolik dini literatürü basmışlardı.[10]

16. yüzyılın sonlarında birçok matbaa ve yayınevine sahip olmakla övünen Paris, Venedik, Amsterdam ve Antwerp gibi büyük şehirler önemli dağıtım merkezleriydi. Ancak Avrupa'nın önemli kavşak noktalarında bulunan ve aynı işlevi gören başka şehirler de vardı. Nürmbergli Kobergerler'in Venedik, Danzig, Hamburg, Basel, Frankfurt, Lübeck, Prag, Augsburg, Amsterdam, Viyana, Lyon ve bir düzine başka şehirde dağıtım acenteleri vardı. Anton Koberger'in 2.500 adet basan 1493 tarihli ünlü *Nürnberger Chronik*'ine [*Schedelsche Weltchronik*] eşlik eden matbu bir reklamda dediği gibi: "Haydi hızlanın şimdi, Kitaplar! Ve rüzgâr nerede özgürce esiyorsa gösterin orada kendinizi".[11] Kitap pazarlamanın "Hansa modeli" olarak nitelenebilecek olan bu sistemde tacirler fuar fuar, panayır panayır dolaşıp diğer toptancılara kitap satıyor, ruhsatlı gezgin satıcılar çalıştırıyor ve gelişen ticaret yolları üzerinde depolar kuruyorlardı.[12] Büyük bir bölümü kâğıt olarak veya varillerle ambalajlanmış olarak ihraç edilen ki-

---

10. Hans Widmann, *Geschichte des Buchhandels zum Altertum bis zur Gegenwart*, (Wiesbaden, 1975); A. H. Laeven, "The Frankfurt and Leipzig Book Fairs and the History of the Dutch Book Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", Berkvens-Stevelinck vd., *Le Magasin de l'Univers*, 185–197; Friedrich Kapp ve Johann Goldfriedrich, *Geschichte des Deutschen Buchhandels*, 4 cilt (Leipzig, 1886–1913).

11. Aktaran Adrian Wilson, *The Making of the Nuremberg Chronicle*, (Amsterdam, 1976), 209.

12. Ian Maclean, *Scholarship, Commerce, Religion: The Learned Book in the Age of the Confessional 1560–1630*, (Cambridge, MA ve Londra, 2012), 175.

taplar büyük nakliyat rotalarıyla bağlantılı bir ağ içinde dolaşıyordu. Amsterdam'la Breslau ve Iter Italicum arasındaki rotayla, din adamları, diplomatlar, araştırmacılar, öğrenciler ve kitapların gidip geldiği Lehistan-Roma rotası, karadaki ana rotalardan ikisiydi. Jan Pirożyiński, Iter Italicum kitap rotasının, İngiltere, Hollanda ve Fransa'nın Leh Rönesansı'ndaki yere göğe sığdırılamayan etkisini sınırladığını düşünüyordu.[13]

17. yüzyılın sonlarından itibaren dağıtımın önündeki yapısal engellerin azalması, taşımacılıkta yaşanan önemli değişiklikler ve yeni toplumsal ve kentli oluşumlarla bağlantılı yeni mali organizasyonlar uluslararası kitap ticaretinde bir dönüm noktası oldu. 18. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'nın neredeyse tamamı bu değişimden etkilenmişti. Lehistan'ın Krakow kenti matbaayla (Bavyeralı gezgin bir matbaacı sayesinde) daha 1473 gibi erken bir tarihte tanışmıştı. 16. yüzyılda başta Krakow olmakta üzere Lehistan-Litvanya'nın birçok şehrinde 7.000'e yakın kitap basılmıştı.[14] Her ne kadar Lehistan'da kitap endüstrisi İtalya, Hollanda ve Fransa'daki matbaa ve yayınevlerine göre daha az gelişmiş olsa da Lehistan matbaacılığı Orta ve Doğu Avrupa'ya matbu malzeme temininde hayati bir rol oynuyordu. Kiril alfabesinde ilk kitaplar Krakow'da ve ardından Balkanlar'da basıldı. Onları ilk olarak 1568'de açılan ancak kısa bir süre kapatıldıktan sonra 1614'te kapasitesi daha artmış olarak yeniden açılan Moskova Matbaası takip etti.

---

13. Jan Pirożyiński, "Royal Book Collections in Poland during the Renaissance", *Libraries and Culture*, 24 (1989), 21–32 (21).

14. Alodia Kawecka-Gryczowa, "Miejsce książki w kulturze polskiej XVI wieku", Andrzej Wyczański, ed., *Polska w epoce Odrodzenia*, (Varşova, 1986) ve Kawecka-Gryczowa, ed., *Drukarze dawnej Polski*, vol. 1: *Malopolska: Od XV do XVI wieku*, (Wrocław, 1983).

Lehistan 16. yüzyılın ortalarından itibaren önemli bir kitap üretim ve tüketim merkezi hâline geldi. Benzer bir gelişme Macaristan, Bohemya ve kısa bir süre sonra da Moravya'da (ve bir de Krakow ve Viyana'da basılan ilk Macarca kitapların tüketildiği yerlerde) yaşandı. Günümüze kadar ulaşan (ve Königsberg'de Lehçe basılıp ithal edilen birçok metinden ve Proteston kitabından örnekler de içeren) binlerce kitapçı ve tüccar envanteri Lehistan piyasası hakkında sembolik bir fikir vermektedir.[15] Lehli kitapçılar Avrupa'nın önemli baskı merkezlerinde üretilen kitapları da ithal ediyor ve dağıtıyorlardı.[16] Talebin artması nedeniyle İskandinavya'da da ithalat artmıştı. Örneğin Danimarkalı matbaacı Henrik Waldkirch (1598-1629 yılları arasında faaliyet göstermişti) Frankfurt Fuarı ve Basel'le önemli bağlantılar kurmuştu.[17] İngilizcenin Shakespeare'den Milton'a kadar olan dönemde altın çağını yaşamasına karşın burada da durum İskandinavya'dan farklı değildi; yani İngiltere de baskı konusunda kendi kendine yeterli değildi. 17. yüzyılın sonlarından önce özellikle bilimsel kitap alanında sıkıntılar[18] yaşanıyordu. 1750'li yıllarda Danimarka ve İsveç'te Danca, Almanca ve diğer dillerde yüksek miktarda baskı yapılmasına rağmen, birçok Norveç şehrini de kapsayan bu yükselen pazarın ihtiyaçları ancak Hamburg, Paris ve Londra'da basılan Danca ve diğer dillerdeki ithal kitaplarla karşılanabiliyordu.[19]

---

15. Justyna Kiliańczyk-Zięba, "In Platea Columbarum. The Printing House of Hieronim Wietor, Łazarz Andrysowic and Jan Januszowski in Renaissance Krakow", *Publishing History*, 67 (2010), 5–37; ve Monika Jaglarz, *Księgarstwo krakowskie w XVI wieku* (Krakow, 2004), 65–75.

16. hâlen devam eden birlik katalogu projesi için bkz. Maria Zychowiczowa, *Centralny katalog starych druków w Bibliotece Narodowej w Warszawie*, (Warsaw, 1995).

17. Aleksander Froland, *Dansk boghandels historie 1482 til 1945*, (Kopenhag, 1974).

18. James Raven, *The Business of Books: Booksellers and the English Book Trade 1450–1850*, (Londra ve New Haven, CT, 2007), böl. 2 ve 3.

19. Gina Dahl, *Books in Early Modern Norway*, (Leiden, 2011).

Giderek büyüyen bu Avrupa pazarında kitapçıların ürünlerini duyurup tanıtımını yapmalarının tek yolu hem toptancıların hem de perakendecilerin çıkarıp kullandığı kitap kataloglarıydı.[20] 17. yüzyılın sonlarında kataloglar iyice yaygınlaştı. Ama kataloglar, dağıtımın yeni baskı ve yayıncılık girişimlerini bazen sınırlayıp bazen teşvik ettiği daha geniş bir matbaacılık faaliyetinin sadece bir kısmını oluşturmaktaydı.[21]

Haberleşme ağları da devasa gelişmeler göstermiş, hem matbaacılığı ve matbu metinlerin taşınmasını hem de uzun mesafelerde el yazısıyla bilgi alışverişini kolaylaştırmıştı. Örneğin Londra'daki Kraliyet Topluluğu Birinci Sekreteri Henry Oldenburg'un (1619-1677) kurdurduğu ağ Breslau ve Danzig'ten Steiermark'a, Karintiya ve Balkanlar'a (ve ücra bölgelerdeki Avrupa dışı yerleşimlerine) kadar uzanıyordu.[22]

---

20. Graham Pollard ve Albert Ehnnan, *The Distribution of ABCs by Catalogue from the Invention of Printing to A.D. 1800*, (Cambridge, 1965); Henri Estienne, *The Frankfort Book Fair Henricus Stephanus II: Francofordiense Emporium, 1574*, ed. James W. Thompson (Amsterdam, 1969); Hans Widmann, *Geschichte des Buchhandels vom Altertum bis zur Gegenwart*, (Wiesbaden, 1975); A. H. Laeven, "The Frankfurt and Leipzig Book Fairs and the History of the Dutch Book Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", Berkvens-Stevelinck vd., *Le Magasin de l'Univers*, 185–197; Friedrich Kapp ve Johann Goldfriedrich, *Geschichte des Deutschen Buchhandels* (5 cilt.; Leipzig, 1886–1923).

21. Bert van Selm, *Een nienighte treffelijcke boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw*, (Utrecht, 1987); Reinhard Wittmann, ed., *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*, (Wiesbaden, 1985); A. N. L. Munby ve L. Coral, *British Book Sale Catalogues: A Union List* (Londra, 1977); Jan Pirozyinski, "Royal Book Collections in Poland during the Renaissance", *Libraries and Culture*, 24 (1989), 21–32; Lienke Paulina Leuven, *De boekhandel te Amsterdam door katholieken gedreven tijdens de Republiek*, (Epe, 1951); I. H. van Eeghen, *De Amsterdamse Bochhondel 1680–1725*, 5 cilt. (Amsterdam, 1960–78); Th. Clemens, "The Trade in Catholic Books from the Northern to the Southern Netherlands, 1650–1795", Berkvens-Stevelinck vd., *Le Magasin de l'Univers*, 85–94.

22. Iordan Avramov, "Henry Oldenburg ve the Early Years of *Philosophical Transactions*, 1665–1677", V. Bouzov, ed., *Europe at the Early Modern Period: Universities, Science, Humanism*, (Turnovo, 2009), 175–188.

Ticari pazardaki hızlı satış yapma ihtiyacından dolayı yayıncılar da dağıtımla yakından ilgileniyordu. Henüz satılmamış pahalı bir matbu malzemeye büyük sermayeler bağlandığı düşünülecek olursa, bu kadar büyük bir yatırım yapılan yayının bir an evvel elden çıkarılması hayli önemliydi. Uluslararası fuarların depolarında bekleyen kitap listelerinin arada bir yeniden gözden geçirilmesi gerekiyordu. Çok acil bir satış gerektiğinde indirim yapmak önemliydi. Ortada farklı bulgular da mevcut olmakla birlikte, Peter Blayney'nin, satışın her aşamasında yüzde 50'lik bir kâr marjının makul olduğu şeklindeki tespitine itiraz etmek için herhangi bir neden görünmemektedir.[23] Ancak diğer bir önemli konu kitapçılar arasında yapılan alışveriş ve para aktarımlarıydı. Avrupa anakarasında büyük uluslararası kitapçılar Leipzig ve Frankfurt gibi fuar şehirlerinde sabit depolar bulunduruyor, diğer yayınevleriyle aynı formattaki kitaplarda sayfa sayfa takaslar yapıyorlardı (buna *Tauschhandel* deniyordu).[24] Tıpkı Venedikli matbaacı ve yayıncılar gibi Güney Almanya'daki yerleşik ticaret ağı da 1500'lerde bütün Avrupa'ya yayılmış, büyük çaplı ticaret ortaklık ve ağları kurmuşlardı. Londralı matbaacı ve kitapçı John Bill'in Thomas Bodley'ye gönderdiği mektuplardan anladığımız kadarıyla Bodley, o zamanlar Avrupa'nın en büyük kitap fuarı

23. Peter W. M. Blayney, "The Publication of Playbooks", John D. Cox ve David S. Kastan, ed., *A New History of English Early Drama*, (New York, 1997), 383–422 (411).

24. Ian Maclean, "Melanchthon at the Book Fairs, 1560–1601: Editors, Markets and Religious Strife", Günter Frank ve Kees Meerhoff, ed., *Melanchthon und Europa*, 2 cilt [Günter Frank ve Martin Treu (gen. ed.), *Melanchthon-Schriften der Stadt Bretten*, no. 6], (Stuttgart, 2002), 2: 211–232 (at 214); Colin Clair, "Christopher Plantin's Trade-Connexions with England and Scotland", *The Library*, 5'inci seri, XIV: 1 (Mart 1959); Ian Maclean, "The Market for Scholarly Books and Conceptions of Genre in Northern Europe, 1570–1630", yeni baskı, Maclean, *Learning and the Market Place: Essays in the History of the Early Modern Book*, (Leiden ve Boston, MA, 2009), 9–24.

olan Frankfurt Fuarı için katalog basmakla yetinmeyip bizzat fuara da katılıyordu. Benzer karşılıklı değiş tokuşların daha mütevazı ölçekte de olsa diğer önemli kitapçılar arasında da gerçekleştiğini düşünmek için birçok gösterge vardır.

Matbaacılık alanına yönelik herhangi bir araştırmada tek dağıtım aracının satış (ve ticaret borsası) olmadığını da hesaba katmak gerekmektedir. Genel kitap piyasasının önemli bir bölümünün devasa koleksiyonlardan oluştuğu bir dönemde kitaplar bir dini rekabet sembolü veya savaş hatırası olarak hediye işlevi de görebiliyordu. Örneğin Macaristan Kralı Mátyás Corvinus'un büyük kütüphanesiyle Lehistan Kralı Zygmunt August'un büyük koleksiyonu ölümlerinden sonra dağıtılmıştı. İspanyan'nın ele geçirilmesi, Osmanlı ilerleyişi, Reform ve Karşı-Reform kitap pazarını altüst etmişti. Tunus'tan Pozsony'ye kadar birçok özel, kurumsal ve dini kütüphane ya yağmalanmış ya dağıtılmış ya da satılmıştı. Stockholm Kraliyet Kütüphanesi Otuz Yıl Savaşları'ndaki yağmalar sırasında büyük zarar görürken,[25] İsveç, Kraliçe Christina'nın 1654'te tahttan çekilmesinin entelektüel bedelini binlerce el yazması ve kitaptan oluşan koleksiyonu Vatikan kütüphanesine devrederek ödemişti. Otuz Yıl Savaşları sırasında yaşanan birçok yağma nedeniyle binlerce antik kitap ve el yazması el değiştirdi. Sandıklar dolusu kitap Batı Avrupa dağlarını aşıp Tuna ve Ren nehirlerinden aşağılara gitti (daha buna benzer yüzlerce el değiştirme örneği yaşanmıştır). Tabii bu savaşın veya dini mücadelelerin kitap satışlarını etkilemediği anlamına gelmemektedir. Herhangi bir çatışma veya yağmadan sonra yaşanan bolluk veya kıtlıktan mutlaka birileri kârlı çıkmıştır. Kitap satıcıları (ve kitap alıcıları) da elbette bunun dışında değildi.

---

25. Emma Hagstrom Molin, "War Booty as Identity Markers in 17th-Century Sweden: Archives and Libraries", *Current Issues in European Cultural Studies*, (Linköping, 2011).

Kitap ve dağıtımın siyasi ve herhangi bir sebeple doğrudan açıklanamayan boyutları hakkında derin bir bakış, entelektüel, dini ve dilsel tarih sahalarında önemli hususları ün yüzüne çıkartacaktır. Lonca ve devlet düzenlemelerinin gevşeyip, ulusal pazardaki yeni gelişmelerden her söz edildiğinde uluslararası ticaretin de genişlediği bir ortamda, kitap dünyası üzerine bir haritalama çalışması yaparak yerel pazarlara ulus-ötesi bir bakış getirmek mümkündür. Dağıtımla ilgili tarihsel incelemeler "kamuoyu" tasavvuruyla ve yaygın okuyuculuğun gelişimiyle ilgili mevcut tartışmalara ampirik kanıtlar sunmaktadır. Filozof Gottfried Leibniz gibi birçok eleştirmen, başıboş bırakılmış bir ticari yayıncılığın oluşturacağı sel yüzünden ortalığın kitaba boğulmasının ve okuryazarlığın sıradanlaşmasının getireceği sonuçlardan kaygılanmaktaydı. Gerek iç ve gerekse dış kütüphane tasarımındaki düzen takıntılarının ve Aydınlanma Avrupa'sının hem alt hem de üst kesimlerinde edebiyata âdeta tapanlarla, okumaya sınırlar getirilerek hakkıyla okuyamayacağı düşünenlerin kitaba ulaşmasının engellemesi gerektiğini savunanlar arasındaki gerilimin altında işte bu sıradanlığa karşı duyulan rahatsızlık yatmaktadır.

Çağdaş bakış açıları basım ve yayının düz bir çizgide geliştiğini varsayan tarih anlayışlarına da ihtiyatla yaklaşmaktadır. 17. yüzyılın sonlarıyla 18. yüzyılın başlarında pazarda yaşanan büyüme ve siyasal koşullar kitabın dolaşım ve üretiminin önündeki bilinen engelleri kaldırmıştı. Bu tür dönemlerde dağıtımda sınırlı ve dengesiz ilerlemeler sağlanmış, çoğu matbaa kapasitesinin altında çalışmak zorunda kalmış ve büyük ölçüde reklam malzemeleri basarak ayakta kalmaya çalışmıştı. Bu noktada ihtiyatla yaklaşılması gereken başka bir konu önümüze çıkmaktadır. Matbaanın daha çok iş dünyası için form ve evrak basımında kullanıldığını düşünecek olursak, baskı talebini bir okuma talebi

olarak değil, sahip olunmaya değer görülen şeylere duyulan bir talep olarak görmek daha doğru olacaktır. Matbaa okunmayacak lüks kitaplar basmaktaydı. Eugenio Garin'in de çok uzun zaman önce dile getirdiği gibi, burada raflara dizilen, ama okunmayan; sergilenilen ve üzerinde konuşulan, ama okunmayan; elde etmek için mücadele verilen ve Avrupa'nın çeşitli yerlerine ganimet olarak gönderilen, ama okunmayan kitap miktarlarına bakmak gerekmektedir. Kitap ve matbaacılığın tarihi her türlü sahip olma ve değişim biçimini de ele almak zorundadır. Bu ticaret çok da görkemli değildir, ama bir esas teşkil eder, dolayısıyla bu esaslardan var olan bilgilerimizi ıslah edecek değerlendirmeler çıkması beklenir.[26]

KİTAP ÜRETİMİNİN NETİCELERİ

Baskı teknolojisindeki nispî durgunluğa rağmen matbu malzeme üretimi artış göstermişti. Bu da ancak özellikle belli yerlerde matbaa makinesi sayısının artmasıyla açıklanabilir. Venedikli Aldus Manutius'un Aldine Matbaası, Antwerpli Plantin-Moretus ailesinin Officina Plantiniana Matbaası ve İspanya'daki Crombergerler gibi matbaacılığın ilk *Leviathan*larının ellerinde sayısız denecek kadar çok matbaa makinesi vardı. Planting Matbaası gücünün zirvesinde olduğu 1574'te on altı matbaa makinesi işletiyordu. 1620'lerle 1730'lu yıllar arasında işlettikleri matbaa makinesi sayısı ortalama on iki idi.[27] 17. yüzyılın sonlarında piyasanın yeniden canlanmasının ve birçok bölgede bir mini tüketici patlaması yaşan-

26. Eugenio Garin, *L'Educazione in Europa, 1400–1600: Problemie Programi*, (Bari, 1957), 15–16.

27. Leon Voet, *The Golden Compasses: The History of the House of Plantin-Moretus*, 2 cilt (Amsterdam, Londra ve New York, 1969–72).

masının ardından,[28] Avrupa'daki diğer birçok matbaa da makine sayısını artırdı. Société Typographique de Neuchâtel geniş çaplı bir yeniden baskı faaliyetine soyunurken, Venedik'teki Bassano Remondini şirketi 1740'lı yıllardan itibaren telif hakkı süreleri biten popüler eserleri düşük fiyatlara basmaya başladı. Bu tip firmalar 18. yüzyılın Batı Avrupa'sında yaygınlaşan ticarileşme ve tüketim kültürünün tipik örnekleriydi. Londra, Paris ve Leipzig'te işlerini büyüten matbaalar hatırı sayılır üretim rakamlarına ulaşmışlar ve kendilerinden öncekilerin kapasitelerini çok gerilerde bırakmışlardı. Hepsi değilse bile birçok matbaa büyük çaplı ve acil siparişlere yetişemiyor veya yeni baskı taleplerine cevap veremiyor, yakınlardaki diğer matbaalardan destek alıyorlardı. Kıta Avrupa'sındaki birçok önemli merkezden farklı olarak, Londra'da her matbaada en fazla bir baskı makinesi bulunurdu; iki veya daha fazla baskı makinesi bulunan yerler hâlâ istisna denecek kadar azdı. İşte, 18. yüzyılda Samuel Richardson'ın, William'ın ve daha sonra da Andrew Strahan'ın şirketlerinin elde ettikleri başarıların püf noktası tam da burasıydı. Bu matbaalar büyüttükleri ya da yeni geçtikleri büyük binalarda artan ticari taleplere yetişebilmek için matbaa makinesi sayılarını artırmışlardı. Eş zamanlı yapılan basımlarla verim daha da artırılmıştı. Yani kitap, gazete, belge gibi malzemeler, çoğu zaman farklı yerlerde ama senkronize çalışan makinelerde basılıyordu. Buna rağmen her makine aşağı yukarı aynı verimlilikle çalışıyordu. Ama manuel matbaa makinelerinin yol açtığı sıkıntılar hâlâ devam etmekteydi.

Bu durum matbaa düzeninin bir başka, ama az konuşulan bir boyutunu öne çıkarmaktadır. Matbaaların büyük bir bölümü en azından 17. yüzyılın sonlarındaki iktisadi yükseliş dönemine

28. Jan de Vries ve Ad van der Woude, *The First Modern Economy: Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500–1815*, (Cambridge, 1997)'e göre bunun tek istisnası Hollanda'ydı.

kadar hiçbir zaman tam kapasiteyle çalışmamıştı. Erken modern matbaalar telaşlı, gürültülü ve tehlikeli yerlerdi (birçok matbaa ustası ve çırağı kurşun zehirlenmesi yaşıyordu), ama talep ya da en azından kitap üretimine olan talep her zaman onları ayakta tutmaya yetmiyordu. Matbaaların çoğu 17. yüzyılın sonlarına dek kapasitelerinin altında çalışmıştı. En azından bazı yayınların yarattığı sıra dışı talepler (ve buna bağlı olarak işleri matbaalar arasında paylaşmaları) dışında sadece iş belgeleri basmakla yetinmek zorunda kalmışlardı. Ahşap baskı makinelerinin yerlerini daha verimli makinelere bırakmasına rağmen (demir baskı makineleri 1800'de, buharlı makinelerse 1814'ten sonra devreye girmişti), matbaacılığın en azından ilk iki yüzyılında kitaba olan talep matbaaları ayakta tutabilecek düzeylere çıkamadı. Örneğin Londra, Paris ve Rusya'da durum böyleydi. St. Petersburg ve Moskova'da Büyük Petro döneminde (1682-1725) basılan eser sayısı 1682 yılından önce bütün Rusya'da basılan eserin iki katından fazlaydı, ama bunların yüzde 60'ından fazlası resmî ve hukukî evraktan oluşmaktaydı.[29] Londra'da, matbaa sayısını sınırlayan düzenlemelere ve yeni matbaa kurmak isteyenlerden gelen talep dilekçelerine rağmen, şehirdeki matbaaların basım kapasitesi İngiliz İç Savaşı'ndan beri neredeyse hiç değişmemişti. Erken modern matbaaların gündelik iktisadi faaliyetleri hakkındaki analizler genel bir neticeyi teyit eder: matbuat kültürü kitapların, hatta süreli ve gazete yayınlarının bile ötesinde bir hususturu. Matbuat kültürü matbaa ürünleri ve en geniş manasıyla basılan her türlü ürünü kapsar.

Yayın tarihinde ve kısa başlıklı katalog derlemelerinde bir konuyu özel olarak ele almak gerekmektedir: Kitap dışındaki

29. Gary Marker, *Publishing, Printing, and the Origins of Intellectual Life in Russia, 1700–1800*, (Princeton, NJ, 1985).

matbaa ürünleri. Matbaaların büyük bir bölümünün ana gelir kaynağı "kitap ve dergi dışındaki işler", yani sadece "sipariş", "götürü iş" yahut "küçük işler"di (yani tek sayfalık veya sayfanın bir parçasını kaplayan işler). Döküm hurufatlı matbaanın 15. yüzyılın ortalarından itibaren gelişimini inceleyen çalışmaların çoğu şu veya bu şekilde kitap, dergi ve gazete basımına da değinmektedir.[30] Özellikle de 17. yüzyılla ilgili anlatılarda bu konular daha geniş yer almaktadır. Aydın ve filozofların Aydınlanma Çağı aynı zamanda kitabın, dini matbuata karşı seküler matbuatın, moderne karşı kadimin, deri ciltli kitapların, ciltler hâlinde basılan kitapların, metin ve görsel malzemenin çeşitli şekillerde birlikte basımının, el kitapları ve eğlence amaçlı kitap basımının ve "kitap" şeklinde basımın tarihidir. Burada matbaacının başlıca gelir kaynağı olan iş evraklarıyla romantik olmayan, pratik ürünler neredeyse tamamen görmezden gelinmektedir. Oysa bu tür ürünler olmasa matbaacıların çoğu kapılarına kilit vururdu.

15. yüzyılla 19. yüzyıl arasında Avrupa'da faaliyet gösteren matbaacıların çoğu kitap ve dergi dışı malzeme basımından gelen düzenli gelire bel bağlamaktaydı. Matbaacılar kitap değil kâğıt basıyordu. Kitaba veya periyodik yayına dönüşmeyen bu kâğıtlar birçok çeşitte olabiliyordu. Zor zamanlarda matbaacıları bu tür sertifika, form kâğıdı, bilet, vb. siparişleri ayakta tutuyor, üstelik bu siparişler çırakların kendilerini geliştirmesi ve matbaacıların ustalıklarını göstermesi için iyi bir vesile oluyordu. Bu noktada birbiriyle yakından bağlantılı iki tarih, yani matbaadaki iş evrakı basımıyla 16. ve 18. yüzyıllar arasında yaşanan ekonomik ve mali devrim sırasındaki iş evrakı basımının tarihleri saklanmakta veya ihmal edilmektedir. 18. yüzyıl başlarındaki Bowyer matbaasının

30. James Raven, "Imprimé et transactions économiques: représentation et interaction en Angleterre aux XVIIe et XVIII siécles", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 43(2) (1996), 234–265.

hesap defterlerini inceleyen Keith Maslen'in, bibliyografyacıları, W. W. Greg'in doğru olanın "hem kitapları hem de iş evraklarını" incelemek olduğu şeklindeki temel "tezinin" ötesine geçmeye davet etmesinin üzerinden neredeyse kırk yıl geçmiştir.[31] Maslen dahi yeni bir çığır açan makalesinde, –olmazsa olmaz olarak gördüğü– iş evrakları araştırmasını, (örneğin, eş zamanlı baskı ve matbaacılık uygulamaları bağlamında) kitap üretim ve tüketimini anlamanın en iyi yollarından biri olarak görmektedir. Maslen buna rağmen "iş evrakı basımının bir medenileşme göstergesi olarak kullanılabileceği" sonucuna varmıştı. Ancak bu sonucun araştırmalarla desteklenmesi gerekmektedir.[32]

Satış ve açık artırma duyurusu yapan posterlerden büro ve gündelik kırtasiye malzemesi üretimine kadar uzanan kitap ve dergi dışı malzeme basımı ticaret ve finansın gelişiminde önemli bir rol oynamıştı. Aritmetik ve alfabe bilgisinin başlıca itici gücü dinden çok ticaretti. "Matbuat kültürü" tarihçileri bu gerçeğe rağmen iş evrakı basımının sosyal ve ekonomik boyutlarını nispeten ihmal etmişlerdir.[33] Avrupa'da Carlo Cipolla'dan itibaren (ve hatta öncesinde) yaşanan ticari ve endüstriyel devrim hakkında yüz-

31. Keith Maslen, *An Early London Printing House at Work: Studies in the Bowyer Ledgers*, (New York, 1993), 139; W. W. Greg, "Bibliography–An Apologia", *The Library*, IV: 13 (1932), 113–143.

32. Maslen, *An Early London Printing House at Work*, 152.

33. Bu konuya katkıda bulunan öncü çalışmalardan bazıları şunlardır: Keith Thomas, "Numeracy in Early Modern England", *Trans. Royal Historical Society*, 5'inci ser., 37 (1987), 103–132; Peter L. McMickle ve Richard G. Vangenneersch, *The Origins of a Great Profession*, (Memphis, TN, 1987); Patricia Kline Cohen, *A Calculating People: The Spread of Numeracy in Early America*, (Chicago, 1982); Patricia Kline Cohen, "Reckoning with Commerce: Numeracy in Eighteenth-Century America", John Brewer ve Roy Porter, ed., *Consumption and the World of Goods*, (Londra, 1993), 320–334; Margaret Spufford, "Literacy, Trade and Religion in the Commercial Centres of Europe", Karel Davids ve Jan Lucassen, ed., *A Miracle Mirrored: The Dutch Republic in European Perspective*, (Cambridge, 1995), 229–284.

lerce anlatı mevcuttur; ama bu öykülerin hiçbirinde, ilanlardan alındı makbuzlarına ve binlerce çeşit hukukî ve ticari forma kadar değişiklik gösteren iş malzemesi üreterek işlem maliyetlerini düşüren matbaacılara hak ettikleri ilgi gösterilmemiştir. Matbaacıların hobi amaçlı veya dini kitaplarla ve balad tipi ürünlerin ortaya çıkmasındaki payı kısmen kabul görmekle beraber, idari ve ticari işlerde kullanılan matbu malzemelerdeki payları görmezden gelinmiştir.[34] Matbu ürünler ve matbaa hizmetleri ekonomik dönüşüm sürecinde inanılmaz denecek kadar büyük ve şaşırtıcı bir rol oynamıştır.

Ne kadar gizemli görünürse görünsün, form tasarım ve baskısının tarihi aynı zamanda bilginin toplumsal inşasının tarihidir. 17. ve 18. yüzyılların düşünsel ve kültürel Aydınlanma'sıyla bilgi alışverişi ve bilgi kitapları üretim ve tüketimi arasında doğal bir bağlantı vardır. Ama tam bu sıralarda iş dünyasıyla bağlantılı baskı faaliyetleri devasa bir artış gösterdi, çeşitlendi ve baskı hızı arttı. Kitap ve dergi dışı baskı faaliyetleri bu kadar yoğunlaşmasaydı, gelişmiş Batı ile onun sömürge ve imparatorlarındaki ekonomik, siyasal ve idari faaliyetler mevcut şeklini alamazdı.

18. yüzyılın ortalarında kâğıt ihtiyacı birkaç önemli merkezden ithalat yoluyla karşılanmaktan çok, artan bir şekilde yerel fabrikalardan karşılanmaktaydı. Üretim hâlâ nispeten pahalı da olsa boldu. Kâğıt fabrikaları inanılmaz sayılara ulaşan matbaaların dev hacimlere varan hammadde taleplerini fazlasıyla karşılıyordu. Bu matbaalardan bazıları geleneksel olarak tek bir makineyle çalışmak yerine birden fazla baskı makinesi bulundurmakla övünen işletmelerdi. Büyük şehirlerde sayıları

34. Peter Stallybrass, "'Little Jobs': Broadsides and the Printing Revolution", Sabrina Alcorn Baron, Eric N. Lindquist ve Eleanor F. Shevlin, ed., *Agents of Change: Print Culture Studies after Elizabeth Eisenstein*, (Amherst, MA, 2007), 315–341.

devasa rakamlara ulaşan, ama artık küçük pazar kasabalarında da boy gösteren matbaalar büyük miktarlarda matbu evrak, liste, sertifika, sipariş formu, not kâğıdı, kart, kayıt defteri, tutanak kâğıdı, envanter, endeks, bildiri, hesap defteri, çetele kâğıdı, fatura, adres etiketi, pasaport, makbuz, bilet, fiş, kasa defteri, çizelge, katalog, taahhütname, sirküler, davetiye, bülten, ilan ve seyir defteri basıyordu. Bu form ve boş kâğıtların büyük bir bölümünün dikkatle okunup doldurulması gerekiyordu. Hepsinin bir amacı vardı– ve çoğu o amacı yerine getiriyordu. Evlenen kadınlar ve erkekler, askere alınanlar ve işe giren çıraklar matbu evraklardaki boş yerleri dolduruyor ve imzalıyordu. Suçlular bu formlarla mahkemeye çağrılıyor, cezalar bu formlara yazılıyordu. Göçebelerle yolcular geçiş izniyle bir yerden bir yere gidebiliyor, izin belgeleriyle bir yerlerde ikâmet edebiliyorlardı. Tüccarlar ve daha zengin turistler pasaport kullanıyordu. Denizciler ve gemi kaptanlarıyla müşterilerinin manifesto, beyanname ve matbu gemici cüzdanı bulundurmaları zorundaydı. Mülk sahipleri doldurdukları beyanname formlarına göre vergi veriyor, kendilerini matbu sözleşmeler, vasiyetnameler ve sigorta formlarıyla garantiye alıyorlardı. Zenginlerle yoksullar çeşitli vesilelerle dua ederken ellerindeki dua kâğıtlarını okuyor veya dinledikleri duaları o kâğıtlardan takip ediyorlardı.

Bu türden binlerce farklı "boş belge" matbaanın önem ve geçerliliğiyle ilgili basit varsayımları daha da karmaşıklaştırmaktadır. Alındı makbuzlarından ikâmet ve çalışma belgelerine kadar değişen sayısız basılı malzeme büyük ölçüde kalem veya mürekkeple doldurulan boş formlardan oluşmaktaydı. Tabii bu noktada kalemle ayrıntılı bir şekilde doldurulup imzalanan formun, matbu şekilde tüm ayrıntısıyla doldurulmuş formlardan daha muteber olduğunu söylemek mümkündür.

Boş formların tarihi, el yazısıyla baskı arasında, baskının tarihsel etkisiyle ilgili entelektüel tartışmaların kalbine kadar giden değişken bir ilişki olduğunu göstermektedir. Erken modern kitabın modern tarihini özellikle iki tarih etkilemiştir. Henri-Jean Martin ve Lucien Febvre 1958 yılında yayımladıkları *L'apparition du livre* (*Kitabın Ortaya Çıkışı*) adlı eserde, matbaanın Avrupa şehirlerinde, dini kurumlarında ve üniversitelerindeki şaşırtıcı hızla yayılışının bir kronolojisini çıkarmışlardı. El yazısı kültürünün nasıl ötekileşip gerilediği bu yetkin çalışmada açıkça görülebiliyordu.[35] Yirmi yıl sonra, Elizabeth Eisenstein 16. yüzyıl matbaacılığının düşünsel, bilimsel, siyasal ve dini devrimi hızlandırdığını ileri sürerek, matbaanın modernleştirici etkisiyle ilgili bu tezi daha da genişletti.[36] En az Robert Darnton'ın aşağı yukarı aynı zamanlarda geliştirdiği "iletişimlerin devreleri" modeli kadar etkili olan Eisenstein'ın tezi üç önermeye dayanıyordu: Matbaa makinesi ilk olarak metin üretim hacminde, ikinci olarak üretim hızında ve üçüncü olarak da metnin kendisinde birer devrim yarattı. Matbaa makinesiyle, el yazısıyla çoğaltmadan bariz bir şekilde çok daha fazla metin üretilebiliyordu. Ayrıca baskı hızının artışıyla birlikte bilgi de daha hızlı yayılıyor ve tartışmalar daha etkili –ve hakaretamiz– oluyordu.

En önemlisi ve en tartışmalısı "teknolojik determinist" olarak tanımlanabilecek tezin üçüncü iddiasıydı. Matbaanın iletişim devrimini hızlandıran çoğaltma gücü, yayımlanan söze

35. Lucien Febvre ve Henri-Jean Martin, *The Coming of the Book: The Impact of Printing 1450–1800*, çev. D. Gerard (Londra, 1976; ilk basım tarihi 1958).

36. Elizabeth Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*, 2 cilt (Cambridge, 1979); ve *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, 2. baskı (Cambridge, 2005).

yeni bir geçerlilik ve tartışmaya yeni bir kesinlik kazandıran metnin değişmezliğinden kaynaklanıyordu. Bir kitabın aynı baskısına sahip olan Praglı bir okuyucuyla Lizbonlu bir okuyucu hemen hemen aynı metni okuyorlardı. Metin artık kâtibin üslubuna veya eğilimine göre değişiklikler göstermiyor, üzerinde değişiklik yapılıp yapılmadığı konusunda bir tereddüt yaratmıyor, dolayısıyla bir de sözlü olarak doğrulanması gerekmiyordu. "İletişimdeki bu değişim" daha sonra görsel malzemeyi, yardımcı görsel unsurları ve işaretleri de düzenleyerek, Eisenstein'ın önemli bir bölüm başlığında "matbuat kültürünün özellikleri" dediği şeye yol açtı. Standartlaşma, dilin değişmezliği, antik dillere ve klasiklere olan ilginin ve araştırmaların yeniden canlanması ve bunların yerel dillere çevrilmesi –özellikle de İncil'in çevrilmesi– gibi gelişmeler baskı devriminin sonuçlarıdır. Teknoloji, Lutherci ve Kalvinci risaleler, Kopernikçi denemeler ve Plinius, Galen ve Aristoteles'in yeni baskılarını üretirken din, siyaset ve bilim alanlarındaki yeni kuvvetlerle karşılıklı etkileşime giriyordu.

Nadiren yapılan bir gözlem de şudur: Matbaanın desteğiyle teşvik edilen ve bazen de matbu yorumlarla devam ettirilen okuyucuyla yazar arasındaki tartışmalar sıklıkla el yazılı mektuplaşmalar üzerinden yürütülmekteydi. 16. ve 17. yüzyılda bu tür mektuplaşmalar epey artmış ve el yazısıyla matbaa arasındaki karşılıklı ilişkiyi daha da derinleştirmişti. Buradan ortaya çıkan entelektüel nüveler, matbaa ve el yazısının sözlü iletişimle nasıl irtibata geçtiği sorusunu gündeme getirmektedir. Bu nüve matbu sözle etkileşimi daha yakından inceleme gerektiren alt tabakaların tarihiyle de netameli bir ilişki içindedir. 1970'li yıllardan itibaren artış gösteren birçok mikro tarih esas olarak yazılı ve matbu metinle ve okuma ve yorumlamayla ilgilenmekteydi. Bu durum şunu açıkça gösterir ki, metin okumanın tarihi doğal

olarak muhayyel bir görüntüyü yani *histoire des mentalités*'in (zihniyetlerin tarihinin) önünü açar.

Derin toplumsal tarih araştırmaları matbu metnin "değişmezliği"ne yapılan vurguyu ciddi bir şekilde sorgulamaktadır. Bunu da okuma deneyimini değerlendirerek yapmaktadır. Matbaa teknolojisi metinlerin daha hızlı, daha fazla sayıda ve benzersiz bir teknik istikrarla çoğaltılmasına imkân verse de bir metin okunana kadar hiçbir anlam taşımaz. Buradan bakıldığında bir metin istikrarsız bir kültürel nesnedir. Robert Darnton'ın deyişiyle, metnin üretim, dağıtım ve satın alınma sürecindeki farklı aşamalar takriben eş zamanlı olarak hem tartışmaya hem de itiraza açıktı. Örneğin Eisenstein'ın *Printing Press as an Agent of Change* adlı eserinde böyle olmuştu. Fakat çevrimin aşamaları arasında en tartışmalı ve en önemli olanı okumanın tarihiydi. Harold Lasswell gibi medya araştırmacıları iletişim ve bunun araçları üzerine beş soru ortaya atmıştı: "Kim (söyledi) Ne (söyledi) Nerede (söyledi) Kime (söyledi) Sonuçları ne oldu?" Metinlerin (ve diğer iletişim biçimlerinin) tarihsel açıdan anlaşılabilmesi için bu soruların sorulması gerekiyordu. Lasswell'in soruları arasında en önemlileri son ikisiydi.[37] "Kime" (okuyucunun kimliği) sorusu epeyce zor bir soruydu, (başka şeylerin yanında) okuryazarlık oranının ve en az okuma ve anlama becerisi kadar önemli olan kitaba ve matbu metne ulaşımın önündeki ekonomik kısıtlamaların belirlenmesi gerekiyordu. Çok daha önemli bir sorun da "Sonuçları ne oldu?" sorusunun somut cevabının bulunması, yani okumanın nasıl ve neden yapıldığı sorularının cevaplanmasıydı. Okuma becerisiyle ve eğilimiyle ilgili sorular yaş, cinsiyet, toplumsal ve ekonomik koşullar ve çevreyle, hatta ışıklandırma

37. Harold D. Lasswell cited in Lyman Bryson, ed., *The Structure and Function of Communication in Society. The Communication of Ideas*, (New York, 1948), 117.

ve postür biçimiyle bağlantılıydı. Ancak okuma pratiğinin tarihi aynı zamanda bunun ardındaki motivasyonun da anlaşılmasını gerektirmektedir.[38] Kitabın tarihiyle ilgili son çalışmalarda sıkça ve ısrarla dile getirildiği gibi tüketiciler metinleri tekrar tekrar okuyor ve her okumada bunlara farklı bir anlam yüklüyorlardı. Sadece cinsiyet veya farklı eğitim, zekâ, beceri ve saikler değil, aynı kişinin aynı metni farklı zamanlarda, farklı yaşlarda veya farklı gerekçelerle tekrar okuması dahi yorumda farklılıklara neden olabiliyordu.[39]

Bazı ciddi araştırmalar okuma sürecinde metinlerin yorumlandığını ve okumanın baskıyı ve kitaba ulaşımı nasıl hem tehlikeli hem de ifşa edici hâle getirdiğini incelemiştir. 16. yüzyılda Friuli'ye bağlı Montereale'de yaşayan ve Udine Engizisyon arşivlerinde yapılan bir araştırmayla gün yüzüne çıkan Domenico Scandella (yahut "Menocchio"), tarihçi Carlo Ginzburg'un 20. yüzyılda kaleme aldığı klasik mahkeme dramının kahramanı hâline geldi. Bir düzine benzer çalışmaya esin kaynağı olan Ginzburg bizi, matbaanın, tesadüfen bulunan ve çoğu zaman yarım yamalak olan metinlerle yarı okuryazar veya daha doğru bir deyişle garip bir okuryazarlık ve eğitim becerisi olan erken modern zanaatkâr arasında gerçekleştirdiği aracılık işlevini anlamaya davet etmektedir.[40] Yine de geçmişin zihniyet yapısını bütün canlılığı ve kendine has özellikleri içinde anlamayı kolaylaştıran bu tür anılar ve kayıtlı anlatılar, çoğu zaman "matbu metnin" toplum,

38. Lisa Jardine ve Anthony Grafton. "'Studied For Action': How Gabriel Harvey Read His Livy", *Past and Present*, 129(1) (1990), 30–78.

39. En dikkat çekenlerden biri Michel de Certeau, çev. Stephen F. Rendall, *The Practice of Everyday Life*, (Berkeley ve Los Angeles, 1984), böl. 11 ("Reading as Poaching").

40. Carlo Ginzburg, *The Cheese and the Worms: the Cosmos of a Sixteenth-Century Miller*, çev. John ve Anne Tedeschi (Londra, 1980).

siyaset ve ekonomi üzerindeki yaygın sonuçlarını anlamada çok etkili olmaktadır. Bu dönüşümün genel hatları çok iyi çizilmiş olmakla birlikte, son araştırmaların ortaya çıkardığı yenilikçi bakış açıları çerçevesinde yeniden şekillendirilmiştir.

Değişmezlik ve okuma pratiğinin yorumu gibi konular üzerindeki ağız dalaşlarını bir kenara bıraktığımızda, hümanist öğrenimin yaygınlaşması, haritaların, krokilerin mükemmelleşmesi ve geniş bir bilgilendirici branş ve alan literatürünün doğması gibi bazı gelişmelerin tartışmasız gerçek olduğu görülmektedir. Matbaa baladları, alfabe kitaplarını, eğlencelik kitapları, kışkırtıcı broşürleri ve haber bültenlerini çoğaltan bir araç olarak ilerici bir kuvvetti. Matbaa ve onun ayrılmaz parçaları olan matbaa ustası, becerikli mürettip ve bilgili düzeltmenin (bazen bu ikisi aynı kişi oluyordu) varlığından en çok yararlanan alanlardan biri de astronomi, botanik, tıp, doğa felsefesi ve coğrafyaydı.[41] Matbaa yerel dillerinin kullanımını yaygınlaştırmış, bunları standartlaştırıp sınırlarını çizmiş, (okuryazar nüfusun sayısında devasa patlamalar yaratmasa ve her zaman ortagrafik standartlaşma sağlamasa da (örneğin standart yazılı Slovakça ancak 1789'lerden sonra ortaya çıkmıştı) okuryazarlığı doğrudan etkilemiş ve basit okuryazarların düzeyini yükseltmişti. Yeni bilgiler ortaya çıkmış ve bilgi değişimi hızlanıp çeşitlenmişti. Baskı makinesi yazıyla söz arasındaki karşılıklı etkileşimi yeniden şekillendirerek toplumun dünyaya bakışını değiştirmişti. Hepsinden önemlisi de matbu sözün dolaysız bir iletişim olduğu görülmüş, duyulmuş ve bu da bazı kimseleri korkutmuştu.

Reformcuların iddia ettiği gibi okurlar Tanrı'nın doğrudan sözü aracılığıyla kurtuluş arayışındaydı. Bunu da kendi yerel dillerinde, Vulgata'ya yani Hieronymus'un Latince İncil'ine rağmen

41. Anthony Grafton, *The Culture of Correction in Renaissance Europe*, (Londra, 2013).

yapmak istiyorlardı. 16. yüzyılda matbu İncil'in modern dillere çevrilmesi temelden bir değişiklik yaratmasa da yeni bir açılımdı. 14. yüzyılda John Wycliff'in takipçileri Reform'un en önemli boyutunu önceden fark etmişler, Yunanca ve İbranice metinlerle karşılaştırılarak doğruluğu kanıtlanan İncil metninin derhal vernakularlara çevrilip anlaşılır hâle getirilmesini talep etmişlerdi. Onlara göre yerel dildeki İncil, Vulgata İncili'nden daha üstündü. Matbaa batıla karşı hakkı (ve daha sonra da rasyonelliği) temsil ediyor ve ona bir somutluk kazandırıyordu. 1516'ta, Desiderius Erasmus, Vulgata İncili'ne karşı eski Yunancadan çevirdiği kendi Latince Yeni Ahit'ini yayımladı. Luther'in Almanca İncil çevirisinin önünü açan Erasmus olmuştu. 1466 ile Luther'in Almanca Yeni Ahit'inin yayımlandığı 1522 yılları arasında İncil'in parçalarının on sekiz Almanca baskısı yapıldı. Çoğu büyük ahşap gravürlerle süslü olan daha önceki Almanca İnciller, Vulgata İncili'nden çevrilmişti (çevirinin bazı kısımları en az Wycliffe İncilleri kadar anlaşılmazdı). Luther'in Yeni Ahit'i 1522 ile 1529 yılları arasında elliden fazla baskı yaptı. Luther Almanca İncil çevirisini 1534 sonbaharında tamamladı. Çevirinin büyük bölümünde Soncino'nun 1494 tarihli İbranice İncil'i esas alındı. Yeni Ahit'in ahşap gravürlü kapağında Tanrı şu düsturla metnin üzerine eğilmiş olarak tasvir edilmekteydi: "Tanrı'nın sözü ebedidir". Yeni Ahit 1523'te Fransızcaya çevrildi. Aynı yıl ayrıca Hollandacaya çevrilirken, 1524'te Dancaya, 1526'da İsveççeye ve 1548'de Finceye çevrildi. Hollandaca tam İncil 1526'ta, (Vulgata'dan çevrilen) Fransızca tam İncil 1530'da İsveççesi 1541'de ve Danca tam İncil 1550'de basıldı. Bunları İncil tefsirlerinin baskıları izledi. Luther'in kendi Almanca kitap ve broşürleri daha hayattayken 3.700 adetten fazla basıldı.

Gerek forma gerekse cilt hâlinde baskı ve dağıtım çeviriyi inanılmaz ölçüde yaygınlaştırdı. Metinler arasında çoğu zaman önemsiz farklılıklar görülmektedir. Ancak pek ürkütücü ve id-

dialı bir şekilde öne sürülen metinler arası farklılıklar ve aslında önemsiz olan çeviri veya vurgu farklılıkları esasında din mezheplerinin öğretisel tartışmalarından kaynaklanmaktadır. Birçok İncil büyük matbaalarda tabediliyordu, dolayısıyla buralarda tasarıma büyük önem veriliyor, metinler dikkatle gözden geçiriliyordu. Francisco Ximenes de Cisneros'un hazırladığı ilk çok dilli İncil 1517 yılının ortalarında tamamlandı ve üç yılda basıldı. Origen'in Hexapla adlı eserini model alan ve Complutense Üniversitesi tarafından yayımlanan bu çok dilli İncil'de Yunanca, İbranice ve Vulgata dilindeki metinler yan yana altı sütun hâlinde yerleştirilmiş ve karmaşık bir dipnot sistemi eklenmişti. Tıpkı 1645 tarihli çok dilli Paris İncili gibi, Christophe Plantin'in sekiz cilt hâlinde hazırlayıp 1572 yılında yayımladığı çok dilli Antwerp İncili'nde de Süryanice de vardı. Brian Walton'ın 1654 yılında tamamladığı dördüncü çok dilli İncil olan "Londra İncili" Thomas Roycroft Matbaası'nda basıldı. Londra İncili'nin "İngiliz matbaacılığının [17.] yüzyılda bastığı en kaliteli İncil olduğu" iddia edilmektedir.[42]

Baskı, dili bir süzgeçten geçiriyor, ama aynı zamanda radikal ve kışkırtıcı resimler de yayımlıyordu. Baskı resim ve süslemenin önemini azaltmak yerine daha da artırdı. İlk baskı kitaplarda yazıcılar ve tezhipçiler hâlâ kritik bir rol oynuyordu ve bu da doğal olarak matbaa-yazı birlikteliğinin tarihini daha da karmaşıklaştırmaktaydı. İlk matbu İncillerde renklendirme yapmak yani paragrafın ilk harfini ve bazen de başlığı kırmızıya boyamak çok kolay olmadığı için dizgiciler buraları boş bırakıyordu. Gutenberg bu güçlüğü aşmak için yazıcılara sekiz sayfalık bir talimatname hazırlamıştı. Buna göre ilk harfin bulunduğu

42. Nicolas Barker, "The Polyglot Bible", John Barnard ve D. F. McKenzie, ed., *The Cambridge History of the Book in Britain: Volume IV, 1557–1695*, (Cambridge, 2002), 648–651 (651).

çukur yine boş bırakılıyor ve el yazısıyla dolduruluyordu. Ancak ahşap gravürün yeniden yaygınlaşmasıyla birlikte sayfa tasarımı çeşitlendi ve İncil'den eğlence kitaplarına kadar her türlü yayına göre tasarım yapmak kolaylaştı. Görsel ve sözlü iletişimin tarihsel açıdan matbu söz kadar önemli olduğunu savunan Bob Scribner, matbaanın Reform'daki rolünün abartıldığına inanıyordu. Ama aynı zamanda bu iletişim aracının karmaşık bir olgu olduğunu da kabul ediyordu. Görsel propaganda birkaç düzeyde işlemekteydi; matbu görsel malzemenin bir işaretler sistemi olarak okunması ve göstergebilimsel açıdan dikkatle deşifre edilmesi gerekiyordu.[43] Luther'in 1522 tarihli Yeni Ahit'inde çoğu standart baş harfler olmak üzere yüzlerce ahşap gravür vardı, ama en azından ilk basılan 3.000 nüshada ayrıca herkesin diline düşen, puta tapan Papa resimleri vardı. Reform döneminde insanların neden ve nasıl okuduğu konusunda hâlâ bilmediğimiz hususlar bulunmaktadır. Ancak yazılı metne eşlik eden (ve *sola scriptura*'yı yani "sırf Tanrı sözü" ilkesini ayan eden) görsel malzemelerin hayli etkili olduğu açıktı. Otoriteleri kitaplara ve matbaacıların oradan oraya dolaşmasına engeller çıkarmaya iten, işte bu *livres sans frontieres* yani coğrafi ve düşünsel sınır tanımayan kitaplardı.

Cehaleti bilgiyle aşma çabası toplu olduğu kadar da özel bir çabaydı. Ve matbaanın tehlikeli gücüne gösterilen tepki, büyük kalabalıklar ve topluluklar üzerinde olduğu kadar tek tek okuyucular ve sapkınlar üzerindeki gücünden de kaynaklanmaktaydı. Geniş bir kesimden destek gören bir dogmatik sapmanın veya aşırı fikirlerin serbest kalması bireysel hatadan daha tehlikeli görülüyordu. Matbaanın saldırgan, yıkıcı ve sapkın gücü kiliseleri ve devletleri kitap yakmaktan yasak kitap listeleri yayımlamaya; yazarlara, yayıncılara, dağıtımcılara ve bizzat mat-

43. Scribner, *For the Sake of Simple Folk.*

bu sözlere düzenlemeler ve yaptırımlar getirerek cezalandırıcı tavırlar almaya zorluyordu. Kitap satışları Gutenberg'ten sonraki dört asırda iki şekilde engellenmeye devam etti: Kilisenin, devletin, yerel yönetimlerin ve loncaların dayattığı düzenlemelerle ve ulaşım altyapısının yarattığı kısıtlamalarla.

Denetim ve kısıtlamalara dikkat çekmenin yarattığı anakronizmi yumuşatmak için kitap ticaretinin gelişiminin önündeki engelleri de göz önünde bulundurmak gerektiği açıktır. David Cressy'nin de uyardığı gibi, "erken modern dönemdeki düşük okuryazarlık oranları, gelişmeyle düzeltilmeyi bekleyen geriliğin veya yoksunluğun göstergesi olarak görülmemelidir".[44] Kaçak kitaplar ve yer altı kitapları birçok ciddi araştırmaya konu olmuş, hatta bu kitapların etkileri yasal ve dini sınırların yarattığı etkilerden daha fazla incelenmiştir.[45] Örneğin nispeten çok az tarihçi bireysel ve kurumsal koleksiyonculuğun önündeki engelleri incelemiştir. İlk olarak ve öncelikle, matbaalarla ve yayın öncesiyle ilgili düzenlemelerin başlıca kaynağı, din ve devlet otoritelerinin düzenlemeleriyle endüstri dâhilindeki ticaret ve lonca düzenlemeleriydi. Sansür ve polis baskısı ve bir ölçüde de lonca denetimi ekonomik olmaktan çok siyasal bir olguydu ve bu baskı ve denetim zamana ve mekâna göre farklılıklar gösteriyordu. Fransa, İspanya ve aralarında Venedik'in de bulunduğu Latin

44. David Cressy, "Literacy in Context: Meaning and Measurement in Early Modern England", John ve Roy Porter, ed., *Consumption and the World of Goods*, (Londra ve New York, 1993), 305–319.

45. Özellikle Robert Darnton, *The Business of Enlightenment: A Publishing History of the 'Encyclopédie', 1775–1800*, (Cambridge, MA ve Londra, 1979); Nicole Herrmann-Mascard, *La Censure des livres a Paris a la fin de l'ancien régime (1750–1789)*, (Paris, 1968); Michael Harris ve Robin Myers, ed., *Censorship and the Control of Print in Britain and France*, (Winchester ve Detroit, 1992); ve Anne Goldgar, *Impolite Learning: Conduct and Community in the Republic of Letters 1680–1750*, (Londra ve New Haven, CT, 1995).

devletlerinde matbaalar doğrudan sansüre tabiydi ve polisiye tedbirler uygulanıyordu. Ayrıca Kilise de bakışlarını matbaanın üzerinden bir an olsun ayırmıyordu.

Yayın sonrası denetim birçok şekillerde gerçekleşiyordu. Avrupa'daki en ünlü sansür mekanizması Vatikan'ın 1559'da başlattığı Index Librorum Prohibitorum (Yasak Kitaplar Listesi) uygulamasıydı. Liste dağıtımı engelliyor, kitap dağıtımını yer altına itiyordu. Dolayısıyla Katolik dünyasında kitap satışıyla ilgili araştırmaların kaçınılmaz olarak önemli bir parçasını oluşturuyordu. Frankfurt Kitap Fuarı'nın faaliyetlerine son vermesinde de *Liste*nin büyük payı olduğu düşünülmekteydi. İmparator ve Protestan yayınlarını engelleyen Kitap Komisyonu tarafından görevlendirilen bir hükümet komiseri fuarı engellemişti. Frankfurt 16. yüzyılda Leipzig'in iki katı kadar kitap basıyordu; 1700 yılında bu rakamlar tersine döndü. Ancak Leipzig hiçbir zaman, hatta zirveye çıktığı dönemlerde dahi Frankfurt gibi uluslararası bir kitap ticareti merkezine dönüşemedi. Sansür Protestan bölgelerinden de eksik olmuyor, kitap yayın ve dağıtımına özellikle sınırlarda sert engeller koyuluyordu. İngiltere'de, Benelüks'te ve Kuzey Avrupa'da matbaalarla ilgili düzenlemeler, tamamen değilse bile çoğu zaman loncalar veya istihdamı ve yayıncılığı denetim altında tutan ticari tekeller eliyle hayata geçiriliyordu. Devlet denetimiyle özel mülkiyeti koruma rolünün birbirine karışması veya birbirinin yerine geçmesi patent sahipliği uygulamasına yol açtı ve ortaya resmî ve gayriresmî karteller çıktı. Daha korporatist modelde, farklı zanaatlar farklı düzenleyici ve ticari işlevler üstlendi. 16. yüzyılın sonlarıyla 17. yüzyıllarda güçlenen İngiltere'deki Kırtasiyeciler Derneği'yle, kitap satışlarının büyük ölçüde ciltsiz ithal kitap satışlarından ibaret olduğu güçlü Kuzey İskandinavya'daki Ciltçiler Loncası birbirine benziyordu. İsveç'in uluslararası alanda güçlendiği 1620 ile 18. yüzyılın ikinci yarısı

arasında matbaa, yayıncılık ve kitap ithalatıyla ilgili düzenlemeler ciltçiler tarafından yapılmıştı. Aynı zamanda yabancı kitap ticaretinde de uzmanlaşan Litvanya ve Ukraynalı güçlü ciltçiler de benzer bir hâkimiyet kurmuştu.[46]

Birçok erken modern yönetim aynı zamanda kitap ticaretine ve yayıncılığına da sınırlar getiriyordu, ancak bu korumacılık ideolojik olmaktan çok ekonomik kaygılardan kaynaklanıyordu. Şehrin özgür vatandaşı olmayanların perakende satış yapmasını yasaklayan medeni yasalar toptancılıkla perakendecilik arasındaki farkı daha da belirginleştiriyordu. Şehirlerin yetki sınırları dışında kalan fuar ve pazarlar, 16 ve 17. yüzyıllarda yaşayan yerli ve yabancı tacirlerle kitapçılar ve matbaacılar için önemli iş imkânları sunmaktaydı. Orta ve Doğu Avrupa'da bu tür kısıtlamalar bir yüzyıl kadar daha devam etmişti. Ancak çoğu zaman iniş çıkışlarla dolu olan bu dönemde dahi birçok değişiklikler ve kesintiler yaşanmıştı.[47]

Özünde ticari olan düzenlemeler dışında, Otuz Yıl Savaşları, Fronde İsyanı, İngiliz İç Savaşı ve 17. yüzyılın sonlarıyla 18. yüzyılın başlarında yaşanan birçok isyan ve savaş, matbu bilginin yarattığı devrim niteliğindeki imkânları kısıtlayan yeni denetim mekanizmalarını daha da güçlendirdi. Fransız hükümeti bir yayın öncesi ayrıcalıklar sistemi kurdu (1723 yılında çıkarılan bir yasayla yürürlüğe giren sistem yayınlara çoğu zaman geniş bir hoşgörüyle yaklaşıyordu).[48] İngiltere'deyse aksine, 1662 ile 1695 yılları

---

46. Iaroslav Isaievych, "The Book Trade in Eastern Europe in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", John Brewer ve Roy Porter, ed., *Consumption and the World of Goods*, (Londra ve New York, 1993), 381–392.

47. Renata Żurkowa, "Stosunki zawodowe ksiçgarzy Krakowskich w pierwszej polowie XVII w", *Roczniki Biblioteczne Polskiej Akademii Nauk w Krakowie*, 31: 1 (1987), 49–92; Iaroslav Isaievych, *Bratstva ta i ikh rol'v rozvyktu Ukrains'koi kul'tury XVI–XVII st*, (Kiev, 1966).

48. Elizabeth Armstrong, *Before Copyright: The French Book-Privilege System 1498–1526*, (Cambridge, 2002).

arasında cezalandırmaya yönelik Lisans Yasaları (teknik olarak Matbaacılık Yasaları) hâkimdi. Bu çerçevede ayrıca ilk ve son Ruhsat Görevlisi ve matbaa "Deneticisi" atandı. Bu deneticinin görevi gizli matbaa işletenleri ve kışkırtıcı yayın yapanları yakalamaktı.[49] Avrupa'nın birçok yerinde sansür mekanizması merkezî otoriteden çok yerel otorite tarafından kullanılmaktaydı. Ama matbaa aynı zamanda çok farklı bir devrim tarzını, kışkırtıcı ama basit yayın ve dolaşım yasaklarıyla veya kısıtlamalarla kolayca bastırılamayacak bir devrim tarzını teşvik ediyordu. Matbaanın uçsuz bucaksız bir coğrafyaya yayılması ve toplumların derinliklerine kadar nüfuz etmesi farklı metinsel faaliyet biçimleri yaratmıştı. Matbaa kitap koleksiyonculuğunda belli yöntemler ve tarzlar, farklı kütüphane tipleri, farklı okuma tarzları geliştirmiş ve farklı bilişsel süreçleri tetiklemişti. Büyük Barok kütüphaneler işte bu yıllarda kurulmuş; kütüphanelere olan toplumsal ilgi ve abonelik gibi girişimler, ticari amaçlı kütüphaneler, yeni okuma biçimleri, özellikle gazeteler ve gazetecilik, romanlar, dergiler ve kitap eleştirileri bu yıllarda artış göstermiş ve 1749'lardan itibaren yayıncılıkta inanılmaz bir patlama yaşanmıştı.

Matbaanın gelişimiyle birlikte gelen bu sonuçların hiçbiri basit veya kolay olmamıştır, özellikle de 18. yüzyıl bu açıdan hayli zorlu geçmiştir. Modernitenin, "kamusal alan" kavramının, uygar hümanizmin yeni biçimlerinin, kendilik algısının ve duyarlılığının gelişiminin, "hayali cemaatlerin" başlangıcının, yeni ulusal kimliklerin ve hepsinden önemlisi de Devrim'in derinliklerinde matbaa yatmaktadır. Tüm bunların temelinde o ya da bu şekilde matbaa bulunmaktadır; Benedit Anderson bu duruma "matbaa kapitalizmi" (*print capitalism*) adını vermektedir. Bazı-

49. George Kitchin, *Sir Roger L'Estrange: A Contribution to the History of the Press in the Seventeenth Century*, (Londra, 1913) adlı eksiksiz biyografi; aynı zamanda bkz. giriş bölümü, *ODNB*, Harold Love.

ları da Jürgen Habermas'ın tezini destekler biçimde kahvehanelerin matbaa kültürü demektedir. Carla Hesse'nin Devrim öncesi Fransa'sının pazar yerlerindeki yıkıcı ve sansasyonel posterlerle Robert Darnton'ın yer altı edebiyatının *libelle*leri yani propaganda kitapçıkları da matbaa ürünüdür.[50] Matbu metinler kültür tarihçilerinin, tarihsel gerçekliğin tarihsel aktörlerin diliyle başlamış olabileceği şeklindeki "söyleme" ve "dil temelli bakışa" olan ilgisini de beslemiştir. Tabii baskı, yazı ve söz arasındaki karşılıklı etkileşimle ilgili tezlerin dile yapılan bu vurguya (bazen yetersiz biçimde de olsa) itiraz ettikleri de bir gerçektir.[51]

Matbaanın tarihsel etkisiyle ilgili farklı yorumların günümüzdeki çağdaş yaklaşımlara da yansıdığı görülmektedir: Örneğin yıkılmış bir İkinci Dünya Savaşı sonrası Almanya'sındaki Habermasçı toplumsal istikrar arayışı ve matbaaya dayalı eğitimin Kuzey Amerikan ve Batı demokrasilerine payanda işlevi görmesi bu tür yaklaşımların ürünüdür. Matbaanın rolü "etkin duyarlılık" ve bireyin toplumdan önce gelmesi gibi kavramlarla özdeşleştirilmiştir. Ancak bu tür yaklaşımlar son zamanlarda yeni tip baskı ürünleriyle, örneğin bireysel bir girişim olan roman ve romanın empati kapasitesiyle bağlantı kuracak, insani ilkeleri, hoşgörüyü ve doğal hakların insan haklarına dönüşmesini teşvik edecek şekilde genişletilmiştir.[52] Dolayısıyla Bağımsızlık Bildirisi'ndeki duyguların kaynağında romanın ve özellikle de 1740'ta yayımlanan *Pamela*'nın

---

50. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, (gözden geçirilmiş ve genişletilmiş baskı, Londra, 1991); Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere—An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, çev. Thomas Burger (Almanca, 1962; İng. çev., Cambridge, MA, 1989); Hesse, *Publishing and Cultural Politics in Revolutionary Paris*; Robert Darnton, *The Literary Underground of the Old Regime*, (Cambridge, MA, 1982) ve *The Forbidden Best-Sellers of Prerevolutionary France* (New York, 1996)

51. Lynn Hunt, ed., *The New Cultural History*, (Berkeley, 1989).

52. Lynn Hunt, *Inventing Human Rights: A History*, (New York ve Londra, 2007).

beslediği duygu ve duyarlılıkların yattığını düşünmek mümkündür. *Pamela*'nın ünlü yazarı Samuel Richardson sadece meslekten bir matbaacı değildi, aynı zamanda matbaanın getirdiği ahlaki yükü hissedebilen bir insandı.

"Matbu olma"yla ilgili bir başka 21. yüzyıl yorumu erken Aydınlanma'yı "bir medya olayı" olarak görmektedir.[53] Tarihsel kültürel anlatımın, "aracılık" denilen şeyin, yalnızca sözlü, görsel ve basılı medya ile değil, her türlü ara araçla dile getirilen düşünce biçimlerinin formel ve maddi niteliklerinin tarihsel boyutları üzerine başka sorular da sorulabilir. Yeni bilgi ve tartışma biçimleri "aracılık"la veya matbaanın bulunduğu toplumsal faaliyet alanlarından ve kamusal yerlerden kaynaklanan ara yapılar ve faaliyetlerle destekleniyordu. Örneğin tavernalar ve (birçok tarih anlatısında Habermas'ın teorilerine çok şey borçlu olan) kahvehaneler bu tür yerlerdendi. Ama aracılık eleştirel değerlendirme, edebiyat yorumları ve hatta matbu sözlerin (vaaz, antoloji, hatırat gibi) ortak tüketim için düzeltilmesi veya süzgeçten geçirilmesi gibi işlevleri de kapsıyordu. Bilgi sistemlerinin yapısına gösterilen ve günümüzde de aynen devam eden ilgi, verimli bir araştırma yaklaşımı olan ve (matbu malzeme gibi) objeleri sosyal ağların bir parçası olarak gören "aktör-ağ teorisi"nin başarılı olduğunun bir göstergesidir. Medyadaki değişim algısına tarihsel bakış da aynı şekilde zaman içinde keskinleşmiş, matbaa ve baskı tekniklerinin benimsenme sürecinde yazarların payı yeni bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Marksist toplum eleştirisiyle post-yapısalcı teorinin, gerçek söylemin belirlenmesinde eleştirmeni yazarın üzerine çıkardığı ve yazarın, sözün ve metnin anlaşılma ve yayılma biçimi hakkındaki yorumunu görmezden geldiği iddia

53. Clifford Siskin ve William Warner, ed., *This is Enlightenment*, (Chicago, 2010).

edilmektedir. Tarihçiler materyalin bazı bakımlardan insandan önce gelebileceği şeklindeki 17 ve 18. yüzyıl yaklaşımlarını incelemekte ve buna bağlı olarak matbaa üzerine yapılan araştırmaları daha geniş bir maddeselliği ve "eşyayı" da kapsayacak şekilde genişletmektedir. Böylece matbaacılık tarihi Fransız bilim felsefecisi Bruno Latour'la özdeşleştirilen "toplumsallaşmış teknolojiler" arasına girmektedir.[54] Görünüşe göre bu ilgi kısmen bugünkü sosyal medyaya olan ilgiden kaynaklanmaktadır. Dizüstü bilgisayarların, e-kitap okuma cihazlarının ve cep telefonlarının bilgi kaynağı olarak görülmesi hem çelişkili hem de karmaşık bir davranıştır. Bazıları nasıl olup da makinelerin ve medyanın kendi fikirleri olduğunu ve hatta bizi bizden iyi tanıyabildiğini düşünme noktasına gelmiştir?

Burada üzerinde durulması gereken nokta, bunların gerçeklik değil, teknolojiden rahatsız olan veya ürken insanların fikirleri olduğu ve insanların geçmişte de aynı şekilde iletişim araçlarından ürkmüş olabileceği ihtimalidir. Latour'un etkileyici "yarı-objeler" yani "doğanın 'gerçek' parçaları olmaktan çok toplumsal, sonradan üretilme ve kolektif" şeyler formülüyle, matbaa ve kitapların üretim şekline ve bunların kendi madde formlarını değerlendirme tarzına, kendi fiziki kaynaklarını nasıl tanımladıklarına ve metnin nasıl okunması gerektiğine dair erken modern değerlendirmeler arasında bir bağlantı vardır. Burada modern dönem ile erken modern dönemlerdeki teknolojik değişimler arasındaki paralellikleri daha da sorgulayabiliriz. Matbaanın ve döküm hurufatlı matbaa makinesinin yol açtığı ilham veren dönüşümün etkisi bugün bile hissedilmektedir. Bu dönüşüm öyle bir devrime yol açmıştır ki, 17 ve 18. yüzyıllarda

54. Bruno Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, (Oxford, 2005).

Avrupa'da sayısız hayranlık verici tevarih ve matbaacı menakıpnamesi ortaya çıkmıştır.[55]

SONUÇ İÇİN BAZI MÜLAHAZALAR

Avrupa'da kitaplar matbaa sayesinde seçkinlere özgü bir lüks olmaktan çıkıp çeşitlenmiş, yaygınlaşmış ve daha kolay ulaşılabilir hâle gelmiştir. 15. yüzyılda asıl şaşırtıcı olan kitabın çok uzak mesafelere gitmesi değil, el yazmalarının olağanüstü yaygınlaşmasıydı. Kitaplardan oluşan kargolar en azından iki yüzyıldır şehir, din ve üniversite merkezlerinde yoğunlaşan ve giderek daha sofistike bir hâl alan uluslararası ticaretin bir parçası olarak karada ve denizde dolaşmaktaydı.[56] Burada asıl şaşırtıcı olan, yeni üretim, ticaret ve ulaşım teknik ve girişimleriyle birlikte matbaanın artan toplumsal ve coğrafi yayılma hızıydı. Ticaretteki dönüşüm sadece teknolojik, ticari, hukuksal ve siyasal fırsatlardan değil, aynı zamanda gelir artışından ve okuma yazma oranındaki yükselişten kaynaklanıyordu. Örneğin 1350 yılındaki koleksiyon veya mevcut kitap sayısıyla 1750 yılının koleksiyon ve kitap sayısını kıyaslamak, birbirinden tamamen farklı iki dünyayı kıyaslamak gibi bir şeydi. Ancak bu dönüşümün tek itici gücü teknoloji değildi. Dahası dört yüz yıl boyunca meydana gelen değişiklikler düz bir çizgi izlememiş, bir sürü iniş çıkışlar yaşanmıştı.

---

55. Joseph Moxon, *Mechanick Exercises: Or The Doctrine of Handy-Works*, (Londra, 1683–85); Martin-Dominique Fertel, *La Science pratique de l'imprimerie: contenant des instructions tres-faciles pour se perfectionner dans cet art*, (Paris, 1723); Joseph Ames, *Typographical Antiquities: Being an Historical Account of Printing in England*, (Londra, 1749).

56. David Rundle, ed., *Humanism in Fifteenth-Century Europe. Medium Aevum Monograph*, vol. XXX (Oxford, 2012) ve özellikle. 307–335 (Rundle, "Structures of Contacts").

Yazarlarla kitap okuyan ve yorumlayan tüketici arasında aracı işlevi gören zanaatkâr ve ticaret erbabı giderek çoğalıyordu. Bu dönemin sonlarına doğru kitaba ulaşmanın yollarından biri de aidat karşılığı üyelik sistemiyle çalışan özel kütüphanelerle ücret karşılığı kitap ödünç veren kütüphaneler oldu. Bu kütüphaneler aynı zamanda hem okuma mekânı işlevi görüyor hem de fikirlerin tartışıldığı ve dedikodular yapılan sosyal ortamlar yaratıyordu. Baskı ve kitap satış mekânları aynı zamanda bilgi değiş tokuş merkezleriydi. Satın alanlar, ödünç alanlar ve sadece göz atanlar birbirleriyle haber alışverişi yapıyordu. Bu haber entelektüel veya pratik bir bilgi olabildiği gibi çirkin bir dedikodu da olabiliyordu. Sırf kadınlara yönelik pazar büyüdükçe kadınları hedefleyen kütüphaneler ve okuyucu topluluklarıyla hedeflemeyen kütüphaneler ve okuyucu grupları arasındaki farklılıklar da büyüyordu. Ancak matbaa cinsiyetler arası eşitsizliği artırdığı gibi azaltıyordu da. Bu dönemin sonlarında salt kadınlara seslenen dergi, elişi kitabı ve benzeri yayınlarda artış olduğu gibi, her iki cinse de seslenen dergi, dini yayın, makale, tiyatro oyunu ve seyahat rehberi gibi yayınlarda da bir artış vardı. 18. yüzyılın ortalarında yayıncılığa paralel olarak eleştiri ve kitap tanıtımı gibi edebi alanlar da gelişti. Ayrıca fikri ve siyasi farklılıklar daha fazla dile getirilmeye başladı. İletişim ağlarındaki sayısal ve niteliksel gelişmeler birçok yayıncının başlıca gelir kaynağı olan tercüme faaliyetlerini de yaygınlaştırdı. 18. yüzyılda Londra'da yaşayan Pierre Des Maizeaux ile Hollandalı matbaacılar için "düzeltmenlik" yapan Charles de la Motte'nin günümüze kadar ulaşan mektupları bu alanın nasıl bir gelecek vaat ettiğini göstermekteydi.[57] Matbaanın zaferi böylece kâra çevrilmişti. Birçok

57. B. P. L. Lagarrigue, "Les coulisses de la presse de langue française dans les Provinces-Unies pendans la premiere moitié du XVIIIe siécle d'apres la correspondance inédite de Charles de La Motte (1667?–1751), correcteur a

kitap önemli bir gelir kaynağına dönüşmüş, yayıncılık alanındaki mülkiyet haklarını korumak için geliştirilen imtiyaz hakkı, patent ve telif gibi uygulamalar alım-satım konusu hâline gelmişti. Bu dönemde yayıncılar, yazarları, kilisenin veya devletin entelektüel veya ekonomik haklarından çok kendi haklarını korumanın derdindeydi. Tabii riskin yüksek olduğu ve pahalı kâğıda büyük sermayelerin bağlandığı böyle bir endüstride birçok kitapçı ve yayıncı da iflas ediyor, satamadıkları kitaplar depolarda çürüyordu.

Dolayısıyla bu koşullarda "matbu kültür" terimi yetersiz ve muğlak kalmaktadır. Matbaanın etkisini layıkıyla anlayabilmek için, konuyu "matbu olma"nın entelektüel, siyasal, sosyal, dini ve iktisadi boyutlarını da kapsayan geniş iletişim tarihi çerçevesinde ele almak gerekmektedir. Basılan kitabın pazara ulaşabilmesi için kitap dağıtım sisteminin de değişmesi gerekiyordu. "Matbu kültür"ün evrim sürecini yüzeysel bir değerlendirmeyle geçiştirmek yerine, belli toplumsal ve siyasal bağlamlarda hayata geçirilen teknolojileri değerlendirmek daha doğru olacaktır. Bu teknolojik süreçte matbaacılık diğer kurum ve uygulamalarla bağlantılı olarak mevcut uygulama ve davranışları da geliştirip dönüştürmüştür. Bu noktada ele alınması gereken başka birçok konu daha bulunmaktadır. Örneğin matbaanın teknik verimliliğinin, harf kalıbı dökmenin ne kadar maliyetli ve zaman alıcı bir iş olduğunu, aynı kitabın farklı versiyonlarını basarken bile yeni tasarımlar yapmanın ne kadar zahmetli olduğunu gösteren tarihi verilerle birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu konuda Çin, Kore ve Japonya'daki erken modern baskı uygulamalarıyla ve düzeltilebilen karmaşık ahşap baskı teknikleriyle de karşılaştırmalar yapmakta yarar bulunmaktadır. Özellikle de ticari ve

---

Amsterdam", *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw*, 22 (1990), 77–110; ve Jeffrey Freedman, "Traduction et édition a l'époque des Lumieres", *Dix-huitieme siécle*, 25 (1993), 79–100.

entelektüel alan arasındaki ve şehirdeki üretimle taşradaki dağıtım arasındaki karşılıklı etkileşimi incelemekte yarar bulunmaktadır (bu tür araştırmalar henüz emekleme aşamasındadır).[58] Ayrıca bilginin yayılma sürecini daha yakından incelemek gerekmektedir. Dünyanın diğer bölgeleriyle karşılaştırmalar yapmak suretiyle Avrupa'daki kitap taşımacılığının, dağıtımın ve okuyucu ve müşterinin kitaba ulaşım tarihini yeniden ve daha ayrıntılı olarak incelemek mümkün olacaktır. Dağıtım ticari yayınlar gibi ticari olmayan yayınlar için de önemliydi, ama daha farklı motivasyon ve süreçler gerektirmekteydi. Çin'de ticari amaçlı baskı, bu ülkede bilinen ilk matbaanın yapılmasından iki yüz yıl sonra, yani 17. yüzyılın başlarında gerçekleşmişti. Avrupa'da olduğu gibi burada da ticari olmayan, özel yayıncılık, metnin yarattığı etki, okuyucunun metne verdiği tepki, dağıtım ve okuyucunun kimliği gibi soruları gündeme getirmektedir. Ticari olmayan faaliyetle karşılaştırıldığında, ticari matbaacılık, yayıncılık ve dağıtım, belirsiz bir piyasada ilk üreticinin ekonomik açıdan ayakta kalıp kalmamasında belirleyici bir rol oynayabilmektedir. Her iki senaryoda da bilginin yayılma süreci hayati önemdedir, ancak ekonomik zorunluluklar değişkenlik göstermektedir. Ian Maclean'in erken modern Avrupa'da kitap ticareti hakkında yaptığı gözlemde dediği gibi, "bu dünyada kâr ille de yüksek menfaat ya da ticari büyüme anlamına gelmemekteydi".[59] Erken modern yaklaşım-

58. James Raven, "Distribution: The Transmission of Books in Europe and its Colonies: Contours, Cautions, and Global Comparisons", Peter Burke ve Joe McDermott, ed., *Distant Relations, The Book Worlds of East Asia and Europe,* (Hong Kong, 2015) ve Patrick O'Brien, gen. ed., *Useful and Reliable Knowledge in Global Histories of Material Progress in the East and West,* (LSE Ön Rapor; Londra, 2013).

59. Maclean, *Scholarship, Commerce, Religion*, 5; karş. James Raven, "Book Distribution Networks in Early Modern Europe: The Case of the Western Fringe (La rete distributiva del libro)", *Produzione e commercio della carta e del libro secc. XIII–XVIII, Istituto Internazionale de Storia Economica F.Datini Prato*, 23 (1991), 583–

da uzun soluklu hamilik ve destek biçimlerine bağlı bilimsel ve düşünsel hedefler önde tutulmakta ve toplumsal, siyasal ve ideolojik hedeflerle sınırlı ticari girişimlere öncelik verilmekteydi. Bu yaklaşımın yerini iş stratejilerini ve arz yönlü iktisadı önde tutan 21. yüzyıl modelleri almıştır.

"Matbu olmak"la ilgili tezlerin belli sınırları vardır. Buradaki tehliklerden biri matbaayı kaçınılmaz ilerlemeyle özdeşleştirme eğilimidir. Matbaa düşünce özgürlüğünü desteklemiştir, ama aynı zamanda düşünceyi kısıtlamış, hatta hapsetmiştir. Daha organize bir dünya mutlaka daha özgür bir dünya anlamına gelmemektedir. Hatta sivil ve mali listelerden aile ve demografların "hayati" olarak nitelendirdiği vaka kayıtlarına kadar her türlü bilgi derlemesi, yeni bir düzen, toplumsal bir düzenleme ve toplumsal hoşgörüsüzlüğü moderniteye, devlet müdahalesini ilerlemeye bağlayan kontrol anlamına gelmekteydi. Kısmen Ferdinand Tönnies'in sosyolojik modernite tezini yansıtan E. P. Thompson gibi tarihçilere göre bu, geleneksel toplumsal bağların yerini yeni, doğası gereği acımasız bir disiplin, ücret yapısı ve çok daha organize ve merkezî bir istihdam sistemi gerektiren bir ekonomi politiğin– ve aynı zamanda bir matbaa ve matbu formlarla yüklü bir politiğin– alması demekti.[60]

Esas olarak söze ve el yazısına dayanan formun yerini matbu formun alması nasıl bir sonuç yaratmış olursa olsun, bilgi üretimi, derlemesi, dağıtımı, depolanması ve geri kazanımının 17. yüzyılın ortalarından itibaren ve özellikle de 18. yüzyılda bir dönüşüm geçirdiği muhakkaktır. Paris'te yayımlanan *Journal des savants* (1665-1792), Leipzig'te yayımlanan *Acta eruditorium* (1682-

630; ve James Raven, "Selling Books Across Europe", *Publishing History*, 34 (1993), 5–20.

60. E. P. Thompson, "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century", *Past and Present*, 50(1) (1971), 76–136.

1782) ve 1668'den itibaren farklı İtalyan şehirlerinde yayımlanan *Giornale de'letterati* gibi uluslararası akademik yayınlar bilginin aktarılıp duyurulmasında etkin bir rol oynamışlardır. Bu, bilginin üretiminde ve toplanmasında, dolaşımında ve dağılımında hacim, sürat ve etki gücü bakımından değişiklikler meydana gelmesi anlamına gelmekteydi. Matbaa, düzeni, hiyerarşiyi ve sınırları teşvik eden bir sertifikalar, ticari belgeler ve etiketler çağında uygulama ve davranışları yeniden şekillendirdi. Bu noktada, medyanın gündelik yaşamdaki yeni ve büyüyen yerini, medyadaki aşırı büyümeyi, değersizleşmeyi ve çelişkileri daha iyi anlayabilmek için internet çağıyla karşılaştırmalar yapmakta yarar vardır. Ancak iş evrakı (yani kitap üretimi dışında genel günlük baskı faaliyetleri ve hatta broşür, gazete ve diğer metin baskıları) basımı olmasaydı, erken modern Avrupa'nın, sömürgelerin ve imparatorlukların ekonomik ve siyasal faaliyetleri bambaşka bir şekil alırdı. Bireyler ve gruplar matbu ve doldurulmuş beyanname ve taahhütnamelerle kısıtlıydı, serbestti veya onlar çerçevesinde davranmakla yükümlüydü. Matbaacıların bastığı iş evrakları hem özel dünyaları hem de insan ilişkilerini şekillendirdi.

Matbaa ve "matbu kültür"le yeni kitap ve benzeri ürün yayıncılığı arasındaki ilişki her geçen gün biraz daha derinleşmektedir. Kitaplar, broşürler ve dergiler bilgiyi fiziki bir form hâlinde (yani mesajı aracıyla) iletirler. Kitaplarla diğer malzemeler arasında bazı ortak yanlar da vardır. Elle dokunulabilirlik, tasarım ve süsleme bir kitap daha okunmadan önce bir mesaj aktarır. Ancak kitaplar aynı zamanda düşünsel ve ideolojik önemi olan metinler barındırırlar. Matbaanın kurduğu bağlantılar elbette birbirinden mesafeyle ayrılmayan insanlar arasındaki karşılıklı iletişimin yerini tutamazlar, ancak matbuluk birçok açıdan mektup ve diğer iletişim araçlarının sağladığı bağlantıyı sağlayabilir. El yazmaları, matbu kitaplar ve dergiler karşılıklı bilgi değişimini kolaylaştırıp

yaygınlaştırmıştır. Ancak bu süreçte sömürgecilik, göç, sürgün, ticaret, siyasal bağımsızlık ve milliyetçilik gibi etkenlere maruz kalarak değişime uğramışlardır.

Döküm hurufatlı matbaanın icadı ve yaygınlaşması önemli ve boyutları hâlâ tam olarak kestirilemeyen tarihsel sonuçlara yol açmıştır. Düşünce alanında ve sosyal alanda inanılmaz sonuçlar meydana getirmiştir. Matbaanın maddi alandaki etkilerini ise tam olarak hesaplamak mümkün değildir. Ancak matbaanın temel ifade ve düşünce iletim araçlarından biri olduğu, düşüncenin maddi forma dönüşme ve tüketilme biçimlerini etkilediği açıktır. Tıpkı dijital çağda internetin yeni fırsatlar yaratmanın yanı sıra, yeni toplumsal ağlara, metin üretimine ve tüketimine yeni sınırlar getirmesi gibi, matbaa da yeni fırsatlar ve yeni sınırlar oluşturmuştur.

Bieńkowska, Barbara ve Halina Chamerska. *Books in Poland: Past and Present*, (Wiesbaden, 1990).

Chartier, Roger. *The Order of Books: Readers, Authors and Libraries in Europe Between the 14th and 18th Centuries*, (Stanford, CA, 1985).

Eisenstein, Elizabeth. *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, 2'nci baskı (Cambridge, 2005).

Febvre, Lucien ve Henri-Jean Martin. *The Coming of the Book: The Impact of Printing 1450–1800*, çev. D. Gerard (Londra, 1976; ilk baskı 1958).

Gillespie, Alexandra. *Print Culture and the Medieval Author: Chaucer, Lydgate, and their Books 1473–1557*, (Oxford, 2006).

Goldgar, Anne. *Impolite Learning: Conduct and Community in the Republic of Letters 1680–1750* (New Haven ve Londra, 1995).

Grafton, Anthony. *Commerce with the Classics: Ancient Books and Renaissance Readers*, (Ann Arbor, MI, 1997).

Houston, R. A. *Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education 1500–1800*, 2. baskı (Harlow, 2002).

Kapr, A. *Johann Gutenberg: The Man and his Invention*, çev. D. Martin (Aldershot, 1996).

Knight, Jeffrey Todd. *Bound to Read: Compilations, Collections, and the Making of Renaissance Literature*, (Philadelphia, 2013).

McKitterick, David. *Print, Manuscript and the Search for Order, 1450–1830*, (Cambridge, 2003).

Maclean, Ian. *Scholarship, Commerce, Religion: The Learned Book in the Age of Confession, 1560–1630*, (Cambridge, MA ve Londra, 2012).

Marker, Gary. *Publishing, Printing, and the Origins of Intellectual Life in Russia, 1700–1800,* (Princeton, NJ, 1985).

Raven, James. *The Business of Books: Booksellers and the English Book Trade 1450–1850,* (Londra ve New Haven, CT, 2007).

Raven, James, Naomi Tadmor ve Helen Small, ed. *The Practice and Representation of Reading in England: Essays in History and Literature,* (Cambridge, 1996).

Richardson, Brian. *Printing, Writers and Readers in Renaissance Italy,* (Cambridge, 1999).

9. BÖLÜM

BİR BİLGİ DEVRİMİ OLDU MU?

ANN BLAIR* VE DEVIN FITZGERALD**

* Harvard Üniversitesi'nde Henry Charles Lea Profesörü olarak görev yapmakta olup, erken modern Avrupa'da kitapların tarihi ve kültürel ve düşünsel tarih üzerine çalışmaktadır. *The Theater of Nature: Jean Bodin and Renaissance Science*, (Princeton, NJ, 1997) ve *Too Much to Know: Managing Scholarly Information Before the Modern Age*, (New Haven, CT, 2010) adlı kitapların yazarıdır. Ayrıca erken modern dönemde not alımı (*Intellectual History Review* 20(3) (2010)) ve arşivcilik (*Archival Science* 7(4) (2007)) başlıklı sayılara ortak editörlük yapmıştır.

** Harvard Üniversitesi Doğu Asya Tarihi bölümünden mezun oldu. "Erken Modern Çin'in Oluşumunda Haberler: Küresel Enformasyon Ağlarında Ming-Çing Çatışması" üzerine tez hazırladı. Çalışmalarında İç Asya, Doğu Asya ve Avrupa dillerinde kaleme alınan haberler, yazışmalar, dönemin propagandaları ve hükümet raporlarından yararlanarak, Mançu istilasından önceki ve sonraki "Çin" hakkındaki değişen bakış açıları üzerine tespitlerde bulunmaktadır. Devin, Mançu Araştırmaları Grubu'nun kurucularından olup, aynı zamanda Ultimate History Project'in daimî yazarlarındandır.

Erken modern Avrupa'da bilgi devrimi kavramı henüz yeni çıkmış bir tarihsel kurgu olup, 20. yüzyılın sonlarında yaşanan dönüşümü tanımlamak için kullanılan kavramdan esinlenmiştir. İlk olarak 1960'lı yıllarda gündeme gelen, dijital teknolojinin bilgi üretim, depolama, alınıp satılabilen bir ürün olma ve dağıtım sürecini dönüştürdüğü bir "bilgi çağı"nda yaşamakta olduğumuz şeklindeki tespit, özellikle 1990'lardan itibaren tarihçileri aynı bakış açısını geçmişe de yansıtmaya sevk etti.[1] "Bilgi" [enformasyon] ve onunla bağlantılı kavramlar için birçok tanımlama yapmak mümkündür. Biz terimin teknik olmayan anlamını esas alacağız, yani (belli bir anlam kazanabilmesi için önce işlenmesi gereken) veri ve (bilen bir bireyi kasteden) bilgi dışındaki anlamlarıyla kullanacağız. Tekrarlanmak ve sahiplenilmek suretiyle zaman ve mekân içinde yolculuk edebilen doğru veya yararlı olgulara veya mesajlara bilgi/enformasyon denmektedir.[2] Bilgi bugün olduğu gibi geçmişte de bilinçli veya bilinçsiz birçok dinleme, anlama ve etki kombinasyonuyla ve jestler, ritüeller, nesneler, imgeler ve –söz veya şarkı biçiminde, el yazısı ve matbu– sözcükler gibi birçok yöntemle aktarılıp sahiplenilmekteydi. Bu unsurlardan bazılarını yeniden canlandırmak mümkün değildir. Ancak erken modern dönemde bilginin tarihi açısından hayati önem

1. Erken modern kavramını kullanan ilk isimlerden bazıları şunlardır: "Robert Darnton, "An Early Information Society: News and the Media in Eighteen-Century Paris", *American Historical Review*, 105 (2000)), 1-35; John J. McCusker, "The Demise of Distance: The Business Press and the Origins of the Information Revolution in the Early Modern Atlantic World", *American Historical Review*, 110 (Nisan 2005), 295-321; ve Michael Hobart ve Zachary Schiffman, *Information Ages: Literacy, Numeracy and the Computer Revolution*, (Baltimore, MD, 1998). OECD "enformasyon devrimi"ni 1961'de başlatmaktadır.

2. Bu dönemdeki "olgu" (*fact*) ve "veri" (*data*) terimleri için bkz. Barbara Shapiro, A Culture of Fact: England 1550-1720 (Ithaca, NY, 2000) ve Daniel Rosenberg, "Data before the Fact," Lisa Gitelman, ed. Raw Data in Oxymoron (Cambridge, 2013), 15-40.

taşıyan birçok başlık çeşitli konular çerçevesinde derinlemesine ele alınmıştır. Nitekim, matbaa ve onun neden olduğu sonuçlar, okuryazarlık ve aritmetik becerinin artışı, (örneğin tacirler, hükümdarlar ve araştırmacılar arasında) kayıt tutma alışkanlığının yaygınlaşması, haberlerin ve etkilerinin artması, posta ağlarının gelişmesi ve mektupların, söylenti ve gizli bilgilerin dolaşımı gibi konular bunlardan bazılarıdır.[3]

Bilgi kültür ve teknolojileri 14. yüzyıl ile 18. yüzyıllar arasında büyük bir değişimden geçti. Bu değişimin izlerini bugün bile görmek mümkündür. Ancak bu değişim bir anda olmadığı gibi sabit bir gelişim çizgisi de izlememiştir. Ayrıca erken modern döneme damgasını vuran diğer birçok değişimden ayrı değerlendirilmesi de mümkün değildir. Burada "devrim" metaforu bu değişimlerin aniliğini veya hızını değil, sadece şiddetini vurgulamak için kullanılmaktadır. Ele aldığımız bilgi biçimlerinin çoğu, yani referans kitapları, kütüphaneler, kataloglar ve listeler, kurumsal, hukukî ve ticari kayıt defterleri ve askerler ve tüccarlar, hacılar ve din adamları, soylular ve serseriler gibi aracılar üzerinden yazılı ve sözlü haber dolaşımı gibi bilgi biçimleri bir şekilde erken modern dönem öncesine de uzanmaktadır. Geç ortaçağ el yazmaları ticari amaçla ve çok sayıda çoğaltılabiliyor, hızla dağıtılabiliyor ve böylece kısmen de olsa matbaanın işlevlerini görebiliyordu. Örneğin Paris'te, 1348'deki Kara Ölüm ve Hristiyanlıktaki Büyük Skizma (Doğu ve Batı Kiliselerinin Ayrılması) (1378-1417) gibi büyük felaketler sırasında tıp ve ilahiyat fakülteleri el yazmasıyla *tractatus*lar yani tek sayfalık küçük risaleler yayımlıyor ve bunları hızla ve geniş bir sahaya dağıtıyorlardı. Paris Üniversitesi Rektörü Jean Gerson, Jean d'Arc'ın 8 Mayıs 1429'taki Orleans zaferini

3. Bu geniş konu ve buradan yapılan çıkarımları bu birinci ciltte ele alanın diğer başlıklarla örtüşmektedir: Özellik bkz. James Raven, "Matbaa ve Matbuat" (8. Bölüm) ve Hamish Scott, "Ulaşım ve İletişim" (6. Bölüm).

övmek için bir *tractatulus* kullanmayı tercih etmişti. Birkaç hafta içinde Roma'ya ulaşan eserin İngiltere ve Flaman bölgesinde de dağıtıldığına dair veriler bulunmaktadır.[4]

Toplanan bilginin hacmi, dağıtım hızı ve alanı müteakip yüzyıllarda ciddi biçimde artış gösterdi. Ancak bu artış her zaman kesintisiz veya doğru bir seyir izlemedi. Teknolojik, siyasal ve sosyokültürel faktörler bu süreci bazen hızlandırdı, bazen yavaşlattı. Enformasyonun hızla gelişmesi (yanlış bilgilendirme ve dezenformasyon da dâhil olmak üzere) bu bilgiye ulaşmada, değerlendirmede ve onu yönetmede yeni sorunlar doğurdu. İndeksler, fişler, numaralama sistemleri, listeler ve ansiklopediler birçok bilgi alanının ayrılmaz bir parçası hâline geldi. Ticaret ve politikada enformasyon birçok şekilde –sözlü, el yazısıyla veya basılı olarak– alınıp satılan bir metaaya dönüştü ve az çok resmî denilebilecek bir aracılık işlevi gören bilgi simsarları ortaya çıktı. 18. yüzyılda diplomatlar, tüccarlar, sömürge yöneticileri, arşivciler ve kütüphaneciler modern standartlara göre tam profesyonel sayılmasalar da görevlerini bir sistem içinde yaparken el kitaplarından yararlanabiliyorlardı. O güne kadar sadece kişisel kanallarına güvenen seçkinlere ait bir ayrıcalık olan haberler artık basılabiliyor ve matbaanın ilk yıllarındaki broşürlerden 18. yüzyılın günlük gazetelerine kadar değişen birçok araç üzerinden dağıtılabiliyordu. 17. yüzyılda iyice oturan ve iletileri üç ile yedi gün arasında teslim edebilen posta hizmeti sayesinde mektup ve basılı malzemeler Avrupa şehirleri arasında artık rahatça gidip geliyordu. Ayrıca ticari gemiler sayesinde insanlar ve haberler Avrupa'nın kollarının uzanabildiği her yere taşınabiliyordu.[5]

---

4. Daniel Hobbins, *Authorship and Publicity before Print: Jean Gerson and the Transformation of Late Medieval Learning*, (Philadelphia, 2009), 128, 150.

5. Wolfgang Behringer, "Communications Revolutions: A Historiographical Concept", *German History*, 24(3) (2006), 333-374, 344.

Anglikan deneme yazarı Vicesmus Knox vaaza da uyarladığı konferans sisteminden övgüyle söz ederken şöyle diyordu: "Kitaplara ulaşmak kolay olmakla birlikte, bu bilgi çağında bile hâlâ okuma-yazma bilmeyen alt sınıflardan birçok insan var." Bunlara vaaz ve konferansla ulaşmak daha doğruydu.[6] Knox daha önce hiç duyulmamış bir terim kullanmıştı: "Bilgi çağı". Bu terim 20. yüzyıla kadar da bir daha hiç kullanılmayacaktı. Buna karşılık "bilgi/enformasyon" terimi yeni bir şey değildi; daha dar bir anlamda da olsa 14. yüzyıldan beri kullanılmakta olup, talimat, hukukî rapor ve özellikle de bir konuda istihbarat anlamına gelmekteydi. Terimi 18. yüzyıldaki genişletilmiş anlamıyla kullanan Knox, "enformasyon"la genel olarak kitaplara kolayca ulaşılabilmeyi kastetmekteydi. Bir başka deyişle matbaanın kümülatif etkisine işaret etmekteydi. Knox ayrıca matbu malzemenin okuma yazma bilmeyenler üzerinde sınırlı bir etki yapabildiğini hatırlatıyor, ama bu arada kendi matematiğinin de çok iyi olmadığını gösteriyordu. Okuma yazma bilmeyen "binlerce" insandan söz ederken muhtemelen "çok sayıda" insan demek istiyordu. Ancak 1750'li yıllarda sadece Londra nüfusunun bir milyona yaklaştığı, İngiltere toplamında ise erkeklerin yaklaşık yüzde 60'nın ve kadınların da yüzde 40'ının okuryazar olduğu düşünüldüğünde, Knox'un verdiği rakamın hayli düşük kaldığı görülmektedir. Şehirlerde okuma yazma oranının ulusal ortalamadan biraz daha yüksek olduğunu kabul etsek bile, 18. yüzyılın sonlarında sadece Londra'da okuma yazma bilmeyenlerin sayısının yüz binlerle ifa-

6. Vicesimus Knox, *Essays, Moral and Literary,* (Londra, 1778), cilt 2, 157, atıfta bulunulan ve tartışılan yer Paul Duguid, "The Ageing of Information", *Journal of the History of Ideas*, 76(3) (2015).

de edilmesi gerekmektedir.[7] Tabii yazılı metnin sokaklarda tellallarca duyurulduğu, yüksek sesle okunduğu veya tartışıldığı durumlarda okuryazar olmayanların da içerikten haberdar olduğu ve Knox'un faydalı bulduğu konferans ve vaazların da aynı işlevi gördüğü de bir gerçektir.

Ortaçağ'da "eğitimli kişi" deyince Latince okuyabilenler kastediliyordu. Bu beceri aynı zamanda o kişinin statüsünü de yansıtıyor ve "kilise ruhbanı" statüsüyle hukuk mahkemelerinde özel muameleyi gerektiriyordu.[8] *Oxford İngilizce Sözlüğü*'ne göre içeriği bugüne göre daha zayıf olmakla beraber modern anlamdaki "okuyabilme ve yazabilme" kavramının kökeni 1613'e kadar gitmektedir. Aslında terim bugün bile tam bir netliğe kavuşmamıştır, çünkü tek bir terimle ifade edilseler bile okuma ve yazma farklı becerilerdir. Tarihçilere göre geçmişte bir kişinin evlilik cüzdanına veya İngiltere'nin 1641-1642'deki Bağlılık Yemini gibi resmî bir belgeye adını yazabilmesi okuma yazma bildiği anlamına geliyordu. Normal kayıtların bulunmadığı durumlarda kullanılan diğer bir okuryazarlık ölçüsü de okula gitmiş olmak, kitap sahibi olmak (bu veri ölüm kayıtlarından çıkarılıyordu) veya üretilen kitap sayısıydı. Ama bu verilerin inandırıcı sonuçlar vermekten uzak olduğu açıktı. Okuryazarlığın en yaygın ölçütü adını yazabilme becerisiydi. Bunun altında da erken modern okullarda önce okumanın, sonra yazmanın öğretilmesi yatmaktaydı. Bu tespitten yola çıkarak, adını yazamayan veya imza atamayan birinin okuyabildiğini varsaymak mümkündür. Ancak küçük çocukların bugün olduğu şekilde okumayı öğrenmeden önce adlarını yazabilmesi erken ortaçağ Avrupa'sında çok yaygın bir

7. John Brewer, *The Pleasures of the Imagination: English Culture in the Eighteenth Century*, (Londra, 1997), 167-168, 395.

8. Michael Clanchy, *From Memory to Written Record, England, 1066-1307*, 3. Baskı. (Oxford, 2012), 228-232.

durum değildi. "Okuryazarlık" kavramı belirsizliklerle doludur, çünkü basit işaretlerle doldurulan yazılı belgelerde gereken temel okuma yazma bilgisinden, üst düzeyde okuma becerisi gerektiren Gotik ve Romen harfiyle basılmış veya el yazısıyla yazılmış metinleri okuyabilme becerisine kadar her türlü okuma becerisi aynı kavramla ifade edilmektedir.[9]

Her halükârda, okuryazarlık oranı 15. yüzyılla 18. yüzyıllar arasında büyük bir artış göstermiş; örneğin 15. yüzyılın sonlarında yüzde 5'lerde olduğu tahmin edilen erkeklerdeki okuryazarlık oranı bu dönemde en az on kat artarak yüzde 50'nin üzerine çıkmıştı. Tabii bu genellemeler toplumsal ve coğrafi bağlamlardaki büyük farklılıkları veya durgunluk ve gerileme dönemlerindeki değişimleri göz ardı etmektedir.[10] Belli zaman ve mekânlar için daha ayrıntılı araştırmalar yapılması gerekmektedir. Ama yine de kimi genellemeler yapılabilir: Örneğin, okuryazarlıkla refah düzeyi ve sosyal konum arasında yakın bir bağlantı vardı, yani evde iş gücüne ihtiyaç duyulmayan çocuklar okula gidebiliyordu. El yazması ve matbu malzemenin daha yaygın olduğu ve yetişkinlerin kendi emsallerinden bir şeyler öğrenebildiği şehirlerde okuryazarlık oranı daha yüksekti. Tahmin edileceği üzere erkeklerde okuryazarlık oranı kadınların iki katıydı. Okul kadınlar için daha az gerekli görülen bir şeydi. 16. yüzyılda "okuryazar kadınların büyük bir bölümü ya soylu ailelerden ya da yüksek burjuvaziden" gelmekteydi. Okumanın dindar bir eylem olarak görüldüğü bazı Protestan çevrelerde okuryazarlık oranı yükselmekteydi. Örneğin 18. yüzyılda New

9. Keith Thomas, "The Meaning of Literacy in Early Modern England," Gerd Baumann, ed., *The Written Word: Literacy in Transition*, (Oxford, 1986), 97-131.

10. Ekonomik durgunluk ve gerileme bölgeleri konusunda bkz. David Cressy, *Literacy and the Social Order: Reading and Writing in Tudor and Stuart England*, (Cambridge, 1980) böl. 7.

England'da, 1754'ün İngiliz Kuveykırlarında (Quaker) ve 1700 yılının İsveç'inde erkek okuryazarlığı yüzde 100'lere yaklaşıyordu.[11] İsveç'te çıkarılan 1686 tarihli bir kilise kararnamesiyle her cemaat bölgesinde yılda bir denetleme yapma zorunluluğu getirilmişti. Buna göre İncil okuma ve İncil bilgisi testinden geçemeyenlerin evlenmesi ve ayinlere katılması yasaktı. Genel olarak bakıldığında Protestanlarla Katoliklerde okuryazarlık oranları aynı düzeydeydi. Ayrıca toplumsal ve kentsel dağılımlar da benzerlikler gösteriyordu.[12]

Yükselen okuryazarlık oranları kitap üretimini teşvik ediyor, kitap üretimi de tekrar okuryazarlığı tetikliyordu. Eğitimli kesim daha 16. yüzyılın ortalarından itibaren kitapların aşırı miktarlara ulaşmasından şikâyet etmeye başlamıştı. Örneğin Jean Bodin 1566 yılında "insan ömrünün, ne kadar uzun olursa olsun, sadece [mevcut] tarih kitaplarını bile okumaya yetmeyeceğini" söylüyordu.[13] Aşırı kitap ya da *multitudo librorum* algısının en yakın nedenlerinden biri matbaaydı, ancak bu algıyı sadece teknolojiyle veya onunla ilgili endişelerle açıklamak yeterli değildir. Aynı ölçüde önemli başka bir gerekçe de her türlü bilginin –matbu kitaplar, elyazmaları, doğadan örnekler, sanat eserleri ve antik eserler– korunup biriktirilmesine önem veren Rönesans'ın kültürdeki tutumuydu. Bu durum aşırı eser birikmesine yol aç-

---

11. R. A. Houston, *Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education 1500-1800*, (Londra, 1988), böl. 7, 146 (kadınlar), 158 (Kuveykırlar). Bkz. E. Jennifer Monaghan, *Learning to Read and Write in Colonial America*, (Amherst, 2005), 3.

12. Houston, *Literacy in Early Modern Europe*, 159–160; Cressy, *Literacy and the Social Order*, 178; ve Egil Johansson, "History of Literacy in Sweden", Harvey Graff vd., ed., *Understanding Literacy in its Historical Contexts: Socio-Cultural History and the Legacy of Egil Johansson*, (Lund, 2009), 28–59.

13. "Nihilominus tot ac tam mutla restant, ut iis legendis hominum vita quantumvis diuturna, vix sufficere possit." Jean Bodin, *Methodus ad facilem historiarum cognitionem*, ed. Sara Miglietti (Pisa, 2013), böl. 2, kısım 3, 104.

mıştı. Bu bilgi açlığının veya biriktirme zihniyetinin temelinde kentli seçkinlerin artan zenginliklerinin bir sonucu olan kültürel varlıklarını gösterme arzusuyla, antik olan her şeye büyük ilgi gösteren ve birçok antik metnin sonsuza dek yitip gitmesinden travmatik bir kaygı duyan Rönesans hümanizmi yatıyordu.[14] Örneğin Conrad Gessner'in 1545'te yayımladığı *Bibliotheca universalis*'te bilinen Latince ve Yunanca bütün eserlerin listesi çıkarılmıştı. Böylece hem kayıp olan eserlerin bulunmasına hem de gelecekte yitip gitmesi muhtemel eserlerin korunmasına yardımcı olunacaktı. Gessner matbaayı edebiyatın korunup geleceğe taşınması açısından önemli bir gelişme olarak görüyordu. Tabii bu da ancak basılan kitapları koruyacak kütüphanelerle mümkündü. "Kitapların kafa karıştıracak ve zarar verecek kadar fazla olduğunu" Gessner de kabul ediyordu, ama tıpkı Antik Çağ'ın ünlü ansiklopedi yazarı Büyük Plinius gibi o da şöyle diyordu: "İçinden iyi bir şeyler öğrenilemeyecek kadar kötü bir kitap yoktur".[15] Gessner kötü olduğu düşünülen kitaplar da dâhil her türlü kitabın mutlaka saklanması gerektiğini savunuyordu, çünkü kitapların ebediyen yok olması ileride pişmanlık yaratabilirdi. Nitekim ortaçağda el yazısıyla çoğaltılmayan birçok değerli antik metin yok olup gitmişti.

Bilginin depolanmasından kaynaklanan aşırı yığılmayı önlemek için, satın alınamayacak kadar pahalı olan veya okuması aşırı zaman alan bazı kitaplar ya özetlenerek ya da belli yerlerinden alıntılar yapılarak referans kitaplarda toplanıyordu. La-

14. Derleme konusunda bkz. Paula Findlen, *Possessing Nature: Museums, Collecting, and Scientific Culture in Early Modern Italy*, (Berkeley, 1994); aşırı bilgi yük algısı konusunda: Ann Blair, *Too Much To Know: Managing Scholarly Information Before the Modern Age*, (New Haven, 2010), kayıp konusundaki farkındalık konusunda böl. 1 ve 20-22, 64.

15. Conrad Gessner, *Bibliotheca universalis* (Zürih, 1545), imza 3r-v.

tincede *florilegia* olarak adlandırılan kişisel defterler ve 1680'den sonra mecmua adını alan kitaplar, yerel dillerdeki sanat ve bilim sözlükleri (çok hacimli ve pahalı olsalar bile) bu türün başarılı örneklerinden bazılarıydı. Bu kitaplarda alfabetik sıraya göre dizilmiş başlıklar ve dizinler, içindekiler bölümü ve (16. yüzyılda Peter Ramus'un takipçilerinin çıkardığı, kollara ayrılan şemalar gibi; d'Alembert'in *Encyclopedie*'sinin girişindeki şema gibi) düzenleyici şemalar bulunuyordu.[16] Hümanizm antik döneme ait veya antik dönem hakkındaki metinleri derleyedursun, aslında hemen her türlü bilgi alanında benzer çabalar gösterilmekteydi. Egzotik topraklara yapılan seyahatler özellikle doğa tarihine olan ilgiyi artırmış, insanlar çevrelerindeki flora ve faunaya farklı bir gözle bakmaya başlamıştı. Üniversiteler 16. yüzyılın sonlarından itibaren botanik bahçeleri kurma, yetiştirilmesi güç bitkiler üretme ve kurutulmuş bitki örnekleri toplama yarışına girmişti. 1630'da basılan en iyi botanik kitaplarından biri 6.000 bitki türünü kataloglarken, daha seksen yıl önce tekrar basılan Yunanca *Dioscorides* adlı kapsamlı botanik çalışmasında sadece 500 tür bulunmaktaydı.[17]

Bilim adamları geniş çaplı ve örtüşen iletişim ağları üzerinden (örneğin astronomi, Antik Çağ, doğa tarihi, filoloji ve hatta daha gizli bir alan olan simya gibi) birçok alanda bilgi değiş tokuşu yapıyor, bilgi topluyor ve bunları karşılaştırıyordu. Prag'ta Johannes Kepler'den Londra'da Henry Oldenburg'a, 16. yüzyılın başlarında Erasmus'tan 18. yüzyılda Voltaire'e kadar yüzlerce bilginin birbirlerine gönderdiği binlerce mektup günümüze kadar

16. Blair, *Too Much to Know*, böl. 3.

17. Brian Ogilvie, "Encyclopaedism in Renaissance Botany: from Historia to Pinax". *Pre-modern Encylopaedic Texts: Proceedings of the Second COMERS Congress, Groningen, 1-4 July 1996*, ed. Peter Binkley (Leiden, 1997), 89-99.

gelmiştir.[18] Bu mektuplarla her türlü bilgi yayılmaktaydı: Kişisel gözlemler ve sonuçlar, kaynakçalara yapılan göndermeler ve mektuplaşan tarafların ilgi duyduğu alanla ilgili başkalarından gelen veriler, (örneğin yereldeki olaylar, söylentilerle veya savaş endişesiyle ilgili haberler de dâhil) genel siyasi haberler, aileyle veya dostlarla ilgili kişisel haberler bunlardan bazılarıydı. Mektuplar çoğu zaman gönderilen kişi tarafından başkalarına da iletilecek şekilde düzenleniyordu. Örneğin Zürihli reformcu Heinrich Bullinger'in yazıştığı kişiler genelde Latince yazıyorlardı, ancak politikalarını etkilemek istedikleri (Latince bilmeyen) şehir konseyi üyelerine okunmasını istedikleri yerleri Almanca kaleme alıyorlardı.[19] Mektupla alınan bilim veya siyaset haberleri başka mektuplarla tekrar dolaşıma sokuluyordu. Bazen bu dolaşım arkadaş çevresinin dışına taşarak tehlikeli sonuçlar yaratabiliyordu. René Descartes bir arkadaşına gönderdiği bir mektupta Missa Ayini'yle ilgili düşüncelerinden söz etmişti. Elden ele dolaşan mektup sonunda öfkeli bir Cizvit'in eline geçmiş ve Katolik Kilisesi artık hayatta olmayan Descartes'in görüşlerini lanetleyen bir açıklama yapmıştı.[20] Bilim adamlarının bizzat derlediği veya ölümlerinden sonra takipçileri veya akrabaları tarafından derlenen mektupları, yayımlanmak suretiyle kişisel ilişki zincirinin dışına çıkabiliyordu. Bu mektuplar genelde fazla kişisel veya hassas olduğu düşünülen kısımlar ayıklandıktan sonra yayımlanıyordu.[21]

---

18. Bkz. Christiane Berkvens-Stevelinck, Hans Bots ve Jens Haseler, ed., *Les grands intermediaires cultureles de la Republique des Lettres: etudes de reseaux de correspondance du XVIe au XVIIIe siécles,* (Paris, 2005) ve hâlen devam etmekte olan dijital proje: <http://republicoflettters.stanford.edu/>.

19. Heinrich Bullinger, *Briefwechsel, vol 15: Briefe des Jahres 1545*, ed. Reinhard Bodenmann vd. (Zürih, 2013), örneğin mektuplar 2016, 2313.

20. Tad Schmaltz, *Radical Cartesianism: The French Reception of Descartes,* (Cambridge, 2004), 40, n. 49.

21. Örneğin Erasmus 1.000 adet mektubunu henüz hayattayken yirmi bir farklı

Matbaa, mektup, seyahat ve karşılıklı sohbet üzerinden bilgi dolaşımıyla oluşan topluluk en azından 16. yüzyıldan beri Okumuşlar Cumhuriyeti (*respublica literarum*) olarak adlandırılmaktaydı. Birçok konuda bilgi alışverişinde bulunan bu topluluğun amacı bilgiyi paylaşarak milliyetten ve dini aidiyetten kaynaklanan farklılıkları aşmaktı. Aslında pratikte bu karşılıklı etkileşime yön veren etkenlerden biri de bireysel ve ulusal rekabetler ve dini farklılıklardı. Ayrıca cumhuriyet dışa verdiği görüntüden daha farklıydı. Örneğin toplulukta birbirinden ve 1630'lardan beri Lahey'de sürgünde bulunan Bohemya Kraliçesi Elizabeth'in sarayından destek alan bir kadın ağı da vardı.[22] Başlangıçta bu *cumhuriyetin* dili Latinceydi. Aynı vernakuları konuşanlar bile Latince bilgi alışverişinde bulunuyordu, çünkü yerel dilin kusursuz bir ifade aracı olmadığı ve felsefi, teolojik ve bilimsel tartışmalar için gereken dil zenginliğinden yoksun olduğu düşünülmekteydi.[23] Vernakularlarla eser veren edebiyatçıların çaba-

---

derleme hâlinde yayımladı. Erasmus'un mektuplarda yaptığı düzenlemeler için bkz. Leon-E. Halkin, *Erasmus ex Erasmo* (Aubel, 1983). Bir araştırmacı İtalya'da 1627'ye kadar 40.000'den fazla mektup basıldığını tahmin etmektedir; Amedeo Quondam, *Le Carte messaggiere: retorica e modelli di communicazione epistolare per un indice dei libri di lettere del Cinquecento*, (Roma, 1981), 35. Çağdaşlar tarafından yayımlanan derlemeler için bkz. Hans Bots ve Françoise Waquet, *La Republique des Lettres* (Paris, 1997), 151-152, 172-173.

22. Bu literatüre giriş niteliğinde okuma için bkz. Anthony Grafton, "Continent: The Republic of Letters", *Republics of Letters: A Journal for the Study of Knowledge, Politics, and the Arts*, 1(1) (2009): <http://arcade.stanford.edu/rofl/sketch-map-lost-continent-republic-letters#_ftn7>. Daha yeni bir okuma için bkz. Carol Pal, *Republic of Women: Rethinking the Republic of Letters in the 17th century*, (Cambridge, 2012); ve dini gerilimler konusunda, Ian Maclean, *Scholarship, Commerce, Religion: The Learned Book in the Age of Confessions, 1560-1630*, (Cambridge, MA, 2012).

23. Bu dönemde Latince kullanımı hakkında bkz. *Brill's Encyclopedia of the Neo-Latin World*, ed. Philip Ford, Jan Bloemendal ve Charles Fantazzi, 2 cilt (Leiden, 2014).

ları, hükümdarların himayeleri, üniversitelerde Latin kültürünü bir yana atan akademiler ve kurumlar sayesinde, 17. yüzyılın sonlarına doğru birçok vernakular kurumsal bilgi dili hâline geldi. Aynı dili konuşmayan bilim adamlarını buluşturan *lingua franca* yani ortak dil ise Fransızcaydı. İlk edebi dergiler 17. yüzyılın sonlarında yayımlanmaya başladı. Son yayınlar hakkında haber ve yorumlar aktaran bu dergiler ağırlıkla yerel dillerde yayımlanmaktaydı. *Acta Eruditorum* ise Latincenin en önemli kalelerinden biriydi. Dildeki bu çeşitlenmenin üzerinden çok geçmeden yabancı dillerdeki yayınlar hakkında haber veren yeni dergiler çıkmaya başladı. Örneğin İngiltere'deki yayınlar hakkında bilgi veren Fransızca *Bibliotheque britannique* bunlardan biriydi.[24]

Bir süre sonra Latince bazı yerlerde ve bazı alanlarda (örneğin orta Avrupa'yla Avrupa'nın İskandinav bölgelerinde ve hukuk, tıp ve ilahiyat fakültelerinde) gerileme sürecine girdi. Ancak 18. yüzyılda yerel dillerin genel olarak bütün Avrupa'da yükselişe geçmesiyle birlikte Latince bilen entelektüellerle bilmeyenler arasındaki sınırlar ortadan kalkmaya ve buna paralel olarak her türlü bilgi alanında okuyucu sayısı artmaya başladı. Bu arada Ortaçağ'ın sonlarından itibaren filizlenmeye başlayan vernakular bilgi türleri daha da çeşitlendi ve geniş bir sahaya yayıldı. Ev işleri hakkında ve tıbbi konularda tavsiyeler veren takvimler artık İngiltere'deki evlerin yüzde 40'ına giriyordu.[25] Ucuz alfabe kitapları, basit dini kitaplar ve basit tıbbi tavsiyeler veren kitaplar âdeta yok satıyordu. Bahçe işlerinden çit yapımına, mektup yazma yöntemlerinden yemek tariflerine kadar çeşitli konularda tavsiyeler veren, ahşap baskı gravürlerle desteklenmiş ucuz el

24. Bilimsel ve edebi dergiler konusunda bir ön inceleme için bkz. Thomas Broman, "Criticism and the Circulation of News: the Scholarly Press in the Late Seventeenth Century", *History of Science*, 51(2) (2013), 125-150.

25. Houston, *Literacy in Early Modern Europe*, 126.

kitaplarından, bakır levha gravürlerle süslenmiş pahalı kitaplara kadar her türlü ürünü bulmak mümkündü. Bu kitapların ille de amaçları doğrultusunda kullanılması gerekmiyordu. Örneğin mektup yöntemleri konusunda tavsiyeler veren bir el kitabı bazı okuyuculara içerdiği pratik bilgilerden dolayı değil, o okuyucunun merak ettiği yüksek sosyete hakkında bilgiler verdiği için cazipti.[26] Yerel dildeki bilginin yayılmasında en önemli araçlardan biri hâlâ mektuplardı. Yine birçok soylu ve eğitimli kadın da defterlerine kaydettikleri tıbbi reçeteleri el yazısıyla paylaşıyorlardı.[27]

YÖNETİMDE, TİCARETTE VE İMPARATORLUKTA BİLGİ

Erken modern dönemde yönetim, kilise ve ticari kurumlar yeni kayıt tutma yöntemleriyle bilgi üretiminde artan bir şekilde merkezî bir rol oynuyorlardı.

Yönetimler toplumsal olguları çeşitli biçimlerde ölçmeye çalışıyorlardı. Daha Ortaçağ'da vergi tahsil edebilmek ve savaşta asker toplayabilmek için nüfus ve mülkiyet durumu hakkında asgari bilgi sahibi olmak gerekiyordu. Örneğin Fatih William'ın 1086 yılında yazdırdığı Kıyamet Günü Kitabı'nda yeni fethedilen topraklardaki mülklerin listesi çıkarılmıştı. Ancak türünün ilk ve son örneği olan bu kitap bir daha hiç güncellenmediği gibi benzeri de basılmamıştı. İtalyan şehir devletleri 14. yüzyılın ortalarında patlak veren vebanın yol açtığı ölüm sayısını tespit etmek için kayıtlar tutmuşlardı. Bu dönemde ayrıca savaşın ve açlığın

26. Roger Chartier, Alain Boureau ve Cecile Dauphin, *Correspondence: Models of Letter-writing from the Middle Ages to the Nineteenth Century*, çev. Christopher Woodall (Princeton, 1997), 97-100.

27. Bkz. Alisha Rankin, *Panaceia's Daughters: Noblewomen as Healers in Early Modern Germany*, (Chicago, 2013).

yol açtığı felaketlerin sonuçlarıyla ilgili rakamsal kayıtlar tutulmuş, rakamların yetmediği yerlerde etkileyici tasvirlere başvurulmuştu.[28] 16. yüzyılın başlarında Londra'da patlak veren veba salgınından sonra ilk iş olarak sistemli ölüm kayıtları çıkarılmış ve zamanla standart hâline gelen bu kayıtlar haftalık ve yıllık olarak basılmıştı. Londra nüfusuyla ilgili ilk istatistik çalışması olan John Graunt'un 1662 tarihli *Observations on the Bills of Mortality* adlı kitabı bu kayıtlara dayalı olarak hazırlanmıştı.

17. yüzyılda İngiliz hükümeti başka sayısal araştırmalar da yapmıştı. Örneğin ülkedeki yoksul sayısı ve bunların devlete maliyeti, (İrlanda ve Amerika'daki) çeşitli sömürgelerin nüfusları ve varlıkları, ticaret dengesi ve vergilendirmeye tâbi varlıklar gibi konularda araştırmalar yapılıp kayıtlar tutulmuştu. O tarihte veri toplamak güç olduğundan ve toplanan verilerin de çoğu zaman çok eski olmasından dolayı, elde edilebilen kısıtlı rakamlar çoğunlukla tahminlere dayanıyor ve dolayısıyla gerçekle bağdaşmıyordu (örneğin 17. yüzyılın ortalarında hâlâ ilk Tudor hanedanının çıkardığı tapu kayıtları kullanılıyordu). Dahası, bu rakamların idari kararlarlar üzerindeki etkisi yok denecek kadar azdı. Nitekim Paul Slack, 17. yüzyıl İngiltere'sinde kararların sayısal verilerden çok siyasal etmenlere dayandığını söylemektedir.[29] Bazı figürler (William Petty gibi) kararlarını sayısal verilere dayandırmaya çalışırken, bazıları da "sayılara takılmamayı" tercih ediyordu.[30] Aslında Avrupa'da çok az hükümdar hesap çıkarma

28. Bkz. John Gagne, "Counting the Dead: Traditions of Enumeration and the Italian Wars", *Renaissance Quarterly*, 67(3) (2014), 791-840.

29. Paul Slack, "Government and Information in Seventeenth-Century England", *Past & Present*, 184 (2004), 33-68.

30. William Petty, alıntıyı yapan Keith Thomas, "Numeracy in Early Modern England", *Transactions of the Royal Historical Society*, 5. seri, 37 (1987), 103-132, 131, "indirgeme" konusunda bkz. John Aubrey, alıntıyı yapan Slack, "Government and Information", 64.

ve gelir-gider hesabını buna göre düzenleme endişesi içindeydi.[31] Ancak 18. yüzyıla gelindiğinde ticaret ve nüfus hakkındaki sayısal bilginin iyi bir yönetim açısından hayati önemde olduğu anlaşılmaya başlamıştı. Hatta yönetimin dışındakiler bu rakamlara yönetimin içindekilerden daha fazla ilgi göstermekteydi.

Muhasebenin gelişmesi ve matematiksel becerinin yaygınlaşmasıyla birlikte hükümet muhasebesi de önem kazanmaya başladı. Matematiksel beceri konusu daha sorunlu bir alandı ve ölçülmesi okuryazarlığa göre daha güçtü, çünkü temel sayı sayma becerisi normal bilişsel işlevin bir parçası kabul ediliyordu. Yirmiden ötesini sayabilmek ve dört işlem yapabilmek için eğitim gerekiyordu; ki bu da ancak asgari bir matematik becerisi kabul edilebilirdi. Tarihçiler bu konuda herhangi bir veriye sahip olmamakla birlikte matematik becerisinin okuryazarlık oranının gerisinde kaldığını ve bu becerinin ancak 18. yüzyılda matematiğin temel eğitimin bir parçası hâline gelmesinden sonra arttığını kesin bir şekilde ifade ederler.[32] Bu tarihten önce sadece tacir, denizci ve müfettiş olmak isteyenlerin gittiği ticaret okullarında aritmetik öğretilmekteydi. Matematik becerisinin önemini yavaş yavaş da olsa ilk fark edenler soylu beylerle askerler oldu ve beyler bu amaçla özel öğretmenler tutmaya başladı. Aritmetik disiplini hâlâ yeni sayılırdı, çünkü Avrupalı tüccarlar ancak 1450 ile 1550 yılları arasında Romen rakam ve hesaplamalarından Arap rakamlarına geçmiş ve abaküsle hesap yapmaya başlamışlardı. Arap rakamları 13. yüzyıldan beri bilinmekle birlikte, 17. yüzyıla

31. Jacob Soll, *The Reckoning: Financial Accountability and the Rise and Fall of Nations*, (New York, 2014).

32. Houston, *Literacy in Early Modern Europe*, 164. Matematiksel beceri düşüklüğünün ölçüsü olarak aynı zamanda tarih kümeleme ya da sayıları yuvarlama eğilimi kullanılıyordu: Jörg Baten, Dorothee Crayen ve Kerstin Manzel, "Zahlenfahigkeit und Zahlendisziplin, Nord-und Westdeutschland, 16-18. Jahrundert", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 49(2) (2008), 217-229.

kadar başka hesaplama yöntemleri de kullanılmaya başlamıştı. Örneğin kara tahtaya işaretler çizme veya fasulye sayma gibi yöntemler geliştirilmişti.[33] İtalyan bankerlerle Fuggers gibi uluslararası çapta Alman bankerler Arap rakamlarıyla işlem yapıyor, hatta 1494'te ilk kez İtalyan Luca Pacioli'nin dile getirdiği gibi çift girişli muhasebe defterleri tutuyorlardı.[34] Daha sıradan tacirler sözleşmelerde rakamlar kullansalar bile hesap defterlerinde nadiren rakam görülüyordu. Tabii bu durumda mali vaziyetlerinden haberdar olmayan tüccarların iflas etmesi hiç de az görülen bir şey değildi.[35] 16. yüzyılda basılan aritmetik el kitapları dört işlem ve "Üç Kuralı"nı (ya da mükemmel oranlılık) öğretiyordu, ama bunu da çok karmaşık yollardan yapıyorlardı. Farklı para, mesafe, hacim ve ağırlık birimleri, ölçüler, karmaşık hesaplamalar ve reform girişimleri güçlü yerel gelenek ve kimliklere takılıyordu.

Sıradan kadın ve erkekler gündelik bütçelerini düzenlemekte zorlanmıyorlardı. Ayrıca birçok kitapta toplama-çıkarma gibi aritmetik işlemler bulunmaktaydı.[36] Kadınların aritmetik becerilere sahip olması olağandışı bir şey değildi. Örneğin 18. yüzyılın mutfaklarında (büyük malikânelerde erkeklerden çok kadınlardan oluşan) aşçıların işverenlerine güven vermek için gündelik harcamalarını ve alışverişlerini deftere işlemeleri beklenirdi. Böyle davranmayanların para veya malzeme tırtıklama iddialarına maruz kalması işten bile değildi.[37] Londra gibi büyük bir

33. Thomas, "Numeracy", 118-119.

34. Jane Gleeson-White, *Double Entry: How the Merchants of Venice Created Modern Finance* (New York, 2012).

35. Patricia Kline Cohen, *A Calculating People: The Spread of Numeracy in Early America,* (Chicago, 1982), 18, 19-23, 28.

36. Kathryn James, "Reading Numbers in Early Modern England", *BSHM Bulletin: Journal of the British Society for the History of Mathematics*, 26(1) (2011), 1-16.

37. Sean Takats, "Domestic Expertise: Literacy and Numeracy in the Eighteenth-Century Kitchen," *Proceedings of the Western Society for French History*, 32 (2004), 46-64.

ticaret merkezinde kendi kendini yetiştirmiş veya ticaret okullarında eğitim görmüş matematik erbabı, yerel dilde ticari kültürle Baconcı iş birliğine dayalı doğa araştırmaları programı arasında önemli bir bağlantı işlevi görüyordu.[38] Bu bağlam ve aritmetiğin desteğine duyulan ihtiyaç logaritma (John Napier, 1614), sürgülü hesap cetveli (William Oughtred, yakl. 1622) ve Blaise Pascal'ın Normandiya'da vergi tahsildarlığı yapan babasına yardımcı olmak için 1642'de geliştirdiği ve kısa sürede piyasada satılmaya da başlanan hesap makinesi gibi bir dizi faydalı buluşun önünü açtı.

Ortaçağ üniversite hiyerarşisinde yardımcı alan olarak görülen matematik, sayısal ölçümün kesin nevinden sonuçlar verdiğinin anlaşılmasıyla birlikte 16. yüzyılın sonlarında öne çıkmaya başladı ve diğer bilimsel disiplinler arasında yeni bir konuma ulaştı. Christopher Clavius, Galileo, Kepler ve Descartes gibi doğa felsefecileri matematiğin astronomi, fizik ve "karma matematiksel" disiplinlerdeki rolüne dikkat çekiyorlardı. Bu insanları doğada matematik yasalar aramaya iten şey İncil'de geçen, Tanrı'nın "her şeyi ölçülü, sayılı ve tartılı yarattığı" (Süleyman'ın Özdeyişleri 11: 20) sözüydü. Newton'ın 1687 tarihli *Principia*'sı da matematiğe duyulan bu güveni onaylamaktaydı. Newton'ın sonsuz küçükler hesabıyla yaptığı matematiksel sağlamaları çok az okuyucu anlamakla birlikte, aslında Newton, gezegenlerden gündelik yaşama kadar evrendeki nesnelerin hareketini açıklarken sadece hareketin üç yasasından yararlanmıştı. Aristoteles fiziğini ikame edecek bir fiziğin tasarlanması ve Kopernik'in 1543'te ortaya attığı Güneş merkezli teoriyi doğrulama çabaları Newton'ın yasalarıyla doruk noktasına ulaştı. Yeni fizik matematikleştirilmiş bir disiplindi. Sonraki yüzyıllarda bu girişim diğer

38. E. G. R. Taylor, *Mathematical Practitioners of Tudor and Stuart England* (Cambridge, 1967); Deborah Harkness, *The Jewel House: Elizabethan London and the Scientific Revolution*, (New Haven, 2007).

disiplinlere de sirayet edecekti. Hatta buna devlet idaresinin bazı boyutları bile dâhildi. Ayrıca Avrupa'nın dini, ticari ve emperyal amaçlarla yayılmasıyla birlikte dünyanın farklı yerlerinden gelen astronomik gözlemler de bu duruma katkı sağladı.[39]

Hükümetler ve kiliseler sadece sayısal bilgiler toplamıyorlardı. Reform ve Karşı-Reform Kiliseleri dini reformun nasıl sonuçlar verdiğini ölçmek için sözlü veya yazılı olarak gerçekleştirilen niteliksel anketler geliştirmişlerdi. Örneğin 1676'da İngiltere'de kilise azası olan ruhban ayinlerine katılanların sayısını tespit etmek için yapılan anket bir tür dini oylamaya dönüşmüştü. Ancak II. James, izlediği politikanın hoş karşılanmadığını ortaya çıkartan bu anketin sonuçlarını görmezden gelmişti. Anket devlet ve kilise yönetimleriyle bilimsel araştırmacıların en önemli bilgi toplama araçlarından biri hâline geldi.[40] Fransa'da Jean-Baptiste Colbert birçok kaynaktan topladığı bilgilere dayanarak vergi reformuna ve ticaret politikalarında değişikliklere gitmişti. Fakat Fransa Sarayı Colbert'in kısa süren başvekillik döneminden sonra bu değişiklikleri devam ettirmemişti. Colbert ülke çapında bir zanaat ve ticaret araştırması başlatmış, bu araştırmada elde edilen sonuçlar Diderot'nun 1751 tarihli *Ansiklopedi*'sine de kaynaklık etmişti. Colbert'in en önemli icraatı da XIV. Louis'nin politikalarına meşruiyet kazandırmak için kullanılabilecek belgeler toplamakla görevli bir arşiv araştırmacıları ağı kurmak olmuştu. XIV. Louis *régale* (yani piskoposluk ve başpiskoposluk gelirlerine ve kilise mülklerine el koyma hakkı) iddiasında bulunurken ve bir zamanlar Fransa'ya ait olup da artık Fransa sınırları dışında

39. Simon Schaffer, "Newton on the Beach: The Information Order of *Principia Mathematica*", *History of Science*, 47 (2009), 243-276.

40. Slack, "Government and Information", 45-46; ve Adam Fox, "Printed Questionnaires, Research Networks and the Discovery of the British Isles 1550-1800", *The Historical Journal*, 53(3) (2010), 593-621.

kalan şehirleri ilhak ederken işte bu belgeleri kullanmıştı.[41] Belgelerin depolandığı ve gerektiğinde çıkarılıp kullanılabildiği arşivlerin devlet için hayati önem taşıdığı fark edilmeye başlamıştı.[42]

Emperyal genişleme yeni bilgi toplama ve değerlendirme yöntemleri geliştirmiş, denizaşırı ticaret şirketleri malların yanı sıra bilgi ticaretine de yönelik yapılar kurmaya başlamışlardı. Avrupa ticaretini besleyen küresel rotaların gelişmesi ve Amerika kıtalarının keşfi gibi gelişmeler sayesinde en gizlisinden en aşikârına kadar her türlü bilgi üretilmekteydi. Kraliyet İspanya'sının kozmografları matematik ve hümanizm alanlarındaki ilerlemeleri ve devletlerinin sır olarak saklanmasını istediği bilgileri sonuna kadar istihdam ediyorlardı. Batlamyus'un *Coğrafya*'sı gibi eserlerden de yararlanarak, İberya imparatorluklarının fethettiği topraklarda gelişmiş etnografik ve coğrafi incelemeler yapıyorlardı. Kozmografya Habsburg sömürge yönetiminin en önemli araçlarından biri hâline gelmiş, kozmografik projelere verilen destek II. Philip'in döneminde âdeta patlama yapmıştı.[43] İspanya Sarayı başlangıçta kozmografların Amerika kıtalarından elde ettikleri materyali kullanarak ürettiği harita ve raporları sıkı gözetim altında tutuyordu. 16. yüzyılda yaşanan Reform ve Habsburg karşıtı mücadeleler II. Philip'i kendi imparatorluğuna karşı kullanılabilecek her türlü bilgiyi tamamen

41. Jacob Soll, *The Information Master: Jean-Baptiste Colbert's Secret State Intelligence System*, (Ann Arbor, 2009).

42. Markus Friedrich, *Die Geburt des Archivs: Eine Wissensgeschichte*, (Münih, 2013); Randolph Head, "Knowing Like a State: The Transformation of Political Knowledge in Swiss Archives, 1450-1770", *Journal of Modern History*, 75(4) (2003), 745-782.

43. Bkz. Maria M. Portuondo, *Secret Science: Spanish Cosmography and the New World*, (Chicago, 2009); Klaus A. Vogel, "Cosmography", ed. Katharine Park ve Lorraine Daston, *The Cambridge History of Science: Vol. 3: Early Modern Science*, (Cambridge, 2008), 469-496.

gizlemeye sevketti. Ancak II. Philip'in, "örümcek ağı"nın merkezindeki bilgi akışını kontrol altında tutma çabalarına rağmen bilgiler ya sızıyor ya da Aztek *Codex Mendoza*'sında olduğu gibi denizde ele geçirilerek ilgili taraflara (bu olayda İngiliz Richard Hakluyt'a) satılıyordu.[44]

İspanyol seferlerinin aksine, İngiliz sömürge seferleri doğrudan imparatorun kontrolü altında değildi, ancak yazılan mektuplarla bireylere ve şirketlere izinler veriliyordu. Richard Hakluyt (1553-1616) İngiltere'nin ayakta kalabilmesi için imparatorluğa dönüşmesi gerektiği fikrini ortaya atan ilk isimdi. Hakluyt, İspanyol yayılmasını görmüş, Fransızların Kanada'daki keşif faaliyetlerini okumuş ve kendisini İngiltere'nin Amerika keşfine adamıştı. Son seyahat ve keşifler hakkında bilgi toplamış, yabancı dillerdeki yayınları çevirtmiş ve bu işten zevk alan veya çıkar sağlama peşinde koşanlar için coğrafi bilgiler paylaşmıştı.[45] Hakluyt'un kitapları İngilizler için vazgeçilmez bir rehber hâline gelmişti. Şirketler Hakluyt'un eserlerini çoğaltıp yurtdışına gitmeyi planlayan tüccarlara dağıtıyordu.[46]

---

44. Bkz. Cristina Borreguero Beltran, "Philip of Spain: The Spider's Web of News and Information", ed. Brendan Dooley, *The Dissemination of News and the Emergence of Contemporaneity in Early Modern Europe*, (Farnham, Surrey, 2010), 23-50. Richard Hakluyt (1553-1616) Fransa'da, Yeni Dünya hakkında materyal toplayan seyyah, yazar ve kozmografyacı Andre Thevet'den Codex Mendoza'yı satın almıştı. Bkz. P. T. Hajovsky, "Andre Thevet's 'true' Portrait of Moctezuma and Its European Legacy", *Word and Image*, 25(4) (2009), 335-352.

45. Bkz. Peter C. Mancall, *Hakluyt's Promise: An Elizabethan's Obsession for an English America*, (New Haven, 2007); David Armitage, *The Ideological Origins of the British Empire*, (Cambridge, 2000), 72-81. Aynı zamanda bkz. Nicholas Popper, *Walter Ralegh's History of the World and the Historical Culture of the Late Renaissance*, (Chicago, 2012).

46. Alison Games, *The Web of Empire: English Cosmopolitans in an Age of Expansion, 1560-1660*, (Oxford, 2008), 21.

Egzotik yerlerden söz eden seyyahlar arasında çeşitli tarikatlara mensup Katolik misyonerler de vardı. Güneybatı Asya'dan ve Çin'den Kanada ve Latin Amerika'ya kadar dünyanın her yerinde kiliseler kuran Cizvitler yabancı misyonlardan Roma'ya gönderilen yıllık raporlar konusunda özellikle titizlerdi. Son derece güvenilir olan bu raporlar hem tarikat içinde ve dışında dağıtılıyor hem de basılarak yayımlanıyordu.[47] 1632'den itibaren her yıl düzenli bir şekilde yayımlanan Yeni Fransa'daki Cizvit faaliyet raporları meraklı bir okuyucu grubuna sesleniyor, Aziz Ursula Tarikatı'nı kurmak uğruna Fransa'dan Quebec'e giden ve şehitlik hayalleri kuran Marie de l'Incarnation gibi kişilerin rüyalarını süslüyordu. 17. yüzyılın sonlarına doğru seyahatnameler Avrupa'da yok satmaya başlamıştı. Okuyucular bu seyahatnameler sayesinde dünyanın farklı yerlerindeki farklı inanç ve toplumsal geleneklerle tanışıyor, kendilerinden başka kültürlerin de var olduğunu keşfediyor ve bazen de "soylu vahşiler"e hayranlık besliyorlardı.[48]

Sömürgeci yayılmanın İberya dışındaki en büyük makineleri, kaynak toplayıp yüksek riskli seferlere çıkmayı göze alan zengin tüccarların kurduğu ticari şirketlerdi. Bu tür şirketlerin ilki olan ve I. Elizabeth'in 1600 yılında çıkardığı bir yasayla kurulan Doğu Hindistan Şirketi Güney Asya'daki ticaret limanlarını sınır ötesi üslere dönüştürmüştü. Şirket buralarda hükümet yerine geçiyor, kendi ticaret yollarını korumak adına rakip gemilere savaş açabiliyordu.[49] Hollanda Doğu Hindistan Şirketi (*Vereenigde*

47. Florence Hsia, *Sojourners in a Strange Land: Jesuits and their Scientific Missions in Late Imperial China*, (Chicago, 2009); Markus Friedrich, *Der lange Arm Roms? Globale Verwaltung und Kommunikation im Jesuitenorden 1540-1773*, (Frankfurt, 2011).

48. Anthony Pagden, *European Encounters wih the New World: from Renaissance to Romanticism*, (New Haven, 1993).

49. Philip J. Stern, *The Company-State. Corporate Sovereignty and the Early Modern Foundation of the British Empire in India*, (Oxford, 2011).

Oostindische Compagnie ya da VOC) Amsterdam'daki yönetici elitle yakın ilişkileri olan özel bir şirketti. Şirket gözünün kâr etmekten başka bir şey görmemesiyle ünlü olsa da Doğu Antiller'e gerçekleştirdiği düzenli yolculuklarda, (diğer Avrupa güçleri de dâhil olmak üzere) karada ve denizde karşılaştıkları halklar, yerler, bitkiler ve mallar hakkında da bilgi topluyordu.[50] Her şeyden önce VOC'nin faaliyet gösterdiği yerlerden memleketlerine fiyat ve mal bilgisi getiriliyordu. Ayrıca diplomatik kaynaklardan ve gizlilik konusunda çok özenli olmayan kurumlardan elde edilen gizli ve açık bilgiler –zaten Baltık'tan Renanya koridoruna kadar uzanan ticaret rotalarının merkezinde bulunan– Amsterdam'ı çok önemli bir bilgi merkezine dönüştürüyordu. Bilgi ya yüz yüze ya da özellikle dünyanın ilk borsalarından biri olan Amsterdam Borsası'nda bilgi alışverişi yapan *brokerlar* aracılığıyla paylaşılıyordu. Bazı bilgilerse gazeteler veya tüccar broşürleriyle el değiştiriyordu. VOC ayrıca geleceğe dair fiyat ve talep tahminleri yaparken, zengin kayıt arşivinden yararlanıyordu. Bu bilgi birikimi Şirket'in kapalı toplantılarının dışına da taşıyordu. VOC 18. yüzyılda gerileme dönemine girse de bilgi kayıt ve toplama teknikleri kapitalizmin en önemli unsurlarından biri olmaya devam etti.[51]

---

50. Ed. Siegfried Huigen, Jan L. Jong ve Elmer Kolfin, *The Dutch Trading Companies As Knowledge Networks*, (Leiden, 2010), örneğin, 8; Harold J. Cook, *Matters of Exchange: Commerce, Medicine, and Science in the Dutch Golden Age*, (New Haven, 2007). Yeni Dünya hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Walter Mignolo, *The Darker Side of the Renaissance: Literacy, Territoriality, and Colonization* (Ann Arbor, 2003) ve Joyce E. Chaplin, *Subject Matter: Technology, the Body, and Science on the Anglo-American Frontier, 1500-1676*, (Cambridge, MA, 2001).

51. İş dünyası hakkında klasik sayılabilecek bir araştırma, Woodruff D. Smith, "The Function of Commercial Centers in the Modernization of European Capitalism: Amsterdam as an Information Exchange in the Seventeenth Century", *The Journal of Economic History*, 44(4) (1984), 985-1005.

Erken modern Avrupa'da ticaret, yönetim ve imparatorluk inşa sürecindeki bu gelişmeler kadar okuryazarlığın artışı açısından da çok önemli olan bir diğer unsur, haberlerin yayılma hızının artması, çeşitlenmesi ve coğrafi erişim alanının genişlemesiydi. Son olaylar hakkında güvenilir ve yeni (*new*) haber (ya da "*news*") almak ticari, askeri ve siyasi karar mekanizması açısından büyük önem taşıyordu. Ortaçağ'da ya kulaktan kulağa ya da mektupla iletilen haberlerin hızlı ve doğru olması gerekiyordu, ancak çok az kişi bunun bedelini karşılayabiliyordu.[52] Matbaa ve gelişmiş ulaşım hatları erken modern dönemde haber patlamasına yol açtı. Bu gelişme sonunda ortaya farklı haber toplama ve yayma biçimleri ve yeni tip iş imkânları çıktı. Bu yeni iletişim şekli özellikle 18. yüzyılda iletişim alanında yeni siyasal ve toplumsal tartışmaları tetikledi.[53]

Erken modern dönemin başlarında haberlerin dolaşımı ağırlıkla sözlü biçimde gerçekleşiyordu.[54] Hükümdarların fermanları yetkili tellallar tarafından duyuruluyordu. Bu uygulama erken modern dönem boyunca da devam etti. Krallar haberleri yaymak için, yeni bir varisin doğuşu nedeniyle düzenlenen toplu

52. C. A. J. Armstrong, "Some Examples of the Distribution and Speed of News in England at the Time of the Wars of the Roses", ed. R. W. Hunt, W. A. Pantin ve R. W. Southern, *Studies in Medieval History: Presented to Frederick Maurice Powicke*, (Oxford, 1948), 429-454.

53. Bu konuyla ilgili literatür oldukça geniştir; bkz. özellikle Andrew Pettegree, *The Invention of News: How the World Came to Know about Itself*, (New Haven, 2014) ve ed. Brendan Dooley, *The Dissemination of News and the Emergence of Contemporaneity in Early Modern Europe*, (Farnham, Surrey, 2010).

54. Bkz. örneğin, Rosa Salzburg ve Massimo Rospocher, "Street Singers in Italian Renaissance Urban Culture and Communication", *Cultural & Social History*, 9(1) (2012), 9-26; daha genel olarak, bkz. Adam Fox, *Oral and Literate Culture in England, 1500-1700* (Oxford, 2000).

şükran ayinleri gibi ritüellerden de yararlanmaktaydı. Örneğin XIV. Louis askeri zaferlerini duyurmak için Te Deum ayinleri düzenliyordu.[55] Ancak sözlü biçimde veya törensel uygulamalarla iletilen haberlerin yerini zaman içinde el yazısıyla ve tacirler, devletler ve ucuz maliyetli baskıdan büyük kârlar elde etmeye çalışan matbaacılar tarafından basılı olarak üretilen haberler aldı. "Haber" deyince buna yalan haberlerle dezenformasyon amaçlı haberler de dâhildi. Örneğin ekonomik krizin altında, lale çılgınlığının yol açtığı aşırı şişirilmiş fiyatların yattığı şeklindeki haberlerin gerçeklikle hiçbir ilgisi yoktu. Ayrıca hükümdarların veya kurumların yaydığı haberler daha çok propagandadan ibaretti.[56]

Tacirlerin yatırımlarına bilgi yön veriyordu. 15. yüzyılın başlarında yaşayan Venedikli tarihçi ve tacir Antonio Morosini (1365-1434), başta İskenderiye olmak üzere Akdeniz'de iş yaptığı tüccarlarla bilgi alışverişinde bulunurdu. Haberler iletir ve karşılığında haberler alırdı. Nitekim tarih çalışmalarının önemli bir bölümü bu haberlere dayanmaktaydı. Morosini'nin çağdaşı olan Pratolu tüccar Francesco Datini (1335-1410), Avrupa'nın çeşitli yerlerindeki kaynaklarından 150.000'in üzerinde mektup almıştı. Tacirler yaygın mektuplaşma ağları kurmuştu. Özellikle erken modern dönemin istikrarsızlıklarla dolu olan ilk zamanlarında devletler gibi iş dünyası da bu haberler sayesinde rekabet güçlerini koruyorlardı. Rakiplerinden bir adım önde olmanın en iyi yolu en kısa zamanda güvenilir haber alabilmekti.[57]

---

55. Michele Fogel, *Les ceremonies de l'information dans la France du XVIe au milieu du XVIIIe siécle*, (Paris, 1989).

56. Anne Goldgar, *Tulipmania: Money, Honor and Knowledge in the Dutch Golden Age*, (Chicago, 2007).

57. Georg Christ, "A Newsletter in 1419? Antonio Morosini's Chronicle in the Light of Commercial Correspondence Between Venice and Alexandria", *Mediterranean Historical Review*, 20(1) (2005), 35-66; Mario Infelise, "News Networks Between Italy and Europe", Dooley, *The Dissemination of News*, 51-67.

Ticari mektuplaşma ağlarının yaygınlaşmasıyla birlikte devletler iç ilişkilerini düzenlemek ve yurtdışından enformasyon toplamak için yeni yöntemler geliştirdiler. Ortaçağ'da devlet egemenliği fikri nispeten muğlaktı. Ayrıca hükümdarlar arasındaki ilişkilerde protokol yoktu; ilişkiler genelde sembolik ritüeller üzerinden yürütülürdü. Rönesans döneminde gelişen erken modern diplomasiyle birlikte uluslararası ilişkilerde yeni yöntemler ortaya çıktı.[58] Papanın 1309'da Avignon'a kaçmasından sonra İtalyan Yarımadası'nda baş gösteren iktidar boşluğu İtalyan devletleri arasında şiddetli bir askeri rekabete yol açtı. Bu dönemde ayakta kalabilmek çoğu zaman "müttefiklerin" ve tabii düşmanın planlarını bilmeye bağlıydı. Rönesans İtalya'sının şehir devletleri özel mesajlar iletmek için gönderilen ortaçağ elçilerine bel bağlamak yerine, devleti yurtdışında daimi olarak temsil eden profesyonel elçiler atamaya başladılar. Elçilerin başlıca görevi sürekli bilgi akışı sağlamaktı. Elçiler daha fazla bilgi toplayabilmek için –casuslarla, tüccarlarla ve üst düzey soylularla– özel ilişkiler kurarlardı. Siyasi konularda düzenli, güncel ve hatta günlük bilgi toplayarak, devletlerinin iç ve dış çıkarlarını korumak için ihtiyaç duyduğu enformasyonu sağlarlardı.

Elçiler ayrıca dış güçlerle kurulan ilişkileri yönetebilmek için de gerekliydi. Bu konuda belki de en iyi bilinen örnek Osmanlı İmparatorluğu'ndan raporlar gönderen ilk Venedik elçileriydi. Venedik 1454 yılından itibaren İstanbul'da daimî bir elçi yani *balyos* bulundurmaya başlamıştı. *Balyoslar* Osmanlı payitahtında kurdukları geniş muhbir ağı sayesinde diğer konsolosluklardan, burada yaşayan Avrupalılardan, (dragoman denilen) tercümanlardan ve Osmanlı tebaasından bilgi toplarlardı. Venedik'e dönüşte, daha önce gönderdikleri düzenli raporları derle-

58. Bkz. Garrett Mattingly, *Renaissance Diplomacy*, (New York, 1988 [ilk baskı yılı 1955]) ve ed. Daniela Frigo, *Politics and Diplomacy in Early Modern Italy: The Structure of Diplomatic Practice, 1450-1800*, (Cambridge, 2000).

yip, *relazioni* adı verilen özet niteliğinde bir notla birlikte dağıtırlardı.[59] Enformasyon toplama işi 15. yüzyıldan itibaren elçilerin rutin görevlerinden biri hâline geldi. Cenevizli bir yazar "elçilerin ve özellikle de yabancı ülkelerde yaşayan vatandaşların başlıca görevinin, hükümdarların planları ve sırları hakkında casusluk yapmak olduğunu" söylüyordu. Roma'da görevli bir Venedikli diplomat sadece on iki ay gibi bir süre içinde uzunlu kısalı tam 400 rapor göndermişti.[60] Devletler bu bilgi akışını düzene sokmak için arşiv sistemleri geliştirmek ve bürokrasilerini genişletmek zorunda kalmışlardı.[61] İtalyan tarzı diplomasi erken modern dönemde bütün Avrupa'da standart hâline geldi. 16. yüzyılda hemen hemen bütün devletler çıkarlarını korumak için casuslardan ve elçilerden yararlanıyordu.[62] Diplomatik bilgilerin gizli tutulması gerekiyordu (hatta bu amaçla zaman zaman şifreleme yöntemi kullanılıyordu), ama buna rağmen bilgi sızabiliyor veya bilgi toplama ve casustan casusa aktarma sürecinde değişikliğe uğrayabiliyordu. Oligarşik bir senato tarafından yönetilen Vene-

---

59. Bkz. Donald E. Queller, "The Development of the Ambassadorial Relazioni", ed. J. R. Hale, *Renaissance Venice,* (Londra, 1974); ve Eric Dursteler, "The Bailo in Constantinople: Crisis and Career in Venice's Early Modern Diplomatic Corps", *Mediternanean Historical Review,* 16(2) (2001), 1-30. Osmanlılarla ilişkiler konusunda bkz. Mattingly, Renaissance Diplomacy; Daniel Goffman, "Negotiating with the Renaissance State: the Ottoman Empire and the New Diplomacy", ed. Virginia Aksa ve Daniel Goffman, *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire,* (Cambridge, 2007), 61-74; ve E. Natalie Rothman, "Interpreting Dragomans: Boundaries and Crossings in the Early Modern Mediterranean", *Comparative Studies in Society and History,* 51(4) (Ekim 2009), 771-800.

60. Mattingly, *Renaissance Diplomacy,* 96; Andrea Spinola, alıntının yapıldığı yer Dursteler, "Bailo", 3.

61. Paul Dover, "Deciphering the Diplomatic Archives of Fifteenth-Century Italy", *Archival Science,* 7(4) (2007), 297-316; Filippo de Vivo, "Ordering the Archive in Early Modern Venice 1400 to 1650", *Archival Science,* 10(3) (2010), 231-248.

62. Ayrıntılı diplomatik kaynak için bkz. Robyn Adams ve Rosanna Cox, *Diplomacy and Early Modern Culture,* (Houndsmills, 2011).

dik devleti eline ulaşan bilgiyi gizli tutma konusunda son derece özenli davransa da içerdeki bazı siyasi çevreler kendi siyasal çıkarları doğrultusunda bu bilgileri yönetici elite ve hatta zaman zaman doğrudan sıradan halka sızdırabiliyordu.[63]

Diplomatik mektuplar ve raporlar elle yazılıyordu. Aynı şekilde ilk haber kâğıtları yani *avvisiler* de el yazısıyla hazırlanıyordu. *Avvisiler* aslında haberler, diplomatik raporlar ve dedikodular içeren kişisel mektupların çoğaltılmış biçimleriydi. Bunlar İtalyan Yarımadası'ndaki siyasi ve ticari bilgi ağları içinde çoğaltılıp dağıtılıyordu. Bu tür ilk kez 15. yüzyılda ortaya çıkmış ve nihayet bütün Avrupa'ya yayılmıştı. Floransalı tüccar Benedetto Dei (1418-1492) para karşılığı piyasadan haber veren bültenleri dağıtan ilk girişimcilerden biriydi. Dei uzun süre Avrupa ve Kuzey Afrika'da dolaştıktan sonra buralarda temas kurduğu kişilere küçük bir abonelik ücreti karşılığında haberler göndermeye başlamıştı. Haberler kısa kısa yazılıyor ve aşağıdaki 1478 tarihli örnekte olduğu gibi genel okuyucuya hitap edecek şekilde hazırlanıyordu:

> *Cenova'dan haberlerim var. Cenova Doçu Batistino'ya şövalye unvanı verdi ve Adorini ve Raonesileri [ailelerini] buradan gönderdi ...*
>
> *Lyon'dan haberlerim var. Ticaret fuarı çok iyi geçti; bol miktarda tekstil ürünü satıldı ve tabii bol para kazanıldı ...*
>
> *Fransa'dan haberlerim var. Dokuz elçi her taraf adına barış yapmak üzere 200 atla İtalya'ya doğru yola çıktı.*[64]

---

63. Filippo de Vivo, *Information and Communication in Venice. Rethinking Early Modern Politics*, (Oxford, 2007). Temsilcilerin artması konusunda bkz. Hans Cools, Marika Keblusek ve Badeluch Noldus, *Your Humble Servant: Agent in Early Modern Europe* (Hulversum, 2006).

64. Alıntının yapıldığı yer, Mario Infelise, "From Merchants' Letters to Handwritten Political Avvisi", ed. Francisco Bethencourt ve Florike Edmond, *Cultural Exchange in Early Modern Europe, vol 4, Correspondence and Cultural Exchange in Europe, 1400-1700*, (Cambridgde, 2007), 33-53, 39.

Dei'nin abonelik usulüyle dağıttığı ilk el yazması bülten tam da – Eğriboz Adası'nın Türkler tarafından alındığını haber veren– ilk basılı bültenle aynı zamana denk gelmişti.

Adalar Denizi'ndeki Eğriboz Adası Türklere aylarca direndikten sonra Venedik gemilerinden oluşan bir filonun gözleri önünde fethedilmişti. Türk askerleri şehre girdikten sonra 15 yaşın üzerindeki bütün erkekleri öldürmüştü.* Eğriboz'daki kıyım İtalya ve Avrupa'yı şok etmiş, Osmanlı istilası korkusu kâbusa dönüşmüştü. Olay yarımadada ilk olarak mektuplar ve sözlü ağlarla yayılmıştı. Olayla ilgili olarak 1472'de yerel dilde ve cilalanmış hümanist bir Latinceyle yazılmış en az on iki basılı bülten gönderilmişti. Eğriboz'un fethi toplumun en altındakinden en üsttekilere kadar herkesi hayret içinde bırakmış, dil ve edebi türlerin sınırlarını aşan tepkilere yol açmış ve İtalyan hümanizminin, diplomasinin ve kitap yayıncılığının iç içe girmiş dünyalarını üretken biçimde harekete geçirmişti. Bu tepkilere neden olan ya da onları kolaylaştıran şey matbaa değildi. El yazısıyla yayılan iyi oturmuş bilgi ağları bu ilk basılı el ilanlarının dolaşımı için elverişli bir ortam oluşturmuştu.[65] Eğriboz'la ilgili el ilanlarının amacı cahil bir halka olaylar hakkında yeni bilgi aktarmak değildi. Bu ilanlar daha çok tartışma yazılarıyla doluydu. Bu yazılardan bazı-

* Bu konu hakkında Machiel Kiel, "Eğriboz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 10, 1994, s. 491-493: "Şehir uzun bir muhasaradan ve şiddetli sokak çatışmalarından sonra ele geçirildi. Savaş esnasında ve sonrasında 5000 kişinin öldürüldüğü ve 2500 kişinin de İstanbul'a sürülerek yerleştirildiği belirtilir. Âşıkpaşazâde, Neşrî, Dursun Bey ve Kemalpaşazâde gibi Osmanlı müelliflerinin eserlerinde şiddetli çatışmalardan, garnizonun yok edilişinden, kiliselerin camiye çevrilişinden ve hayatta kalan sivillerin (İbn Kemal'e göre 15.000, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, VII, 291) sürgüne gönderilişinden bahsedilir. 15 yaşın üstündeki bütün erkeklerin öldürüldüğüne dair bir delil yoktur." –ed. n.

65. Margaret Meserve, "News from Negroponte: Politics, Popular Opinion, and Information Exchange in the First Decade of the Italian Press", *Renaissance Quarterly*, 59(2) (2006), 440-480.

ları bir haçlı seferine destek toplamaya çalışırken, bazıları da şehri kaybedenleri suçlayıp olayı unutturmamayı amaçlıyordu. Broşürler, düzenli bir program içinde dağıtılan *avvisilerden* farklı olarak, önemli olaylara veya basılı malzeme için pazar oluşturan yerlerdeki anlaşmazlıklara tepki amacıyla üretiliyordu.

Basılı haber üretimini ayakta tutan koşullar bazen kısa ömürlü olabiliyordu. Örneğin, Fransa Kralı I. Francis ile Habsburg İmparatoru V. Karl savaşa tutuşunca, Normandiya'daki liman şehri Rouen 1536'dan sonra kısa bir süre için bir "haber topluluğu"na dönüşmüştü. Jean L'Homme adlı, daha önce adı duyulmamış bir yayıncı son diplomatik ve siyasi haberlerden oluşan broşürler basmaya başlamıştı. L'Homme 1538 ile 1544 yılları arasında en az kırk haber broşürü basmıştı. Görünüşe göre broşürler resmî onaydan geçiyordu, zira bunlar Fransa'nın zaferlerini göklere çıkaran haberlerle doluydu. Buna karşılık Fransa'nın aleyhine olan haberlerden hiç bahsedilmiyordu. 1544'te savaşın bitmesiyle beraber broşürler de durdu ve Jean L'Homme ve matbaası ortadan kayboluverdi. Birçok ucuz baskı ürünü gibi bu broşürler de kaybolup gitti.[66] Broşürler genelde incir çekirdeğini doldurmayan haberlerle dolu olmalarına ve ciddi haberlerin çoğu da sadece diplomatları, tüccarları ve devleti ilgilendirmesine rağmen, geniş bir okuyucu kitlesine ulaştıkları için çok önemliydi. Broşürlerin nispeten ucuz yani genelde bir işçinin günlük yevmiyesine denk olması, en azından teorik olarak birçok okuyucuya ulaşabileceği anlamına gelmekteydi. Broşürler genelde şehir içinde veya dışında dolaşan gezgin işportacılar tarafından, diğer malzemelerin yanında satılmaktaydı. İlk ve kuşkusuz en ünlü broşür polemikçisi 1520'li yıllarda birkaç yıl içinde yüzlerce broşür

66. Andrew Pettegree, "A Provincial News Community in Sixteenth-Century Europe", ed. Judith Pollmann ve Andrew Spicer, *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands*, (Leiden, 2007), 33-48.

basan Martin Luther'di. Robert Scribner ve başkalarının da dediği gibi, broşürler görüntüleri sayesinde okuryazar azınlıktan çok daha geniş bir kitleye ulaşabiliyordu.[67] Ayrıca broşürler yüksek sesle de okunabiliyor ve böylece okuma yazma bilmeyenlere de seslenebiliyordu. Luther'in (ve buna karşılık veren Katoliklerin) broşürlerinin başarısı bu türün kolay pazarlanabildiğini göstermişti. Dolayısıyla dini çekişmeler bitince matbaacılar kuyruklu yıldızlar, canavar doğuran kadınlar, kan ve hançer yağmurları gibi olağanüstü olaylardan bahseden ve okuyucuyu tanrının gazabına karşı uyaran broşürler basmaya başlamışlardı.[68] Siyasi kargaşa dönemlerinde bir de broşür savaşları çıkıyordu. Örneğin 1590'larda (Katolik Birliği'nin hâkimiyetindeki) Paris'te, 17. yüzyıldaki niabet döneminde (1610-1614 ve 1648-1653 Fronde İsyanı) ve 1606-1607 Venedik'indeki *enterdi* uygulamaları ve özellikle de İngiltere'deki İç Savaş sırasında bir de broşür savaşları yaşanmıştı.

17. yüzyılın başlarında birçok Batı Avrupa şehrinde düzensiz olarak basılan haber bültenleri gündelik hayatın bir parçası hâline geldi.[69] Almanya'da posta hizmeti veren girişimciler önemli diplomatik olaylar hakkında bilgi veren, İtalya'daki el yazması bültenlere benzer, el yazılı ve basılı bültenler basmaya başladı. Bu sürecin sonunda ortaya Johann Carolus tarafından Strasburg'da basılan ilk düzenli "gazete" çıktı. Carolus işe aboneler için haftalık *avvisi* dağıtarak başladı. 1605'te "hayli yüksek ve kazık denecek bir fiyata" bir baskı makinesi satın alarak *avvisi*sini daha hızlı ve daha ucuza çoğaltmaya başladı.[70] Böylece ilk gazete

67. Mark Edwards, *Printing Propaganda, and Martin Luther,* (Berkeley, 1994); ve Robert W. Scribner, *For the Sake of the Simple Folk,* (New York, 1981).

68. Andrew Pettegree, *The Book in the Renaissance* ,(New Haven, 2010), böl. 7.

69. Bu gözlemlerle ilgili özet bir bilgi için bkz. McCusker, "The Demise of Distance".

70. Johannes Weber, "Straβourg, 1605. The Origins of the Newspaper in Europe", *German History*, 24(3) (2006), 387-412, 391-392.

siyasi gelişmelerin kısa bir zaman içinde toplumun büyük bir bölümünü etkileyeceği bir dönemde el yazısıyla çoğaltılan bir bültenden doğmuş oldu. Entelektüellerin haber üretiminde ya çok az payı vardı ya da hiç yoktu. Sekiz sayfalık bir broşür şeklinde basılan gazetede fikir ve düşünce yazıları yoktu, sadece okuyucuya güncel haberler aktarılıyordu. Haberler genelde arka plan açıklaması bulunmayan, ama yerel iktidar sahiplerini pohpohlamaktan geri durmayan kısa metinlerden ibaretti. Almanca konuşulan bölgenin parçalı yapısından dolayı 17. yüzyılda burada yüzlerce gazete basılıyordu.[71]

Bunun ardından, 1618'de Hollanda'da gazeteler yayımlanmaya başladı. Jean van Hilten'in *Cuarante*'si iki sütundan oluşan tek sayfalık bir gazeteydi. Gazete 1620'den itibaren önlü arkalı bir yaprak hâlinde çıkmaya başladı. Yakınlarda yani İspanya hâkimiyetindeki Antwerp'te yaşayan Abraham Verhoeven hayli üretkendi. Verhoeven'in çıkardığı *Nieuwe Tijdinghen* adlı gazetenin resimli bir ön sayfası vardı ve haftada üç kez basılıyordu. Ancak gazete 1620'den 1629'a kadar çıkabildi. Hollanda'nın birçok ticaret yolu üzerinde kavşak noktası olmasından dolayı Hollanda gazeteleri Alman gazetelerinden daha fazla satıyordu. Örneğin 1665'te Hollanda gazeteleri Moskova'da Çar için düzenli olarak tercüme ediliyordu.[72] Amsterdam'da ve diğer Hollanda şehirlerinde, bu ülkede yaşayan veya çeşitli yerlere dağılmış olan, Fransız Birlikçiler ve Katolik Reformcular, İç Savaş İngiltere'sindeki Anglikan kralcılar, İngiliz, İrlandalı ve İskoç Katolikler gibi çeşitli

71. Johannes Weber, "The Early German Newspaper – A Medium of Contemporaneity", Dooley, *The Dissemination of News*, 69-79; Pettegree, *Invention of News*, 182-187.
72. Bkz. Craig Harline, *Pamphlets, Printing, and Political Culture in the Early Dutch Republic*, (Dordrecht, 1987). Moskova'daki Hollanda haberleri için bkz. Ingrid Maier, "Zeventiende-eeuwse Nederlandse couranten yertaald voor de tsar", *Tijdschrift voor Mediageschiendenis*, 1 (2009), 27-49.

sürgün topluluklara yönelik gazeteler de çıkarılmaktaydı.[73] Hollanda Cumhuriyeti'nde yayın sonrası sansür mekanizması olsa da bu sansür gevşek bir şekilde ve ağırlıkla yerel siyasi haberlerde uygulanıyordu.[74]

Hollanda dilinde yayımlanan *corant*olar 1620'de İngilizceye çevrilerek İngiltere pazarına girince, İngiliz otoriteler *Corante*'yi, yani *İtalya, Almanya, İspanya ve Fransa'dan haberler*'i yayımlayan Nathaniel Butter ile Nicholas Bourne'ye 1620'de broşür şeklinde haftalık haber kitabı yayımlama izni verdiler. İzin kitap yayımlanmadan önce onay alma ve yerel olaylardan bahsetmeme kaydıyla verilmişti.[75] Fransa'da 1613 yılından itibaren *Le Mercure français* adlı hacimli bir kraliyet yayını çıkmaya başlamıştı. 1631'te Paris'te Théopraste Renaudot tarafından çıkarılan *Gazette*, Saray'dan yayın izni alan ilk haftalık gazete olmuştu. Bu gazetenin eyalet baskıları da vardı, ama içerik ağırlıkla dış haberlerden oluşuyordu. Renaudot 1631'de *Gazette* yıllığı çıkardı. Başında bir içindekiler bölümü olmamakla birlikte, yıl içinde çıkarılan gazetelerden yapılan seçmelerden oluşan yıllığın önsözünde Renaudot bu bilgilerin neden önemli olduğunu şu sözlerle anlatıyordu: "Tüccar artık kuşatma altında veya yerle bir olmuş bir şehirde iş peşinde koşmayacak, askerler de savaş olmayan ülkelerde iş aramak zorunda kalmayacak".[76] Bu ve diğer monarşilerde ilk gazeteler kraliyetin sıkı denetimi altındaydı ve yerel siyasetten bahsetmek yasaktı.

---

73. Paul Arblaster, *From Ghent to Aix, How They Brought the News in the Habsburg Netherlands 1550-1700*, (Leiden, 2014), 266.

74. Joris van Eijnatten, "Between Practice and Principle: Dutch Ideas on Censorship and Press Freedom, 1579-1795", *Redescriptions: Yearbook of Political Thought and Conceptual History*, 8(2004), 1-29, 8.

75. Pettegree, *Invention of News*, 195.

76. Theophraste Renaudot, Recueil des Gazettes de l'annee 1631 (Paris, 1632), önsöz, s. 5 (Gallica, 7.2.14 <ftp://ftp.bnf.fr/010/N0106358_PDF_1_-1DM.pdf>).

Kraliyet otoritesi İngiliz İç Savaşı sırasında kırıldı ve yerel haberleri partizan bir bakış açısıyla yansıtan gazetelerin önü açıldı. İlk olarak 1641 Kasım'ında haftalık olarak yayımlanan haber kitapları sekiz sayfadan oluşuyor ve yerel haberlere ağırlık veriyordu. Başlangıçta parlamento haberlerine yer veriliyor, yapılan konuşmalar çoğu zaman aynen aktarılıyordu. Ama gazeteler çok geçmeden "edebi ve siyasal hiziplerin sert ve saldırgan aletleri"ne dönüştüler.[77] Ancak parlamento 1649'ta dizginleri yeniden ele aldı ve gazetelere sınırlama getirdi. Marchamont Nedham tarafından yayımlanan *Mercurius Politicus* 1650'li yıllardaki en önemli yerli ve yabancı haber kaynağıydı, ancak hükümet gözetiminde yayınlanıyordu. *Mercurius Politicus* "gazetelerin azalıp daha da tutuculaştığı" Restorasyon döneminde kapandı.[78] (Daha sonra *London Gazette* adını alacak olan) *Oxford Gazette* 1666'da 300 yıl sürecek olan yayın hayatına başladı. Gazete başlangıçta arkalı önlü basılmış yarım bir yapraktan ibaretti. Kraliyet izniyle yayımlanmaya başlamıştı, ancak Lisans Yasası'ndaki sıkıntılar nedeniyle 1679 ile 1685 yılları arasında yayınına ara verdi ve 1695'ten itibaren aralıksız yayın yaptı. 1695'te çıkarılan gazeteler arasında Whiglerin *Flying Post* ve Torylerin *Post Boy* adlı gazeteleri de vardı. Adlarından da anlaşılacağı üzere bu gazeteler Londra dışında da satılıyordu.[79] İlk günlük gazete olan *Daily Courant* 1703'te Londra'da yayımlanmaya başladı. Aşağı yukarı aynı tarihlerde başkent dışında (örneğin 1701'de *Norwich Post* ve 1702'de *Bristol*

77. Joad Raymond, *The Invention of the Newspaper. English Newsbooks 1641-49*, (Oxford, 1996), 13-15.

78. Pettegree, *Invention of News*, 245 ve 1 peniye mektup taşıyan posta konusunda, bkz., 243-244.

79. G. A. Cranfield, *The Development of the Provincial Newspaper 1700-1760* (Westport, CT, 1962), 13; ed. Hugh Amory ve David Hall, *A History of the Book in America, vl. 5: The Colonial Book in the Atlantic World*, (Chapel Hill, 2007), böl. 8-10.

Post-Boy, ancak bu gazetelerin ilk sayıları günümüze ulaşamadı) ve Amerikan kolonilerinde de (*Boston News-Letter*, 1704) ilk gazeteler yayımlandı.[80]

1712'ye gelindiğinde İngiltere'de gazete piyasası o kadar gelişmişti ki, gazetelerden sayfa başına yarım peni damga vergisi alınmasını ve gazetelerin damgalı kâğıtlara basılmasını öngören Damga Yasası bile gazeteleri durduramadı. Bu yasanın amacı hem yeni bir gelir kaynağı yaratmak hem de gazeteleri toplumun en alt kesimlerine ulaşamayacak kadar pahalı hâle getirmekti. Her biri bir partinin kontrolünde olan gazeteler birbiriyle sürekli çekişme hâlindeydi. İlanlar gazeteler için önemli bir gelir kaynağı olmakla beraber (ki Damga Yasası'yla ilanlardan da vergi alınıyordu) gazetecilerin maaşları genelde destekledikleri siyasi partiler veya partili bir isim tarafından ödeniyordu. Örneğin 1740'lı yıllarda Walpole hükümetinin tam beş gazetesi vardı; 1792'deyse hükümet "basının yarısını satın almıştı".[81] Gazete tekelleri Avrupa'nın diğer ülkelerinde daha yaygındı. Bu da siyasi yorumculuğu zorlaştırıyordu. Bu yüzden birçok yerde gazeteler sadece yabancı haberlere ağırlık veriyor, yerel yöneticileri kızdıracak şeylerden uzak duruyorlardı. Dolayısıyla siyasi tartışmalar (o da mümkünse) genelde broşürler ve aylık veya haftalık siyasi yorum dergileri üzerinden yürütülüyordu.[82] Basılı gazeteler üzerindeki bu tip kısıtlamalar nedeniyle (hem geleneksel hem de daha hızlı

---

80. Pettegree, *Invention of News*, 247-248, 268, 306, 368.

81. Pettegree, *Invention of News*, 284. Fransız dergileriyle ilgili bir kaynakça için bkz. ed. Jean Sgard, *Dictionnaire de la presse: I, Dictionnaire des journaux, 1600-1789*, 2 cilt. (Paris, 1991), online versiyonu <http://c18.net/dp/index.php>.

82. Bkz. Alex W. Barber, "It is Not Easy What to Say of our Condition, Much Less to Write It": The Continued Importance of Scribal News in the Early 18th Century", *Parliamentary History*, 32(2) (2013), 293-316; Brendan Dooley, "De bone main: les pourvoyeurs de nouvelles a Rome au XVIIe siécle," *Annales*, 54(6) (1999), 1317-1344; Robert Darnton, "Ar Early Information Society", 4-9.

bir iletişim aracı olan) el yazısıyla çoğaltılmış haber bültenleri, basının (Fransa ve Roma'da olduğu gibi çok, İngiltere'de olduğu gibi nispeten daha az) sıkı denetim altında tutulduğu bir ortamda hâlâ hem haber hem yorum açısından daha özgür bir zemin sunuyordu.[83] El yazısıyla çoğaltılan bültenler ayrıca iyi bir dezenformasyon aracı işlevi görüyordu. Örneğin I. Karl'ın yönetimde reforma hazırlandığı şeklindeki yalan haberler bu amaca hizmet ediyordu.[84] Tabii gerek basılı gerekse el yazması gazetelerin, her türlü haber ve dedikodunun evden pazaryerine, kahvehaneden salonlara doğru kulaktan kulağa yayılmasını da teşvik ettiği bir vakıaydı.

Gazeteyi kamusal alan yaratarak *ancien regime*'den kurtuluşu sağlayan bir araç olarak gören tarihçiler (örneğin Jürgen Habermas bunlardan biridir) olduğu gibi, aksine, iktidarın haber üzerindeki kontrolüne dikkat çeken tarihçiler de bulunmaktadır. Bazı tarihçilerse gazetenin yeni zaman ve mekân kavramları yarattığını, Avrupa kıtasını küçülttüğünü ve gazeteler sayesinde aynı olayın farklı yerlerde eş zamanlı bir şekilde deneyimlenebildiğini düşünmektedir.[85] Avrupa'da iş dünyasının genişlemesi ve yer yüzünün hem doğusunda ve hem de batısında emperyal çıkarların artmasıyla birlikte Avrupa'nın bilgi ve haber ağları dünyanın geri kalanını da içine almaya başladı. Avrupa bilgi

---

83. Noah Millstone, "Evil Counsel: The Propositions to Bridle the Impertinency of Parliament and the Critique of Caroline Government in the Late 1620b", *The Journal of British Studies*, 50(4) (2011), 813-839.

84. Daniel Woolf, "News in Early Modern England", içinde Dooley, ed., *The Dissemination of News*, 80–118 ve 82–86.

85. Seven Trakulhun, "Das Ende der Ming-Dynastie in China (1664). Eine 'groβe Revolution' und ihre mediale Gestaltung in Europa", ed. Sven Grammp, *Revolutionsmedien, Medienrevolution*, (Konstanz, 2008), 475-508; aynı zamanda Edwin J. Van Kley, "News from China; Seventeenth-Century European Notices of the Manchu Conquest", *The Journal of Modern History*, 45(4) (1973), 561-583.

ağının ulaştığı boyutları en iyi anlatan olaylardan biri Çin'deki Ming-Çing hanedan çatışmasıyla ilgili haberlerdi. 1644'te Pekin'in düşüşü ve ardından Mançuların eski Ming topraklarında iktidarı ele geçirmesi küresel ölçekte bir sarsıntı oluşturmuş ve bu durum medyaya da yansımıştı. Sven Trakulhun bu olayı Avrupa'daki "medya devrimi"nde bir dönüm noktası olarak nitelemişti.[86] Nagasaki, Formoza ve Batavya'daki Hollandalılar, Pekin'in 1644'te yağmalanmasını neredeyse anında öğrenmişler ve Amsterdam'daki On Yediler Konseyi'ni bilgilendirmişlerdi. Cizvitler fethin yarattığı insanlık dramının tam ortasında kalmışlar ve etraflarında yaşanan tarihe doğrudan tanıklık etmişlerdi. 1647'de İngiliz gazetesi *Moderate Intelligencer*'da yayımlanan "Çin artık harabeye dönmüş Almanya gibi oldu. Dünya üzerinde böyle bir şeyin meydana geldiğini hayal bile etmek imkânsız. Savaş denilen şeyin berbat meyvesi işte budur ..." şeklindeki haberle birlikte olayı bütün Avrupa öğrenmişti.[87] Çok geçmeden bunu yeni haberler izledi, ama hiçbiri ilk kez 1654'te Antwerp'te basılan ve ardından birçok Avrupa dilinde yirmiden fazla baskı yapan Martino Martini S. J.'nin *De bello tartarico historia*'sı kadar büyük etki yaratmadı. Ming *rejimi*nin çöküşü edebiyatta da popüler konulardan biri hâline geldi ve bazı Alman romanslarıyla Hollanda ve İngiliz oyunlarına konu oldu. Bu savaş ve hem ticaret hem de Çinlilerin kaderi üzerindeki etkileri hakkında çok şeyler yazıldı. Bilgi ağları 1640'larda o kadar genişledi ki, Avrupalılar artık etraflarındaki dünyaya "bilfiil tanık olabiliyorlardı". Çin'deki olaylar artık gündelik hayatın bir parçası olmuş, eğitimli Avrupalıların tanıklık edilen tarih diye nitelediği şeyin belirleyici bir parçası

86. *Moderate Intelligencer*, 128 (26 Ağustos 1647-2 Eylül 1647), sayfa numarası bulunmamaktadır. *The 17th and 18th Century Burney Collection Newspapers*. 6 Ekim 2013'te internete aktarılmıştır.

87. [Orijinal metinde dipnot verilmemiştir.]

hâline gelmişti. Bu durumun onlara da bir devrim gibi görünüp görünmediğini bilmek mümkün değildir.

Hayatın farklı alanlarında, farklı medya ortamlarında ve farklı biçimlerdeki bilgi artışı, devasa boyutlara ulaşan el yazması ve basılı materyalin nasıl değerlendirileceği, birbiriyle çelişen rapor, analiz ve sonuçların nasıl ele alınacağı gibi yeni sorunlara yol açtı. Hümanist eğitimin erken modern dönemin başlarında klasik kültür araştırmaları vasıtasıyla içselleştirdiği eleştirel değerlendirme, Avrupa nüfusunun çok büyük bir bölümünün sahip olduğu bir beceri hâline geldi ve bu da farklı haber kaynakları arasındaki görünür çelişkileri veya uzak yerlerden gelen sürpriz haberleri anlamayı kolaylaştırdı. Bu döneme bilgi üretimini, dağıtımını ve tüketimini etkileyen bir "bilgi devrimi" olarak baktığımızda, önümüzde, –başta matbaa, devlet inşası, ticari ve emperyal büyüme ve kamusal alanın ortaya çıkışı gibi gelişmeler olmak üzere– dönemin daha önemli gelişmelerini incelemeyi kolaylaştıran yeni bir pencere açılmaktadır.*

* Çok değerli yorumları için Noah Millstone'e ve bazı konulardaki tavsiyeleri için Reinhard Bodenmann ve Eleanor Hubbard'a yazarlar olarak teşekkür borçluyuz.

Black , Jeremy. *A History of Diplomacy,* (Londra, 2010).

Black , Jeremy. *The Power of Knowledge: How Information and Technology Made the Modern World,* (New Haven, 2014).

Burke , Peter. *A Social History of Knowledge: from Gutenberg to Diderot,* (Cambridge, 2000).

Corens, Liesbeth, Kate Peters ve Alexandra Walsham, ed., "Th e Social History of the Archive: Record-Keeping in Early Modern Europe", *Past and Present Supplement*, 11 (2016).

Davies, Simon F. ve Puck Fletcher, ed. *News in Early Modern Europe. Currents and Connections,* (Leiden, 2014).

Delbourgo, James ve Staff an Müller-Wille, ed. "Listmania", a Focus section in *Isis* 103 (4) (2012), 710 – 752.

Ellis, Markman. *The Coffee House. A Cultural History,* (Londra 2004).

Fleming, Juliet, William Sherman ve Adam Smyth, ed., "Renaissance Collage: Towards a New History of Reading", *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 45 (2015).

Ghobrial, John-Paul A., *The Whispers of Cities: Information Flows in Istanbul, London, and Paris in the Age of William Trumbull,* (New York ve Oxford, 2013).

Howlett, Peter ve Mary Morgan , ed. *How Well Do Facts Travel?: The Dissemination of Reliable Knowledge,* (Cambridge, 2011).

Kaestle, Carl, ed. Special Issue on the History of Literacy, *History of Education Quarterly,* 30 (4) (1990).

Lesger, Clé. *The Rise of the Amsterdam Market and Information Exchange: Merchants, Commercial Expansion and Change in the Spatial Economy of the Low*

Countries, c. 1550–1630, (Aldershot, 2006).

The Multigraph Collective, *Interacting with Print: Elements of Reading in the Era of Print Saturation,* (Chicago, IL, 2017).

Pettegree, Andrew. *The Invention of News: How the World Came to Know about itself,* (New Haven ve Londra, 2014).

Rule, John C. ve Ben S. Trotter . *A World of Paper: Louis XIV, Colbert de Torcy and the Rise of the Information State,* (Montreal, 2014).

Sommerville, C. J. *The News Revolution in England: Cultural Dynamics of Daily Information,* (New York, 1996).

Standage, Tom. *Writing on the Wall: Social Media, the First 2,000 Years,* (Londra ve New York, 2013).

Sternberg, Giora. "Manipulating Information in the Ancien Regime: Ceremonial Records, Aristocratic Strategies, and the Limits of State Perspective", *Journal of Modern History,* 85(2) (2013), 239–279.

Weerdt, Hilde De. *Information, Territory, and Networks: The Crisis and Maintenance of Empire in Song China,* (Cambridge, Mass., 2016).

Wellmon, Chad. *Organizing Enlightenment. Information Overload and the Invention of the Modern Research University,* (Baltimore, MD., 2015).

KONU DİZİNİ

17. yüzyıl krizi 241, 251

ağlar 331, 342
ahşap baskı 443, 464
altyapıdaki gelişmeler 341
anatomi 175, 187, 191, 196, 217
askeri hastaneler 207
astroloji 202, 404
Asya haritaları 118
aşılama 185, 192
Avrupa Evlilik Kalıbı 237

bakır klişe 396
balıkçılık 164
barut 21, 57, 397
baskı makinesi 420, 424, 482
Batlamyus haritaları 83
bilgi devrimi 451, 453, 489
bilim 10, 15, 22, 25, 27, 28, 29, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 44, 48, 49, 50, 52, 55, 61, 62, 91, 92, 138, 145, 150, 175, 192, 197, 198, 235, 239, 247, 271, 273, 307, 357, 359, 360, 365, 386, 427, 440, 461, 462, 464
Bilimsel Devrim 18, 21, 175
Bir Seçim Eğlencesi 302
blok baskı 395
broşür savaşları 482
büyü 28, 187, 201, 202
Büyük (Batı) Bölünmesi 48, 79, 89, 104, 105, 111, 112, 115, 119, 123, 134, 141, 148, 167, 186, 194, 207, 211, 262, 274, 297, 310, 314, 338, 344, 345, 371, 380, 388, 404, 412, 421, 424, 437, 454, 460

cıva 184, 189
cinsellik 102, 230, 360
Cizvitler (İsa Cemaati) 473, 488
Coğrafya 73, 81, 83, 89, 471
cüzzam 206
çanlar 274
çiçek hastalığı 182, 207
çocuk doğurma 196, 227
çukur baskı 398

demografi 221, 223, 227, 235, 243, 244, 249, 259, 264, 265
denizcilik 402
Diary 293
difteri 186
dizanteri 144, 186
donanma 369
düzenleme 165, 214, 242, 254, 273, 282, 293, 403, 445, 467

ebeler 196, 207, 213
ebelik 196, 214
egemenlik 99, 116
eğitim 9, 193, 194, 196, 204, 207, 214, 315, 347, 354, 358, 359, 364, 365, 373, 379, 380, 401, 429, 467, 469
el kitapları 402, 422, 468
emek zamanı 285
erken modernite 15, 21, 32, 34, 55, 56, 60

eşitsizlik 21
evlilik 51, 102, 111, 143, 184, 227, 230, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 379, 382, 457

fizik 190, 469
fontlar 397
frengi 183, 184, 185, 186

göç 142, 143, 166, 172, 223, 319, 447
gravür 86, 91, 101, 119, 123, 396, 398, 401, 402, 404, 433
grip 177, 223
gut 176

haber bültenleri 482, 487
haberlerin dolaşımı 475
haritalar 76, 79, 101, 341, 410
hayır kurumları 202, 205, 209
Hristiyanlık 72, 77, 79, 100
iletişim 64, 136, 163, 197, 296, 305, 307, 308, 309, 310, 321, 322, 325, 347, 349, 355, 356, 357, 358, 367, 387, 388, 389, 398, 399, 426, 428, 430, 433, 440, 443, 446, 461, 475, 487
iletişim devrimi 307, 308, 309, 347
inanç 180, 473
İspanya Veraset Savaşı 326
iyatrokimya 189

kadın düşmanlığı 184
kamusal alan 30, 308, 367, 437, 487
kanallar 307, 309, 311, 341, 343, 344, 346, 348
kapitalizm 39, 243
Karanlık Çağlar 16, 17, 27, 81
Kara Ölüm 50, 52, 53, 54, 180, 234, 235, 240, 241, 262, 285, 398, 454
Karşı-Reform 417, 470
kazıma 396
kendi kendine bakım 200
kentleşme 32, 236
kilise zamanı 272, 277
kimya 197
konvoylar 321
köleler 80
köprüler 312, 313
Kral James İncili 363
kum saatleri 279, 287
kuryeler 323, 325
Kuveykırlar 459
kültür tarihi 35, 175
küreselleşme 142

Leviathan 360

maddi kültür 221
maliyetler 325, 405
masal kitapları 404
matbaa makinesi 308, 404, 419, 420
matbuluk 446
mektuplaşma ağları 476
mektup yazma 464
meydan saatleri 272, 275, 292, 298
modernleşme teorisi 32
modern saatler 281
monarşi 65, 337, 345, 366

mutlakiyet 4, 305

Nantes Fermanı 290
nehir taşımacılığı 145, 163, 347

okullar ve üniversiteler 361
okuryazarlık 230, 351, 354, 355, 357, 365, 367, 370, 373, 374, 375, 376, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 387, 389, 399, 428, 429, 434, 454, 457, 458, 459, 467
Otuz Yıl Savaşları 41, 236, 248, 249, 403, 417, 436
oy hakkı 372

önemli şehirler 343

parşömen 395, 399, 401
peni postası 327
popüler kültür 410
posta arabaları 297, 342
Primitive Physick, Or an Easy and Natural Method of Curing Most Diseases 202
Protestan 17, 20, 100, 102, 201, 302, 333, 366, 370, 371, 379, 383, 398, 412, 435, 458
Protestanlık 301, 367

rakamlar 33, 198, 215, 216, 232, 248, 382, 435, 466, 468
Reconquista 65, 341
Reform 18, 31, 62, 100, 224, 284, 302, 315, 353, 357, 362, 365, 379, 381, 411, 417, 431, 433, 470, 471
ritüeller 166, 453, 477
Rus Devrimi 115, 338

saatler 274, 276, 278, 279, 280, 281, 286, 288, 290, 292, 293, 297, 298, 299
sanayi-öncesi 254
savaş 31, 35, 44, 49, 51, 67, 91, 100, 143, 169, 223, 239, 241, 248, 254, 294, 336, 403, 417, 436, 462, 473, 484, 488
seyahat rehberleri 341
sıradan insanlar 318
simya 187, 189, 461
soylular 150, 198, 320, 325, 382, 454
soyluluk 4, 305
sulama 141, 163
süsleme 400, 446

şehir 144, 206, 210, 211, 213, 246, 275, 277, 278, 281, 283, 284, 310, 318, 345, 347, 349, 362, 396, 441, 462, 465, 477, 481
şeker 176
şeytan çıkarma 201
şiir 337, 358, 359, 360, 361, 372, 384, 396
şirketler 345, 346

tarımsal üretim 239
tarım toplumu 148
tarihsel demografi 221, 223, 243, 259, 264, 265
telgraf 307
tıbbi bilgi 197
tıbbi uygulamalar 198,

202
tıp 173, 175, 179, 182, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 197, 198, 199, 200, 202, 205, 208, 214, 217, 231, 411, 430, 454, 464
tıp eğitimi 193
T-O (orbis terrarium) haritaları 76, 77, 78, 81, 82, 83, 97, 109
toplam doğurganlık oranı 226, 227
toplumsal sınıflar 103
toplumsal tarih 428
Töton Şövalyeleri 296
Trionfi 289

Ulusların Zenginliği 311

Üçüncü Dünya 31, 32, 35
Ütopya 288

veba 143, 144, 176, 180, 181, 182, 206, 207, 211, 212, 215, 232, 235, 245, 254, 466
Vulgata İncili 400, 431

Yasak Kitaplar Listesi 435
yayın hacmi 406
yoksullara yardım 202, 210
yoksulluk 145
yol haritaları 296
yollar 86, 296, 307, 309, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 326, 341, 345, 346
yurttaşlık 204, 205, 209, 210

zaman 9, 17, 20, 21, 22, 33, 38, 40, 43, 48, 50, 51, 52, 57, 60, 66, 71, 81, 91, 99, 108, 114, 118, 120, 127, 134, 135, 136, 137, 140, 146, 154, 155, 158, 162, 176, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 191, 193, 194, 195, 196, 200, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 211, 213, 214, 215, 217, 224, 225, 227, 232, 234, 239, 241, 242, 246, 251, 252, 253, 255, 256, 258, 261, 265, 269, 271, 272, 273, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 289, 290, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 310, 312, 316, 323, 328, 329, 331, 344, 353, 368, 369, 370, 371, 373, 376, 380, 385, 386, 388, 399, 402, 408, 419, 420, 421, 429, 430, 431, 435, 436, 439, 443, 453, 455, 458, 460, 462, 466, 476, 477, 478, 479, 483, 485, 487
zaman kavramı 271
zenginlik 85, 100

YER ADLARI DİZİNİ

Aachen 41
Abraham Ortelius (1528–1598) 85, 95, 96, 107
Abraham Verhoeven (1575–1652) 483
Adam Ferguson (1723–1816) 372
Adam Smith (1727–1790) 311
Ad van der Woude 56, 420
Afrika 31, 71, 73, 74, 76, 80, 81, 95, 97, 100, 101, 112, 116, 479
Aldus Manutius (1449–1515) 419
Almanya 15, 28, 34, 36, 37, 38, 42, 48, 57, 65, 108, 139, 143, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 213, 233, 249, 260, 269, 297, 316, 320, 323, 326, 327, 333, 334, 342, 366, 395, 396, 409, 411, 416, 438, 482, 484, 488
Alois Riegl 27
Alsace 43
Amartya Sen 244
Amerigo Vespucci (1454–1512) 92
Amerika 9, 15, 22, 24, 28, 29, 30, 31, 33, 45, 46, 71, 80, 89, 91, 92, 95, 100, 121, 123, 133, 142, 185, 311, 466, 471, 472, 473
Amerika Birleşik Devletleri 9, 24, 29, 30, 31, 33, 45, 46, 133
Amsterdam 30, 95, 104, 136, 148, 173, 209, 221, 335, 404, 410, 411, 412, 413, 415, 419, 443, 474, 483, 488, 490
Anadolu 73, 170
Andreas Vesalius (1514–1564) 190
Andrew Pettegree 333, 408, 475, 481, 482
Andrew Strahan (1749–1831) 420
Ansley Coale 229
Anthony Grafton 24, 62, 359, 429, 430, 463
Anthony Jenkinson (1529–1610/11) 107
Antonio Morosini 476
Anton Koberger (yakl. 1440-1513) 412
Aristoteles 201, 271, 427, 469
Arthur Toynbee 72
Astarhan 112
Asya 31, 58, 59, 73, 74, 76, 79, 80, 81, 85, 89, 95, 97, 100, 101, 103, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 121, 123, 125, 180, 264, 311, 451, 473
Augsburg 83, 204, 207, 323, 342, 412
Auvergne 319, 405
Avignon 79, 477
Avrupa Birliği 72, 114
Avrupa Doğurganlık Projesi 229, 230
Avrupa (mitolojik prenses) 3, 5, 6, 9, 13, 17, 19, 20, 21, 23, 27, 28, 35, 37, 42, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 95, 97,

98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 125, 126, 131, 133, 134, 135, 139, 141, 142, 143, 144, 150, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 165, 166, 167, 168, 169, 175, 176, 177, 178, 180, 181, 183, 184, 185, 192, 194, 198, 202, 205, 206, 207, 210, 212, 214, 221, 223, 225, 226, 227, 229, 230, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 241, 242, 245, 247, 248, 249, 251, 254, 255, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 269, 272, 275, 280, 281, 287, 288, 290, 296, 298, 301, 307, 308, 309, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 319, 320, 322, 323, 324, 325, 329, 330, 331, 332, 333, 335, 336, 337, 338, 341, 343, 344, 345, 347, 348, 349, 351, 353, 354, 355, 356, 357, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 366, 370, 374, 375, 378, 382, 385, 386, 387, 388, 389, 393, 395, 396, 397, 398, 399, 401, 402, 403, 404, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 422, 423, 426, 435, 436, 437, 441, 444, 446, 451, 453, 455, 457, 464, 466, 470, 471, 473, 474, 475, 476, 478, 479, 480, 482, 486, 487, 488, 489

Avustralya 71

Avusturya 139, 169, 233, 323, 326, 409

Balkanlar 103, 156, 170, 233, 413, 415

Bartolomeo Eustachi (yakl. 1500-1574) 191

Basel 89, 153, 396, 411, 412, 414

Basel Hastanesi 153

Batavya (Günümüzde Jakarta; erken modern Hollanda Doğu Antilleri'nin başkenti) 488

Bavyera 318, 326

Beauvaisis 50

Belçika 48, 157, 207, 233

Benedetto Dei (1418–1492) 479

Benedict Anderson 348, 386, 438

Benjamin Braude 81

Benjamin Franklin (1706–1790) 291, 294

Benjamin Schmidt 71, 100, 101

Bergamalı Galen (MÖ. 129-yak. 199) 187

Berlin 24, 36, 39, 40, 42, 51, 53, 61, 62, 101, 129, 131, 135, 208, 269, 292, 297, 356, 361, 366, 388, 391

Bern 131, 157, 168
Berwick-upon-Tweed 323
Beyaz Rusya 371
Bielefeld Üniversitesi 38
Birleşik Krallık 33, 147
Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu 78
Blaise Pascal (1623–1662) 215, 469
Bohemya 97, 280, 323, 326, 365, 414, 463
Bolonya 274
Bonifacio Hastanesi (Floransa) 209
Boston 91, 250, 294, 397, 416, 486
Boylam Kurulu 291
Bremen 316
Brescia 405
Breslau 413, 415
Brezilya 91
Brian Street 376
Brian Walton (1600–1661) 432
Bristol 200, 206, 485
Bristol Hastanesi 206
Bruges 365
Bruno Latour 440
Brüksel 322, 326
Bulgaristan 97
Büyük Britanya 134, 297
Büyük İskender (Makedonya Kralı) (MÖ. 356-323) 79
Büyük Kanal (Çin) 310
Büyük Plinius (MS. 23-79 89, 460

Cadiz 410
California 410
Cambridge Grubu 235, 257, 258, 259, 263
Canal du Midi (Fransa) 343
Carla Hesse 399, 438
Carl Hinrichs (1900–1962) 39
Carlo Cipolla 211, 248, 423
Carlo Ginzburg 429
Cenevre 276, 292
Cenova 479
Cesare Ripa (1560–1622) 95
Charles-Ernest Labrousse (1895–1986) 47
Christiaan Huygens (1629–1695) 215
Christian Pfister 137, 143, 144, 145, 147, 150, 151, 154, 155, 157, 159, 165, 166, 168, 171
Christian Raffensperger 77, 78
Christophe Plantin (yakl. 1520-1589) 432
Christopher Clavius (1538–1612) 469
Christoph Keller ("Cellarius") (1638–1707) 17
Cissie Fairchild 293
College de France (Paris) 52
Conrad Gessner (1516–1565) 460
Cordell D. K. Yee 119
Cormac O'Grada 167

Çanakkale Boğazı 108
Çek Cumhuriyeti 154, 155, 157
Çin 59, 60, 101, 112, 113, 115, 118, 119, 141, 251, 257, 310, 311, 312, 328, 443, 444, 451, 473, 488

Daniel Mornet 406
Daniel Quare (1649–1724) 290
Daniel Roche 319
Danimarka 97, 104, 159, 313, 337, 341, 414
Dante (Durante degli Aligheri) yakl. 1265-1321) 363, 369
Danzig 412, 415
David Cressy 302, 354, 387, 434, 458
David Weir 253
Denis Diderot (1713–1784) 371
Dietrich Gerhard (1896–1985) 61
Doğu Antiller 474
Donald Cuthbert Coleman 243
Dordrecht 22, 150, 157, 161, 483
Dover 323, 478
Dublin 409

Edinburgh 4, 74, 128, 134, 206, 305
Edward Barlow 290
Eğriboz Adası 480
E. H. Carr (1892–1982) 224
Elizabeth A. R. Brown 62
Elizabeth Eisenstein 363, 424, 426
Ellsworth Huntington 163
Emile Durkheim (1858–1917) 30
Emmanuel Le Roy Ladurie 46, 49, 51, 147, 156, 157
Emmanuel Timoni (yakl. 1670-1718) 192
E. P. Thompson 272, 445
Eric Hobsbawm 241, 242
Eric Jones 252
Estaban Nicolini 253, 254
Eugenio Garin 419

Federal Almanya Cumhuriyeti 34, 36
Ferdinand Tönnies 445
Fernand Braudel 16, 44, 45, 46, 50, 307, 316, 320
Fernando de Rojas (1465–1541) 363
Filippo Brunelleschi (1377-1446) 276
Finlandiya 169, 344, 378
Floransa 83, 167, 205, 206, 208, 275, 276, 371
Francesco Datini (1335–1410) 476
Francis Bacon (1561–1626) 294
François Boissier de Sauvages (1706–1767) 190
François Simiand (1873–1935) 48, 243, 244
Frankfurt-am-Main 18, 41, 411
Frankonya 280
Fransa 42, 43, 45, 47, 48, 50, 54, 56, 57, 65, 66, 108, 143, 153, 156, 157, 158, 169, 178, 185, 196, 233, 237, 260, 264, 290, 294, 307, 312, 314, 315, 320, 321, 323, 325, 327, 333, 337, 341, 342, 343, 345, 346, 347, 348, 361, 366, 369, 372, 379, 380,

381, 396, 402, 403, 404, 409, 411, 413, 434, 438, 470, 472, 473, 479, 481, 484, 487
Fransa Kralı I. Francis (1494–1547) 481
Fransa Kralı XV. Louis (1710–1774) 185

Galler 167, 233, 370
Galvano Fiamma (1283–1344) 274
Gaspare Tagliacozzi (1549–1599) 195
General George Wade (1673–1748) 345
Geoffrey Parker 23, 29, 160, 169, 242, 264
George Cheyne (1671–1743) 201
George Grantham 241, 253
Georg Stahl 190
Gerald Strauss 366
Gerald Tibbett 117
Gerard Mercator (1512–1594) 85
Gerhard Oestreich 42
Gervase Markham (yakl. 1568-1637) 289
Ghent 484
Gil Vincente (yakl. 1465-1536) 363
Giovanni Dondi (yakl. 1330-1388) 277
Giovanni Quorli(yakl. 17. yy. ortaları) 331
Girit 73, 109, 154
Glasgow 11, 15, 286, 287
Gonzague de Reynolds 115
Gotland 104
Göttingen 39, 60, 151, 168, 303, 308, 350
Grace Mildmay 197
Greenwich Hastanesi (daha sonra Kraliyet Donanma Koleji, Londra) 207
Gregory Clark 251
Groningen 199, 461
Grönland 159
Gryffith Jones (yakl. 1684-1761) 370
Gustav Bilfinger 272
Güney Amerika 71, 185, 311
Günther Franz 249

Habsburg İmparatorluğu 170, 322
Halle 190
Halle Üniversitesi 190
Hamburg 51, 173, 316, 330, 342, 412, 414
Hamelnli Glikl (1646–1724) 378
H. A. M. van der Heijden 86
Hans-Joachim Voth 226, 266
Hans-Ulrich Wehler 39
Hans von Storch 162
Harold Cook 199
Hartmann Shedel (1440–1514) 74, 76
H. C. Erik Midelfort 201
Heide Brayman Hackel 375
Heinrich Bullinger (1504–1575) 462
Heinrich Bünting (yakl. 1545-1606) 99
Heinz Schilling 62
Helmut Walser Smith 379, 387
Hendrik Hondius (1597–1651) 92, 93, 95
Henri-Jean Martin 45, 390, 426, 448
Henry Fielding (1707–1754) 358

Henry Oldenburg (1619–1677) 415, 461
Hermann Boerhaave (1668–1738) 190
H. G. Koenigsberger 22
Hindistan 59, 115, 117, 473
Hipokrat (MÖ. yakl. 460-yakl. 370) 187
H. M. Köster (yakl. 1800) 37
Hollanda 54, 56, 66, 100, 111, 118, 120, 125, 139, 157, 173, 185, 199, 213, 233, 236, 237, 247, 252, 297, 326, 335, 336, 338, 342, 343, 345, 364, 379, 382, 400, 409, 410, 413, 420, 473, 483, 484, 488
Hollanda Cumhuriyeti (Aynı zamanda Yedi Hollanda Birleşik Eyaletleri olarak bilinmektedir) 56, 185, 199, 236, 237, 247, 297, 342, 484
Hollanda Doğu Hindistan Şirketi (Verenigde Oostindische Compagnie (VOC)) 473
Homeros (MÖ. 8. yüzyıl) 372
Hong Kong 180, 444
Hoorn 213
Hubert Lamb 147

I. K. Kirilov (1689–1737) 123
Isaac Newton (1642–1727) 271
Isaiah Berlin 24

İngiliz Akademisi 24
İngiltere, İrlanda ve İskoçya Kralı II. ve VII. James (1633–1701) 15, 24, 34, 56, 57, 66, 78, 104, 107, 125, 139, 142, 143, 144, 156, 159, 167, 169, 178, 186, 195, 196, 199, 200, 209, 210, 216, 223, 233, 235, 236, 237, 240, 247, 257, 258, 262, 263, 264, 272, 290, 291, 292, 293, 297, 298, 301, 312, 313, 319, 321, 323, 327, 333, 335, 341, 342, 345, 346, 364, 365, 373, 377, 379, 380, 402, 403, 407, 413, 414, 435, 436, 455, 456, 457, 464, 466, 470, 472, 482, 483, 484, 486, 487
İngiltere, İskoçya ve İrlanda Kralı I. Charles (1600–1649) 15, 24, 34, 56, 57, 66, 78, 104, 107, 125, 139, 142, 143, 144, 156, 159, 167, 169, 178, 186, 195, 196, 199, 200, 209, 210, 216, 223, 233, 235, 236, 237, 240, 247, 257, 258, 262, 263, 264, 272, 290, 291, 292, 293, 297, 298, 301, 312, 313, 319, 321, 323, 327, 333, 335, 341, 342, 345, 346, 364, 365, 373, 377, 379, 380, 402, 403, 407, 413, 414, 435, 436, 455, 456,

457, 464, 466, 470, 472, 482, 483, 484, 486, 487
İngiltere, İskoçya ve İrlanda Kralı II. Charles (1630–1685) 15, 24, 34, 56, 57, 66, 78, 104, 107, 125, 139, 142, 143, 144, 156, 159, 167, 169, 178, 186, 195, 196, 199, 200, 209, 210, 216, 223, 233, 235, 236, 237, 240, 247, 257, 258, 262, 263, 264, 272, 290, 291, 292, 293, 297, 298, 301, 312, 313, 319, 321, 323, 327, 333, 335, 341, 342, 345, 346, 364, 365, 373, 377, 379, 380, 402, 403, 407, 413, 414, 435, 436, 455, 456, 457, 464, 466, 470, 472, 482, 483, 484, 486, 487
İngiltere, İskoçya ve İrlanda Kraliçesi II. Mary (1662–1694) 15, 24, 34, 56, 57, 66, 78, 104, 107, 125, 139, 142, 143, 144, 156, 159, 167, 169, 178, 186, 195, 196, 199, 200, 209, 210, 216, 223, 233, 235, 236, 237, 240, 247, 257, 258, 262, 263, 264, 272, 290, 291, 292, 293, 297, 298, 301, 312, 313, 319, 321, 323, 327, 333, 335, 341, 342, 345, 346, 364, 365, 373, 377, 379, 380, 402, 403, 407, 413, 414, 435, 436, 455, 456, 457, 464, 466, 470, 472, 482, 483, 484, 486, 487
İran 117, 118
İrlanda 232, 233, 466
İskandinavya 57, 78, 104, 232, 233, 414, 435
İskenderiye 476
İskoçya 104, 169, 233, 323, 345, 364, 379, 402
İspanya 97, 117, 125, 151, 162, 169, 185, 233, 315, 319, 321, 322, 323, 326, 341, 361, 364, 366, 402, 404, 408, 409, 419, 434, 471, 483, 484
İsrail 351
İsveç 104, 169, 329, 330, 337, 378, 379, 414, 417, 435, 459
İsviçre 153, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 233, 298
İtalya 57, 97, 148, 157, 169, 183, 204, 207, 233, 234, 260, 275, 280, 297, 311, 314, 321, 322, 330, 331, 343, 361, 366, 369, 373, 379, 402, 404, 411, 413, 463, 477, 479, 480, 482, 484
İzlanda 156, 157, 159
İznik 302

Jack Goldstone 249
Jacob Burckhardt (1818-1897) 60
Jacques Le Goff 48, 61, 272, 277, 285
Jan de Vries 23, 44, 56, 163, 236, 263, 343, 420

Jan Hus (1369–1415) 356
Jan Luiten van Zanden 261
Jan Pirozyinski 415
Jan van der Straet (Johannes Stradanus) (1523–1605) 92
Japonya 59, 443
Jean Bodin (1530–1596) 451, 459
Jean d'Arc (yakl. 1412-1431) 454
J. H. Elliott 23
Joachim Radkau 134
Joan Baptista van Helmont 189
Johann Carolus (1575–1634) 334, 482
Johannes Gutenberg (1395–1468) 308, 353, 395
Johannes Kepler (1571–1630) 461
Johann Gottfried Herder (1744–1803) 372
Johann Sebastian Bach (1685–1750) 318
Johann Süssmilch (1707–67) 216
John Brewer 293, 423, 436, 457
John Brown 230
John Graunt (1620–1674) 216, 466
John Hajnal 237, 259, 260
John Harrison (1693–1776) 291
John Hatcher 253
John Knox (1514–1572) 379
John L. Brooke 134
John Maynard Keynes (1883–1946) 224
John Napier (1550–1617) 469
John Wesley (1703–1791) 201
Julien La Mettrie (1709–1751) 190
Justine Siegemund (1636–1705) 196
Jül Sezar (MÖ. 100-44) 92
Jürg Luterbacher 155, 156

Kalena Uhryn 105
Kanada 472, 473
Kanton (Çin) 119, 131
Katalonya 161
Kazan 113
Keith Maslen 423
Keith Thomas 24, 380, 423, 458, 466
Kenneth Pomeranz 59, 119, 120
Kerala 117
Kıbrıs 109
Kırım 170
Kiev 65, 77, 436
Kopenhag 341, 371, 410, 414
Kore 443
Köln 99, 136
Königsberg, Doğu Prusya (günümüzde Kaliningrad) 297, 414
Krakow 337, 405, 413, 414
Kraliyet Hastanesi (Edinburgh) 206
Kraliyet Topluluğu (Londra) 415
Kudüs 76
Kutsal Roma İmparatorluğu 315, 326, 332, 334, 368
Kutsal Topraklar 78, 315

Kuzey Amerika 15, 22, 28, 91

Lahey 410, 463
Latin Amerika 31, 473
Laurence Fontaine 411
Lawrence Stone 364
Leiden Üniversitesi 190
Leipzig 292, 411, 412, 415, 416, 420, 435, 445
Lima (Peru) 131, 397
Litvanya 57, 65, 78, 105, 316, 327, 337, 413, 436
Lombardiya 369, 371
Lorna Weatherill 293
Lotta Leijonhufvud 153, 154
Luca Pacioli (1447–1517) 468
Lucien Febvre (1878–1956) 43, 45, 167, 426
Ludvig Holberg (1684–1754) 363
Lübeck 110, 111, 204, 316, 318, 412
Lüneburg (Aşağı Saksonya'da bir kasaba) 139
Lyons 405

Macaristan 142, 157, 233, 323, 358, 363, 397, 414, 417
Magellanica (Magellan toprakları) 95, 97
Mainz 372, 391, 405
Malines (Mechelen) 207
Manchester 197, 218, 293, 370
Manuel Chrysoloras (1355–1415) 83
Marc Bloch (1886–1944) 43, 45
Marchamont (1620–1678) 485
Margaret Pelling 200
Marie de l'Incarnation (1599–1672) 473
Marina Fischer-Kowalski 135, 136, 137
Mark Bassin 111, 114, 125, 328
Marshall McLuhan 308
Marsilya 180, 182, 245
Martin Luther (1483–1546) 102, 318, 354, 357, 481, 482
Martino Martini (1614–1661) 488

Martin Waldseemüller (yakl. 1470-1520) 86, 92
Mary E. Fissell 200
Mary Hartman 260, 261
Massimo Livi-Bacci 255
Mathias Ringmann (1482–1511) 87
Matteo Ricci 119
Matthias Quad (1557–1613) 99
Max Weber (1864–1920) 30, 295
Max Weinreich 368
Meksika 409
Messina (Sicilya'da bir şehir) 180
Mexico City 397
Michael Anderson 253, 254
Michael Wintle 95
Miguel de Cervantes (1547–1616) 367
Milan 287
Minerva (Roma tanrıçası) 97
M. M. Postan 245
Moğol İmparatorluğu 63

Moravia 154
Moskova 69, 103, 104, 105, 107, 109, 111, 120, 125, 180, 245, 275, 327, 328, 329, 337, 338, 344, 413, 421, 483
Moskova Knezliği 69
Moskova Matbaası 413
Münih 21, 37, 61, 134, 135, 143, 171, 269, 471
Münster 86, 99, 104, 135
Myron Gutmann 248

Nabil Matar 117
Nantes 290
Napoli 169, 320, 323, 369
Natalie Zemon Davis 23, 378
Nathaniel Butter (öl. 1664) 484
New England 399, 458
New Lanark 288
Nicolaes Tulp (1593–1674) 209
Nicole Oresme (yakl. 1325-1382) 271
Nico Stehr 162
Norfolk 382
Normandiya 320, 469, 481
Norveç 104, 371, 414
Norwich 147, 199, 485
Novgorod 77, 316, 328, 344
Nuh (İncil'de geçen isim) 76, 80, 81, 82, 83, 95
Nuremberg (Nürnberg) 74, 76, 412

O. A. W. Dilke 74
Orleans 341, 454
Otto Brunner (1898-1982) 41, 60

Özgür Üniversite (Berlin) 39

Paderborn 19, 30
Padova 277
Paolo Malanima 232, 233
Papa XIII. Gregory (Ugo Boncompagni) (1502–1585) 302
Paracelsus (Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim) (1493–1541) 189, 220
Paris 16, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 61, 105, 143, 147, 156, 157, 158, 167, 171, 196, 198, 199, 203, 207, 208, 210, 244, 273, 276, 279, 292, 293, 308, 317, 319, 330, 332, 336, 337, 341, 342, 345, 369, 381, 384, 399, 400, 406, 411, 412, 414, 420, 421, 432, 434, 438, 441, 445, 453, 454, 462, 463, 476, 482, 484, 486, 490
Paris Üniversitesi 273, 454
Patrick Gautier Dalche 81
Paul Slack 327, 466
Peru 131, 409
Peter Blayney 416
Peter Burke 23, 43, 45, 301, 356, 379, 380, 386, 444
Peter Ramus (1515–1572) 461

Petrark (Francesco Petrarca) (1304–1374) 275, 369
Petr Dobrovolny 155, 157
Petrus Plancius (1552–1622) 90
Phillip-Johann von Strahlenberg (1676–1747) 113
Phillips van Marnix (1538–98) 363
Phil Withington 22, 27
Pierre Alexandre 156
Pierre de Fermat (1601–1665) 215
Pierre Des Maizeaux (yakl. 1666-1745) 442
Pierre Goubert 45, 49, 50, 198
Pisa 459
Polonya 157, 161
Portekiz 117, 118, 125, 233, 396, 408, 409
Prag 316, 334, 412, 461
Prusya 39, 207, 296, 297

Quebec 473

Randolph Starn 22, 225, 243
Realdo Colombo 192
Reinhart Koselleck 37, 38, 41
Reinhold Reith 134, 135
Rene Descartes (1596–1650) 40
R. I. Moore 77
Richard Baxter 295
Richard Napier (1559–1634) 202
Richard Smith 238
R. M. Hartwell 252
Robert Darnton 330, 348, 426, 428, 434, 438, 453, 486
Robert Fogel 255
Robert Mandrou 45, 406
Robert Owen (1771–1858) 288
Robert Scribner 481
Robert Thomas Malthus (1766–1834) 51
Robertus Anglicus (İngiliz Robert) Yaş. Tar. 1271) 273
Robert W. Kates 163, 164

Roger Chartier 48, 374, 465
Roger S. Schofield 143
Rolf Engelsing 385
Rolf Peter Sieferle 135, 136, 144, 148
Roma 26, 78, 79, 86, 187, 296, 302, 311, 312, 313, 314, 315, 318, 326, 332, 334, 368, 381, 386, 412, 413, 455, 463, 473, 478, 487
Roma İmparatorluğu 187, 311, 315, 326, 332, 334, 368
Ronald Lee 253
Rouen 481
Rudolf Brazdil 146, 147, 155, 157
Rusya 56, 57, 66, 72, 104, 105, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 118, 120, 121, 123, 125, 126, 142, 156, 157, 160, 161, 169, 232, 233, 235, 316, 327, 328, 329, 337, 338, 344, 371, 404, 410, 421

Saksonya 139
Samuel Pepys (1633–1703) 293
Samuel Richardson (1689–1761) 294, 295, 420, 439
Sam White 169, 171
Sanjay Subrahmanyam 118
San Paolo Hastanesi (Floransa) 206
Santa Maria Nuova Hastanesi (Floransa) 205
Santiago de Compostela 275, 315
Savoy 411
Sebastian Brant (1457–1521) 363
Sebastian Münster (1488–1552) 86, 99
Semyon Remezov (yakl. 1642-yakl. 1720) 120
Sheilagh Ogilvie 10, 249
Sibirya 121, 123
Sicilya Kralı II. Roger 83
Sicilya Kralı II. Roger (1095–1154) 83
Siegerland (Kuzey Ren-Westfalya) 138
Silezya 280
Smolensk 316
Sovyetler Birliği 31, 115
SSCB (Sovyetler Birliği) 115, 157, 161
St. Andrews (İskoçya) 4, 305, 408
Steven Topik 119, 120, 129
St. Mary Bethlehem (aka Bedlam, Londra) 208
St. Mary's Abbey (York) 285
Stockholm 153, 154, 288, 329, 330, 337, 417
St. Petersburg 111, 123, 125, 259, 344, 404, 410, 421
Strasbourg 314
Stuart Clark 10, 44
Sven Trakulhun 488

Talcott Parsons 31
Theodore K. Rabb 24
Theophraste Renaudot (1586–1653) 484
Thomas Bodley (1545–1613) 416
Thomas Hobbes (1588–1679) 360
Thomas More (1478–1535) 288, 359
Thomas Sydenham (1624–89) 190
Thomas Szasz 178, 203
Timothy Guinnane 230
Toskana 148, 367, 369, 371
Transilvanya 410
Trieste 259
Truva 74
Tunus 417
Türkiye 103, 112, 480

Udine 429
Ukrayna 104, 105, 371
Utrecht 297, 343, 415

Vaclav Smil 141
Varşova 337, 413
Vatikan 417, 435
Venedik 154, 211, 214, 322, 323, 331, 333, 369, 370, 371, 373, 405, 412, 420, 434, 477, 478, 480, 482

Verona 405
Versailles 43
Vicesimus Knox (1752–1821) 456
Vincenzo Chiarugi (1759–1820) 209
Viyana 135, 323, 334, 410, 411, 412, 414
Voltaire (François-Marie Arouet) (1694–1778) 112, 113, 115, 367, 381, 385, 409, 461

Werner Naf 39
Werner Sombart (1863–1941) 39
Westminster Sarayı (Londra) 281
W. H. Parker 114, 115
Wilhelm Kamlah (1905–1976) 40
William Caxton (1415-1492) 365
William Harvey (1578–1657) 191
William Hogarth 302, 377
William Maitland (yakl. 1693-1757) 293, 294
William Oughtred (1574–1660) 469
William Petty (1623–1687) 216, 466
Wolfgang Behringer 22, 307, 308, 322, 455
Wolfgang Reinhard 22
W. W. Greg 423

Yapp 74, 103, 129
York 23, 24, 25, 29, 30, 33, 45, 51, 58, 59, 61, 77, 101, 108, 128, 131, 150, 157, 161, 173, 178, 183, 204, 209, 218, 219, 224, 228, 255, 261, 279, 285, 286, 291, 293, 333, 359, 369, 416, 419, 423, 428, 434, 436, 438, 467, 468, 477, 482, 490, 491
York Minster 285, 286
Yunanistan 74, 97

Zeus (Artik Yunan tanrısı) 73
Zürih 135, 151, 269, 294, 322, 460, 462

Her nesil tarihi tekrar yazarken yeniden bir dönemlendirme yapar. Güncelin soru ve meseleleri değiştikçe araştırma sahaları değişir, kaynaklar başka gözlerle okunur ve zamanın yapısı bir kere daha tartışılır. Son yıllarda tarihçilerin en çok üzerinde durdukları dönemlendirmelerden biri erken modernite oldu. Modern dünyayı tanımlayan tarihsel, toplumsal ve zihnî değişimlerin ayak seslerinin bu dönemde duyulduğu ya da birer ikişer belirmeye başladığı yüzyıllar, erken modern başlığı altında anlaşılmaya çalışıldı.

2015 yılında *Erken Modern Avrupa Tarihi Rehberi* başlığıyla iki hacimli cilt olarak Oxford Üniversitesi tarafından hazırlanan bu eseri VakıfBank Kültür Yayınları yedi kitaplık bir seri olarak Türk okuruna sunuyor. *Erken Modern Avrupa Tarihi, Esaslar,* erken modern dönemde değişen, ortaya çıkan, yeniden tanımlanan dokuz ayrı olguyu konu ediyor.

Değişen coğrafya biliminin Avrupa'nın sınırlarını nasıl tanımladığını, iklim ve çevre şartlarının tarihsel rolünü, kamu kaynaklarının toplum sağlığını kontrol etmek için nasıl kullanıldığını, ulaşım ve iletişimin değişen toplumsal manalarını, nüfus dinamiklerini, matbaa ve kâğıt teknolojilerini, insanların değişen zaman algısını, yerel dillerin doğuşunu ve bilgi devrimi tartışmalarını özgün araştırmalarla değerlendiriliyor. Avrupa tarihi ve tarihçiliğinin bu rehber eseri, Türk tarihçiliğinde yeni ufuklar açacaktır.

vbky
kitap özetlerine erişmek için **karekodu** okutunuz.

9 786257 447812

THY 635177 UDZ

vb. VAKIFBANK KÜLTÜR YAYINLARI

0171